

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ: ชนชั้นนำและการสร้างองค์ความรู้ในสยามต้นยุคใหม่

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ทำรายการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)

เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของปีการศึกษา 2556 ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)

are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

THE WORKS OF K.S.R. KULARB: ELITE AND THE CONSTRUCTIONS OF KNOWLEDGE
IN EARLY MODERN SIAM

Mr. Boonpisit Srihong

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in History
Department of History
Faculty of Arts
Chulalongkorn University
Academic Year 2013
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ: ชนชั้นนำและการสร้างองค์ความรู้ในสยามต้นยุคใหม่
โดย	นายบุญพิสิฐ ศรีหงส์
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	รองศาสตราจารย์ ดร.สุธาศัย ยิ้มประเสริฐ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโท

.....คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(อาจารย์ ดร.ตินาร์ บุญธรรม)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุธาศัย ยิ้มประเสริฐ)

.....กรรมการ
(อาจารย์ ดร.ธนาพล ลีเมธีชาติ)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทรวาณิชย์)

บุญพิสิฐ ศรีหงส์ : งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ: ชนชั้นนำและการสร้างองค์ความรู้ในสยามต้นยุคใหม่. (THE WORKS OF K.S.R. KULARB: ELITE AND THE CONSTRUCTIONS OF KNOWLEDGE IN EARLY MODERN SIAM) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: รศ. ดร.สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ , 237 หน้า.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาชีวิตและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นักคิดคนสำคัญของสังคมสยาม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๗ - พ.ศ. ๒๔๖๒ จากการศึกษาพบว่าองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีรากฐานจากการศึกษาแบบดั้งเดิมของสยาม และได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาในยุคต้นสมัยใหม่ ก.ศ.ร. กุหลาบ หยิบยกความรู้ตามแบบแผนประเพณี พุทธศาสนา และเนื้อหาจากเอกสารประวัติศาสตร์อันเป็นองค์ความรู้ยุคเก่ามาอธิบายให้มีลักษณะเป็นเหตุเป็นผลแบบตะวันตก เพื่อแสดงทัศนะของตนต่อประเด็นความเจริญก้าวหน้าของสังคมไทย งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงให้เห็นรอยต่อระหว่างองค์ความรู้แบบตะวันออกของสยามกับองค์ความรู้แบบตะวันตกที่เกิดขึ้นในสังคมสยามไปพร้อมๆ กัน งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ สอดคล้องกับแนวความคิดของชนชั้นนำสยามที่ต้องรักษาคุณค่าองค์ความรู้เดิมของสยาม ขณะเดียวกันก็ใช้องค์ความรู้แบบตะวันตกเพื่อสร้างความเจริญก้าวหน้ารวมทั้งความมั่นคงให้กับสถาบันทางสังคม ทั้งยังสอดคล้องกับสำนึกในความยุติธรรมของชนชั้นไพร่ราษฎรที่แพร่หลายในขณะนั้นอย่างมาก การเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ดังกล่าวนำไปสู่การกระทบกระทั่งกับสถาบันทางสังคมที่ชนชั้นนำเห็นว่ายังจำเป็นต้องรักษาระบอบที่ใช้องค์ความรู้เดิมต่อไป แม้ว่าจะนิยมใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตกหลายอย่างแล้วก็ตาม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ภาควิชา ประวัติศาสตร์

ลายมือชื่อนิสิต

สาขาวิชา ประวัติศาสตร์

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ปีการศึกษา 2556

5380143922 : MAJOR HISTORY

KEYWORDS: K.S.R. KULARB / THE WORKS OF K.S.R. KULARB / ELITES /
CONSTRUCTIONS OF KNOWLEDGE / EARLY MODERN SIAM

BOONPISIT SRIHONG: THE WORKS OF K.S.R. KULARB: ELITE AND THE
CONSTRUCTIONS OF KNOWLEDGE IN EARLY MODERN SIAM. ADVISOR:
ASSOC. PROF. SUTHACHAI YIMPRASERT, Ph.D., 237 pp.

The objective of this thesis is to study the life and the works of K.S.R. Kularb, a major intellectual of Siam, from 1834 – 1920. Research results indicate that his knowledge was rooted in traditional education of Siam and was later influenced by the intellectual transformation, which occurred in Siam during the early modern period. K.S.R. Kularb cited traditional knowledge, Buddhism wisdom, and information from historical documents, and elaborated them with western-style logical explanations in order to express his opinion concerning progress of Siamese society. His writings represented the merging of Western and Siamese knowledge that were emerging and developing side by side in Siamese society of that era. The works of K.S.R. Kularb shared certain ideas of the Siamese elite, including the preservation of traditional wisdom while employing Western knowledge to enhance social progress and the stability of social institutions. At the same time, his works also expressed the inspiring “égalité” concept that was widespread among Siamese commoners. Such knowledge transformation resulted in conflict with certain social institutions as the elite—despite having adopted many forms of Western knowledge— continued to see the need to preserve the old system that relied on traditional knowledge.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

Department: History

Student's Signature

Field of Study: History

Advisor's Signature

Academic Year: 2013

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลุล่วงไปในครั้งนี้ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณอาจารย์ ดร. ถนอมวงศ์ ล้ายอดมรรคผล ผู้มีพระคุณยิ่ง

ผู้วิจัยขอเชิญชวนท่านที่ได้่านวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ได้โปรดระลึกถึงและน้อมนำส่วนบุญส่วนกุศลสู่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ผู้เป็นส่วนสำคัญของบุคคลนี้ ตลอดจนผู้ที่ล่วงลับแล้วทั้งหลายที่ต่างก็ได้ประพฤติไปตามบทบาทหน้าที่เพื่อผลักดันงล้อแห่งประวัติศาสตร์ ขอเชิญชวนท่านทั้งหลายระลึกถึงครูพลเรือตรี พระยาหาญกลางสมุทร (บุญมี พันธุมนาวิน) และครู พลเรือเอก ประพัฒน์ จันทวีรัช ที่สอนวิชาคันคว้าเอกสารประวัติศาสตร์ให้ไว้ในยามที่ท่านทั้งสองล่วงลับไปแล้ว

ผู้วิจัยขอระลึกถึงและขอบพระคุณผู้หลักผู้ใหญ่หลายท่านซึ่งอนุญาตให้ค้นคว้าต้นฉบับหนังสือหายากมีเพียงไม่กี่เล่มในโลกจากห้องสมุดส่วนบุคคล เบ็ม บางพลี และขอขอบคุณ ศ. ดร. ธงชัย วินิจจะกุล ที่อนุญาตให้ใช้ไมโครฟิล์มหนังสือพิมพ์ยุคแรกของสยามแทบทุกฉบับ ห้องสมุดสำนักพิมพ์ต้นฉบับ ห้องสมุดหนังสือหายากของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดแห่งชาติ ห้องสมุดสถาบันฝรั่งเศสแห่งปลายบุรีพาทิส ประเทศเวียดนาม รศ. ดร. สุธาสัย ยิ้มประเสริฐ อาจารย์ที่ปรึกษา รศ. ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ดร. ดินาร์ บุญธรรม ดร. ธนาพล ลิมอภิชาติ รวมถึงคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยทุกท่านที่ให้คำแนะนำอยู่เสมอ และขอขอบคุณสถาบัน Asia Research Institute มหาวิทยาลัยแห่งชาติสิงคโปร์ ที่มอบทุนการศึกษาให้ค้นคว้าวิจัยในมหาวิทยาลัยประเทศสิงคโปร์

ผู้วิจัยขอเชิญชวนทุกท่านร่วมตั้งจิตอธิษฐานบุญกุศลลดบันดาลให้กาลเวลาโปรดชะลอการผุกร่อนเอกสารโบราณในประเทศไทย โปรดลดบันดาลให้การค้นหา ค้นคว้าเอกสารหายากในหอสมุดประเทศไทยกลายเป็นเรื่องง่าย ถนอมสายตา ถนอมเวลาและสุขภาพ ทดเทียมนานาอารยประเทศโดยเร็วพลัน

ทั้งนี้ผู้วิจัยขอขอบคุณเพื่อนนักเรียนประวัติศาสตร์ร่วมสมัยทั้งรุ่นพี่และรุ่นน้องทุกมหาวิทยาลัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อนร่วมรุ่นทุกท่านที่ได้ประคับประคองผลักดันให้ต้นฉบับวิทยานิพนธ์นี้เสร็จสิ้น รวมทั้งผู้หลักผู้ใหญ่ญาติพี่น้องบุคคลในครอบครัวจนถึงผู้ร่วมงานทุกท่านแม้มิได้เอ่ยชื่อ ผู้วิจัยระลึกถึงท่านอยู่เสมอ

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ที่มาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๑.๑ ปมจินตนาการ ก.ศ.ร. กุหลาบ	๑
๑.๑.๒ แกะปมจินตนาการ ก.ศ.ร. กุหลาบ	๗
๑.๑.๓ ปัญหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางวิชาการ	๑๘
๑.๒ ทบทวนวรรณกรรม	๒๕
๑.๓ วัตถุประสงค์ เพื่อศึกษา.....	๓๓
๑.๔ ขอบเขตและวิธีศึกษา	๓๓
๑.๕ แนวเหตุผล ทฤษฎีสำคัญ หรือสมมติฐาน.....	๓๓
๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัยนี้.....	๓๓
บทที่ ๒ ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กับการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญา และพัฒนาการทาง ความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยาม	๓๔
๒.๑ ปฐมบทเมื่อแรกเกิด.....	๓๔
๒.๒ ปฐมวัยและการศึกษา.....	๓๖
๒.๓ วัยศึกษาเล่าเรียน.....	๔๒
๒.๔ วัยทำงาน.....	๔๖
๒.๕ ชีวิตและการทำงานรับจ้างชาวตะวันตก.....	๔๘
๒.๖ การทำงานในงานแสดงพิพิธภัณฑ์ในโอกาสกรุงเทพมหานครครบร้อยปี.....	๕๑
๒.๗ การทำงานในกองทหารลาดตระเวนท้องน้ำฝ่ายเหนือ หรือ กรม “โปลิศท้องน้ำ”	๕๓
๒.๘ ชีวิตและการทำงานกับหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์	๕๖
๒.๙ บทบาทเมื่อเกี่ยวข้องกับวิทยาทานฐาน	๖๔
๒.๑๐ ชีวิตและการทำงานเมื่อเป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเภทกับทำงานให้หนังสือพิมพ์ บางกอกไทมส์.....	๖๖

๒.๑๐.๑ งานนิพนธ์เมื่อทำงานเป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณี.....	๖๗
๒.๑๐.๒ งานนิพนธ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์.....	๖๙
๒.๑๐.๓ การจัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ นับแต่เป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณี.....	๗๐
๒.๑๑ ชีวิตและงานหลังจากยุติการพิมพ์นิตยสารสยามประเพณี	๗๑
สรุป.....	๗๓
บทที่ ๓ ขนชั้นนำและกระบวนการการสร้างองค์ความรู้ในสยามต้นยุคใหม่	๗๔
๓.๑ ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ กำเนิดและศึกษาเล่าเรียน (พ.ศ. ๒๓๗๗ – พ.ศ. ๒๔๐๖ / ค.ศ. ๑๘๓๔ – ค.ศ. ๑๘๖๓).....	๗๖
๓.๑.๑ องค์ความรู้ในสังคมสยาม ก่อนช่วงชีวิตวัยเด็กของ ก.ศ.ร. กุหลาบ	๗๖
๓.๑.๒ การรวบรวมเรียบเรียงชำระองค์ความรู้ก่อนยุคใหม่เมื่อต้นกรุงรัตนโกสินทร์.....	๗๗
๓.๑.๓ การรับรู้และการยอมรับองค์ความรู้ของชาวตะวันตก	๗๙
๓.๒ ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสวงหาและสะสมความรู้ในวัยทำงาน (พ.ศ. ๒๔๐๖ – พ.ศ. ๒๔๓๕ / ค.ศ. ๑๘๖๓ – ค.ศ. ๑๘๙๒)	๘๒
๓.๓ ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงภูมิรู้หรือองค์ความรู้ของตนต่อสาธารณะ (พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๖๒ / ค.ศ. ๑๘๙๓ – ค.ศ. ๑๙๒๐).....	๑๐๑
สรุป.....	๑๑๕
บทที่ ๔ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์	๑๑๗
๔.๑ งานนิพนธ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม	๑๒๐
๔.๑.๑ งานนิพนธ์เรื่องปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม	๑๒๑
๔.๑.๒ งานนิพนธ์เรื่องปัญหาความสัมพันธ์ฝรั่งเศสกับนานาประเทศ	๑๒๔
๔.๑.๓ งานนิพนธ์เรื่องปัญหาคนในบังคับ	๑๒๖
๔.๒ งานนิพนธ์เกี่ยวกับความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรมของสยาม	๑๓๔
๔.๒.๑ ปัญหาสภาพกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม	๑๓๕
๔.๒.๒ ปัญหาการไม่มีกฎหมายใช้บังคับ หรือไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด	๑๓๖
๔.๒.๓ ปัญหากระบวนการยุติธรรมที่ล่าช้า	๑๔๑
๔.๓ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ	๑๔๕
๔.๓.๑ เรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม”	๑๔๖

๔.๓.๒ เรื่อง “ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองภูมิลำเนา ของตน”	๑๔๗
๔.๔ งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนธรรมเนียมความเจริญ (Civilisation).....	๑๕๒
๔.๕ งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมือง	๑๕๖
๔.๕.๑ ที่ศนะวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมือง	๑๕๖
๔.๕.๒ ที่ศนะวิจารณ์การบริหารราชการ	๑๖๑
๔.๖ งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์	๑๖๗
๔.๖.๑ งานนิพนธ์เรื่อง “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก”	๑๖๗
๔.๖.๒ งานนิพนธ์เรื่อง “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่ง เศศ”	๑๖๘
สรุป.....	๑๗๑
บทที่ ๕ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณี และหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์	๑๗๒
๕.๑ ลักษณะการจัดพิมพ์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบในนิตยสารสยามประเพณี	๑๗๓
๕.๒ การจัดวางรูปแบบเนื้อหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณี กับ หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์	๑๗๕
๕.๓ ลักษณะเนื้อหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณี และในหนังสือพิมพ์ บางกอกไทมส์.....	๑๗๙
๕.๓.๑ งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์.....	๑๘๐
๕.๓.๒ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ	๑๘๘
๕.๓.๓ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความยุติธรรม	๑๙๕
๕.๓.๔ งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนขนบธรรมเนียมความเจริญ (civilisation)	๑๙๘
๕.๓.๕ งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมือง.....	๒๐๕
สรุป.....	๒๑๖
บทที่ ๖ บทสรุป.....	๒๑๗
รายการอ้างอิง	๒๒๘
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	๒๓๗

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ที่มาและความสำคัญของปัญหา

๑.๑.๑ ปมจินตนาการ ก.ศ.ร. กุหลาบ

ความนิยมรับฟังข่าวสารบอกต่อๆ กันมาแบบ “พงศาวดารกระซิบ (Gossip)” ความเชื่อแบบ คล้อยตามกันไปโดยมิได้ใส่ใจค้นหาความจริงด้วยลำดับเหตุและผล ความยินยอมจำนนยุดิวงค์แห่ง ความสงสัยเพียงมิใคร่เอื้อนเอ่ยด้วยวลี “ไม่เชื่ออย่าหลบหลู่” อ้างอำนาจลึกลับบังคับให้ผู้ร่วมสนทนา เชื่อฟังเรื่องราวเหลวไหล ความไม่เชื่อถือหรือไม่ใส่ใจในความคิดเห็นของผู้ที่มีความรู้หรือมีทัศนคติที่ แตกต่างไปอย่างง่ายๆ เพียงมีข้อความเขียนสัปดาห์กับไว้ว่า “จงใช้วิจารณญาณในการอ่าน” ขีดเส้น ใต้ให้สำนึกว่าไม่พึงเชื่อข้อมูลเรื่องราวแต่เก่าก่อนของคนไทยถ้าผู้เขียนเป็นชาวต่างชาติ หรือผู้เขียน เป็นชาวไทยแต่มิใช่ผู้หลักผู้ใหญ่ มิได้มีเกียรติมีฐานะ มิใช่พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ควรแก่การเคารพ มิใช่ชนชั้นนำผู้ปกครอง เว้นเสียแต่ว่าผู้เขียนเป็นคนไทยที่ได้รับการศึกษามาจากต่างประเทศแล้วไม่ ต้องสงสัยสักเท่าใด

เรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมาของชาวสยามที่เกิดขึ้นมาแต่อดีตถูกเล่าขานสืบต่อมาทั้งที่อยู่ใน รูปแบบคำพูดบอกเล่า หรือโดยการเขียนการพิมพ์เป็นเอกสารบางเรื่องอาจเจือผสมตามความนิยม ธรรมเนียมพงศาวดารกระซิบยังผลให้เกิดเป็นความรับรู้ที่เป็นเช่น “จินตนาการ” คือ ความรับรู้จาก การบอกเล่าที่บุคคลรับรู้เรื่องหนึ่งเรื่องใดผ่านสัมผัสต่างๆ จนเกิดเป็นความรู้ ความเข้าใจของตนขึ้น อย่างมิได้ใส่ใจใคร่ครวญในเนื้อหาเรื่องราวที่เป็นจริงสักเท่าใดนัก ความรับรู้เช่นนี้เมื่อได้รับการกล่าว ย้ำ ผลิตซ้ำในเวลาต่อๆ มา มากเข้าๆ มักเกิดเป็นอุปาทานกลายเป็นจุดเด่นที่ผู้คนทั่วๆ ไปรู้จักและ จดจำได้ ในบางจุดเด่นนั้นอาจเป็นเช่น “ปม” ของเรื่องที่รู้จักกันทั่วไปในทางสาธารณะ^๑

อาจกล่าวได้ว่าจุดเด่นในเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้แก่ ความรับรู้จดจำโดยทั่วๆ ไปไปที่มี ว่าเขาเป็นคนปลอมปนพงศาวดาร เป็นคนโกหกปลิ้นปล้อนไม่น่าเชื่อถือ^๒ ความรับรู้จดจำเช่นนี้สะสม ในความรับรู้ของผู้คนส่วนใหญ่ผ่านพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพอย่างชนิดที่ไม่มีผู้ใด สงสัยตลอดมามากกว่า ๑๐๐ ปี เป็นจุดเด่นที่เป็น “ปมจินตนาการ” ต่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยเฉพาะ อย่างยิ่งในวงวิชาการหลัง พ.ศ. ๒๕๒๐ เป็นต้นมาที่มักจะนำจุดเด่นในเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบไป

^๑ ดู “หนังสือของนายกุหลาบ” ใน หม่อมเจ้าหญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, ป่าป้อนหลาน, (กรุงเทพฯ: โรง พิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๔๑), หน้า ๕๕ – ๖๓.

^๒ ดู ไกรฤกษ์ นานา, “อีกด้านหนึ่งของ “ก.ศ.ร.กุหลาบ” ในมุมมองของราชสำนัก,” ศิลปวัฒนธรรม ๓๓, ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๕๔): ๑๐๕ – ๑๒๕. และดู ธงชัย วินิจจะกูล, “จดหมายจากธงชัย วินิจจะกูล ถึง ไกรฤกษ์ นานา กรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ,” ศิลปวัฒนธรรม ๓๓, ๔ (กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕): ๑๓ – ๑๕.

อธิบายในเชิงวิชาการอย่างยอมรับว่า นายกุหลาบ หรือ ก.ศ.ร. กุหลาบ สามัญชนชาวสยาม ผู้ซึ่งได้รับคำอธิบายจากชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๕-๖ ของสยามว่าเป็นผู้มีพฤติกรรมผิดปรกติ ขาดความน่าเชื่อถือ เพราะเขาเป็นผู้ “กุ” “ลอบลักคัตหนังสือหอหลวง” และ “ปลอมพงศาวดาร” จนปรากฏเรื่องลือมีชื่อในหนังสือ ในตำราวิชาการ ตลอดจนในหนังสือสาระบันเทิงอย่างต่อเนื่องเป็นเวลายาวนาน พฤติกรรมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในสายตาของชนชั้นนำสยามถือว่าเป็นพฤติกรรมหนึ่งในการสร้างความรู้แบบผิดๆ ของบุคคลที่มีได้เป็นชนชั้นนำในสังคมสยาม และพฤติกรรมเช่นนี้ในเวลาต่อมาได้รับการนำไปใช้ศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการทางภูมิปัญญาของปัญญาชน ชนชั้นนำ รวมตลอดจนถึงไพร่ในสังคมไทย^๓

จุดเด่นในเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบได้รับการอธิบายผ่านภาพลักษณ์ว่า “กุ” “ลอบลักคัตหนังสือหอหลวง” และ “ปลอมพงศาวดาร” ของ นายกุหลาบ หรือ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ปรากฏแพร่หลายมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ส่วนใหญ่นับเนื่องมาจากการพิมพ์พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ๓ เรื่อง ได้แก่ พระนิพนธ์ “คำนำ” ในหนังสือ ตัวอย่างหนังสือสยามประภีทของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม^๔ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ พระนิพนธ์ “คำนำ” ใน จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นทูลเกล้าถวาย^๕ พิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๗๒ และ พระนิพนธ์ “นิทานโบราณคดี นิทานที่ ๙ เรื่องหนังสือหอหลวง” รวมพิมพ์ครั้งแรก ใน นิทานโบราณคดี^๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงรวบรวมประสบการณ์ตลอดจนทัศนะของชนชั้นนำแห่งราชสำนักที่มีต่อนายกุหลาบนับแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเข้าพระทัยว่านายกุหลาบเป็นผู้นำต้นฉบับที่มีเนื้อหาพงศาวดารครั้งกรุงศรีอยุธยาไปพิมพ์เป็นหนังสือที่ต่อมาเรียกชื่อหนังสือว่า คำให้การขุนหลวงหาวัด ที่โรงพิมพ์บางคอแหลม ของสาธุคุณ แซ่มวล โจนส์ สมิท (Rev. Samuel Jones Smith) หรือ “ครูสมิท” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ตลอดจนเป็นผู้นำต้นฉบับเอกสารเรื่องราวของสยามแต่เก่าก่อนไปพิมพ์ในนิตยสาร สยามประภีท^๗ ก็นำไปพิมพ์เป็นหนังสือตลอดสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงรัชกาลที่ ๖ เป็นจำนวนมาก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๓ ดู นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “ก.ศ.ร. กุหลาบ กับหนังสือ อายะตีวัฒน์ เพื่อบำรุงปัญญาประชาชน” ใน อายะตีวัฒน์ : หนังสือบำรุงปัญญาประชาชน, (กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพไทย - ญี่ปุ่น, ๒๕๓๘), หน้า (๗) - (๑๔).

^๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “คำนำ,” ใน ตัวอย่างหนังสือสยามประภีท ของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘), หน้า คำนำ - (ง).

^๕ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “คำนำ,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชขึ้นทูลเกล้าถวาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า คำนำ - (ง).

^๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๗), หน้า (ค) - (ง) และ หน้า ๑๐๒ - ๑๓๐.

^๗ เพื่อความสะดวกในวิทยานิพนธ์นี้จะเรียกสิ่งพิมพ์ฉบับนี้ว่า นิตยสาร สยามประภีท โดยเทียบเคียงกับการแบ่งประเภทสิ่งพิมพ์ที่เรียกว่านิตยสารในปัจจุบันนี้ที่กำหนดขอบเขตสิ่งพิมพ์ที่มีลักษณะเป็นนิตยสารหมายถึง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีทั้งพระราชดำริ มีพระราชดำรัสกระทั้งพระบรมราชโองการด้วยเรื่องนายกุหลาบหลายครั้ง ครั้งหนึ่งทรงมีพระบรมราชโองการเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ /ค.ศ. ๑๘๙๙) ข้อความในพระบรมราชโองการเป็นเรื่องเกี่ยวกับนายกุหลาบ เป็นข้อความว่า

“...รูปสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง รูปสมเด็จพระนารายณ์มหาราช รูปสมเด็จพระเพทรา รูปสมเด็จพระเจ้าเสือ ฉันทน์เข้าใจว่าสำหรับจะลงหนังสือสยามประเภทเทวรูปนั้นเปนภาพ กากแกลังเดาเขียน ใครๆ ก็รู้อยู่ว่าแต่ก่อนมาไม่มีผู้ใดอาจจะเขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินฤจะจดหมายว่าด้วยลักษณรูปพรรณพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าใครทำเช่นนั้นก็ย่อมมีโทษให้เรียกนายกุหลาบมาห้ามอย่าให้เอารูป ๔ รูปนี้ลงพิมพ์ อ้างว่าเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์เปนอันขาด ถ้าลงพิมพ์จะต้องมีโทษ

สยามินทร์”^๕

โดยทั่วๆ ไปแล้วพระบรมราชโองการยอมแสดงสถานะที่ถือเป็นความถูกต้องและชอบธรรมโดยมิต้องสงสัย เนื้อหาในพระบรมราชโองการได้ลำดับความเป็นมาในอดีตที่เป็นเหตุเป็นผลและน่าเชื่อถือว่าเป็นจริงเช่นนั้น โดย “นัยยะ” และ “อรรถะ” ของพระบรมราชโองการดังกล่าวเกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๑ (ค.ศ. ๑๘๙๙) ก่อนสิ้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ไม่นาน พระบรมราชโองการดังกล่าวจึงเกิดขึ้นในระยะเปลี่ยนผ่านแห่งศตวรรษที่ ๑๙ ไปสู่ต้นศตวรรษที่ ๒๐ ซึ่งมีความนิยมยึดถือเป็นจุดเปลี่ยนระหว่างยุคเก่าและยุคใหม่ของสยาม ซึ่งในทางวิชาการเท่าที่ผ่านมามีข้อเสนอหรือมีทฤษฎีวิชาการที่วิเคราะห์ศึกษาความแตกต่างระหว่างสยามยุคเก่ากับสยามยุคใหม่โดยพิจารณาจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระยะเวลาคาบเกี่ยวกันนี้ และมักจะอ้างอิงลักษณะความเปลี่ยนแปลงในเรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นในหมู่นชนชั้นนำแห่งราชสำนักสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ว่ามีลักษณะความเป็นยุคใหม่ด้วยเกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีคิด วิธีการให้เหตุผลไปในทิศทางที่มีความเป็นวิทยาศาสตร์ตามแบบอย่างของชาวตะวันตก ตลอดจนมีความนิยมใช้ธรรมเนียมและวิถีชีวิตที่มีความทันสมัย (Modernity) ตามวิถีทางของชาวตะวันตกอีกหลายเรื่อง ทั้งนี้ความเปลี่ยนแปลงในธรรมเนียมการถ่ายภาพ การวาดภาพพระบรมฉายาสาทิสลักษณ์ หรือในการปั้นหล่อจำลองรูปพระมหากษัตริย์ที่สวรรคตไปแล้วและพระมหากษัตริย์ที่ยังทรงพระชนม์อยู่ให้เป็นแบบรูปมนุษย์และดูเหมือนพระองค์จริง มิใช่ปั้นหล่อเป็นแบบรูปพระพุทธรูปปฏิมาเช่นที่นิยมตามแบบธรรมเนียมเดิมของสยาม จัดเป็นกรณีตัวอย่างความเปลี่ยนแปลงที่มีความใกล้เคียงกับเรื่องราวของนายกุหลาบโดยพระบรมราชโองการข้างต้นอย่างยิ่ง

หนังสือหรือสิ่งพิมพ์ที่กำหนดพิมพ์เป็นนิตย เช่น นิตยสารรายคาบ นิตยสารรายสัปดาห์ นิตยสารรายปักษ์ นิตยสารรายเดือน ฯลฯ ซึ่งมุ่งเน้นกลุ่มผู้อ่านเฉพาะกลุ่ม.

อนึ่ง การอ้างอิงจัดทำเชิงอรรถงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออนไลน์ และหนังสือพิมพ์สยามไมตรีซึ่งรวมข่าวภาคภาษาไทยพิมพ์เป็นรายสัปดาห์นั้น เพื่อความสะดวกในการวิเคราะห์ความสัมพันธของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเวลาพิมพ์งานนิพนธ์ต่างๆ เหล่านั้น จึงจะระบุวันที่ตีพิมพ์ไว้ทั้งสองฉบับ

^๕ “เรื่องให้เรียกรูปที่นายกุหลาบจ้างอายแดงนักโทษคุกและอ้างว่าเป็นรูปเทพเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า ๔ พระองค์ จะลงสยามประเภทนั้น ถ้าขึ้นลงจะต้องมีโทษ,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.๕ น.๑.๑ เลขที่ ๑๔๗.

เรื่องราวของนายกุหลาบดังกล่าวจึงมีมิติทางวิชาการที่หลากหลายอย่างน่าสนใจ ด้วยเป็นเหตุการณ์ที่นอกจากจะเกิดขึ้นในระยะแห่งการเปลี่ยนผ่านแห่งศตวรรษแล้ว ยังเป็นเหตุการณ์ที่กล่าวถึงธรรมเนียมสยามแต่โบราณซึ่งหมอบรัดเลเคยวิพากษ์วิจารณ์เปรียบเทียบวิถีแห่งความเจริญระหว่างชาวประเทศตะวันตกกับชาวประเทศตะวันออกโดยหยิบยกพฤติกรรมการใช้ธรรมเนียมโบราณของชาวสยามเพื่อแสดงเหตุและผลดังปรากฏในหนังสือพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ (ค.ศ. ๑๘๖๕)^๙ อันเป็นการวิพากษ์วิจารณ์ที่มีวัตถุประสงค์ในการขับเคลือนองค์ความรู้ของชาวสยามให้เป็นที่ไปในวิถีทางเช่นเดียวกับชาวตะวันตก เป็นการวิพากษ์วิจารณ์ที่ยังผลให้เกิดการอภิปรายโต้แย้งจากชนชั้นนำสยามในขณะนั้น ทั้งยังเป็นประเด็นมีการกล่าวอ้างอย่างสนับสนุนหรือคัดค้านในกระบวนการพัฒนาทางสังคมและการเมืองของสยามเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน^{๑๐}

เรื่องนายกุหลาบตั้งพระบรมราชโองการข้างต้นปรากฏการตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ ฉบับเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ. ๑๘๙๙)^{๑๑} และในเดือนเดียวกันนี้นายกุหลาบทูลถวายคำอธิบายความเป็นมาของรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์ข้างต้นต่อเสนาบดีกระทรวงนครบาลว่าตนคัดลอกมาจากรูปวาดในสมุดข่อยชาวขนาดเท่าสมุดพระมาลัยของบุคคลเชื้อพระวงศ์ผู้หนึ่งมาเป็นเวลานานมากแล้วจึงไม่อาจนำต้นฉบับมาแสดงได้^{๑๒}

คำอธิบายของนายกุหลาบเช่นนี้ย่อมชัดเจนอยู่เองว่าเป็นคำกล่าวอ้างไม่น่าเชื่อถือ แต่ทว่า คำอธิบายอีกประการหนึ่ง คือ นายกุหลาบอธิบายว่ารูปวาด “พระลักษณะ” สมเด็จพระนารายณ์เคยมีปรากฏมาก่อนแล้วในหนังสือฝรั่งเศส^{๑๓} นั้นหมายความว่า “ผู้ใด” ที่เขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินหรือจดหมายลักษณะรูปพรรณพระเจ้าแผ่นดินในเวลา “แต่ก่อนมา” แล้ว

จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ศิลปะพบว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีพระอาจารย์อิน หรือ “ขรัวอินโข่ง” วาดรูปพระบรมสาทิสลักษณ์สมเด็จพระนเรศวรไว้ในภาพพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ประดับผนังหอพระราชกรมานุสร อันเป็นหอพระขนาบพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในเขตพระบรมมหาราชวัง ทั้งยังวาดพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวในขณะทรง

^๙ “ตราช้อย่างหนึ่ง,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๕๘.

^{๑๐} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเรื่องประเด็นใหญ่ๆ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในบทที่ ๓ หัวข้อที่ ๓.๒ และเชิงอรรถที่ ๒๐

^{๑๑} “เรื่องรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์,” วชิรญาณ ๕, ๕๔ (มีนาคม ๑๑๗): ๔๘๑ - ๔๘๘.

^{๑๒} “เรื่องให้เรียกรูปที่นายกุหลาบจ้างอ้ายแดงนักโทษคุกและอ้างว่าเป็นรูปเทพเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า ๔ พระองค์ จะลงสยามประเภทนั้น ถ้าขึ้นลงจะต้องมีโทษ”.

^{๑๓} “เรื่องรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ บ.๑๖ เลขที่ ๓๑.

พระชนมชีพประทับอยู่ในอาคารในหมู่พระที่นั่งที่ปัจจุบันใช้เป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ^{๑๔} ทั้งนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นเองก็ยังมีปรากฏการวาดภาพพระบรมสาทิสลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ล่วงไปแล้ว เป็นภาพจิตรกรรมประดับพระที่นั่งทรงผนวชที่วัดเบญจมบพิตรใน พ.ศ. ๒๔๔๒ ภาพวาดพระบรมสาทิสลักษณ์ต่างๆ ดังกล่าวเป็นตัวอย่างความคลี่คลายความนิยมในการวาดจำลองภาพพระเจ้าแผ่นดิน ตลอดจนความนิยมจำลองภาพวาดหรือรูปปั้นหล่อพระเจ้าแผ่นดินสยามแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนหรือในสมัยรัชกาลที่ ๕

กรณีพระบรมราชโองการและเรื่องราวนายกุหลาบดังกล่าวข้างต้นจึงมีมิติและมีรายละเอียดให้ขบคิดในเรื่องเบื้องหลังความคิด (element of thought) และเรื่องเบื้องหลังความจริง (element of truth) อันเป็นพลังขับเคลื่อนทางองค์ความรู้ของผู้คนในสยามในช่วงรอยต่อแห่งยุคสมัย ที่อาจนำมาทำความเข้าใจพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชนชั้นนำและชาวสยามทั่วไปที่เคยใช้อธิบายความเป็นยุคใหม่โดยใช้ปัจจัยความเป็นเหตุเป็นผลอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ และอาจนำมาอภิปรายความทันสมัยของชนชั้นนำสยามว่าเกิดขึ้นเมื่อใด ทั้งยังอาจนำมาใช้อธิบายว่าปัจจัยทางการเมืองเข้ามามีส่วนพลวัตต่อองค์ความรู้ของ “โอลด์สยาม” และ “ยังสยาม” ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ต่อดันสมัยรัชกาลที่ ๕ กับ “โอลด์สยาม” และ “ยังสยาม” ในกลางสมัยรัชกาลที่ ๕ อย่างสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำที่เกิดขึ้นในสยาม เนื่องจาก “โอลด์สยาม” และ “ยังสยาม” ในสองช่วงเวลานี้มีความสัมพันธ์กับชนชั้นนำสยามหรือเป็นชนชั้นนำสยามเหมือนกัน แต่ก็ได้เป็นกลุ่มการเมืองเดียวกัน

นอกจากนี้กรณีนายกุหลาบที่ปรากฏโดยรวมพบว่าพฤติกรรมของนายกุหลาบหลายอย่างมิได้เป็นที่ปลื้มของชนชั้นนำสยาม และชนชั้นนำสยามมีทัศนคติในทางลบต่อภาพจน์และบทบาทของนายกุหลาบ ดังเอกสารของพระยาเพชรปาณี (ตรี) ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาลจัดเตรียมร่างหนังสือถึงนายกุหลาบ “เอดิเตอร์หนังสือพิมพ์สยามประเพณี” ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๙๐๐) ซึ่งอาจนับเนื่องจากพระบรมราชโองการข้างต้น มีข้อความหัวเรื่องและขีดเส้นใต้ข้อความนั้นว่า “ร่างห้ามไม่ให้พิมพ์หนังสือสยามประเพณี” เนื้อหาที่เหลืออยู่บางส่วนในร่างหนังสือฉบับนี้อาจสันนิษฐานข้อความได้ว่า เสนาบดีกระทรวงนครบาลได้รับพระบรมราชโองการดำริว่าการพิมพ์หนังสือสยามประเพณีตั้งแต่แรกมาจนถึงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๙๐๐) นั้น “หาได้เป็นคุณข้อความ...ความดีของมห[าชน]”^{๑๕} แต่ก็ได้ปรากฏว่ามีกรหยุดพิมพ์หนังสือสยามประเพณีด้วยเหตุเช่นระบุในร่างหนังสือนั้นแต่อย่างไร

^{๑๔} หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิ์กุล, บันทึกที่รับสั่ง สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิ์กุล, (พระนคร: รุ่งนคร, ๒๔๙๓), หน้า ๑๑๗ – ๑๑๘. และดู วิยะดา ทองมิตร, จิตรกรรมแบบสากลลุล่วงช่วงหัวอินโขง, (กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมและค้นคว้าศิลปวัฒนธรรมไทย, ๒๕๒๒), หน้า ๕๐.

^{๑๕} “เรื่องให้เรียกรูปที่นายกุหลาบจ้างอ้ายแดงนักโทษคุกแคะอ้างว่าเป็นรูปเทพเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า ๔ พระองค์ จะลงสยามประเพณีนั้น ถ้าขึ้นลงจะต้องมีโทษ”.

อนึ่ง ข้อความและตัวอักษรในเครื่องหมายวงเล็บ “[]” ข้างต้นและที่จะใช้ต่อไป เป็นข้อความและตัวอักษรที่สันนิษฐานโดยผู้วิจัย.

ต่อมาในกลาง พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙ / ค.ศ. ๑๙๑๐) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งกราบบังคมทูลรายงานบทความเรื่อง “ปากลัดโพและสามโคก” ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แต่งลงพิมพ์ในหนังสือเงินโนสยามวารศัพท์ว่า

“เรื่องอ้ายกุหลาบนั้น มันโกหกหลอกไปเป็นชิ้นๆ หมดทูนเข้าก็ปลวกกิน... ครั้นจะทำอะไรก็ไม่มีประโยชน์แลแก้ไม่หาย”^{๑๖}

และจนกระทั่งก่อนสิ้นรัชสมัยไม่นานนักพระองค์ก็ยังทรงมีพระราชกระแสวิจารณ์พฤติกรรมนายกุหลาบพระราชทานเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙ / ค.ศ. ๑๙๑๐) ว่า

“...หนังสือตากู ... ต้องบอกให้เตรียมยาควินินไว้ อาจจะใช้ขึ้นมาก็ได้ในกาที่อ่าน ... ความจริงแกดูพงษาวดารไม่เข้าใจตลอด ฤอ่านแต่ที่ชอบใจจะอ่านโดยไม่มีความรู้ อะไรเลยในทางฝรั่ง แต่ถ้าได้อ่านพงษาวดารด้วยความเข้าใจแจ่มแจ้ง แล้วจะคิดเห็นผิดเช่นนี้ไม่ได้เลย...”^{๑๗}

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร พระองค์ทรงโปรดการหนังสือพิมพ์ ทรงอุดหนุนดำเนินการหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งชื่อ อัมภสมัย ในระยะที่หนังสือพิมพ์ดังกล่าวนี้ตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒ / ค.ศ. ๑๙๐๓) ปรากฏว่ามีคอลัมภ์ประจำชื่อ “แผนกกุลวิทยา” หรือ “แผนกกุลวิทยา”^{๑๘} มีเนื้อหาเป็นเรื่องชวนหัวกับเรื่องพงศาวดารเหลวไหลที่แสดงนัยยะความหมายตลอดจนพระราชประสงค์หยิกหยอก ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยตรง ทั้งพระองค์ยังทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง “รายงานการประชุมปาติเมนต์สยาม” ต่อมาตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ทวีปัญญา ฉบับเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔ / ค.ศ. ๑๙๐๕)^{๑๙} ทรงกล่าวถึงบทความชื่อ “เมื่อไรหนอ” ที่พิมพ์ในหนังสือพิมพ์รายวันฉบับหนึ่ง ทรงใช้ชื่อ

^{๑๖} “เรื่องนายกุหลาบให้ช่างแกะพระบรมรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์สำหรับลงหนังสือพิมพ์สยามประเภท,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ บ.๘.๑ เลขที่ ๓.

^{๑๗} “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยายมราช (ปั้น สุขุม) วันที่ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙,” ใน สำเนาพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงธรรม, ๒๔๘๒), หน้า ๒๔๙ - ๒๕๐.

^{๑๘} “แผนกกุลวิทยา” อัมภสมัย (๒๕ พฤษภาคม ๑๒๒): ๒๙ - ๓๐.

^{๑๙} น้อยลา, “รายงานการประชุมปาติเมนต์สยาม,” ใน ทวีปัญญา เล่ม ๓, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๒๔), หน้า ๓๙๕ - ๔๐๓.

นายทวน นายเกศร์ ในการดำเนินเรื่องพระราชนิพนธ์กล่าวถึงความเพ้อฝันฟุ้งซ่าน ไม่เข้าใจในระบอบรัฐสภาเพื่อเปรียบเทียบวิพากษ์วิจารณ์นายเทียน หรือ ต.ว.ส. วัฒนาโก หรือ เทียนวรรณ ทรงพรรณนาพฤติกรรมของสมาชิกในสภาที่ขอบพูดเหลวไหลไร้สาระเพื่อแสดงภาพอีกด้านหนึ่งที่จะเกิดขึ้นโดยระบอบนั้น ทรงใช้ถ้อยคำว่า “พูดนอกประเด็น” เพื่อเปรียบเทียบวิพากษ์วิจารณ์ นายกุหลาบ หรือ ก.ศ.ร. กุหลาบ เช่นเดียวกัน

คำว่า “ตากลู” ที่สังเกตเห็นได้จากการใช้คำของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการใช้คำ “แผนกกู...” ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งข้างต้น เป็นตัวอย่างการนิยามความหมายให้คำว่า “กู” ในเรื่องการกล่าวอ้างเรื่องเหลวไหลโดยพฤติกรรมของนายกุหลาบซึ่งชนชั้นนำสยามอันเป็นพระมหากษัตริย์ทั้ง ๒ พระองค์ทรงมีทัศนะต่อนายกุหลาบว่าชอบกล่าวอ้างเรื่องที่เชื่อถือไม่ได้เพราะเป็นผู้ที่ไม่เข้าใจเรื่องราว ไม่เข้าใจความหมาย ไม่มีความรู้ในทางฝรั่งอย่างถ่องแท้ การใช้คำว่า “กู” ของชนชั้นนำสยามทั้งสองพระองค์ในความหมายเช่นนี้น่าจะนับเป็นปฐมบทของการใช้คำว่า “กู” อย่างหนึ่ง แต่ความแพร่หลายของการใช้คำว่า “กู” ในความหมายเช่นนี้เกิดขึ้นในอีกหลายสิบปีต่อมาเมื่อมีพระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่อธิบายพฤติกรรมในด้านลบของนายกุหลาบอันเป็นสาเหตุให้ชนชั้นนำสยามการใช้คำว่า “กู” โดยละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น เรื่องราวของนายกุหลาบและคำว่า “กู” จึงแพร่ขยายไปสู่ความรับรู้ของผู้อ่านอย่างสืบเนื่องตลอดมาจนกระทั่งในปัจจุบัน

๑.๑.๒ แกะปมจินตนาการ ก.ศ.ร. กุหลาบ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์เล่าเรื่องนายกุหลาบ หรือ “นาย ก.ศ.ร. กุหลาบ” ว่า นายกุหลาบรู้จักกรมหลวงบดินทร์ไพศาลโสภณซึ่งเคยบัญชาการกรมอาลักษณ์และเก็บรักษาหนังสือหอหลวงไว้ที่วังของท่านเมื่อมีงานฉลองอายุพระนครครบ ๑๐๐ ปี ซึ่งในครั้งนั้นนายกุหลาบนำหนังสือของตนออกแสดงในห้องต่อจากห้องแสดงหนังสือหอหลวงของกรมหลวงบดินทร์ไพศาลโสภณ เมื่อเห็นหนังสือหอหลวงเข้าก็ติดใจอยากได้สำเนาไว้ จึงตั้งหน้าตั้งตาประจบประแจง กระทั่งเลิกงานแล้วก็ยังตามไปเฝ้าหาที่วังจนทรงพระเมตตาแต่ไม่อนุญาตให้คัดสำเนาด้วยทรงตรัสว่าหนังสือหอหลวงเป็นของต้องห้ามมิให้ใครคัดลอก นายกุหลาบจึงคิดทำกลอุบายทูลขอยืมไปอ่านแต่ครั้งละเล่มแล้วจะรีบส่งคืนวันรุ่งขึ้น กรมหลวงบดินทร์ไพศาลโสภณไม่ทรงระแวงก็ประทานอนุญาต

นายกุหลาบจึงไปว่าจ้างพวกทหารมหาดเล็กเตรียมไว้ให้แบ่งกันคัดคนละตอนมาเป็นเวลานานกว่าปีจึงได้สำเนาหนังสือต่างๆ ไปจากหอหลวงมาก แต่นายกุหลาบหวั่นเกรงว่าจะเกิดความผิดจึงคิดอุบายแก้ไขถ้อยคำสำนวนหรือเพิ่มเติมความแทรกลงในสำเนาที่คัดไว้ให้แปลกจากต้นฉบับเดิม มีตัวอย่างคือหนังสือชื่อคำให้การขุนหลวงหาวัด พิมพ์ที่โรงพิมพ์บางคอแหลมของครุสมิทเมื่อนายกุหลาบออกหนังสือสยามประเพณีเรื่องทีลึกลับมากมาแทบจะหมดแล้วจึงเริ่มเขียนเรื่องพงศาวดารที่ไม่เป็นความจริงลงพิมพ์จึงต้องพระราชอาญาส่งไปขังโรงพยาบาลบ้า ๗ วัน เพราะแต่งเรื่องพงศาวดารครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีอ้างว่ามีพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยพระองค์หนึ่งทรงพระ

นามว่า “พระปิ่นเกษ” มีพระราชโอรสได้รับรัชทายาททรงพระนามว่า “พระจุลปิ่นเกษ” และว่าเมื่อพระจุลปิ่นเกษครองราชสมบัตินั้นเสียพระนครแก่กรุงศรีอยุธยา^{๒๐}

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงอธิบายขยายความเพิ่มขึ้นอีกด้วยว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยใช้และศึกษาเอกสารในหอหลวงมาเมื่อยังทรงพระเยาว์ ซึ่งสื่อความหมายว่าเอกสารที่เก็บรักษาไว้ในหอหลวงมีฐานะเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ที่ชนชั้นนำสยามใช้ในการศึกษาสร้างองค์ความรู้มาแต่เดิม ข้อความที่บันทึกไว้เป็นเอกสารราชการและเก็บรักษาไว้ในหอหลวงจึงจะต้องมีความถูกต้องเชื่อถือได้อันเป็นเหตุให้องค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามย่อมมีความถูกต้องและเป็นมาตรฐานที่จะต้องรักษาและสืบทอดต่อไป

เนื้อหาข้อความในเอกสารที่เก็บรักษาไว้ ณ หอหลวงแห่งนี้พัวพันไปสู่ปัญหานายกุหลาบ เนื่องจากนายกุหลาบเป็นผู้พิมพ์เผยแพร่เอกสารที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเห็นว่า นายกุหลาบลักคัดไปจากเอกสารหอหลวงของราชสำนักแล้วนำไปดัดแปลงเนื้อหา ปลอมแปลงพงศาวดาร อันเป็นการเผยแพร่ข้อมูลที่เจือปนความเท็จไม่ตรงกับต้นฉบับทางการเพื่อพิมพ์จำหน่าย และในอีกด้านหนึ่งยังเป็นการเผยแพร่เอกสารที่ไม่สมควรหรือเกินความจำเป็น

คำอธิบายของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ทรงย้าอธิบายเรื่องราวนายกุหลาบหลายครั้งในพระนิพนธ์ต่างๆ ของพระองค์ซึ่งนับเนื่องมาแต่พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนทำให้เกิดเป็นความรับรู้ความเข้าใจความหมายคำว่า “กุ” ว่าเป็นการกล่าวเท็จ กล่าวอ้างในเรื่องที่ไม่เป็นความจริง เป็นความหมายที่กำเนิดขึ้นโดยชนชั้นนำแห่งราชสำนัก ซึ่งในเวลาต่อมาก่อให้เกิดความเข้าใจภาพลักษณ์กลายเป็น “ปมจินตนาภาพ” ต่อ นายกุหลาบ ที่ต่อมาเรียกกันว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่าเป็นผู้ “กุ” “ลอบลักคัดหนังสือหอหลวง” และ “ปลอมพงศาวดาร” ขึ้น

นอกจากนี้ในพระนิพนธ์ “คำนำ” หนังสือ จดหมายเหตุไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย สมเด็จพระนเรศวรมหาราชยังทรงอธิบายให้ผู้อ่านตระหนักว่าพฤติกรรมของนายกุหลาบดังกล่าวนี้มี การไต่สวนและลงโทษความผิดของนายกุหลาบถึง ๔ ครั้ง กล่าวคือ

ครั้งที่ ๑ นายกุหลาบแต่งเรื่องพงศาวดารครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พิมพ์ในหนังสือ สยามประเภท อ้างว่ามีพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า “พระปิ่นเกษ” ทรงมีพระราชโอรส “ได้รับรัชทายาท” ทรงพระนามว่า “พระจุลปิ่นเกษ” และกล่าวต่อไปว่าเมื่อพระจุลปิ่นเกษครองราชสมบัตินั้นเสียพระนครแก่กรุงศรีอยุธยา จึงถูกไต่สวนลงโทษส่งไปขังโรงพยาบาลคนเสียจริต ๗ วัน

ครั้งที่ ๒ นายกุหลาบแต่งอธิบายระเบียบการพระราชทานเพลิงพระศพ เมื่องานพระเมรุสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พิมพ์ในหนังสือ สยามประเภท มีประกาศในหนังสือ ราชกิจจานุเบกษา แต่มิได้โปรดเกล้าฯ ให้ลงโทษ

^{๒๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, หน้า ๑๐๒ - ๑๓๐.

ครั้งที่ ๓ นายกุหลาบแต่งเรื่องพระประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา) ซึ่งสำนวนการไต่สวนพิมพ์ไว้ในหนังสือ จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย มีประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ในครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ภาคทัณฑ์โทษไว้

ครั้งที่ ๔ ตอนปลายรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) นายกุหลาบพิมพ์ใบปลิวอวดอ้างว่านายกุหลาบพบต้นฉบับกฎหมายแผ่นดินพระเจ้าท้ายสระ จุลศักราช ๑๑๐๖ มีตราพระราชสีห์ ตราพระคชสีห์ และตราบัวแก้วประทับไว้ ฯลฯ

แต่ “ปมจินตนาการ ก.ศ.ร. กุหลาบ” ที่เกิดขึ้นเนื่องด้วยพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทั้งพระนิพนธ์ “คำนำ” ต่างๆ ที่อธิบายเรื่องหนังสือหอหลวง กับพระนิพนธ์ “คำนำ” ที่อธิบายการไต่สวนและลงโทษกลับมีปัญหาในเรื่องสำคัญหลายประการนับตั้งแต่จุดเริ่มเรื่องซึ่งความเป็นจริงมิได้เป็นเช่นนั้น กล่าวคือ

(๑) เรื่องการพิมพ์หนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท พ.ศ. ๒๔๒๖

พระนิพนธ์ที่อธิบายพฤติการณ์ของในกุหลาบเกี่ยวกับหนังสือหอหลวงนั้น ปรากฏว่าพฤติกรรมของนายกุหลาบมิได้เป็นเช่นพระนิพนธ์ เนื่องจากนายกุหลาบเป็นพนักงานจัดแสดงหนังสือของ “กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ” ตั้งแต่แรก^{๒๑} นายกุหลาบมีต้นฉบับเอกสารบางส่วนที่ใช้ในการพิมพ์หนังสือที่โรงพิมพ์ครุสมิทเรียกชื่อเรื่องว่า คำให้การขุนหลวงหาวัด มาก่อนการจัดแสดงหนังสือที่ท้องสนามหลวงใน พ.ศ. ๒๔๒๕^{๒๒} ทั้ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังนำต้นฉบับหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดตั้งแต่ เล่ม ๑ จนถึง เล่ม ๙ เว้นเพียงเล่ม ๖ ทูลถวายกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ยืมทอดพระเนตรเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๓) แล้วนำต้นฉบับหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดอีก ๒ เล่มที่เหลือ คือ เล่ม ๑๐ กับเล่ม ๑๑ ทูลถวายกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ยืมทอดพระเนตรในวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ (ค.ศ. ๑๘๘๓)^{๒๓}

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

^{๒๑} Bangkok Centennial held at Bangkok, Siam 1882, (Bangkok: n. p., 1882), pp. 31, 47. อนึ่ง มีปรากฏสำเนาเอกสารติดพิมพ์เย็บรวมเป็นเล่มที่ห้องบริการหนังสือหายาก หอสมุดแห่งชาติ เป็นหนังสือชื่อ Bangkok Centennial Celebration Held in April 17 - 24. 1882.

^{๒๒} “บัญชีหนังสือไทยต่างๆ ๑๕๐ เรื่อง ตั้งในการนาเซนแนลเอกซิบิเชอน ณท้องสนามหลวงในการเฉลิมพระนครตั้งแต่สร้างกรุงเทพมหานครบรรจบครบรอบร้อยปี มเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔” พิมพ์ใน งานแสดงนิทรรศการสินค้าพื้นเมืองไทย ในพระราชพิธีสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๓), หน้า ๙ - ๑๑. (ดู เอกสารรายการที่ ๘๑ - ๘๔, ๙๕).

^{๒๓} “เอกสารส่วนพระองค์กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (บันทึกประจำวัน) เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๔๔ ค.ศ. ๑๘๘๓,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, สบ.๑๗ เล่ม ๑. (วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ และวันที่ ๑๔ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๘๓)

หนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท พิมพ์ชื่อหนังสือกับข้อความอธิบายที่หน้าปกนอกว่า

“คำให้การขุนหลวงหาวัด ตั้งแต่เล่ม ๑ จบ เล่ม ๑๑ ราคาเล่มละสิบลึง ได้ลงพิมพ์คราวแรกณะกรุงเทพ ที่โรงพิมพ์ครุสมิท ตำบลบางคอแหลม ปีมะแมเบญจศก จุฬศักราช ๑๒๔๕” และพิมพ์ชื่อหนังสือกับข้อความอธิบายที่หน้าปกรองว่า “หนังสือราชพงษาวดารกรุงเก่าตามคำให้การขุนหลวงหาวัดประดุโรงธรรมซึ่งทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อทรงเรียบเรียงเปนเรื่องพระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยาแต่ที่ทรงจำได้ถวายพระเจ้ากรุงรัตนบุรีอังวะ ได้ตีพิมพ์หนังสือฉบับนี้คราวแรกที่โรงพิมพ์ บางคอแหลม เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๕”^{๒๔}

หนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท เริ่มปรากฏโฆษณาจำหน่ายในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย ฉบับวันพุธ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะแมเบญจศก จ.ศ. ๑๒๔๕ ตรงกับวันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ (ค.ศ. ๑๘๘๔)^{๒๕}

ก่อนหน้านี้นครุสมิทได้นำเรื่องราวตอนพระอุบาลีนำพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ไปเมืองลังกา ซึ่งเนื้อหาข้อความตรงกับสมุดไทย เล่ม ๕ ไปพิมพ์ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย ฉบับวันพุธ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะเมียจัตวาศก จ.ศ. ๑๒๔๔ ตรงกับวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๒) ใช้หัวเรื่องว่า “พงษาวดาร”^{๒๖} ซึ่งเป็นการพิมพ์หลังจากเลิกงานแสดงพิพิธภัณฑ์ในโอกาสกรุงเทพมหานครครบร้อยปีในวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๒) เป็นเวลาราว ๒ เดือน

โดยคำอธิบายในพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทำให้เกิดความเข้าใจว่าต้นฉบับที่นำไปพิมพ์หนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดโดยโรงพิมพ์ของครุสมิทใน พ.ศ. ๒๔๒๖ มีเนื้อเรื่องและถ้อยคำวิปลาสคลาดเคลื่อนจำนวนมาก แต่นักวิชาการในสมัยปัจจุบันตั้งข้อสังเกตว่าเป็นคำอธิบายที่ขัดกับถ้อยแถลงที่ครุสมิทชี้แจงไว้ในกรพิมพ์ครั้งนั้น^{๒๗} ด้วยครุสมิทอธิบายชี้แจงไว้ว่า

^{๒๔} หนังสือราชพงษาวดารกรุงเก่าตามคำให้การขุนหลวงหาวัดประดุโรงธรรมซึ่งทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อทรงเรียบเรียงเปนเรื่องพระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยาแต่ที่ทรงจำได้ถวายพระเจ้ากรุงรัตนบุรีอังวะ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสมิท บางคอแหลม, ๑๒๔๕), หน้า ปกหน้า และ หน้าปกรอง.

^{๒๕} “หนังสือต่างๆ อันมีขายที่โรงพิมพ์บางคอแหลม,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๔ แรม ๑ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๑๒๔๕): ๑๓๒.

^{๒๖} “พงษาวดาร,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมียจัตวาศก ๑๒๔๔): ๕.

^{๒๗} สุเนตร ชุตินธรานนท์, พระสุพรรณกัลยาจากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์, (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๕๔๒), หน้า ๕๘. (ดู เชิงอรรถที่ ๑๐ – ๑๒)

“หนังสือฉบับนี้ คิดเป็นสมุดไทย ๑๑ เล่ม ได้รวมตีพิมพ์เป็นสมุดฝรั่งเล่มหนึ่ง ข้าพเจ้าครุสมิทได้สอบถามหนังสือฉบับนี้กับฉบับของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แลฉบับของนายกุหลาบ ข้าพเจ้าเห็นว่าเนื้อความถูกต้องทั้ง ๓ ฉบับแล้ว แต่ตัวอักษรพิมพ์นี้ ยังใช้ไม่สู้ถูกต้องคลาดเคลื่อน ไม่ถูกกับแบบแผนอยู่บ้าง เพราะเมื่อตีพิมพ์หนังสือฉบับนี้ ตัวข้าพเจ้าแลครุในโรงพิมพ์มีธุระมาก ไม่มีเวลาจะตรวจหนังสือฉบับนี้จึงใช้อักษรผิดไปหลายแห่ง”^{๒๘}

ในส่วนที่เป็นเนื้อหาข้อความในหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิทปรากฏ การพิมพ์เรียงตามต้นฉบับสมุดไทย เล่ม ๑ ถึงเล่ม ๕ กับต้นฉบับสมุดไทยเล่ม ๗ ถึงเล่ม ๑๑ ลักษณะ เนื้อหาข้อความแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่ ๑ เป็นพระราชพงศาวดาร (ต้นฉบับเป็นสมุดไทย เล่ม ๑ - ๗) ส่วนที่ ๒ เป็นเรื่องภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา การพระราชพิธีลงสรง โสกันต์ เครื่องยศสำหรับศพ กระบวนแห่พระบรมศพ แบบอย่างการพระเมรุเอกโทตรี ตำแหน่งยศ พระราชาคณะและฐานานุกรม และเรื่องพระพิไชยเสนา (ต้นฉบับสมุดไทย เล่ม ๘ - ๑๑) หนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท ไม่ได้ตีพิมพ์ข้อความในต้นฉบับสมุดไทยเล่ม ๖

เมื่อเปรียบเทียบกับหนังสือเรียกว่า คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับหลวง มีลักษณะเป็นการ ตีพิมพ์เนื้อหาข้อความบางส่วนที่เรียกว่า “ความฉบับหลวง” อันเป็นตรงกับเนื้อหาข้อความจากสมุด ไทย เล่ม ๑ - ๗ แทรกสลับเนื้อหาข้อความจากเอกสารที่เรียกว่า “ความฉบับคำให้การชาวกรุงเก่า” หนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับหลวง พิมพ์ครั้งแรกและพิมพ์ครั้งที่ ๒ ในปีเดียวกันคือ พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการทรงอภัยในพระนิพนธ์ “คำนำ” ในการจัดพิมพ์หนังสือ ทั้งสองครั้งโดยยกตัวอย่างหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิทว่ามีลักษณะสำนวน คำประพันธ์มิได้เป็นเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยา และทรงอภัยเป็นนัยว่านายกุหลาบลักคัดข้อความ แล้วนำไปแก้ไขข้อความให้แตกต่างจากหนังสือหอหลวง^{๒๙}

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๑๒ เริ่มมีการตีพิมพ์เอกสารที่มีเนื้อหาข้อความที่ตรงกับสมุดไทย เล่ม ๘ - (๑๑)๑๒ (อันเป็นเนื้อหาข้อความเดียวกับที่สมุดไทยเล่ม ๘ - ๑๑ ตามฉบับครุสมิท) แยกพิมพ์เป็น ตอนๆ เริ่มพิมพ์ครั้งแรกในวารสาร แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี ในระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๒ - พ.ศ. ๒๕๑๔ เรียกชื่อเอกสารนี้ว่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม หลังจากนั้นได้รวม พิมพ์เป็นหนังสือในชื่อใกล้เคียงกันใน พ.ศ. ๒๕๓๔ ว่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม : เอกสาร จากหอหลวง พิมพ์โดยคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี และ ใน พ.ศ. ๒๕๕๑ โครงการเมธีวิจัยอาวุโส (สกว.) “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยใน ฐานะมรดกโลก” ได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา เล่ม ๑ พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์) และเมื่อถึง พ.ศ.

^{๒๘} หนังสือราชพงษาวดารกรุงเก่าตามคำให้การขุนหลวงหาวัดประดู่โรงธรรมซึ่งทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อทรงเรียบเรียงเป็นเรื่องราวพงษาวดารกรุงศรีอยุธยาแต่ที่ทรงจำได้ถวายพระเจ้ากรุงรัตนบุรีพระเจ้ากรุงธนบุรีพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา (ดู ส่วนที่เป็นคำชี้แจง)

^{๒๙} ดูเพิ่มเติมที่หัวข้อ ๑.๑.๓ (๑) หน้า ๒๐ - ๒๑.

๒๕๕๕ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราชได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง

จากคำอธิบายในส่วนที่เป็น “คำนำ” หรือ “บานแพนง” ประกอบการจัดพิมพ์ในเวลาต่างๆ ได้กล่าวถึงการตรวจสอบเนื้อหาและระบุว่าเอกสารดังกล่าวเป็นเอกสารที่มีต้นฉบับจากเอกสารเดิมในหอหลวงซึ่งมีผู้คัดลอกเป็น ๓ ฉบับ ต้นฉบับที่เรียกชื่อว่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เป็นต้นฉบับที่ ๓ ซึ่งถือเป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด ซึ่งในครั้งการจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๕๑ เป็นการจัดพิมพ์เผยแพร่ที่มีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ มีการแบ่งเนื้อหาเอกสารออกเป็น ๒ ภาค และจัดทำแผนผัง แผนที่และภาพประกอบอธิบาย ตลอดจนระบุชื่อเอกสารเป็นชื่อหนังสือว่า มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา เล่ม ๑ พรรณานาฏมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)

นอกจากนี้ยังมีการตีพิมพ์เนื้อหาข้อความทั้งหมดในสมุดไทยเล่ม ๑ – ๑๑ (๑๒) โดยนำข้อความมาจากต้นฉบับพิมพ์ดีดซึ่งคัดลอกมาจากสมุดไทยอีกทอดหนึ่ง^{๓๐} กับต้นฉบับที่พิมพ์ในวารสาร แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี พ.ศ. ๒๕๑๒ – พ.ศ. ๒๕๑๔ พิมพ์เป็นหนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัด โดยสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๗ อีกด้วย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช เป็นการพิมพ์เนื้อหาที่ครบถ้วนมากที่สุดของหนังสือเรื่องคำให้การขุนหลวงหาวัด^{๓๑} แต่ก็ไม่อาจกล่าวในการจัดพิมพ์ได้ว่าเป็นหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัด “ฉบับหลวง” เช่นฉบับที่พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้ เพราะนอกจากจะตีพิมพ์เนื้อหาข้อความในตอนที่เป็นสมุดไทยเล่มที่ ๑ ถึงเล่มที่ ๗ มากกว่าเนื้อหาข้อความที่เรียกว่า “ความฉบับหลวง” ในฉบับที่พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ แล้ว ยังมีการปริวรรตคำศัพท์และการใช้คำศัพท์บางคำที่แตกต่างจาก “ความฉบับหลวง” อีกด้วย

ในส่วนที่เป็นเนื้อหาข้อความเช่นในสมุดไทยเล่ม ๘ ถึงเล่มที่ ๑๑ (๑๒) ที่ดูเหมือนว่าเป็นเนื้อหาข้อความตรงกันกับที่ตีพิมพ์ในวารสาร แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี พ.ศ. ๒๕๑๒ – พ.ศ. ๒๕๑๔ ก็ตาม แต่การตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง หรือหนังสือชื่อ มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา เล่ม ๑ พรรณานาฏมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์) นั้นอาจเป็นไปได้ว่านักวิชาการได้สันนิษฐานและสรุปเรียกเอกสารที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการในพระองค์แล้วโอนมาอยู่ในหน้าที่ของกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ว่า “เอกสารหอหลวง” แต่ยังไม่มีการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการอย่างชัดเจนว่า “หอหลวง” นั้นตั้งอยู่ที่ใดและเอกสารที่เรียกว่า “เอกสารหอหลวง” นั้นมาจาก “หอหลวง” ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์อธิบายไว้หรือไม่

^{๓๐} มีคำอธิบายในหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช ก่อนเริ่มเนื้อหาเป็นข้อความว่า “ค้นได้จาก ‘คำให้การขุนหลวงหาวัด,’ หอสมุดแห่งชาติ. สมุดฝรั่ง. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นหมึก. เลขที่ ๐๐๑.๑/๑ ม (เดิมเลขที่ ๒/ง.๓๑ มัดที่ ๕). หมวดพงศาวดาร (กรุงศรีอยุธยา).”

^{๓๑} ข้อความในสมุดไทยเล่ม ๗ พิมพ์ในหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง และฉบับโรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช มีข้อความตอนปลายของเล่ม มากกว่าฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท

แต่ไม่ว่าจะเป็นเช่นใดก็ตาม ในปัจจุบันยังคงปรากฏต้นฉบับสมุดไทยอันเป็นตัวเล่มที่มีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๒๔ เป็นตัวเล่มที่มีอยู่ก่อนการจัดงานสมโภชพระนครครบรอบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕ และเป็นตัวเล่มที่มีเนื้อหาข้อความส่วนต้นของหนังสือเรื่องคำให้การขุนหลวงหาวัด (คือเนื้อหาในสมุดไทยเล่ม ๑ ถึงเล่ม ๗) แต่มิใช่ตัวเล่มสมุดไทยฉบับที่นำมาตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับหลวง ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ ต้นฉบับสมุดไทยดังกล่าวมีเนื้อหาข้อความตรงตามฉบับพิมพ์โดยโรงพิมพ์ของครุสมิท^{๓๒} นั้นย่อมาหมายความว่านายกุหลาบมิได้เปลี่ยนแปลงข้อความ “กุ” หรือ “ปลอมพงศาวดาร” ในกรณีหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดดังพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^{๓๓}

อีกทั้งยังมีสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งนั่นคือ ในส่วนที่เป็นเอกสารซึ่งตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง กับหนังสือชื่อ มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา เล่ม ๑ พรรณานาฏมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์) ตลอดจนหนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช เฉพาะส่วนที่เป็นสมุดไทยเล่ม ๘ - ๑๑(๑๒) นั้น เมื่อเทียบเนื้อหาข้อความที่ตีพิมพ์ในหนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท เฉพาะส่วนที่เป็นสมุดไทยเล่ม ๘ - ๑๑ พบว่า นอกจากการปริวรรตคำศัพท์ที่แตกต่างกันแล้ว เนื้อหาข้อความในหนังสือชื่อต่างๆ ดังกล่าวไม่ปรากฏความแตกต่างอย่างสำคัญ

(๒) เรื่องคำอธิบายในพระนิพนธ์ “คำนำ” การพิมพ์หนังสือ จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นทูลเกล้าถวาย พ.ศ. ๒๔๗๒

ในกรณีการไต่สวนและลงโทษนายกุหลาบ ๔ ครั้งที่อธิบายในพระนิพนธ์ “คำนำ” ในหนังสือ จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นทูลเกล้าถวาย นั้น เมื่อตรวจสอบพระนิพนธ์ “คำนำ” และคำอธิบายรายละเอียดพบว่าทรงลำดับเรื่องอธิบายสลับกัน และรายละเอียดที่สำคัญในคำอธิบายบางประการที่ความเป็นจริงมิได้เป็นเช่นนั้น กล่าวคือ

นายกุหลาบมิได้ถูกไต่สวนในกรณีแต่งพงศาวดารกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีที่อ้างพระนาม “พระปิ่นเกษ” และ “พระจุลปิ่นเกษ” เป็นครั้งแรก หากแต่เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นลำดับที่ ๓ ซึ่งเหตุการณ์ที่นายกุหลาบถูกไต่สวนและถูกลงโทษเป็นลำดับแรกและลำดับที่ ๒ คือกรณีนายกุหลาบแต่งคำอธิบายระเบียบการพระราชทานเพลิงพระศพ งานพระเมรุสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้า

^{๓๒} พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา (คำให้การขุนหลวงหาวัด). หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. เลขที่ ๒๙๘.

อนึ่ง เอกสารสมุดไทยเล่มดังกล่าวนี้มีข้อความเขียนไว้ที่แผ่นหน้าปกว่า “ฉบับพระบาทวักระสาปน์”

^{๓๓} ดูเพิ่มเติมที่ บุญพิสิฐ ศรีหงส์ (คันควัว) กองบรรณาธิการ (เรียบเรียง), “แกะปมจินตนาภาพ ก.ศ.ร. กุหลาบ จากพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงฯ” ใน ธงชัย วินิจจะกูล, “กุ ลอบ ลอก แต่งแบบไพร่ ๆ ความผิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่ตัดสินโดยนักประวัติศาสตร์อำมาตย์,” อ่าน ๓, ๒ (มกราคม - มีนาคม ๒๕๕๔): ๒๙ - ๓๑.

มหาวิทยาลัย พิพิมพ์ในหนังสือสยามประเพณี กัปกรณ์นายกุหลาบแต่งเรื่องพระประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา)

ทั้งนี้ข้อมูลในเอกสารชิ้นต้นในเรื่องแต่งพงศาวดารกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีฯ ปรากฏเฉพาะที่เป็นพระบรมราชโองการไม่พบว่ามีการไต่สวนอย่างไร ทั้งในส่วนที่เป็นพระนิพนธ์คำอธิบายการแต่งเรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยของนายกุหลาบที่พระองค์ระบุว่า “พระเจ้าปิ่นเกษ” เป็นพระราชบิดาที่มี “พระจุลปิ่นเกษ” เป็นพระราชโอรสและเป็นรัชทายาทนั้น เป็นเรื่องที่ไม่ปรากฏความสัมพันธ์เช่นนั้น ในหนังสือ “สยามประเพณี” หากแต่เป็นการตีความอธิบายความหมายขยายความจากพระบรมราชโองการวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) ที่มีข้อความโดยละเอียดระบุว่า

“สวนดุสิต

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า นายกุหลาบซึ่งเขียนชื่อตัวเองใช้หนังสือชื่อว่า ก.ส.ร. ผู้ออกหนังสือพิมพ์ตั้งชื่อว่าสยามประเพณีได้แต่งเรื่องราว ซึ่งเป็นความโกหกแซกแซงลงในความจริงมาช้านาน ปรากฏอยู่แก่ผู้ซึ่งมีความรู้แลมีปัญญาทั่วหน้าแล้วนั้น บัดนี้แต่งข้อความต่อมานอกความจริง โกหกขึ้นใหม่ทั้งเรื่องมากขึ้นกว่าแต่ก่อน คำที่โกหกนั้น ย่อมอาครัยเทียบเคียงความที่ปรากฏในพระราชพงษาวดารบ้าง เทียบเคียงการที่ไปอยู่ในปัจจุบันนี้ ถ้อยคำแลทางความคิดแลเรียบใกล้ไปในทางสปรมาทต่อผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งล่วงไปแล้วแลที่ยังดำรงอยู่เนื่องๆ หนักขึ้น จนในที่สุดนี้บังอาจแต่งความโกหกลงในหนังสือสยามประเพณีว่า มีบาญชีพระนามเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงสุโขทัยทุกพระองค์ ไม่มีเหตุอันใดซึ่งเกี่ยวข้องแก่เรื่องที่ตั้งขึ้นจะกล่าว แลไม่มีผู้ใดได้ถาม บังอาจกล่าวคำโกหกกว่าพระเจ้าแผ่นดินที่เสด็จ สุโขทัยทรงพระนามว่าพระจุลปิ่นเกษ เหตุด้วยแต่ก่อนได้โกหกไว้ว่า เจ้าแผ่นดินสุโขทัยองค์หนึ่งชื่อพระปิ่นเกษ ที่ให้มีจุลปิ่นเกษขึ้นนั้นด้วยหวังจะเทียบพระจอมเกล้าแลพระจุลจอมเกล้า หมายความว่าเหมือนเปนนที่เสด็จด้วยกัน ข้อความทั้งนี้ย่อมปรากฏอยู่แก่ใจคนทั้งปวงว่า ไม่มีความจริงในนั้นเลยโกหกขึ้นทั้งสิ้น แต่กล้าหาญโกหกฟังสำนียงขึ้นกว่าแต่ก่อน จนถึงมิได้เกรงพระบรมเดชานุภาพ ถ้าจะละเลยให้ฟังสำนียงต่อไป ก็จะต้องเทียบเคียงหยาบช้าหนักขึ้นกว่านี้

แต่ทรงพระราชดำริห์ว่า นายกุหลาบก็เป็นคนมีอายุมากนับว่าชราอยู่แล้ว แลความฟังสำนียงเดิมของอภัยนายกุหลาบใกล้ไปข้างทางเสียจรีตนั้นก็ย่อมปรากฏอยู่แล้ว การที่แต่งถ้อยคำฟังสำนียงหนักขึ้นครั้งนี้จะเป็นด้วยความเสียจรีตนั้นกล้าขึ้นก็ได้ จึงดำรัสสั่งให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองจับตัวนายกุหลาบไปส่งโรงพยาบาลคนเสียจรีตไปคุมขังไว้กว่าจะสิ้นพยศเปนปรกติ

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งแต่วันที่ ๘ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๕
สยามินทร์”^{๓๔}

^{๓๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ ๓ ตอน ๒ ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๓๔ ถึงพุทธศักราช ๒๔๕๓, (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๓๘๗.

ใจความในพระบรมราชโองการแสดงว่าเป็นความประสงค์ของนายกุหลาบที่ต้องการจะเปรียบเทียบพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยมิได้ลำดับความให้เข้าใจว่า “พระจ้าวปิ่นเกษ” เป็นพระราชบิดาที่มี “พระจุลปิ่นเกษ” เป็นพระราชโอรสและเป็นรัชทายาท แต่เมื่อพิจารณาจากงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องที่ดีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในเรื่องนี้ไม่พบการใช้คำ “พระจ้าวปิ่นเกษ” อย่างมีความหมายเปรียบเทียบเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ มาก่อน

อีกทั้งการใช้คำ “พระจ้าวปิ่นเกษ” มักปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ ของสยาม เช่นในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งโดยทั่วไปแล้วสื่อความหมายถึงกษัตริย์อย่างกว้างๆ มิได้เจาะจงว่าเป็นพระองค์ใดเว้นแต่จะเจาะจงพระองค์โดยมีบริบทอื่นๆ ขยายความเพิ่มเติม ในขนบทางวรรณกรรมเช่นนี้ก็ปรากฏว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เคยใช้คำเช่นนี้มาก่อนในงานนิพนธ์ “ชาติหวย” พิมพ์ในหนังสือชื่อ หนังสือเล่ห์กลปีศาจ พระเมรุสำหรับพวกบ้าหวย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ (จ.ศ. ๑๒๕๐) ปรากฏการใช้คำและข้อความว่า

“นิทานนี้มีเมื่อพระศาสนา พระปิ่นเกษเสด็จในโลกา อตีตล่วงแล้วได้สองพันกับเสศสามร้อยเอ็ดสิบเบ็ดปี เมื่อเดือนยี่โดยมีสังขยัน เปนฝ่ายคูกกะปักเขในหมันต์ แต่ครานั้นปีมะแมเปนแท้จริง ราชฎรเปรมปริไม่มีทุกข์ แสนสนุกชุลบายทั้งชายหญิง ทั้งพระเถรเถรน้อยพลอยประวิง เปนความจริงจึงได้ทำคำลำแดง”^{๑๕}

การใช้คำ “พระปิ่นเกษ” ในงานนิพนธ์นี้จึงแสดงว่าหมายถึงพระมหากษัตริย์ที่มีได้ระบุพระองค์ ทั้งในรัชสมัยแห่งพระมหากษัตริย์ที่มีได้ระบุพระองค์นี้นับเป็นรัชสมัยที่มีความผาสุกเกิดขึ้นในบ้านเมือง ทั้งงานนิพนธ์ส่วนใหญ่ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ส่วนใหญ่มีลักษณะเทิดทูนพระมหากษัตริย์กรุงรัตนโกสินทร์อย่างยิ่ง

อย่างไรก็ตามพระบรมราชโองการให้ลงโทษจับตัวนายกุหลาบไปคุมขังในโรงพยาบาลคนเสียจริตโดยไม่ได้กำหนดเวลานั้น ก็มีความชัดเจนเป็นเพราะมีเหตุผลสำคัญอื่นอยู่ด้วย นั่นคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่านายกุหลาบแต่งเรื่องโกหกตีพิมพ์ใน “หนังสือสยามประเพณี” โดยใช้ข้อความหรือเทียบเคียงข้อความจากพระราชพงศาวดารเพราะมุ่งประสงค์เปรียบเทียบการบ้านเมืองที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ถือว่าเป็นการหมิ่นประมาทผู้มีบรรดาศักดิ์ ทั้งผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ตลอดจนผู้ที่ล่วงไปแล้ว

การให้เหตุผลในเรื่องการใช้ข้อความหรือเทียบเคียงข้อความเพราะมุ่งประสงค์เปรียบเทียบการบ้านเมืองที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น หากพิจารณาเปรียบเทียบงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) จะเข้าใจความหมายว่าเป็นเช่นใดมากขึ้น

อนึ่ง ตามความโดยพระราชโองการมิได้สั่งให้จับนายกุหลาบส่งไปขังโรงพยาบาลคนเสียจริตเป็นเวลา ๗ วัน หากแต่ให้จับนายกุหลาบไปขังที่โรงพยาบาลคนเสียจริตจนกว่าจะสิ้นพยศเป็นปกติ จึง

^{๑๕} หนังสือเล่ห์กลปีศาจ พระเมรุสำหรับพวกบ้าหวย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ตำบลดอนวัดเกาะ, ๑๒๕๐),

มิได้มีกำหนดเวลา ดังนั้นในความเป็นจริงนายกุหลาบถูกขังอยู่ในโรงพยาบาลคนเสียจริตเป็นเวลา ๓๓ วัน แล้วพ้นออกมาจากโรงพยาบาลคนเสียจริตด้วยได้ถวายฎีกาขอพระราชทานอภัยโทษ^{๓๖}

ในกรณีการไต่สวนนายกุหลาบแต่งเรื่องพระประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้นเป็นกรณีที่นายกุหลาบลงพิมพ์ข่าวการสิ้นพระชนม์ในหนังสือนิตยสารสยามประเภทครั้งแรกวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ค.ศ. ๑๙๐๐) และอีก ๑ ปีต่อมาจึงตีพิมพ์เรื่อง “ประวัติสมเด็จพระสังฆราชวัตรราชประดิษฐ์” ในหนังสือนิตยสารสยามประเภท เมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๙๐๑) และพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ ประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัตรราชประดิษฐ์สถิตยสิมาราม จำนวน ๒,๐๐๐ ฉบับ ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเพื่อทรงมีพระราชดำริแจกจ่ายในงานพระเมรุสมเด็จพระสังฆราช (สา)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ “กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์” หรือเจ้านายที่เป็นศิษย์ว่าควรทำประการใด เจ้านายบางพระองค์มีความเห็นโดยวาทว่าไม่ควรจำหน่าย[-แจก] กับมีเจ้านาย ๒ พระองค์เขียนเป็นหนังสือถวาย คือ “กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม” ถวายความเห็นว่ามีข้อความเท็จบ้างหลายแห่ง หากรับไว้แล้วแจกไปจะทำให้ผู้คนเชื่อว่าเป็นความจริงและคิดว่าเป็นสำนวนโวหารที่ดีที่ควรใช้ ทำให้ผู้คนทั่วไปหลงใหลโวหารที่ไม่ดีกลายเป็นดี และจารเจือไปถึงหนังสือสยามประเภทว่าเป็นของดีของวิเศษไปได้ ทรงเสนอให้คืนนายกุหลาบนำไปแจกเอง

ขณะนั้น “กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ” ถวายความเห็นว่าเป็นเรื่องประวัติที่นายกุหลาบแต่งนี้น่าจะเป็นความจริงปนความเท็จอย่างเดียวกับเรื่องประวัติและตำนานต่างๆ ที่นายกุหลาบเคยทำไว้แต่ก่อน หากหนังสือเล่มนี้ถ้ายังทรงระแวงว่าจะมีความเท็จก็ไม่ควรมีพระบรมราชานุมัติให้จำหน่ายแจก ทรงเสนอให้ตั้งกรรมการประกอบด้วย พระสงฆ์กับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ รวม ๓ คน เรียกนายกุหลาบมาซักถาม ให้แสดงหลักฐานที่นายกุหลาบอ้าง ถ้าเป็นความจริงก็ให้แจกจ่าย แต่ถ้าเป็นความเท็จก็ให้ลงพิมพ์รายงานของคณะกรรมการในราชกิจจานุเบกษา^{๓๗}

ดังนั้นจึงมีการตั้งคณะกรรมการไต่สวนเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๙๐๑) เริ่มต้นทำการไต่สวนวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ และใช้เวลาไม่มากเพียงวันที่ ๑๑ - ๑๓ มีนาคม ก็สามารถร่างและตรวจร่างคำวินิจฉัยได้บางส่วนแล้ว การไต่สวนทั้งหมดเสร็จสิ้นใน ๓ สัปดาห์สามารถทูลเกล้าฯ ถวายคำวินิจฉัยของคณะกรรมการฯ พร้อมสำนวนการสอบสวนทั้งหมด วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ต่อมาจึงมีประกาศเรื่องสมเด็จพระสังฆราช ที่นายกุหลาบเรียบเรียงลงพิมพ์นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ลงวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๙๐๑) ในคำประกาศนี้มีความสรุปตอนท้ายว่า “ห้ามอย่าให้ใครเชื่อถือเรื่องพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชที่นายกุหลาบนำความเท็จมา

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๐.

^{๓๗} “ประวัติสมเด็จพระสังฆราช โดยนายกุหลาบ,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ บ.๘.๑ เลขที่ ๓๕. และดู “ประวัติสมเด็จพระสังฆราชวัตรราชประดิษฐ์ พระนคร,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๖ ศ.๑ เลขที่ ๓๘.

เรียบเรียงลงพิมพ์ไว้สืบไป” กับนำคำวินิจฉัยของคณะกรรมการไต่สวนรวมทั้งสิ้น ๑๘ หน้าลงพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. ๑๒๐ เล่ม ๑๘ (ฉบับพิเศษ) วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔^{๓๘}

นอกเหนือจากประกาศในราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. ๑๒๐ ดังกล่าวแล้ว ในปีเดียวกันยังมีการพิมพ์หนังสือชื่อ เรื่องนายกุหลาบเอติเตอร์สยามประเภท เรียงหรือแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชลงพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวาย โดยความเท็จ นายกุหลาบต้องรับพระราชอาญาฐานภาคทัณฑ์โทษ ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ จำหน่ายราคาเล่มละ ๓๒ อัฐ จำนวน ๒,๑๐๐ ฉบับ มีเนื้อหารายละเอียดการไต่สวนและคำเบิกความพยานเกือบทั้งหมดที่เปิดเผยได้ พร้อมหลักการเปรียบเทียบในประเด็นที่ได้ไต่สวนเป็นจำนวนหน้าถึง ๓๔๔ หน้า จึงมีเนื้อหา “พิศดาร” มากกว่าการพิมพ์ จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นทูลเกล้าถวายฯ ที่มีเพียง ๔๙ หน้าเท่านั้น^{๓๙}

ในการไต่สวนพระประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้น ข้อสรุปสำคัญของคณะกรรมการไต่สวนจำนวน ๒ เรื่อง คือ นายกุหลาบเป็นคนประกอบด้วยโทษไม่เป็นที่เชื่อฟัง ๗ ประการ กับ หนังสือพระประวัติที่นายกุหลาบเรียบเรียงเป็นเรื่องประกอบด้วยโทษไม่ควรเป็นที่เชื่อถือ ๓ ประการ และเสนอให้มีลงโทษ

ทั้งนี้คณะกรรมการไต่สวนมิได้มุ่งพิสูจน์ว่าการทำความผิดของนายกุหลาบในเรื่องนี้เป็นเพราะนายกุหลาบแต่งเรื่องราวโดยการคัดลอกข้อความมาจากหนังสือหอหลวง แต่เป็นเรื่องที่คณะกรรมการไต่สวนไม่เชื่อถือเอกสารและคำให้การบุคคลในประวัติของสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทั้งคณะกรรมการไต่สวนยังแสดงทัศนะว่านายกุหลาบต้องการหาผลประโยชน์เข้าตัว ในทัศนะของคณะกรรมการไต่สวนเห็นว่าเป็นพฤติกรรมที่เป็นความผิด

อย่างไรก็ตามในวิธีปฏิบัติของคณะกรรมการไต่สวนอาจไม่ทันคำนึงถึงขอบอำนาจที่ได้รับพระราชทานมาว่า “ให้มีอำนาจที่จะเรียกตัวนายกุหลาบกับทั้งเรื่องราวทั้งปวงมาไต่สวนได้จนตลอดแล้วให้ทำรายงานบอกมาให้ทราบ” คณะกรรมการไต่สวน ๒ ท่านยังได้มอบอำนาจให้ประธานคณะกรรมการไต่สวนพิจารณาวินิจฉัยเพียงพระองค์เดียว จึงมีการตั้งมาตรฐานความผิด วินิจฉัยความผิด และลงโทษถึงขั้นหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ

ในการไต่สวนกรณีนายกุหลาบแต่งอธิบายระเบียบการพระราชทานเพลิงพระศพ เมื่องานพระเมรุสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มีลักษณะเป็นรายงานของเสนาบดีมีประกาศในราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. ๑๑๙ เล่ม ๑๗ ฉบับวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๓^{๔๐} แต่กรณีนายกุหลาบพิมพ์ใบปลิวอวดอ้างว่าพบต้นฉบับกฎหมายแผ่นดินพระเจ้าท้ายสระไม่พบรายงานการไต่สวน

คำอธิบายเรื่องการไต่สวนและลงโทษนายกุหลาบดังที่กล่าวมานี้ มีตัวอย่างในบางกรณี que แสดงให้เห็นว่าผู้อ่านในชั้นหลังมีความสับสนในความเป็นยุคใหม่สมัยใหม่ของการไต่สวนและลงโทษคดี

^{๓๘} ราชกิจจานุเบกษาฉบับพิเศษ เล่ม ๑๘ (๑๒ พฤษภาคม ๑๒๐): ๑ - ๑๗.

^{๓๙} เรื่องนายกุหลาบเอติเตอร์สยามประเภท เรียงหรือแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชลงพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวาย โดยความเท็จ นายกุหลาบต้องรับพระราชอาญาฐานภาคทัณฑ์โทษ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๑๒๐).

^{๔๐} ราชกิจจานุเบกษา ๑๗, ๕๓ (๓๑ มีนาคม ๑๑๙): ๗๗๐ - ๗๗๓.

ความในสมัยรัชกาลที่ ๕^{๑๑} อย่างไรก็ตามกรณีการไต่สวนและลงโทษนายกุหลาบทั้ง ๔ เรื่อง ดังพระนิพนธ์ล้วนเกิดขึ้นหลังการปฏิรูประบบราชการใน พ.ศ. ๒๔๓๐ (ค.ศ. ๑๘๘๗) ซึ่งยังไม่พบงานวิชาการใดได้ศึกษาวิเคราะห์ว่าจัดเป็นกระบวนการยุติธรรมและจัดเป็นองค์ความรู้ในแบบสยามก่อนยุคใหม่หรือสยามยุคใหม่

๑.๑.๓ ปัญหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางวิชาการ

เรื่องราวที่ว่าด้วย “กุ” “ลอบลักคัตหนังสือหอหลวง และ “ปลอมพงศาวดาร” ของนายกุหลาบ หรือ ก.ศ.ร. กุหลาบ ส่งผลให้เกิดความรับรู้ในด้านลบจนเป็น “ปมจินตนาภาพ ก.ศ.ร. กุหลาบ” ที่เกิดขึ้นในสมัยการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสืบเนื่องต่อมาจนถึงสมัยแรกๆ แห่งการปฏิวัติประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๗๕ มาจนถึงทุกวันนี้เนื่องด้วยมีพิมพ์พระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจรราชานาภาพโดยการพิมพ์ของรัฐและเอกชนหลายครั้งอย่างต่อเนื่องโดยมีปริมาณการพิมพ์เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพิมพ์พระนิพนธ์ นิทานโบราณคดี นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๗ มาจนกระทั่งปัจจุบัน

แต่เอกสารต่างๆ ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เคยพิมพ์มาก่อนต่อมากลายเป็นหนังสือต้องห้าม ด้วยสมเด็จพระยาตำราจรราชานาภาพทรงอายดึกแก่ไฉไลใน “ตู้หนังสือกุ”^{๑๒} ห้ามมิให้ผู้ใดอ่าน ทว่าเอกสารบางเล่มที่มีเนื้อหาข้อความเช่นที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เคยพิมพ์มาก่อนก็ได้สาบสูญไป เช่นเมื่อต้นสมัยรัชกาลที่ ๖ ใกล้ๆ กับที่เกิดเหตุการณ์กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ มีการพิมพ์หนังสือนิตยสาร สยามมวย ใน พ.ศ. ๒๔๕๖^{๑๓} มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามมาก่อน ตลอดจนในเวลาก่อนสมัยแห่งการปฏิวัติประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๗๕ ไม่นาน มีการพิมพ์หนังสือที่มีข้อความเนื้อหาเช่นเดียวกับที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เคยพิมพ์เผยแพร่มาก่อนวางจำหน่ายโดยระบุว่านำมาจากต้นฉบับสมุดไทย ได้แก่ หนังสือเรื่อง จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต จำนวน ๒ เล่ม พิมพ์โดย ว.ช. ประสังสิต^{๑๔} เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

ความสนใจศึกษาวิเคราะห์เรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเชิงวิชาการเริ่มปรากฏต่อมาในระยะต้นๆ ของสมัยแห่งการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นความสนใจศึกษาวิเคราะห์ปัญหาในเรื่อง “กุ”

^{๑๑} ไกรฤกษ์ นานา, “อีกด้านหนึ่งของ “ก.ศ.ร.กุหลาบ” ในมุมมองของราชสำนัก” ศิลปวัฒนธรรม ๓๓, ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๕๔) หน้า ๑๑๐ - ๑๑๘.

^{๑๒} สมเด็จพระยาตำราจรราชานาภาพ, ให้พระยาอนุমান ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำราจรราชานาภาพ ที่ทรงมีโต้ตอบกับ พระยาอนุมานราชชน, (กรุงเทพฯ: ศึกษิตสยาม, ๒๕๒๑), หน้า ๑๖๗ - ๑๖๘.

^{๑๓} นิตยสาร สยามมวย วางจำหน่ายเป็นรายเดือน พิมพ์โดยโรงพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์ เดิมเป็นโรงพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์.

^{๑๔} ว.ช. ประสังสิต. พงศาวดารไทย จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๒). และดู ว.ช. ประสังสิต. พงศาวดารไทย จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต ภาค ๒, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๒).

“ลอบลักคัณฑ์หนังสือหอหลวง” ตลอดจน “ปลอมพงศาวดาร” ในมุมมองอื่นกับมุ่งเน้นไปในเรื่องความกล้าหาญยืนหยัดเผยแพร่ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ต่อสาธารณะจนถึงกับต้องถูกกีดกันถูกลงโทษจากราชสำนักมากกว่าความสนใจศึกษาวิเคราะห์ในลักษณะดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับความคิดทางการเมืองที่เกิดมีความต้องการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนมากขึ้นนับแต่ช่วงที่ ๒ ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดังตัวอย่างงานนิพนธ์ พระเจ้ากรุงสยาม ของ ส. ธรรมยศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ หลังจากนั้นทั้งระยะเวลาความสนใจไประยะหนึ่งจนกลับมาอยู่ในความสนใจอีกครั้งหลังจากเกิดเหตุการณ์ “๑๔ ตุลา ๑๖” ซึ่งสืบเนื่องกับกระแสความคิดและความนิยมในระบอบประชาธิปไตยที่เฟื่องฟูขึ้นในเวลานั้นเช่นที่ปรากฏในงานนิพนธ์ “The Case of K.S.R. Kulap : A Challenge to Royal Historical Writing in late Nineteenth Century Thailand” ของ Craig J. Reynolds ใน พ.ศ. ๒๕๑๖ งานนิพนธ์ “ก.ศ.ร. กุหลาบ” ของ สงบ สุริยินทร์ ใน พ.ศ. ๒๕๑๗ งานนิพนธ์ ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ ของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ใน พ.ศ. ๒๕๒๑ และนับจากนั้นมาเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ก็อยู่ในความสนใจทางวิชาการเรื่อยมาทั้งยังแพร่หลายไปสู่หนังสือสารบบเทิงเช่นที่ปรากฏในการค้นคว้าเรียบเรียงของ อเนก นาวิกมูล ที่นำเนื้อหาในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มาตีพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารต่างๆ และรวบรวมตีพิมพ์เป็นหนังสือเล่มเสมอๆ

สาระสำคัญของความสนใจศึกษาวิเคราะห์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ หลังจากเกิดเหตุการณ์ “๑๔ ตุลา ๑๖” มีลักษณะเป็นการศึกษาวิเคราะห์ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่เปรียบเทียบวิเคราะห์จากมุมมองพัฒนาการทางสังคมการเมืองของไทย ซึ่งมักจะเน้นไปยังประเด็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นจากการรับความรู้ การรับภูมิปัญญา การรับความทันสมัยของชนชั้นนำไทยจากชาวตะวันตกในสถานการณ์ที่ถูกบังคับบีบบังคับ กับมุ่งศึกษาว่าพัฒนาการเช่นนั้นชนชั้นนำสยามเป็นผู้มีส่วนสำคัญในปฏิสัมพันธ์กับชาวตะวันตกจึงสามารถเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกเฉพาะด้านที่เป็นประโยชน์และรวมทั้งรับมือกับการไหลบ่าของกระแสวัฒนธรรมตะวันตกเข้าสู่สังคมไทยอย่างรู้เท่าทันและสร้างสรรค์อย่างไร แล้วยกกรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ มาร่วมใช้อธิบายบทบาทของนักคิดนักเขียนจำนวนหนึ่งซึ่งไม่ใช่ชนชั้นนำสยามแต่ก็มีบทบาทในปฏิสัมพันธ์กับชาวตะวันตกร่วมสมัยกับชนชั้นนำสยาม

อย่างไรก็ตามการศึกษาค้นคว้าชีวิตและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางวิชาการมักอ้างอิงหรือแสดงให้เห็นว่าได้รับอิทธิพลจากพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตาดำรงราชานุภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมักจะอ้างอิงพระนิพนธ์เรื่อง “นิทานโบราณคดี นิทานที่ ๙ เรื่องหนังสือหอหลวง” กับ พระนิพนธ์ “คำนำ” ใน จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชขึ้นทูลเกล้าถวาย ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ที่เน้นข้อมูลเฉพาะช่วงระยะเวลาหนึ่งของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทั้งยังเป็น การเน้นเฉพาะข้อมูลด้านพฤติกรรมที่ทรงเห็นว่าไม่ถูกต้องของ ก.ศ.ร. กุหลาบ การศึกษาวิเคราะห์ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางวิชาการที่ได้รับอิทธิพลเช่นนี้จึงยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ เพราะ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นผู้ที่มีบทบาทและงานนิพนธ์มากกว่าที่พรรณานี้ในพระนิพนธ์ ทั้งยังมีงานนิพนธ์ที่มีใช้เรื่องพงศาวดารประวัติศาสตร์อีกจำนวนมาก ความไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ในการศึกษาวิเคราะห์ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ชัดเมื่อได้ตรวจสอบเปรียบเทียบโดยลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

(๑) การศึกษาวิเคราะห์ชีวิตงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่สืบเนื่องโดยพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาพรหมประยาदारงราชานุภาพ ตั้งอยู่บนฐานวิเคราะห์ที่ความเป็นจริงของข้อมูลที่ได้เป็นเช่นนั้น ทั้งยังเอื้อให้เกิดการจำกัดขอบเขตบทบาทของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ให้มีเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เท่านั้น

ข้อมูลที่อ้างในพระนิพนธ์แต่มีความเป็นจริงเป็นอย่างอื่นปรากฏตั้งแต่จุดเริ่มต้นเรื่องราว ก.ศ.ร. กุหลาบ เช่นกล่าวมาแล้ว รวมตลอดถึงความกำกวมในคำอธิบายในพระนิพนธ์เรื่องอื่นๆ ที่วิพากษ์หนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดที่พิมพ์โดยโรงพิมพ์บางคอแหลมของครุสมิท ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ เช่นที่ปรากฏใน พระนิพนธ์ “คำนำ” ในการพิมพ์หนังสือชื่อ คำให้การชาวกรุงเก่า : เรื่องนี้ที่เรียกกันแต่ก่อนว่า ‘คำให้การขุนหลวงหาวัด’ ฉบับนี้แปลใหม่จากฉบับหลวงที่ได้มาจากเมืองพม่า เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗^{๕๕} กับที่ปรากฏในพระนิพนธ์ “คำนำ” ในการพิมพ์หนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับหลวง อีก ๒ ครั้งใน พ.ศ. ๒๔๕๙ คือคำอธิบายว่าลักษณะการใช้สำนวนภาษาหนังสือมิได้มีความเก่าเช่นสำนวนภาษาหนังสือในสมัยอยุธยาจึงมีความสงสัยว่าหนังสือเล่มดังกล่าวจะตั้งขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นเหตุพัวพันไปสู่ความสงสัยต่อพฤติกรรมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ^{๕๖} อย่างไรก็ตามเมื่อปรากฏต่อมาว่าต้นฉบับภาษาไทยเกิดขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๔^{๕๗} และแม้ในเวลาต่อมาจะทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงจัดการแปลหนังสือนั้นจากภาษามอญเป็นภาษาไทย ความสงสัยว่าการมีสำนวนภาษาเป็นอย่างไรสมัยรัตนโกสินทร์น่าจะเป็นเพราะการลอกคัดแล้วดัดแปลงสำนวนภาษาเพื่อนำไปพิมพ์จึงควรจะต้องยุติลง แต่ทว่าความสงสัยพฤติกรรม ก.ศ.ร. กุหลาบ เช่นที่เคยอธิบายมาก็ยังคงปรากฏอยู่เช่นเดิมโดยมิได้กล่าวแก้^{๕๘}

นอกจากนี้โดยพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาพรหมประยาदारงราชานุภาพที่เกี่ยวข้องด้วย ก.ศ.ร. กุหลาบ ส่วนมากจะมีได้กล่าวให้ความสำคัญถึงบทบาทตลอดงานนิพนธ์อื่นๆ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นอกจากเรื่องเกี่ยวกับต้นฉบับและเนื้อหาจากเอกสารประวัติศาสตร์อาจมีส่วนทำให้ผู้อ่านไม่ตระหนักในบทบาทและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีในเรื่องอื่นๆ อีกด้วย

(๒) การศึกษาวิเคราะห์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เพียงที่ปรากฏในหนังสือสยามประเพณี ตั้งอยู่บนฐานวิเคราะห์ข้อมูลที่ไม่ครอบคลุมงานนิพนธ์ส่วนใหญ่ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ

^{๕๕} คำให้การชาวกรุงเก่า : เรื่องนี้ที่เรียกกันแต่ก่อนว่า “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ฉบับนี้แปลใหม่จากฉบับหลวงที่ได้มาจากเมืองพม่า (พระยาเจริญราชชน (มีน เลหาเสฐษฐิ พิมพ์แจกในงานศพอิม จ.จ. ผู้มารดา), พิมพ์ครั้งแรก, (พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๗).

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๕) - (๘).

^{๕๗} คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง (นายพลตรี พระยาเทพาธิบดี พิมพ์แจกในงานปลงศพ นายพันตรี หลวงพิทักษ์นฤเบศร์ (จร บุนนาค) ผู้บิดา), (พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, พิมพ์ครั้งแรก, ๒๔๕๙), หน้า (๔). คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง (นายเล็ก มหาดเล็ก พิมพ์ครั้งที่ ๒ แจกในงานปลงศพ เหยียน พุกาณานนท์ ภรรยาพระยาสุรินทร์ภักดี), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๙), หน้า (๔).

^{๕๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาदारงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, หน้า (๔).

ก.ศ.ร. กุหลาบ มีงานนิพนธ์ของตนเอง ตลอดจนมีงานนิพนธ์ในลักษณะเรียบเรียงงานนิพนธ์ของผู้อื่นเสนอต่อสาธารณชนมาก่อน พ.ศ. ๒๔๔๐ แล้ว ตัวอย่างเช่น หนังสือเล่ห์กลปีศาจ พระเมรุเผาสำหรับพวกบ้าหอย พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ นิราศยิสาร พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ (นิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒) ระยะทางข้าหลวงไทยไปจีน (นิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓) การเรียบเรียงงานนิพนธ์ของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์เรื่องจดหมายเหตุฝรั่งโบราณ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ทั้งยังมีงานนิพนธ์ “คำนำ” และงานนิพนธ์ขนาดสั้นจำนวนมากในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๓ – ค.ศ. ๑๘๙๗) และในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ – ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๘๙๘ – ค.ศ. ๑๙๐๒)

ก.ศ.ร. กุหลาบ มีบทบาทในการพิมพ์หนังสือเล่มมาก่อน พ.ศ. ๒๔๔๐ ด้วยเช่นกัน อาทิ หนังสือล่ำกุกการถูกจองจำตำแหน่งพระยาภษาปนักิจโกศล (โหมด) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังเป็นบุคคลที่มีส่วนสำคัญในการส่งต้นฉบับวรรณกรรมดั้งเดิมของสยามหลายเรื่องไปพิมพ์จำหน่ายโดยโรงพิมพ์บางคอแหลมมาตั้งแต่สมัยแรกๆ แห่งการพิมพ์หนังสือในสยาม ทั้งยังมีร่องรอยว่าเป็นผู้ว่าจ้างให้โรงพิมพ์พิมพ์หนังสือมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว^{๔๙}

จากลักษณะงานนิพนธ์และการพิมพ์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังกล่าวข้างต้น เมื่อปรากฏว่างานศึกษาวิเคราะห์ของนักวิชาการต่างๆ ซึ่งแม้ว่าจะงานนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมาอธิบายขยายความหรือมีทัศนะโต้แย้งเป็นอย่างอื่นก็ตาม แต่แหล่งข้อมูลตัวอย่างที่นำมาวิเคราะห์ห้มักจะไม่เกินไปกว่างานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่พิมพ์ในหนังสือนิตยสารสยามประเภท นับแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ ดังนั้นข้อสรุปที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์จึงไม่ครอบคลุมถึงชีวิตและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีก่อน พ.ศ. ๒๔๔๐

(๓) การศึกษาวิเคราะห์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีจะศึกษาควบคู่กับงานนิพนธ์ของ นายเทียน หรือ ต.ว.ส. วัฒนโภา หรือ เทียนวรรณ แล้วนักวิชาการบางท่านเปรียบเทียบว่าบุคคลทั้งสองมีแนวความคิดคล้ายคลึงกัน^{๕๐} นั้นมีความคลาดเคลื่อนในการลำดับเวลาช่วงชีวิตของบุคคลทั้งสอง เป็นเหตุให้ประเมินบริบททางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงชีวิตของบุคคลทั้งสองที่ไม่ถูกต้อง ดังตัวอย่างการอ้างอิงงานนิพนธ์ของเทียนวรรณในนิตยสารตุลวิภาคพจนกิจซึ่งเริ่มตีพิมพ์ตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๐) ในลักษณะว่าเป็นตัวแบบของพัฒนาการที่เกิดขึ้นก่อนงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีปรากฏในคำอธิบายในงานนิพนธ์ของ ส.ธรรมยศ^{๕๑} งานนิพนธ์ของ ชัยอนันต์

^{๔๙} ดูคำอธิบายเรื่องหนังสือกฎหมายพระคัมภีร์พระธรรมสาตริกโกศล ในเรื่องเกี่ยวกับชีวิตวัยทำงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ใน บทที่ ๒ หัวข้อที่ ๒.๔ วยทำงาน และเชิงอรรถที่ ๒๖ บทเดียวกัน

^{๕๐} ธเนศ อารณีสวรรณ์, ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙), หน้า ๑๙๐, ๒๑๖.

^{๕๑} ส.ธรรมยศ, Rex Siamen Sium หรือพระเจ้ากรุงสยาม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗), หน้า ๔๔๔ – ๔๔๕.

สมุทวนิช^{๕๒} ย่อมมีความคลาดเคลื่อนเพราะจะเห็นได้ชัดว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีงานนิพนธ์เนื่องจากตำแหน่งฐานะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์มาตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒ / ค.ศ. ๑๘๙๓) ก่อนการเป็นบรรณาธิการหนังสือนิตยสารตุลวิภาคพจนกิจของเทียนวรรณในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๐) ตลอดงานนิพนธ์ของเทียนวรรณจำนวนมากที่ตีพิมพ์ในนิตยสารศิริพจนภาคนับแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖ / ค.ศ. ๑๙๐๗) ก็เป็นการนำงานนิพนธ์เก่าจำนวนไม่มากนักที่เคยนิพนธ์ไว้ นับแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘ (จ.ศ. ๑๒๓๗ / ค.ศ. ๑๘๗๕) กับนำงานนิพนธ์เก่าจำนวนมากที่นิพนธ์ในช่วงที่ต้องพระราชอาญาเป็นระยะเวลายาวนานนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๕ (จ.ศ. ๑๒๔๔ / ค.ศ. ๑๘๘๓) มาตีพิมพ์ขึ้นใหม่ การประเมินงานนิพนธ์ของเทียนวรรณในฐานะที่เป็น “ปัญญาชนไพร่กระฎุมพีคนแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์” ดังปรากฏคำอธิบายในงานนิพนธ์ของ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ ใน พ.ศ. ๒๕๔๘^{๕๓} จึงมีช่องว่างที่ในการทำความเข้าใจเหตุการณ์ที่นำเทียนวรรณไปสู่ฐานะ “กระฎุมพี” ว่าเกิดขึ้นเมื่อใดในระหว่างเวลาที่เขียนงานนิพนธ์หรือในระหว่างที่ตีพิมพ์งานนิพนธ์ ดังนั้นการที่เกิดความโน้มเอียงไปสู่ข้อสรุปว่าเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบุคคลที่มี “ความคิดล้ำสมัย” จึงมีส่วนสัมพันธ์กับการวิเคราะห์ประเมินในเชิงอุดมคติมากกว่าจะได้ตรวจสอบเวลาขณะที่เกิดงานนิพนธ์และการตีพิมพ์งานนิพนธ์ของบุคคลทั้งสองว่ามีลักษณะตอบโต้หรือต่อสู้กับสถานการณ์บางอย่างซึ่งกดดันบุคคลทั้งสองในขณะนั้นอย่างไร

(๔) การที่ปรากฏข้อมูลชีวิตและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีได้ให้ความสำคัญหรือไม่เคยทราบมาก่อนปรากฏแพร่หลายมากขึ้น

ข้อมูลต่างๆ ที่มีได้เคยให้ความสำคัญหรือไม่เคยทราบมาก่อนทำให้ทราบชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ใกล้เคียงกับความจริงมากขึ้น ตัวอย่างเช่นข้อมูลเกร็ดประวัติและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ของหมอบรัดเล ในเดือนกรกฎาคม - ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๙ (จ.ศ. ๑๒๒๘ / ค.ศ. ๑๘๖๖) ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุ สยามไสมย พ.ศ. ๒๔๒๖ - พ.ศ. ๒๔๒๘ (จ.ศ. ๑๒๔๔ - จ.ศ. ๑๒๔๗ / ค.ศ. ๑๘๘๓ - ค.ศ. ๑๘๘๕) ในหนังสือพิมพ์ สยามออบเซอร์เวอร์ และหนังสือพิมพ์ สยามไมตรี พ.ศ. ๒๔๓๖ - พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๓ - ค.ศ. ๑๘๙๗) ในหนังสือพิมพ์ บางกอกไทมส์ และหนังสือพิมพ์ บางกอกสมัย พ.ศ. ๒๔๔๒ - พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๘๙๙ - ค.ศ. ๑๙๐๒) ทำให้ทราบว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะมีประสบการณ์ในการแปลและเรียบเรียงเอกสารภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส มาเป็นภาษาไทย มีประสบการณ์ในการเรียบเรียงเรื่องราวจากต้นฉบับเอกสารแต่โบราณเป็นงานนิพนธ์ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์รายชื่อต่าง ๆ ดังกล่าว^{๕๔} แม้กระทั่งเคยเป็นผู้ส่งข่าวไปลงหนังสือพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ของ

^{๕๒} ชัยอนันต์ สมุทวนิช, เทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธีรนนท์, ๒๕๒๒), หน้า ๒๖๑ - ๒๖๕.

^{๕๓} ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า ๑๙๐, ๒๑๖.

^{๕๔} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ ๒ ถึงบทที่ ๓.

หมอบรัดเล ใน พ.ศ. ๒๔๐๙ (ค.ศ. ๑๘๖๖) มาก่อน^{๕๕} ข้อมูลดังกล่าวน่าจะมีแตกต่างจากข้อสรุปของชนชั้นนำแห่งราชสำนักซึ่งเน้นเฉพาะงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเภทระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๐ – พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๘๙๗ – ค.ศ. ๑๙๐๖) เท่านั้น

(๕) ปัญหาและลักษณะการศึกษาเรื่องการสร้างและการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของสังคมสยามที่ปรากฏในงานวิชาการอย่างเป็นทางการเป็นกระแสหลัก ยังคงให้ความสำคัญกับหลักฐานข้อมูลจากเอกสารราชการและมุ่งศึกษาชนชั้นนำสยามในฐานะที่เป็นที่มาของพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ของสยาม

โดยทั่วไปแล้วการศึกษาทางวิชาการในเรื่องการประเมินความเป็นยุคใหม่ของสยาม (Modern age of Siam) มักจะมุ่งเน้นคุณค่าความเปลี่ยนแปลงที่มีความเป็นสมัยใหม่ (Modernity) ในเวลาที่ใกล้เคียงกับการเปลี่ยนผ่านศตวรรษเมื่อสิ้น ค.ศ. ๑๙๐๐ ซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ กับให้ความสำคัญต่อปัจจัยเรื่องการเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมตะวันตก การลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงและนโยบายล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งอาจพิจารณาได้ว่างานวิชาการที่ศึกษาการสร้างและการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของสังคมสยามมักจะใช้แนวทางที่ศึกษาที่มีลักษณะเป็นกระแสหลักอย่างน้อย ๖ แนวทาง ได้แก่

(๑) ศึกษาจากการเปลี่ยนแปลงจากวิธีการบันทึกประวัติศาสตร์ของราชสำนัก จากแบบที่มุ่งเน้นเฉพาะแต่วงศ์กษัตริย์ มาเป็นการแบบเรียบเรียงตามเวลาและแสดงรายละเอียดอย่างอื่นที่มีใช้เรื่องวงศ์กษัตริย์มากขึ้น ดังตัวอย่างงานศึกษาระดับปริญญาโทของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “The Historical Writings of Chao Phraya Thiprakorawong” (Bunnag Family) ของ Somjai Phiroththirach เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๖

(๒) ศึกษาจากการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในงานวรรณกรรม ที่เดิมประพันธ์ขึ้นเพื่อใช้ในทางศาสนาและใช้ในราชสำนักมาเป็นวรรณกรรมของสามัญชน ดังงานศึกษาเรื่อง ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรม และประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗ กับงานศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ และสมบัติ จันทรวงศ์ เรื่อง “สุนทรภู่ดูโลกและสังคม” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙

(๓) ศึกษาจากการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้เพราะนโยบายอาณานิคม รวมถึงการบีบบังคับของมหาอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสนธิสัญญาเบาว์ริง ดังตัวอย่างงานศึกษาเรื่อง Siam mapped : a history of the geo-body of a nation ของ Thongchai Vanichakul เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๗ (ค.ศ. ๑๙๙๔)

(๔) ศึกษาจากการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยาม จากจักรวาลวิทยาพุทธศาสนา มาเป็นจักรวาลวิทยาแบบวิทยาศาสตร์ ดังตัวอย่างงานศึกษาระดับปริญญาโทของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงของสำนึกทางประวัติศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕” ของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘

^{๕๕} นิยะดา เหล่าสุนทร, “เมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ ปะทะ ต.ว.ส. วรรณโณ จาก บางกอกรีคอร์เดอร์” เมืองโบราณ ๓๔, ๒ (เมษายน – มิถุนายน ๒๕๕๑): ๑๕๙ – ๑๖๒. และดูเพิ่มเติมที่ บทที่ ๒ เซิงอรรถที่ ๓๗.

(๕) ศึกษาจากการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างองค์ความรู้เพราะเหตุความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในปัญหาการสืบราชสมบัติ ดังตัวอย่างงานศึกษาเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๔๖๘ (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - ๔)” ของ จีรพล เกตุจุมพล เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๙

(๖) ศึกษาจากการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ด้วยเหตุที่สังคมสยามถูกผนวกเข้าสู่กระแสทุนนิยมโลก ดังตัวอย่างงานศึกษาเรื่อง The rise and decline of Thai absolutism ของ กุลลดา เกษบุญชู-มัต พ.ศ. ๒๕๔๐ ซึ่งต่อมาแปลเป็นหนังสือภาษาไทยชื่อ การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ในภาพรวมของแนวทางศึกษาทั้ง ๖ แนวทางดังข้างต้น มีลักษณะที่ร่วมกันที่การมุ่งศึกษาเฉพาะกลุ่มชนชั้นนำโดยศึกษาจากเอกสารราชการ โดยมีจุดเน้นที่การเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำของราชสำนักสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ว่ามีลักษณะความเป็นสมัยใหม่ (Modernity) ตามแบบตะวันตก และมักจะผนวกกรอบเวลาการเปลี่ยนคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มาเป็นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ เป็นปัจจัยกำหนดอีกด้วย นอกจากลักษณะร่วมกันดังกล่าวข้างต้นแล้วมีแนวทางการศึกษาเพียงบางส่วนและมีจำนวนไม่มากนักซึ่งมีลักษณะเฉพาะที่ใช้แนวทางการศึกษาจากวรรณกรรมหรือมุ่งศึกษาจากเอกสารอื่นที่ไม่ใช่เอกสารทางการ

จากการสำรวจงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยอาศัยแนวทางศึกษาดังภาพรวมข้างต้น ในเบื้องต้นพบว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ นิพนธ์และพิมพ์งานนิพนธ์ของตนเผยแพร่ต่อสาธารณะอย่างน้อยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๑ แล้ว ช่วงเวลาที่มียานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ปรากฏในสิ่งพิมพ์จำนวนมากนั้นอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ - พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๘๙๓ - ค.ศ. ๑๙๐๖) ในขณะที่มีตำแหน่งเป็นบรรณาธิการ “เอดิเตอร์” ของหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ภาคภาษาไทยรายวัน (หนังสือพิมพ์สยามไมตรีรายสัปดาห์) ก็เป็นบรรณาธิการหนังสือนิตยสารสยามประเพณี หลังจากนั้นจึงมีงานนิพนธ์ที่พิมพ์เป็นหนังสือเล่มมากขึ้น

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีลักษณะต่างๆ ไปเป็นการแสดงทัศนะวิจารณ์แบบแผนธรรมเนียมของสยามทั้งแบบแผนธรรมเนียมเก่าและธรรมเนียมใหม่ กับนำเสนอแนวคิดในเรื่องความเจริญก้าวหน้าของสังคม จึงมีลักษณะสัมพันธ์กับความต้องการเปลี่ยนแปลงแบบแผนธรรมเนียมสังคมของราชสำนัก และสัมพันธ์กับความต้องการของชาวตะวันตกที่เข้ามามีความสัมพันธ์ทางศาสนา ทำการค้าและใช้ชีวิตพำนักอยู่ในสยาม ดังจะเห็นได้จากหลักฐานข้อเขียนต่าง ๆ ในสิ่งพิมพ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ จนสมัยรัชกาลที่ ๖

ในขณะเดียวกัน ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะนำเนื้อหาในเอกสารประวัติศาสตร์สยามมาประกอบงานนิพนธ์ของตนอยู่เสมอ การนำเนื้อหาจากเอกสารประวัติศาสตร์สยามซึ่งมีเนื้อหาองค์ความรู้ของสยามแตกต่างกันตามเวลาที่เกิดเอกสารนั้นขึ้น มาใช้เพื่อนำเสนอสนับสนุนหรือประกอบการวิพากษ์วิจารณ์ในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นลักษณะเด่นมาตั้งแต่ก่อนที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ จะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์แล้ว ทั้งการนำเนื้อหาเรื่องราวในอดีตมาใช้เช่นนั้นยังแสดงกระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่เกิดขึ้นด้วยการอ่านวิเคราะห์เนื้อหาเอกสารก่อนเรียบเรียงเสนอต่อสาธารณะอย่างมีปฏิสัมพันธ์กับองค์ความรู้ของผู้อ่านทั่วไปซึ่งเกิดขึ้นในเวลาร่วมสมัยกับพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามเช่นกัน

จากที่มาและความสำคัญของปัญหางานนิพนธ์ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังอธิบายด้วยเหตุความ ผิดพลาดคลาดเคลื่อนโดยผลของ “ปมจินตนาภาพ ก.ศ.ร. กุหลาบ” และลักษณะปัญหาชีวิตและงาน นิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางวิชาการ ดังกล่าวข้างต้น จึงเป็นเหตุให้มีความจำเป็นต้องศึกษางาน นิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เพิ่มขึ้น

๑.๒ ทบทวนวรรณกรรม

๑) การทบทวนจากงานศึกษาวิเคราะห์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางวิชาการ อาจ ประมวลตามลำดับเวลาได้ดังต่อไปนี้

ส.ธรรมยศ, พระเจ้ากรุงสยาม^{๕๖}

การศึกษาวิเคราะห์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีอธิบายไว้ในหนังสือชื่อ พระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเขียนขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ว่า

“ก.ศ.ร. กุหลาบ สหายคู่หูของ ต.ว.ส. วรธรรมาโก ครั้งแรกเริ่มมีชื่อเสียงเป็น นักหนังสือพิมพ์ อายุ ๒๗ ปี เป็น “นิพนธ์การ์รี่” หรือบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยาม ประเภท ต่อมากลายเป็นนักโบราณคดี เทียวลอก เทียวซื้อตำหรับตำราเก่าๆ มาสะสม และรู้ เรื่องราวเก่าๆ แก่ๆ เกินความรู้ของท่านเจ้านายสมัยนั้นและสมัยนี้มาก จึงหาเรื่องราว ก.ศ.ร. กุหลาบ เหลวไหลบ้าง, กุบ้าง, โกหกบ้าง ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ จ้างคนไปลอกหนังสือ “อย่างหลง” ที่ยืมมาจากวังกรมหลวงผู้หนึ่งนั้นเป็นการใส่ร้าย...”^{๕๗}

ส.ธรรมยศ กล่าวเพิ่มเติมทัศนคติของตนที่มีต่องานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่า

“การอ่านหนังสือจำนวนหลายล้านคำของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ต้องแบ่งออกเป็น ๓ ยุค กล่าวคือยุคเริ่มต้น มีความรู้ดีงามมาก ยุคกลางจะต้องศึกษาอย่างพินิจพิเคราะห์ ยุคปลาย เมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบหมดทุนรอนแล้ว สารระค่อนข้างด้อยลง ทั้งถูกโจมตีมาก อายุก็มาก ด้วย”^{๕๘}

งานศึกษาของ ส. ธรรมยศ นำเสนอมุมมองที่ได้แย้งการวิเคราะห์พฤติกรรม ก.ศ.ร. กุหลาบ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ส. ธรรมยศ วิเคราะห์แนวความคิดในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อย่างเปรียบเทียบกับแนวความคิดของชนชั้นนำสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ มาจนถึงชนชั้น

^{๕๖} ส.ธรรมยศ, Rex Siamen Sium หรือ พระเจ้ากรุงสยาม.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๔ - ๔๔๕.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕.

นำเมื่อต้นสมัยรัชกาลที่ ๙ แล้วมีข้อเสนอว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นผู้ที่มีแนวความคิดที่มีความก้าวหน้ามากกว่าสามัญชนในสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖

อย่างไรก็ตามการที่ ส.ธรรมยศ กล่าวถึงชื่อเสียงและบทบาทของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่ออายุได้ ๖๗ ปี ในขณะที่เป็นบรรณาธิการ “หนังสือพิมพ์สยามประเพณี” แล้ว อีกทั้งยังกล่าวถึงเนื้อหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เฉพาะที่ปรากฏตีพิมพ์ในสยามประเพณี เช่น งานนิพนธ์เรื่องอานามสยามยุทธ ส.ธรรมยศ น่าจะมีได้ศึกษางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ตีพิมพ์ในขณะที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เป็นเวลา ๕ ปีก่อนที่จะมาเป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณีของตนเอง จึงมิได้ปรากฏว่า ส.ธรรมยศ อ้างอิงวิเคราะห์งานนิพนธ์หรือสภาพการณ์ทางสังคมดังปรากฏในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ไว้ว่าเป็นเช่นใด

Craig J. Reynolds, “The Case of K. S. R. Kulap: A Challenge to Royal Historical Writing in Late Nineteenth Century Thailand” และ “Mr. Kulap and Purloined Documents”^{๕๙}

Reynolds เขียนเรื่อง ก.ศ.ร. กุหลาบครั้งแรกเป็นบทความเรื่อง The Case of K. S. R. Kulap: A Challenge to Royal Historical Writing in Late Nineteenth Century Thailand. เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๖ (ค.ศ. ๑๙๗๓) ครั้งที่สองเป็นบทความชื่อ “Mr. Kulap and Purloined Documents”

ข้อเขียนของ Reynolds มีลักษณะวิเคราะห์กระบวนการที่เกิดขึ้นจากการปะทะกันทางภูมิปัญญาของสยามกับตะวันตกซึ่งเกิดขึ้นในช่วงบรรจบกันของยุคประวัติศาสตร์สมัยใหม่ในปลายศตวรรษที่ ๑๙ โดยอธิบายความบีบคั้นทางการเมืองของชาติตะวันตกกับปฏิกริยาตอบโต้ตะวันตกจากชาวสยาม กระบวนการเช่นนี้ทำให้ชนชั้นนำแห่งราชสำนักเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์อย่างฉับพลันด้วยต้องเป็นทั้งผู้ปกครองและผู้บริหารที่เป็นนักประวัติศาสตร์ที่มีความสามารถค้นคว้าอดีตซึ่งถือเป็นความลับทางการเมืองการปกครอง

แต่ช่วงหลังศตวรรษที่ ๑๙ กระบวนการรู้หนังสือที่แพร่หลายไปประกอบกับเทคโนโลยี การพิมพ์ เอกสารประวัติศาสตร์จึงแพร่กระจายไปนอกราชสำนัก เนื้อหาที่แพร่หลายออกไปในวงกว้างจึงสร้างความตระหนักต่อพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ซึ่งเป็นผู้ปกครอง ราชสำนักต้องเผชิญกับนักประวัติศาสตร์ที่ใช้ข้อมูลอย่างผิด ๆ ตามอำเภอใจ จึงเป็นแรงผลักดันให้ราชสำนักต้องพิจารณาถึง

^{๕๙} Craig J. Reynolds, “The Case of K. S. R. Kulap: A Challenge to Royal Historical Writing in Late Nineteenth Century Thailand” *Journal of the Siam Society (J.S.S.)* Vol. 61, (July 1973 - Part 2): pp. 63 – 90. Craig J. Reynolds, “Mr. Kulap and Purloined Documents,” in Charles Keyes, Vicente Rafael and Laurie J. Sears (eds), *Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Pasts*, (Singapore: University of Washington Press, 2006), pp. 55 - 79. และดู เคร็ก เจ. เรย์โนลด์ส (เขียน) วารุณี โอสถารมย์ (บรรณาธิการแปล) รัชนิพร จันทอรารี, วารุณี โอสถารมย์ และอัญชลี สุสายัณห์ (แปล), เจ้าสัว ขุนศึก ตักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ : รวมบทความประวัติศาสตร์ของเคร็ก เจ. เรย์โนลด์ส, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, ๒๕๕๐), หน้า ๑ - ๔๒.

มาตรฐานของสิ่งที่เรียกว่าความรู้ กำหนดเส้นแบ่งระหว่างการ[เรียบ]เรียง หรือ แต่ง การกำหนด ภาระหน้าที่ของนักประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นเรื่องใหม่มากสำหรับปลายศตวรรษที่ ๑๙ ต่อดันศตวรรษที่ ๒๐ จึงเกิดการตอบโต้บุคคลที่ใช้เทคโนโลยีการพิมพ์แบบใหม่ในลักษณะเสียดสีและลดคุณค่าของ บุคคล ซึ่งเป็นการไม่ตระหนักถึงการเกิดขึ้นของกลุ่มบุคคลประเภทใหม่ในสังคมสยามที่เกิดสำนึก “ไม่มีชนชั้น” ไม่ยึดมั่นในจารีตประเพณีแบบเก่าๆ แต่ก็ยังคงเคารพต่อบรรทัดฐานของสังคมและกำลัง แสดงสิทธิการวิจารณ์แบบแผนปฏิบัติที่เป็นประเพณีนิยมแบบเก่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบุคคลที่ เกี่ยวข้องกับกระบวนการดังกล่าวจึงพิพาทกับราชสำนัก ดังนั้นการปฏิเสธงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ย่อมเป็นการมองข้ามบทบาทของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่มีอยู่ในช่วงรอยต่อศตวรรษที่ ๑๙ กับ ศตวรรษที่ ๒๐^{๖๐}

Reynolds มีบทบาทสำคัญในการเสนอว่าความรู้โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้ในเรื่อง ประวัติศาสตร์เป็นศาสตร์ที่เป็นความลับใช้สำหรับการปกครอง จึงเป็นความรู้โดยเฉพาะของชนชั้นนำ เป็นความรู้ที่หวงห้ามปกปิดต่อสามัญชน ข้อเสนอนี้ได้รับการยอมรับจากนักวิชาการไทยหลายท่านใน เวลาต่อมา อย่างไรก็ตามแม้ Reynolds จะกล่าวถึงต้นฉบับวรรณกรรมที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ นำไปพิมพ์ ในระยะแรกของการพิมพ์ในสยาม แต่ก็อ้างอิงงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบเฉพาะงานนิพนธ์ใน นิตยสารสยามประเภท ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่า Reynolds ยังมีได้วิเคราะห์ศึกษางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีอยู่ก่อนและในขณะที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ซึ่งมีหลายแง่มุมที่ มิได้เป็นเช่นข้อเสนอของ Reynolds

ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ^{๖๑}

งานเขียนเรื่อง “แนวความคิดทางสังคมและการเมือง ก.ศ.ร. กุหลาบ” รวมตีพิมพ์ใน ชีวิต และงานของเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ มีลักษณะบรรยายสภาพพื้นฐานทาง ความคิดของผู้คนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่าคนในสมัยนี้ยอมรับสภาพชีวิตที่เป็นมาแต่บรรพ บุรุษโดยไม่ตั้งข้อสงสัยในความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีเก่า มีความคิดเรื่องความ เจริญก้าวหน้าของสังคมตามคำทำนายเรื่องการสูญสิ้นของพระพุทธศาสนา

แต่โลกทัศน์นี้ได้เปลี่ยนแปลงไปนับตั้งแต่ไทยได้เริ่มมีการติดต่อกับโลกตะวันตก ซึ่งเดิมจำกัด อยู่ในเรื่องการค้ากับคนต่างชาติและจำกัดอยู่ในวงชนชั้นนำผู้ปกครองกลุ่มเล็กๆ แต่ความเปลี่ยนแปลง ที่เกิดขึ้นโดยสภาพการค้าและบุคคลชาวตะวันตกทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์โดยมิได้จำกัดอยู่ ในเฉพาะในหมู่ชนชั้นนำที่เป็นเจ้านายและขุนนางเท่านั้น สามัญชนที่มีได้เป็นข้าราชการ เช่น เทียน วรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่อมีโอกาสสัมผัสกับความรู้และเทคนิคสมัยใหม่ของชาวตะวันตกก็

^{๖๐} เคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส, (เขียน) วารุณี โอสถารมย์ (บรรณาธิการแปล) รัชนิพร จันทอรารี, วารุณี โอสธา รมย์, อัญชลี สุสายัณห์ (คณะผู้แปล), เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ : รวบรวมบทความประวัติศาสตร์ ของเคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส, หน้า ๑๙.

^{๖๑} ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธีรพันธ์, ๒๕๒๒).

พยายามเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของผู้คนในสังคมให้มีความเป็นสมัยใหม่โดยใช้หนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือเผยแพร่

การที่ช้อยอนันต์ สมุทวณิช อธิบายว่างานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณีนั้น เป็นสิ่งที่คัดลอกมาจากเอกสารหอหลวงนั่นเอง แสดงให้เห็นลักษณะการประเมินงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารภาพ เช่นการยกตัวอย่างเรื่อง “พิชัยเสนานาวัด” ที่ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีว่าเป็นสิ่งซึ่งมีอยู่ใน “ตำราพิชัยเสนา” ที่ตีพิมพ์ในหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด อยู่แล้ว แต่ ช้อยอนันต์ สมุทวณิช ก็ได้อธิบายพฤติกรรมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในมุมมองที่แตกต่างไปจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารภาพ เช่น คำอธิบายว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีใจนึกแต่งพงศาวดารขึ้นเอง ข้อความส่วนใหญ่ที่เกี่ยวกับพงศาวดารไทย เป็นข้อความที่นำมาจากเอกสารของหอหลวงโดยรักษาเนื้อหาไว้ นอกจากนี้ยังสรุปแนวคิดทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มาจากฐานคิดของผู้มีความเชื่อแบบวิทยาศาสตร์ ดังแสดงออกในงานที่อธิบายความเป็นมาของไสยศาสตร์ปะปนกับศาสนาพุทธ การให้เหตุผลในเชิงตรรกวิทยา การเขียนคัดค้านประเพณีและความเชื่อด้วยคำถาม มีอุดมคติในการปกครองที่ยึดถือความยุติธรรมตามหลักธรรมะของพระพุทธศาสนา

ข้อเสนอของ ช้อยอนันต์ สมุทวณิช มีลักษณะใกล้เคียงกับข้อเสนอ Reynolds ที่ให้ความสำคัญกับชนชั้นนำในฐานะที่เป็นผู้ที่มีความรู้และอยู่ใกล้ชิดกับความรู้มากกว่าพวกที่เป็นสามัญชน ดังนั้นจึงวิเคราะห์ศึกษา ก.ศ.ร. กุหลาบ ในฐานะที่เป็นบุคคลที่มีลักษณะพิเศษเพราะเป็นสามัญชนที่ได้สัมผัสกับองค์ความรู้ของชาวตะวันตก ทั้งยังมีโอกาสเดินทางไปต่างประเทศ จึงเป็นบุคคลที่มีความคิดล้ำยุคล้ำสมัยเช่นเดียวกับ ต.ว.ส. วัฒนาโก หรือ เทียนวรรณ แต่ก็ได้อ้างอิงงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีก่อนการตีพิมพ์นิตยสารสยามประเพณีใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ดังนั้นในการวิเคราะห์ศึกษาเนื้อหาหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด จึงมีความพิศวงเมื่อพบว่าหลักการใน “ตำราพิชัยเสนา” ซึ่งจัดเป็นหลักการบริหารในสมัยเก่าของสยามนั้นมีความก้าวหน้าคล้ายคลึงกับหลักการบริหารในสมัยใหม่

สงบ สุริยรินทร์, ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ^{๒๒}

งานนิพนธ์ ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ มีเนื้อหาเป็นการวิเคราะห์งานนิพนธ์ที่พิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณี หนังสือบำรุงปัญญาประชาชน อานามสยามยุทธ มหามุขมาตยานุกถวงษ์ กับให้รายละเอียดในประเด็นที่เป็นร่องรอยหลักฐานสำคัญหลายประการ และสรุปว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบุคคลที่นักหนังสือพิมพ์ที่มี “กลวิธี” แปลกๆ แหวกแนว เป็นผู้ที่น่าลงพิมพ์เรื่องราวสาระน่ารู้ในเรื่อง โบราณคดี ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งน่าตื่นเต้นสำหรับคนในยุคนั้น เป็นนักวิเคราะห์ด้วยภาษาศาสตร์ เป็นนักวิจารณ์สังคมไทย (ชั้นสูง) ในยุคสมัยนั้นว่ามีนิสัยใจคอ มีค่านิยมเป็นอย่างไร เป็นนักเขียนชีวประวัติที่ละเอียดลออที่เขียน

^{๒๒} สงบ สุริยรินทร์, ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ, (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๒).

คุณธรรมของเจ้าของชีวประวัติไว้ด้วย เป็นนักโบราณคดี เป็นนักจดบันทึกเหตุการณ์ของชาติที่บางเรื่องไม่พบในเอกสารราชการแต่มีความน่าเชื่อถือ เช่น หมายประกาศรัชกาลที่ ๔ บางฉบับ และท้ายที่สุดเป็นนักวิจารณ์สังคมผู้มีทัศนะวิจารณ์ต่อการเล่นพนันของคนไทย

สงบ สุริยรินทร์ เป็นผู้เสนอให้เห็นภาพบทบาทของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นอกเหนือจากที่เป็นนักประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามจากลักษณะการใช้หลักฐานในการศึกษาที่อ้างอิงงานนิพนธ์ในนิตยสาร สยามประเพณี หนังสือบำรุงปัญญาประชาชน อานามสยามยุทธ มหามุขมาตยานุกุลวงศ์ จึงมีลักษณะเป็นการวิเคราะห์ศึกษางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นส่วนใหญ่โดยมิได้งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีก่อนหน้านั้น

มนันยา ณะภูมิ, ก.ศ.ร. กุหลาบ^{๖๓}

มนันยา ณะภูมิ เขียนเรื่อง ก.ศ.ร. กุหลาบ พิมพ์ครั้งแรกโดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ใน พ.ศ. ๒๕๒๕

งานเขียนเรื่องนี้โดยทั่วไป เป็นการเชื่อมโยง สรุปลงและอ้างอิงเนื้อหาจากงานศึกษาของผู้วิเคราะห์ศึกษางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ หลายท่าน เช่น สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ “ญาณจนาคพันธ์” ชูเกียรติ อุทกะพันธ์ ชัยอนันต์ สมุทวณิช “นายตำรา ณ เมืองใต้” สงบ สุริยรินทร์ สถิต เสมานิล สิริ ประชาลักษณ์ สุกัญญา ติระวณิช “โสมทัต เทเวศร์” และ Craig J. Reynolds

จุดเด่นในงานเขียนของ มนันยา ณะภูมิ ได้แก่ การให้ข้อมูลและความทรงจำเรื่องราวที่ยังคงเป็นที่จดจำอยู่ในหมู่ผู้สืบเชื้อสายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ และการตีพิมพ์ต้นฉบับเอกสารเกี่ยวกับ ก.ศ.ร. กุหลาบหลายเรื่อง เอกสารบางเรื่อง เช่น เรื่อง “จดหมายโต้ตอบ ฟ. ฮีแลร์ กับ ก.ศ.ร. กุหลาบ” เรื่อง “พระปฐมบรมราชประวัติ (และ) พระราชลักษณะสมเด็จพระแม่เจ้าอยู่หัวนางพระยาท้าว ‘ศรีสุดาจันทร์’” และเรื่อง “ถวายพินัยกรรม” ทำให้ทราบข้อมูลบุคลิกลักษณะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เพิ่มขึ้น และเฉพาะเอกสารเรื่อง “ถวายพินัยกรรม” ซึ่งเป็นเรื่องถวายธนบัตรกระดาษ ๑๒ ชุด จากข้อความที่ระบุว่าจะเป็นธนบัตรกระดาษครั้งกรุงเก่า ๑ รัชกาล และเป็นธนบัตรกระดาษครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ๓ รัชกาล ให้หอพระสมุดวชิรญาณ ในขณะมีอายุ ๘๗ ปี ซึ่งเป็นปีสุดท้ายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ก่อนถึงแก่กรรม แสดงให้เห็นเจตจำนงของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่จะเปิดเผยเรื่องราวบางเรื่องที่ซ่อนเร้นนำสยามไม่เชื่อถือและตั้งข้อรังเกียจพฤติกรรมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มาโดยตลอด และดูเหมือนจะเป็นเรื่องเหลวไหลในทัศนะของผู้คนในชั้นปัจจุบันเช่นเดียวกัน แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายที่ยังไม่พบเรื่องราวหรือปรากฏหลักฐานว่ามีการมอบเอกสารดังพินัยกรรมระบุให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณอย่างไร เนื่องจากหนังสือและเอกสารของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทั่วๆที่ถูกเก็บไว้ในตู้หนังสือ ปรากฏการอ้างอิงจากเอกสารของหอสมุดแห่งชาติที่มีการเคลื่อนย้ายตู้หนังสือและเคลื่อนย้ายเอกสารในตู้เหล่านั้นแล้ว ดังนั้นรายการเอกสารของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จำนวนมากที่มนันยา ณะภูมิ อ้างอิงระบุไว้ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ ว่าได้เก็บ

^{๖๓} มนันยา ณะภูมิ, ก.ศ.ร. กุหลาบ, (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕).

รักษาไว้ในห้องหนังสือโบราณที่หอสมุดแห่งชาติ^{๖๔} แต่ปัจจุบันการค้นหาเอกสารต่างๆ ดังกล่าวนั้น มีใช้เรื่องที่เป็นไปได้

ปฐม ตาคะนานันท์, “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม”^{๖๕}

งานศึกษาวิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาโทเรื่อง “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม” ต่อมาพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ คณะสงฆ์สร้างชาติ สมัยรัชกาลที่ ๕ อุดมการณ์แห่งรัฐสยามกับความเป็นรัฐแบบใหม่ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ได้ศึกษาวิเคราะห์ชีวิตหรืองานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยตรง หากแต่เป็นการศึกษาบทบาทของคณะสงฆ์และมีข้อเสนอว่ารัฐคือผู้ที่ควบคุมความรู้ทางประวัติศาสตร์ไว้แต่เพียงผู้เดียว ดังนั้นถ้าเกิดความรู้ทางประวัติศาสตร์อีกชุดหนึ่งขึ้นมาโดยไม่ได้อาจาจากรัฐ หรือเป็นความรู้ที่ไม่ได้อยู่ในการควบคุมของรัฐ ก็จะถูกพิจารณาว่าเป็นความรู้ที่ไม่ได้มาตรฐาน ปฏิบัติที่เกิดขึ้นตามมาคือการทำรัฐนั้นต้องออกมาปกป้องความจริงที่ตนได้สร้างไว้และอ้างว่าเป็นสมบัติของรัฐเท่านั้น^{๖๖}

การนำเสนอเรื่อง ก.ศ.ร. กุหลาบ ในวิทยานิพนธ์นี้จึงมีลักษณะเป็นกรณีตัวอย่างที่ผู้ศึกษา ยกขึ้นมาประเมินงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยภาพรวมอย่างมิได้เจาะจงรายละเอียด เพื่อแสดง ตัวอย่างความรู้ทางประวัติศาสตร์ชุดอื่นที่รัฐเห็นว่ามีความไม่ถูกต้องจึงต้องเข้าไปจัดการให้ เป็นไปตามแนวทางของรัฐซึ่งมีลักษณะแนวทางเดียวกันกับงานศึกษาของ Craig J. Reynolds

นนทพร อยู่มั่งมี, พระประวัติ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม^{๖๗}

งานศึกษาเรื่องนี้กล่าวถึง ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยอธิบายว่าเมื่อการพิมพ์เริ่มเข้ามามีบทบาทต่อสังคมไทย จึง

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘ - ๓๐.

^{๖๕} ปฐม ตาคะนานันท์, “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม” (วิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙). และปฐม ตาคะนานันท์, คณะสงฆ์สร้างชาติ สมัยรัชกาลที่ ๕. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๑).

^{๖๖} ปฐม ตาคะนานันท์, “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม”. หน้า ๑๗๔.

^{๖๗} นนนทพร อยู่มั่งมี, พระประวัติ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๔).

เป็นช่องทางให้ชนชั้นนำสนใจเผยแพร่ความรู้แขนงต่าง ๆ ไปสู่สาธารณชน แต่ก็มีผลให้ชนชั้นนำไม่สามารถผูกขาดความรู้ที่พึงเป็นของชนชั้นนำแต่เดิมต่อไปได้ อำนาจของความรู้ที่ชนชั้นนำครอบครองเริ่มสั่นคลอนจากการพิมพ์ของสามัญชน ดังกรณีตัวอย่างที่นายกุหลาบแต่งและพิมพ์หนังสือพระประวัติสมเด็จพระสังฆราช

ในงานเขียนเรื่องนี้ให้น้ำหนักต่อการอธิบายเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จำนวนมาก แต่อ้างอิงและเน้นเนื้อหาในเอกสารชั้นรอง ได้แก่ พระนิพนธ์สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่มีได้ครอบคลุมถึงเอกสารชั้นต้นอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเอกสารราชการหรือเอกสารชั้นต้นที่มีใช้เอกสารราชการมากเท่าใดนัก ทั้งยังคงมีจุดร่วมในเรื่องการผูกขาดความรู้ของชนชั้นนำในแนวทางการเดียวกันกับงานศึกษาของ Craig J. Reynolds

ธงชัย วินิจจะกุล “กุ หลอบ ลอก แต่งแบบไพร่ ๆ ความผิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่ตัดสินโดยนักประวัติศาสตร์อำมาตย์”^{๖๘}

งานเขียนเรื่อง “ กุ หลอบ ลอก แต่งแบบไพร่ ๆ ความผิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่ตัดสินโดยนักประวัติศาสตร์อำมาตย์” พิมพ์ในนิตยสาร อ่าน ฉบับปีที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๕๔ ในบทความนี้มีลักษณะการวิเคราะห์ “คำ” และ “กระบวนการ” ในแบบแผนของคำว่า “กุ” “ลอบ” “ลอก” “แต่ง” ตามบริบทตามช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ มาใช้เป็นคำถามเพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ทำความเข้าใจวิธีการถ่ายทอดความรู้ตามขนบดั้งเดิมของสังคมไทยโดยยกบทบาทและผลงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นำมาเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบอย่างแยกวิธีการถ่ายทอดความรู้ตามขนบดั้งเดิมของสังคมไทยเป็นรายคำ และแสดงให้เห็นว่าในจารีตการประพันธ์เชิงประวัติศาสตร์สมัยก่อน มีจารีตธรรมเนียมในการ “สร้าง” ตำราและคัมภีร์แบบโบราณ และในจารีตงานเขียนก่อนสมัยใหม่การ “แต่ง” หนังสือมิได้หมายความว่าห้ามลอกหรือแต่งเติมตำราที่มีอยู่ก่อนนั้น งานศึกษาของ ธงชัย วินิจจะกุล จึงมุ่งเน้นในเรื่องกระบวนการสร้างกระบวนการเผยแพร่และกระบวนการสืบทอดองค์ความรู้แบบเดิมของสังคมไทย โดยยกกรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นกรณีตัวอย่าง แต่มิได้มุ่งวิเคราะห์ศึกษางานนิพนธ์และแนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยตรง

๒. การศึกษาวิเคราะห์และเผยแพร่งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางสารระบับันเทิง

นอกจากงานศึกษาวิเคราะห์งานนิพนธ์ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในทางวิชาการแล้วยังปรากฏการวิเคราะห์ศึกษาและเผยแพร่งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารหรือหนังสือที่มุ่งเน้นในทางสารระบับันเทิงมากกว่าการวิเคราะห์ศึกษาในทางวิชาการ เช่นงานนิพนธ์ในหนังสือชื่อ เล่าเรื่องนักเขียนดังในอดีต ๒ ของ ส. พลายน้อย^{๖๙} ซึ่งศึกษาเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แล้วเขียนลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ กระดิ่งทอง ต่อมารวมพิมพ์ใน สารคดีน่ารู้ สารพัดนึก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ จนกระทั่ง พ.ศ.

^{๖๘} ธงชัย วินิจจะกุล, “กุ หลอบ ลอก แต่งแบบไพร่ ๆ ความผิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่ตัดสินโดยนักประวัติศาสตร์อำมาตย์”. หน้า ๑๒ - ๒๙.

^{๖๙} ส. พลายน้อย, เล่าเรื่องนักเขียนดังในอดีต ๒. (กรุงเทพฯ: คอหนังสือ, ๒๕๔๘).

๒๕๔๘ จึงนำมาปรับปรุงเป็น “ก.ศ.ร. กุหลาบ เอดิเตอร์สยามประเภท” รวมพิมพ์ใน เล่าเรื่องนักเขียนดังในอดีต ๒ งานนิพนธ์ของ ส.พลายน้อย มีลักษณะการลำดับความตามพระนิพนธ์ของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่มีเกร็ดเล็กเกร็ดน้อยที่แสดงให้เห็นความทรงจำของผู้คนที่มาต่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่อ ๔๐ ปีหลังจากที่สิ้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ไปแล้ว เช่นระบุว่า ส.พลายน้อย รู้จักชื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ ครั้งแรกเมื่อเรียนวิชาการประพันธ์และการหนังสือพิมพ์กับอาจารย์เปลื้อง ณ นคร แต่ครั้งยังเป็นนักเรียนเตรียมอักษรศาสตร์ปีที่ ๑ ซึ่งสะท้อนความรู้เกี่ยวกับ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในวงวิชาการในเวลาหลังจากรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในระยะที่งานนิพนธ์แบบวรรณกรรมเกร็ดประวัติศาสตร์แพร่หลายและได้รับความนิยมมากสมัยหนึ่ง

นอกจากนี้ยังมีงานนิพนธ์สารบบเทิงของ อเนก นาวิกมูล ซึ่งนำผลงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ไปพิมพ์เป็นบทความสั้นลงพิมพ์ในนิตยสาร จุลสาร ต่างๆ แล้วนำมารวมพิมพ์เป็นเล่ม ทำให้เกิดเป็นพื้นที่ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือสารบบเทิงตลอดมา ตัวอย่างงานนิพนธ์ของ อเนก นาวิกมูล เช่นหนังสือชื่อ เรื่องประหลาดเมืองไทย^{๗๐} นำข้อเขียน ๓ ชิ้น ได้แก่ เรื่อง “หนังสือประหลาด พบปี ๒๕๒๘ ก.ศ.ร. กุหลาบ พิมพ์หนังสืองานศพให้ตัวเองก่อนตาย ๒๐ ปี” เรื่อง “ทำไมกล้องยานัตถ์ถึงงอ” และเรื่อง “เพราะช่างนอนหงาย” งานเขียนทั้ง ๓ ชิ้นเสนอให้ยอมรับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่ามีคุณค่าโดยมิได้เหยียดว่าเป็นงานที่เหลวไหล ไร้สาระ ไม่ควรอ่าน ทั้ง อเนก นาวิกมูล ยังเป็นผู้บุกเบิกค้นคว้างานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสาร สยามประเภท หนังสือพิมพ์ สยามออนไลน์ และหนังสือพิมพ์ สยามไทม์ ไปพิมพ์เผยแพร่หลายเรื่อง ซึ่งมีความหมายที่สำคัญยิ่ง เพราะชี้ให้เห็นว่ามีงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ก่อน พ.ศ. ๒๕๔๐ อีกเป็นจำนวนมาก

งานนิพนธ์สารบบเทิงอีกรูปแบบหนึ่งที่มีลักษณะเป็นการนำหลักฐานจากงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มาใช้สนับสนุนการค้นคว้าและตีความทางโบราณคดี เช่น งานนิพนธ์เรื่อง “เงินพดด้วง”^{๗๑} ของ พลอากาศตรี สดับ ธีระบุตร ที่เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ใช้องค์ความรู้ทางโบราณคดีในการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์ร่วมกับการศึกษาเอกสารชาวต่างชาติที่ปรากฏจากบันทึกของ โยส เซาเตน (Joost Schouten) เยเรเมียส ฟอน ฟลิต (Jeremias van Vliet) เดอลาลูแบร์ (Simon de La Loubère) เดอแซร์แวงส (Nicolas Gervaise) เดอโซมอง (Chevalier de Chaumont) เดอซัวซี (Abbé de Choisy) วาเชต์ (Bénigne Vachet) และฟอร์แบง (Claude de Forbin-Gardanne) และยังมีงานนิพนธ์ของ รามัญน้อย เรื่อง “ประวัติมอญเข้ากรุงสยาม (มอญมุ มอญเก่า มอญใหม่)”^{๗๒} พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ ที่ใช้งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นหลักฐานอีกด้วย

^{๗๐} อเนก นาวิกมูล, เรื่องประหลาดเมืองไทย, (กรุงเทพฯ: แสงแดด, ๒๕๓๖).

^{๗๑} พลอากาศตรี สดับ ธีระบุตร, เงินพดด้วง, พิมพ์เป็นบรรณาการในงานฌาปนกิจศพ นางละม้าย ธีระบุตร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ: ไทยเชชม, ๒๕๒๕).

^{๗๒} รามัญน้อย, “ประวัติมอญเข้ากรุงสยาม (มอญมุ มอญเก่า มอญใหม่),” ใน รวบรวมเก็ดพงศาวดารและประวัติศาสตร์ชนชาติมอญ พิมพ์เป็นบรรณานุกรมในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โทขุนโกศคดี (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๕).

๑.๓ วัตถุประสงค์ เพื่อศึกษา

- (๑) ลักษณะเด่นและความสำคัญของงานนิพนธ์ประเภทต่างๆ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ
- (๒) ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการสร้างองค์ความรู้ที่ปรากฏในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ
- (๓) วิวาทะเกี่ยวกับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในสังคมไทยร่วมสมัย

๑.๔ ขอบเขตและวิธีศึกษา

การศึกษาวิจัยนี้เริ่มต้นระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๗ – พ.ศ. ๒๔๖๒ ซึ่งเป็นระยะเวลาในช่วงชีวิตของ ก.ศ.ร. กุหลาบ

วิธีดำเนินการศึกษาวินิจฉัยจะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยการวิจัยเชิงเอกสารและนำเสนอในรูปของการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยจะมีการใช้ทั้งเอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์และที่ตีพิมพ์แล้วในการอธิบาย ได้แก่เอกสารจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ หนังสือพิมพ์จากหอสมุดแห่งชาติ ตำราเรียน จารึก ตลอดจนบันทึกหรืองานเขียนของชนชั้นนำไทย และชาวต่างชาติ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ และงานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ และเรื่องการสร้างและการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของสยาม

๑.๕ แนวเหตุผล ทฤษฎีสำคัญ หรือสมมติฐาน

(๑) ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นนักคิดคนสำคัญของยุคสมัย มีผลงานนิพนธ์ที่มีลักษณะเด่นหลายด้าน อาทิ งานนิพนธ์ประวัติศาสตร์ ลำดับวงศ์ตระกูล ประวัติบุคคล ประวัติขนบธรรมเนียมประเพณี ประวัติสถานที่ งานนิพนธ์ข่าว งานนิพนธ์การเมือง และงานนิพนธ์อื่นๆ งานเขียนของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นไปตามแบบแผนการเขียนของชนชั้นนำในยุคนั้น แต่งานจำนวนหนึ่งของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กลับถูกชนชั้นนำโจมตีว่าเป็นการ “กุหนังสือ” และปลอมแปลงพงศาวดาร

(๒) องค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีรากฐานจากแบบแผนการศึกษาของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๓ และได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาและพัฒนาการทางความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยาม

(๓) งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างองค์ความรู้และอธิบายความรู้ในระยะเปลี่ยนผ่านจากยุคก่อนสมัยใหม่เข้าสู่สมัยใหม่ มีความเป็นยุคเก่าที่อิงกับแบบแผนประเพณีและความเชื่อทางศาสนา ในขณะที่เดียวกันก็รับแนวความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์แบบยุคใหม่ เช่นเดียวกับงานนิพนธ์ของชนชั้นนำสมัยนั้น

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัยนี้

- (๑) เพื่อเข้าใจลักษณะเด่นและความสำคัญของงานนิพนธ์ประเภทต่างๆ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ
- (๒) เพื่อเข้าใจปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการสร้างงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ
- (๓) เพื่อเข้าใจวิวาทะเกี่ยวกับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในสังคมไทยร่วมสมัย

บทที่ ๒

ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กับการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญา และพัฒนาการทางความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยาม

วิทยานิพนธ์นี้มีความมุ่งหมายประการหนึ่ง คือ ศึกษาปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการสร้างองค์ความรู้ที่ปรากฏในงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ สิ่งที่จะทำให้เห็นภาพและเข้าใจได้ง่ายขึ้น คือ ศึกษาผ่านการดำเนินชีวิตของท่าน ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบุคคลที่มีช่วงชีวิตอยู่นานถึงสี่แผ่นดิน ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) ซึ่งในแต่ละรัชสมัยของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ สังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ หลายประการ ในที่นี้จะหยิบยกเฉพาะเหตุการณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญา พัฒนาการทางความรู้และองค์ความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยามอันกำหนดขอบเขตไว้ในช่วงเวลาระหว่างสี่รัชสมัยนี้มาเทียบเคียงกับชีวิตที่ดำเนินไปของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งจะนำไปสู่การวิเคราะห์ที่มา รากของความคิดและองค์ความรู้ที่ปรากฏในงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบได้ในที่สุด

๒.๑ ปฐมบทเมื่อแรกเกิด

ก.ศ.ร. กุหลาบ เกิดในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ข้อมูลเกี่ยวกับวันที่เกิดยังไม่ชัดเจน เนื่องจากการอ้างวันเกิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเอกสารที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียบเรียงประวัติของตนเองตีพิมพ์เป็นหนังสือครั้งแรกชื่อ ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ^๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐) แล้วต่อมามีการปรับปรุงสอบทานเนื้อหาในหนังสือเล่มนี้โดยนายชาย บุตรชายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นำไปพิมพ์ครั้งแรกในนิตยสารสยามประเพณี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๓) ก็นำไปพิมพ์แทรกไว้หนังสือเล่มอื่นๆ ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ พิมพ์จำหน่ายแจกอีกหลายครั้ง เนื้อหาข้อความที่ปรับปรุงสอบทานแล้วนำไปพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีในชื่อเรื่องว่า “ประวัตินายกุหลาบบิดาผู้เรียบเรียง – นายชายบุตรผู้ช่วยสอบทาน”^๒ เอกสารทั้ง ๒ ฉบับดังกล่าวนี้ระบุวันเกิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตรงกัน แต่

^๑ ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สยามประเพณี, ๑๒๐).

^๒ “ประวัตินายกุหลาบบิดาผู้เรียบเรียง – นายชายบุตรผู้ช่วยสอบทาน,” สยามประเพณี ๕, ๙ (๖ มิถุนายน ๑๒๓): ๑ – ๘.

เมื่อตรวจเทียบวันเดือนปีโดยใช้ตารางเปรียบเทียบของกรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๔๖๘^๓ ไม่พบว่าตรงกับวันเดือนปีทางสุริยคติแต่ประการใด กล่าวคือ

ก.ศ.ร. กุหลาบระบุว่าเกิดใน “วันจันทร์เดือนสี่แรมสิบสี่ค่ำ ปีมะเมียจตุศกจุฬศักราช ๑๑๙๖ ปี เปนปีที่ ๙ ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ เปนวันในการพระราชพิธีสัมพัจฉะระณินท์ (พิธีตรุษไทย) ยิงปืน อาภานาฎิยะสูตรในค่านั้น”^๔ ซึ่งถึงแม้ ก.ศ.ร. กุหลาบ จะระบุวันเดือน ข้างขึ้นข้างแรม ปีนักษัตร และปีจุลศักราชไว้อย่างชัดเจนก็ตาม แต่ก็ยังไม่อาจเทียบเป็นวันที่ตามปฏิทินทางสุริยคติได้ เนื่องจากในเดือน ๔ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๙๖ นั้นมีแต่วันจันทร์แรม ๑๐ ค่ำ ซึ่งตรงกับวันที่ ๒๓ มีนาคม (ปลายปี)^๕ พ.ศ. ๒๓๗๗ (ค.ศ. ๑๘๓๕) แต่ถ้าจะคำนึงถึงเหตุการณ์ที่ระบุว่า เป็นวันที่มีพิธีตรุษไทยด้วย ในเดือนนั้นก็มีแต่วันแรม ๑๔ ค่ำ ซึ่งเป็นวันศุกร์ ตรงกับวันที่ ๒๗ มีนาคม (ปลายปี) พ.ศ. ๒๓๗๗ (ค.ศ. ๑๘๓๕) มีใช้วันจันทร์เช่นที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุไว้

นอกจากการระบุวันที่เกิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จากเอกสารดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีหลักฐาน เอกสารที่แสดงร่องรอยหลักฐานกับให้ข้อสังเกตในเรื่องวันเกิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เพิ่มเติมอีก ๒ ชิ้น ชิ้นแรก คือ หนังสือกฎหมายพระคำภีรพระธรรมสารตักโกศล ส่วนที่ ๑ พิมพ์ที่โรงพิมพ์บ้านหมอบริดเล เมื่อจุลศักราช ๑๒๒๔ ปีจอจัตวาศก (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๐๕ / ค.ศ. ๑๘๖๓ - ค.ศ. ๑๘๖๓) ในหนังสือกฎหมายเล่มดังกล่าวนี้ระบุชื่อ “นายกุหลาบ” เป็นผู้จัดพิมพ์ตลอดจนระบุวันเกิดและอายุของผู้จัดพิมพ์ไว้ว่า “เกิดวันประหัท เดือนห้า แรมห้าค่ำ, อายุ ๒๘ ปี”^๖ เมื่อนำมาคำนวณนับจำนวนปี นักษัตรและปีจุลศักราชแล้วจะตรงกับนักษัตรปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๙๖ (พ.ศ. ๒๓๗๗ / ค.ศ. ๑๘๓๕) ซึ่งตรงกับอายุ ๒๘ ปี ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แต่ในปีจุลศักราชดังกล่าวนี้ เมื่อเทียบกับตาราง กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๔๖๘^๗ แล้วปรากฏว่าในปีนักษัตรจุลศักราชดังกล่าวไม่มีวันที่เป็นวันพฤหัสบดี เดือนห้า แรมห้าค่ำดังระบุไว้ หากแต่มีวันพฤหัสบดีที่เป็นวันห้าค่ำเดือนห้าที่ใกล้เคียงอยู่ในปีจุลศักราชถัดมาคือ ปีมะแม จุลศักราช ๑๑๙๗ ซึ่งมีวันพฤหัสบดี เดือนห้า แต่เป็นวันขึ้นห้าค่ำ ตรงกับวันที่ ๒ เมษายน (ต้นปี) พ.ศ. ๒๓๗๘ (ค.ศ. ๑๘๓๕)

^๓ กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ, ปฏิทินสำหรับคั่นวันเดือนจันทรคติกับสุริยคติ แต่ปีขานจัตวาศก ร.ศ. ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ จ.ศ. ๑๑๔๔ ถึงปีวอก โทศก ร.ศ. ๑๔๔ พ.ศ. ๒๔๖๘ จ.ศ. ๑๒๘๗, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, พิมพ์ครั้งแรก, ๒๔๖๘), หน้า ๕๓.

^๔ ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๑๕, ๑๙ - ๒๐. และ “ประวัตินายกุหลาบบิดาผู้เรียบเรียง - นายชายนุตรผู้ช่วยสอบทาน”, หน้า ๒.

^๕ ใน จ.ศ. ๑๑๙๖ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๗ นั้นเริ่มต้นปีในกลางเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๓๔ แล้วสิ้นสุดปีในกลางเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๓๕ ดังนั้นเดือนมีนาคม จ.ศ. ๑๑๙๖ หรือ พ.ศ. ๒๓๗๗ จึงมีทั้งเดือนมีนาคมใน ค.ศ. ๑๘๓๔ กับเดือนมีนาคมใน ค.ศ. ๑๘๓๕.

^๖ หนังสือกฎหมายพระคำภีรพระธรรมสารตักโกศล ส่วนที่ ๑, (กรุงเทพฯหรืออยุธยา: โรงพิมพ์บ้านหมอบริดเล, ๑๒๒๔), หน้า ๑.

^๗ กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ, ปฏิทินสำหรับคั่นวันเดือนจันทรคติกับสุริยคติ แต่ปีขานจัตวาศก ร.ศ. ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ จ.ศ. ๑๑๔๔ ถึงปีวอก โทศก ร.ศ. ๑๔๔ พ.ศ. ๒๔๖๘ จ.ศ. ๑๒๘๗, หน้า ๕๔.

ร่องรอยหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับวันเกิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อีกแห่งหนึ่งปรากฏอยู่ในตราเครื่องหมายที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ใช้ในการพิมพ์นิตยสารสยามประเภทกับหนังสือต่างๆ ของตน^๖ ตราเครื่องหมายดังกล่าวนั้นปรากฏเป็นรูปวงกลมมีประกายแสงดวงอาทิตย์ล้อมรอบอักษร “๑๑๕๖ กุหลาบ 1834” ซึ่งแสดงว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เทียบปีเกิดของตนในจุลศักราช ๑๑๕๖ ตรงกับคริสต์ศักราช ๑๘๓๔ แต่จากร่องรอยหลักฐานนี้ก็ไม่อาจยุติปัญหาวันที่ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เกิดได้เช่นเดียวกันเพราะว่าเมื่อคำนึงถึงนักชัศตวรรษปีมะเมียฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ ซึ่งเริ่มนับในวันขึ้นหนึ่งค่ำเดือนห้าที่มีช่วงเวลาตรงกับคริสต์ศักราช ๑๘๓๔ นั้นอยู่ในช่วงเวลาไม่เกินวันที่ ๑๐ มีนาคม (ต้นปี) พ.ศ. ๒๓๗๗ ซึ่งเป็นเดือนห้าของปีจุลศักราช ๑๑๕๖

การระบุวันเดือนปีเกิดที่ไม่ชัดเจนมีผลให้การตรวจสอบการกล่าวอ้างของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่เล่าประวัติตนเองกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวัยเด็กจนถึงวัยอุปสมบทหลายเหตุการณ์ไม่ตรงกับเหตุการณ์ที่เกิดจริงทำให้ขาดความน่าเชื่อถือหรือทำให้คิดว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวอ้างข้อความที่ไม่เป็นความจริง เช่น กล่าวอ้างว่าได้ลาสิกขาบทจากสามเณรหลังจากกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ต่อจากนั้นจึงไปเรียนหนังสือที่สำนักพระสังฆราช ฌอง แบปติส ปาเลอกัวซ์ แต่จากข้อมูลที่บันทึกไว้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชิโนรสสิ้นพระชนม์ในวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๖ (ค.ศ. ๑๘๕๓) นั้น มีรายงานข่าวปรากฏอยู่ในหน้าหนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์ในราวเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๓๙๕ (ค.ศ. ๑๘๕๒)^๗ ว่าพระสังฆราชปาเลอกัวซ์เดินทางไปถึงประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นเวลาราว ๑ ปี ก่อนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชิโนรสสิ้นพระชนม์

ปัญหาเรื่องวันที่เกิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทั้งจากการเรียบเรียงของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เองหรือตามร่องรอยในหลักฐานอื่นๆ ยังมีความไม่ชัดเจน ลักลั่น ยังไม่อาจหาข้อยุติได้นั้น ส่วนหนึ่งคงจะเป็นเพราะว่าการจดจำวันเดือนปีตามปฏิทินจันทรคติในขณะที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถือกำเนิดนั้น ชาวสยามมีวิธีการนับและเริ่มเปลี่ยนวันขึ้นปีใหม่กับวันเริ่มปีนักษัตรหลายวิธีจึงความคลาดเคลื่อนไม่ชัดเจนเพราะการคำนวณนับจากตำราที่แตกต่างกันจึงไม่อาจเทียบเป็นวันเดือนปีตามปฏิทินสุริยคติได้แน่ชัด หรืออาจเป็นเพราะผู้หลักผู้ใหญ่ที่จดจำวันเกิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ คลาดเคลื่อน หรือ ก.ศ.ร. กุหลาบ อาจจดจำวันเกิดของตนคลาดเคลื่อนเองเนื่องจากเรียบเรียงประวัติตนเองหรือการระบุวันเดือนปีที่เกิดขึ้นเป็นการระบุเมื่อผ่านเวลาที่เกิดเหตุการณ์ต่างๆ มานานแล้วทั้งสิ้น

๒.๒ ปฐมวัยและการศึกษา

ก.ศ.ร. กุหลาบ เล่าประวัติของตนเองว่า เป็นบุตรชายคนสุดท้องของนายเสง สืบเชื้อสายตระกูลพระทุกขราชา^๘ กรมการเมืองนครราชสีมาสมัยกรุงศรีอยุธยา มารดาชื่อ นางตรุศ เป็นชาวบ้าน

^๖ ตราเครื่องหมายที่ใช้ในการพิมพ์มีสองรูปแบบ ตราเครื่องหมายแรกเป็นตรามีลวดลายประกายแสงดวงอาทิตย์ล้อมรอบข้อความว่า “กุหลาบ” ตราเครื่องหมายที่ ๒ มีลักษณะคล้ายกันแต่ใช้ข้อความว่า “กุหลาบ” นอกจากนี้ยังมีตราข้อความแสดงความแท้จริงอีกอย่างหนึ่ง เป็นตราแบบคูนูนูนมักปรากฏในปรกรองของหนังสือใบรับเงิน

^๗ “Mission from Siam to France,” *The Straits Times* (7 September 1852): p. 7.

บางพรหมริมคลองบางกอกน้อย ก.ศ.ร. กุหลาบ มีพี่น้องรวมทั้งตนเอง ๑๓ คน ตนเป็นคนสุดท้อง บิดามารดาแยกทางกันเมื่ออายุได้ ๔ เดือน “นางหนิ” หรือ “นางเหมน” ภรรยาของว่าที่หลวงราชเสวก (เกษ) ผู้มีศักดิ์เป็นพี่สะใภ้ของนางตรุศุมารดา เป็นชาววังจึงแนะนำให้ نابูตรชายถวายพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงกนิรี ในรัชกาลที่ ๓ ด้วยพระองค์มีพระประสงค์จะเลี้ยงบุตรบุญธรรมไว้บวชเป็นกุศลและประทานชื่อว่า “กุหลาบ”

ชีวิตตั้งแต่วัยทารกจนเติบโตใหญ่จึงอยู่ในกำแพงพระบรมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ ๓ ก.ศ.ร. กุหลาบเริ่มต้นเรียนเขียนอ่านอักษรไทยตามขนบของชาวสยาม คือ เรียนอ่านเขียนอักษรเบื้องต้น ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียกว่าแบบ ก.ข.เล็ก กับพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงกนิรี เมื่ออายุได้ ๘ - ๙ ขวบ จนอายุได้ ๑๐ - ๑๑ ปี จึงถวายตัวเป็นมหาดเล็กไล่ก่าในรัชกาลที่ ๓ อยู่เวรหลวงนายศักดิ์ (เอม) และเมื่ออายุประมาณ ๑๒ - ๑๓ ปี (ในราว พ.ศ. ๒๓๘๙ - พ.ศ. ๒๓๙๐) จึงไปบวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัดพระเชตุพน

ที่วัดพระเชตุพน สามเณรกุหลาบได้เรียนหนังสือไทยซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียกว่าแบบ ก.ข.ใหญ่ และเรียนหนังสืออักษรขอมกับพระราชมุนี (เอี่ยม) ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่ออายุถึง ๑๔ ปี ได้เรียนอักษรไทยตามแบบจินตามณีได้เรียนเลขและอักษรขอมกับพระปริยัติธรรม ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุว่าในเวลาที่เป็นสามเณรนั้นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงประทับพระตำหนักในวัดพระเชตุพนเป็นผู้บรรพชาและทรงประทานนามตามภาษามคธว่า “สามเณรเกศโร” ต่อมาพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงกนิรี ทรงมีรับสั่งให้ข้าหลวงนำสามเณรกุหลาบไปถวายตัวเป็นศิษย์ในสำนักกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส จึงได้เล่าเรียนพระโอวาทสั่งสอน ได้เรียนตำราคตินิยมคติโลกพงศาวดารต่างๆ ความรู้ของสามเณรกุหลาบจึงเป็นไปตามแบบแผนการถ่ายทอดองค์ความรู้แบบดั้งเดิมของสังคมสยาม

ช่วงเวลาร่วมสมัยกันนี้มีเหตุการณ์ที่ยังผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ขึ้นในสยามหลายประการ เหตุการณ์ที่สำคัญมี ๒ เหตุการณ์

เหตุการณ์แรก การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๓ ต่อเนื่องมาถึง ๑๖ ปี นั้น ซึ่งทรงให้รวบรวมวิทยาการตามแบบแผนธรรมเนียมความรู้แบบดั้งเดิมของสยาม ทั้งการก่อสร้าง การออกแบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการแพทย์ซึ่งได้รับการจารึกในศิลา รูปปั้นหล่อและภาพจิตรกรรมตามสถานที่ต่างๆ ในบริเวณวัด นับเป็นครั้งแรกที่นำความรู้ของสยามจัดแสดงเผยแพร่ให้ศึกษาได้ในที่สาธารณะ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า จารึก ประติมากรรมรูปปั้นหล่อและจิตรกรรมภาพวาดเป็นแหล่งความรู้ชั้นเลิศที่ชาวสยามผู้ที่สนใจใฝ่รู้ก็สามารถเข้าไปศึกษาได้

การเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในขณะที่มีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนน่าจะมีส่วนสัมพันธ์ต่อก.ศ.ร. กุหลาบ ด้วยเป็นสามเณรวัดพระเชตุพนอยู่ในเวลาช่วงท้ายๆ ของการปฏิสังขรณ์วัดในขณะที่มีการติดตั้งจารึกความรู้ วาดภาพจิตรกรรม สร้างรูปปั้นหล่อต่างๆ ขึ้นประดิษฐาน ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงอยู่ในสถานที่และอยู่ในบรรยากาศแห่งการประมวลความรู้แบบดั้งเดิมของสยาม ทั้งยังเป็นเวลาที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสซึ่งเป็นผู้มีภูมิรู้และความชำนาญทางประวัติศาสตร์เป็นเจ้าอาวาสสำนักวัดพระเชตุพน พระองค์ทรงได้รับอาราธนาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ให้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ (พระเจ้าตากสิน) ทรงนิพนธ์

ตั้งแต่ตั้งกรุงธนบุรีและนิพนธ์ได้ถึง ๑๐ ปีแรกในสมัยรัชกาลที่ ๑^{๑๐} ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงกล่าวในงานนิพนธ์ต่างๆ ของตนอยู่เสมอถึงการมีโอกาสได้เรียนวิชาความรู้โดยชนบการถ่ายทอดความรู้ของสำนักวัดพระเชตุพนกับการได้เรียนวิชาความรู้บางอย่างโดยตรงจากกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส^{๑๑}

เหตุการณ์ที่สอง เป็นเหตุการณ์ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ ได้แก่ เหตุการณ์ซึ่งต่อมาเรียกกันว่าสงครามอานามสยามยุทธ ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำสงครามกับอาณาจักรของราชสำนักกรุงเว้ซึ่งก็คือรัฐเวียดนามในปัจจุบัน กองทัพสยามยกทัพออกจากพระนครเมื่อวันเสาร์ ขึ้นสิบสองค่ำ เดือนอ้าย ปีมะเส็งเบญจศก จุลศักราช ๑๑๙๕ ตรงกับวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๖ (ค.ศ. ๑๘๓๓) เป็นการรบที่ยืดเยื้อกว่า ๑๔ ปี จึงมีการเจรจาสงบศึกโดยแม่ทัพนายกองทั้งสองฝ่ายใน พ.ศ. ๒๓๙๐ แล้วพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชานุญาตให้เลิกสงคราม ต่อมาในวันอังคาร ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ เดือนเจ็ด ปีมะแมนพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๐ (ค.ศ. ๑๘๔๗) กองทัพเวียดนามทั้งสี่นั้นก็เลิกทัพถอนไปจากเมืองเขมรถือเป็นวันสิ้นสุดสงคราม

ในการสงครามอานามสยามยุทธครั้งนี้ปรากฏว่ากองทัพสยามการใช้อาวุธและยุทธวิธีแบบตะวันตกในการรบหลายอย่าง อาทิ การใช้เรือกำปั่นรบแบบตะวันตก การใช้ปืนใหญ่เรือระดมยิงป้อมและเมืองชายฝั่ง การใช้ยุทธวิธีขุดฝังดินปืนทำให้ปะทุเป็นระเบิดในยุทธภูมิ การสั่งซื้ออาวุธและดินปืนของชาวตะวันตกผ่านเมืองสิงคโปร์เพื่อมาใช้ในการสงคราม ฯลฯ การใช้อาวุธและยุทธวิธีแบบตะวันตกแสดงให้เห็นว่าแม่ทัพและชนชั้นนำชาวสยามตลอดจนนายและไพร่ในกองทหารย่อมจะต้องมีความรู้และความชำนาญในการใช้ยุทธภัณฑ์สงครามของตะวันตกในระดับหนึ่ง ตลอดจนมีความรู้ความชำนาญในการต่อเรือและการใช้เรือกำปั่นแบบตะวันตกอีกด้วย

การมีความรู้ในวิทยาการตะวันตกที่เป็นความรู้ความชำนาญในการต่อเรือและการใช้เรือกำปั่นแบบตะวันตกมีส่วนสัมพันธ์กับการค้าทางทะเลกับชาวตะวันตกที่เพิ่มปริมาณมากขึ้นนับตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ แล้ว แม้ว่าชาวสยามจะยังคงคุ้นเคยอยู่กับธรรมเนียมการค้าบรรณาการกับจีนก็ตาม แต่เมื่อมีการสร้างเมืองท่าค้าขายทางทะเลของอังกฤษขึ้นที่เมืองสิงคโปร์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๑ (ค.ศ. ๑๘๑๙) ก็เริ่มมีสินค้าของสยามบรรทุกระวางเรือสำเภาไปยังเมืองสิงคโปร์แล้วเพิ่มปริมาณการค้ามากขึ้นๆ จนเป็นสัดส่วนที่สำคัญในตลาดการค้าที่สิงคโปร์^{๑๒} ทั้งนี้เรือสำเภาค้าจากสยามบางลำก็บรรทุกสินค้าไปขายถึงเมืองท่าในบริติชอินเดียนของอังกฤษ

ข้อมูลการใช้เรือกำปั่นแบบตะวันตกเพื่อการค้าบรรณาการตลอดจนการสงครามมีปรากฏเป็นข่าวหนังสือพิมพ์ในสิงคโปร์หลายครั้ง อาทิ ในวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๘ (ค.ศ. ๑๘๓๖) หนังสือพิมพ์สิงคโปร์ตีพิมพ์จดหมายที่ส่งจากผู้อ่านในสยาม รายงานว่ามีเรือกำปั่นแบบตะวันตก ๓ –

^{๑๐} ต่อมาได้รับการตีพิมพ์จำหน่ายโดยหมอบลัดเล ใน พ.ศ. ๒๔๐๒ (ค.ศ. ๑๘๕๙) เรียกโดยลำลองว่าพระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม

^{๑๑} ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๒๖ – ๒๙.

^{๑๒} “Siam,” The Singapore Chronicle and Commercial Register (21 July 1831): 3.

๔ ลำ ต่อในเมืองจันทบุรี อีก ๒ - ๓ ลำต่อในกรุงเทพฯ เรือกำปั่นใบสามเสาลำหนึ่งสยามอยู่ในการ
อำนวยการต่อเรือโดยเจ้าฟ้าน้อยผู้ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าซึ่งดำรงพระราชอิสริยยศสูงที่สุดของสยาม^{๑๓}

เหตุที่สยามเป็นแหล่งผลิตสินค้าที่สำคัญๆ เช่น น้ำตาล พริกไทย และสยามยังเป็นแหล่งไม้
คุณภาพสูงเหมาะแก่การต่อเรือ ข้าราชการจากสยามไม่ว่าจะเป็นชาวความคาดหมายในเรื่องสภาพการ
เพาะปลูก ปริมาณสินค้า ราคาสินค้า รวมทั้งข่าวสารของผู้ปกครองสยามจึงได้รับการตีพิมพ์ใน
หนังสือพิมพ์ของชาวอังกฤษในป็นัง มะละกา สิงคโปร์ เซียงไฮ้และฮ่องกงอย่างสม่ำเสมอ พร้อมๆ กัน
นั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นนำแห่งราชสำนักสยามต่างก็มีความสนใจซื้อเรือ
กำปั่นและต่อเรือกำปั่นตามแบบของชาวตะวันตกนำมาใช้ในการค้าบรรณาการกับราชสำนักจีน ดัง
ปรากฏรายงานข่าวการใช้เรือกำปั่นแบบชาวตะวันตกในหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ ฉบับวันที่ ๒๖ ตุลาคม
พ.ศ. ๒๓๘๓ (ค.ศ. ๑๘๔๐) ซึ่งพิมพ์ข่าวที่คัดจากหนังสือพิมพ์เมืองกวางตุ้งอีกทอดหนึ่งกล่าวถึงกอง
เรือบรรณาการของสยามที่นำเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้าจักรพรรดิจีนว่าแต่เดิมเป็นเรือ
สำเภหลายลำ แต่ในปีนั้นเป็นเรือกำปั่นขนาดใหญ่ ๓ ลำ และพรรณนาลักษณะเรือกำปั่นว่าเรือ
เหล่านี้เป็นของพระมหากษัตริย์สยามซึ่งประดับธงข้างเผือกสีขาวในผืนธงสีแดงที่ท้ายเรือ เรือกำปั่น
เหล่านี้เป็นเรือที่ติดอาวุธและมีวิธีการใช้ยุทธวิธีที่ดี ทหารประจำเรือแต่งกายและแสดงระเบียบวินัย
ตามแบบธรรมเนียมเรือรบ ลูกเรือทั้งหมดเป็นชาวสยามเว้นแต่นายเรือต้นหนและนายท้ายเรือบางคน
ที่เป็นชาวต่างประเทศ เรือกำปั่นเหล่านี้ต่อขึ้นที่กรุงเทพฯ ตามแบบเรือกำปั่นตะวันตก^{๑๔}

เนื้อหาในข่าวหนังสือพิมพ์ดังกล่าวมานี้แสดงให้เห็นภาพความสัมพันธ์ของชนชั้นนำกับชนชั้น
อื่นที่เป็นนายและไพร่ลูกเรือรวมทั้งชาวต่างประเทศซึ่งได้ทำงานร่วมกันในเรือกำปั่นแบบตะวันตกใน
บริเวณเส้นทางเดินเรือนอกอาณาเขตสยาม สภาพการณ์ดังกล่าวย่อมเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวสยามที่
เป็นนายและไพร่ในกระบวนการค้าทางทะเลมีทักษะความรู้ในการใช้วิทยาการตะวันตก ตลอดจนมี
โอกาสได้เห็นสภาพความเป็นไปในเมืองท่าต่างประเทศ มีโอกาสได้เห็นได้รับรู้สภาพการณ์แห่งความ
ขัดแย้งจากการค้าทางทะเลในระหว่างพ่อค้านานาชาติ ตลอดจนวิถีการใช้กำลังทหารของชาติ
มหาอำนาจทางทะเล สภาพการณ์ดังกล่าวเหล่านี้ย่อมเป็นช่องทางหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนถ่ายองค์
ความรู้แบบตะวันตกมาสู่ชาวสยาม

^{๑๓} "Siam," The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser (10 March 1836): 2.
ข้อความของข่าวนี้นี้คือ "It has been mentioned that 3 or 4 vessels have been constructed, or are in
progress, at Chantabun, on European models. Two or three are also in progress at Bangkok. One
bark is under the superintendence of CHAU-FA-NOI the highest prince of the empire."

^{๑๔} "China," The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser (26 October 1843): 1.
รายงานข่าวในหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ตีพิมพ์ว่า "Hitherto several junks used annually to arrive from Siam,
bringing the tribute or presents from the King of Siam for the Emperor of China... Within the last
fortnight, instead of the usual junks, three large ships under the Siamese flag (a white Elephant in
a red field) have arrived... These ships belong to the King of Siam, are said to be well armed and
manned, and carry a pedant, man-of-war fashion. The crew is Siamese, but the Captains or
sailing masters and some seacunnies are foreigners. The ships are built at Bangkok after
European models."

ความสนใจศึกษาและเปิดรับความรู้โดยวิทยาการตะวันตกที่สืบเนื่องโดยสภาพการค้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังแสดงให้เห็นความกระตือรือร้นของชนชั้นนำสยามที่ต้องการใช้วิทยาการตะวันตก ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็สนพระทัยซื้อเรือและสิ่งต่อเรือกำปั่นแบบตะวันตก มิเพียงแต่เท่านั้นจากข่าวสารที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ต่างประเทศหลายๆ กรณีในช่วงเวลานั้นยังแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำแห่งราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ ๓ หลายท่านมีความสามารถสนทนาด้วยภาษาอังกฤษ สามารถใช้วัฒนธรรมตะวันตกบางอย่างเช่นการจัดให้ประกอบอาหารและจัดการเลี้ยงอาหารแบบตะวันตกตลอดจนเป็นผู้มีส่วนแลกเปลี่ยนความรู้กับสาธารณชนชาวตะวันตกหลายครั้ง อาทิรายงานข่าวพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งต่อมาเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งต่อมาเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๔ และหลวงนายสิทธิ ซึ่งต่อมาเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในรัชกาลที่ ๕ และเป็นผู้ส่งคอเรศปอนเดนไปยังบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์และได้รับการตีพิมพ์ในหน้าหนังสือพิมพ์เมืองสิงคโปร์หลายครั้ง^{๑๕}

ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นก็มิใช่ว่าตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในสยามหลายท่านโดยภารกิจเป็นผู้เผยแผ่คริสต์ศาสนา เป็นพ่อค้า นักการทูต มีชาวตะวันตกที่มาจากยุโรป เช่น บาทหลวง ฌอง แบปติสตา เลอ กัวซ์ แห่งนิกายโรมันคาทอลิกเดินทางเข้ามาสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๓ (ค.ศ. ๑๘๓๐) เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ ท่านได้เดินทางไปยังอยุธยาเพื่อบูรณะวัดโรมันคาทอลิกที่สร้างมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ ต่อมาท่านเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวประวัติศาสตร์สยามและเป็นผู้เรียบเรียงพจนานุกรมศัพท์ของสยาม ทั้งยังมีชาวตะวันตกที่เดินทางมาจากสหรัฐอเมริกา เช่น นายแพทย์แดน บีช แบรดลีย์ หรือหมอบรัดเล มิชชันนารีคณะอเมริกันแบปติสได้เดินทางเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๓๗๘ (ค.ศ. ๑๘๓๕) แล้วริเริ่มการแพทย์แผนใหม่และดำเนินกิจการหนังสือพิมพ์ขึ้นในสยาม ชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในสยามในช่วงเวลาดังกล่าวจึงเป็นผู้มีผลงานสำคัญทำให้เกิดพัฒนาการจากองค์ความรู้แบบตะวันตกผสมผสานเข้าสู่พัฒนาการทางองค์ความรู้ของชาวสยาม

จากสภาพการณ์ต่างๆ ดังกล่าวการสัมผัสแลกเปลี่ยนถ่ายทอดวิทยาการของชาวตะวันตกมิได้จำกัดขอบเขตเฉพาะกลุ่มชนชั้นนำ มิได้ปิดบังกีดกันชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยามจากความรู้และวิทยาการของชาวตะวันตกอย่างสิ้นเชิง ความรู้จากวิทยาการตะวันตกจึงแพร่ไปในองค์ความรู้ของชาวสยามอย่างหลากหลายตามระดับชนชั้นต่างๆ ของสังคมตลอดมา แม้ในปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่ราชสำนักเกิดไม่พึงพอใจชาวตะวันตกจึงจำกัดบทบาทกับกีดกันชาวตะวันตกขึ้น แต่ก็ก็เป็นเพียงความขัดแย้งที่มีเหตุสืบเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงนโยบายกลับมาใช้วิธีการค้าแบบผูกขาดของราชสำนักซึ่งไม่ต้องตามความนิยมของชาวตะวันตก ก็มีความขัดแย้งกับบาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิกก็เป็นเพียงกรณีที่ราชสำนักเห็นว่าเป็นการขัดพระราชาอำนาจจึงขับไล่บาทหลวงนิกายโรมันคาทอลิกหลายท่านออกจากสยาม ความขัดแย้งเหล่านั้นก็ได้ทำให้ชนชั้นนำสยามกับชาวสยามชนชั้นอื่นซึ่งเป็นนายและ

^{๑๕} “Correspondence,” *The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser* (28 November 1835): 1, “Correspondence,” *The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser* (10 December 1835): 1. และ “Untitled,” *The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser* (18 May 1843): 2.

ไพบูลย์ตีความสนใจในวิทยาการตะวันตก แต่ทว่ากลับมีความต้องการแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่เข้าใจในความเร่งรีบที่จะต้องเรียนรู้ทำความเข้าใจและใช้วิทยาการของชาวตะวันตก เช่นปรากฏในคอเรสปонденเดนของหมอบรัดเลย์ในหนังสือพิมพ์เมืองสิงคโปร์เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๙๓ (ค.ศ. ๑๘๕๑) กล่าวอธิบายสถานการณ์การเมืองในช่วงรอยต่อระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ และอธิบายลักษณะของชนชั้นนำสยามผู้ที่จะเข้ามาเป็นผู้นำของราชสำนักสืบต่อจากรัชกาลที่ ๓ ว่าเป็นผู้มีความมุ่งมั่นสนใจในวิทยาการที่เรียกว่า “sciences” มีความสนใจในการสร้างโรงเรียน (High school) แบบตะวันตกและมีความเข้าใจวัฒนธรรมทางการเมืองแบบตะวันตกที่ให้ความสำคัญในเรื่องความเสมอภาคของบุคคลมิได้มุ่งให้อำนาจทางการเมืองเป็นของบุคคลเพียงคนเดียว^{๑๖}

เหตุการณ์ต่างๆ ที่สืบเนื่องกับการเปิดรับและใช้วิทยาการตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๓ อันเป็นเวลาก่อนที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถือกำเนิด มาจนถึงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เติบโตในวัยเด็กซึ่งอยู่ภายในเขตพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นสถานที่ได้รับความมั่งคั่งจากการค้าทางทะเลและเป็นสถานที่ชุมนุมของชนชั้นนำทั้งในและนอกราชสำนัก จึงอยู่ในสภาวะการณ์ทางสังคมที่มีปัจจัยบ่มเพาะและการเปลี่ยนผ่านไปสู่ความสนใจศึกษาและใช้วิทยาการของชาวตะวันตก ซึ่งการเปลี่ยนผ่านไปใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตกในสังคมไทยมักจะได้รับการศึกษาวิเคราะห์ในทางวิชาการว่ามีลักษณะเป็นยุคใหม่ด้วยการเปลี่ยนแปลงในลักษณะเจริญก้าวหน้าหลายประการซึ่งมิได้ปรากฏว่าเคยเป็นวิธีการของชาวสยามมาก่อน ตัวอย่างเช่น สำนึกในการเผยแพร่ความรู้ต่างๆ สู่สาธารณะที่นอกเหนือความนิยมในการเผยแพร่คติทางพุทธศาสนา การยอมรับวิทยาการตะวันตกในทางการแพทย์ดังปรากฏในเรื่องการปลูกฝี การทำคลอดทารกแบบตะวันตกที่มีได้ให้ความสำคัญต่อการอยู่ไฟ การแสวงหาความมั่งคั่งจากการค้าทางทะเลและการทำสงครามโดยใช้เรือกำปั่นแบบตะวันตก ใช้ยุทธวิธีเรือกำปั่นบรรทุกอาวุธปืนใหญ่ระดมยิงเมืองชายฝั่งของชาวตะวันตกมาใช้ในการรบ ทั้งนี้เมื่อรวมถึงการหลั่งไหลของชาวตะวันตกเข้ามาสู่สยามแล้วทำการผลักดันให้เกิดพัฒนาการทางความรู้ขึ้นในสยามเวลาต่อมา สภาวะการณ์ดังกล่าวเหล่านี้ย่อมจะเป็นปัจจัยหล่อหลอมให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีจิตสำนึกและมีลักษณะ

^{๑๖} “Untitled [Letters],” *The Straits Times* (15 July 1851): 7. ในคอเรสปонденเดนดังกล่าวระบุว่า

“But a few days before His Royal Highness left the priesthood I had the pleasure in company with my colleague Prof. John Silsby, of a very friendly and familiar interview with him at his temple. He received us in an upper room, and gave us a pleasant entertainment, and spoke encouragingly to us of his purposes when he shall come into full power as king of Siam. One of the improvements he proposes to make is to have his reign practically a limited monarchy. The spirit of what he said was, that he could not think that it was good either for king or people to have only one will to rule a kingdom, as had been the case during all the late reign. Another encouraging thing he said was that he was pleased with the proposition we made of having a High school established in Bangkok for the purpose of teaching sciences connect with it, and that he would give this subject due attention at the beginning of his reign.”

ความคิดที่ตอบสนองต่อองค์ความรู้แบบตะวันตกซึ่งปรากฏต่อมาในงานนิพนธ์จำนวนมากของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไป

๒.๓ วยศึกษาเล่าเรียน

เด็กชายชาวสยามโดยทั่วไปเมื่ออายุประมาณ ๑๑ ปี เป็นเวลาที่มีความนิยมให้บวชเป็นสามเณรเพื่อเล่าเรียนความรู้ตามธรรมเนียมการศึกษาของสำนักที่บวชเรียนนั้น ถ้ามีการลาสิกขาบทจากสามเณรแล้วหรือยังคงเป็นสามเณรอยู่จนอายุครบ ๒๑ ปีก็จะต้องอุปสมบทเป็นพระภิกษุได้เล่าเรียนตามธรรมเนียมการศึกษาอีกระยะหนึ่งก่อนจะลาสิกขาบทออกมาดำเนินชีวิตคฤหัสถ์ต่อไป ช่วงอายุนี้จึงเรียกเป็นวัยของการศึกษาเล่าเรียนของชายชาวสยามทั่วไป

ในกรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้กล่าวไว้ในงานนิพนธ์ชีวประวัติของตนว่าบวชเป็นสามเณรเมื่ออายุประมาณ ๑๓ ปี และศึกษาอยู่ในสำนักวัดพระเชตุพนรราว ๖ ปี จนอายุประมาณ ๑๙ ปี จึงลาสิกขาบทหลังจากกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์ (พ.ศ. ๒๓๙๖) แล้ว ออกไปอาศัยอยู่ที่ตำหนักพระองค์เจ้าหญิงน้อยหน้าในวังกรมหลวงจักรเจษฎาหน้าป้อมพระสุเมรุปากคลองบางลำพูบน จากนั้นจึงไปมอบตัวเป็นศิษย์พระสังฆราชปาเลอกัวซ์ (Jean Baptiste Pallegoix) ที่วัดอัสสัมชัญ ตำบลบางรัก ที่สำนักแห่งนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบได้เรียนวิชาอักษรโรมันเบื้องต้น วิชาภาษาลาตินและภาษาอังกฤษรวมถึงภาษาฝรั่งเศสอีกด้วย^{๑๗}

บาทหลวง ฌอง แบปติส ปาเลอกัวซ์ ชาวฝรั่งเศส ขณะมีอายุราว ๒๕ ปี ได้เดินทางมาถึงสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๓ (ค.ศ. ๑๘๓๐) ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ท่านได้เดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจที่อยุธยา เมื่อกลับมาแล้วจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดคอนเซ็ปชันที่บ้านเขมรตำบลสามเสน ใน พ.ศ. ๒๓๘๑ (ค.ศ. ๑๘๓๘) ท่านได้พบพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎใน พ.ศ. ๒๓๗๗ (ค.ศ. ๑๘๓๔) ในเวลาต่อมาจึงมีโอกาสเปลี่ยนความรู้และวิทยาต่อพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎในเวลาที่พระองค์จำพรรษาที่วัดราชาธิวาส (วัดสมอราย) ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระสังฆราชประมุขมิชชันนารีโรมันคาทอลิกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ (ค.ศ. ๑๘๓๘) แล้วย้ายมาพำนักที่วัดอัสสัมชัญ ตำบลบางรัก ท่านเป็นผู้หนึ่งที่ดำเนินกิจการโรงพิมพ์ของมิชชันนารีคาทอลิก พิมพ์หนังสือคำสอนในคริสต์ศาสนาหลายเล่ม มีหนังสือสำคัญเล่มหนึ่งพิมพ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ชื่อ ปจญา-วิสัยนา พิมพ์ใน พ.ศ. ๒๓๗๗ (ค.ศ. ๑๘๔๔) เป็นผลให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์จากชนชั้นนำสยามซึ่งนับถือพุทธศาสนา หนังสือเล่มนี้ต่อมาพิมพ์โดยใช้ภาษาและอักษรสยามอีกหลายครั้งในชื่อ มหากังวล นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๓ (ค.ศ. ๑๘๕๐)^{๑๘}

หนังสือชื่อ ปจญา-วิสัยนา เป็นหนังสือที่เขียนในรูปแบบ “ถาม-ตอบ” เดิมเป็นหนังสือชื่อ Documenta recta rationis พิมพ์ที่เมืองเซรัมปอร์ (Serampore) ในบริติชอินเดียนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ (ค.ศ. ๑๘๓๙) ต่อมาพระสังฆราชปาเลอกัวซ์นำมาปรับปรุงให้เหมาะกับชาวสยามในเรื่องที่ถือเป็นเรื่อง

^{๑๗} “ประวัตินายกุหลาบบิดาผู้เรียบเรียง—นายชายบุตรผู้ช่วยสอบทาน”. หน้า ๓.

^{๑๘} บาทหลวง โรแบร์ โกสเต (ผู้เขียน) อรสา ชาวจีน (ผู้แปล), ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว, (กรุงเทพฯ: สโมสรชนคาทอลิกประเทศไทย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๖๗ – ๓๖๘.

นอกรีตในคริสตศาสนา หนังสือเล่มนี้พิมพ์เป็นภาษาสยามตัวอักษรโรมัน เมื่อพิมพ์เสร็จแล้วมีชนชั้นนำในราชสำนักสยามได้อ่านและเห็นว่ามีความสำคัญทางศาสนาพุทธจึงเกิดการวิพากษ์วิจารณ์โต้แย้งจนมีผลให้เกิดการตรวจสอบหลักการในพุทธศาสนา ในเวลาต่อมาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ได้แต่งหนังสือชื่อ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ พิมพ์เป็นครั้งแรกวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๐ ซึ่งแสดงถึงวิธีการใช้เหตุผลในทางพุทธศาสนาด้วยตรรกะอย่างวิทยาศาสตร์ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะของการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ที่สำคัญครั้งหนึ่งของชนชั้นนำสยาม^{๑๙}

พระสังฆราชปาเลอกัวซ์ ยังเป็นผู้นิพนธ์หนังสือที่มีเนื้อหากล่าวถึงภาระกิจของท่านขณะอยู่ในสยามหลายเรื่อง มีงานนิพนธ์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของสยามในสมัยอาณาจักรอยุธยา และเป็นผู้เรียบเรียงหนังสือพจนานุกรมศัพท์ ๔ ภาษาชื่อ Dictionarium linguae Thai : sive siamensis, interpretatione Latina, Gallica et Anglica หรือ ศัพท์พะพะจะนะพาสาไท^{๒๐} และเรียบเรียงเอกสารประวัติศาสตร์สยามแต่งเป็นหนังสือชื่อ Description du Royaume Thai au Siam นำไปพิมพ์ที่กรุงปารีสใน พ.ศ. ๒๓๙๗ (ค.ศ. ๑๘๕๔)^{๒๑}

ในระยะเวลาการปฏิบัติศาสนกิจของสังฆราชปาเลอกัวซ์คาบเกี่ยวต่อเนื่องมานับแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งมีเหตุการณ์หลายเหตุการณ์เกิดขึ้นแล้วส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาในสยามอย่างสำคัญ เช่น ลักษณะการใช้วิธีการใช้เหตุผลอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ดังได้กล่าวมาแล้ว วิธีการใช้เหตุผลดังกล่าวยังเป็นผลสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อในการตีความหลักธรรมทางพุทธศาสนาตลอดจนวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือผลแต่การปฏิรูปพุทธศาสนาของพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎที่ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ นอกจากนี้เมื่อพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้เถลิงราชย์สมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แล้วทรงริเริ่มใช้วิทยาการการพิมพ์ พิมพ์เผยแพร่ข่าวสารและเรื่องราวความรู้ต่างๆ โดยการพิมพ์หมายประกาศที่เรียกต่อมาว่า “หมายประกาศรัชกาลที่ ๔” ขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๔ (ค.ศ. ๑๘๕๑) กับมีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากพระสังฆราชปาเลอกัวซ์เดินทางกลับจากยุโรป ได้แก่ เซอร์จอห์น เบาว์ริง ราชทูตอังกฤษเดินทางเข้ามาเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาทางไมตรีกับสยามใน พ.ศ. ๒๓๙๘ (ค.ศ. ๑๘๕๕) นายสำออง (สำออง อมาตยกุล - ต่อมาเป็นพระปริชาลการ) บุตรขุนนางตระกูลสำคัญของสยามสำเร็จการศึกษาวิศวกรรมจากสก็อตแลนด์ใน พ.ศ. ๒๔๐๐ (ค.ศ. ๑๘๕๗) แสดงให้เห็นว่าตระกูลขุนนางหรือตระกูลเจ้าสัวเห็นความสำคัญของความรู้แบบตะวันตกจึงมีความนิยมส่งบุตรหรือบุคคลในวงศ์ตระกูลไปยังสถานศึกษาในอาณานิคมของชาวตะวันตกหรือในทวีปยุโรป ตั้งแต่ระยะก่อนหรือในระยะต้นสมัยรัชกาลที่ ๔ นอกจากนี้ยังเริ่มมีการพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ ๔ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ (ค.ศ. ๑๘๕๘) อีกด้วย

^{๑๙} ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปในบทที่ ๓

^{๒๐} Jean Baptiste Pallegoix, Dictionarium linguae Thai : sive siamensis, interpretatione Latina, Gallica et Anglica. (Parisiis: Jussu Imperatoris Impressum, 1854).

^{๒๑} Mgr. Pallegoix, Description du Royaume Thai au Siam. (Paris: La mission de Siam, 1854).

ในวัยศึกษาเล่าเรียนของ ก.ศ.ร. กุหลาบ หลังจากลาสิกขาบทจากสามเณรวัดพระเชตุพนแล้ว จึงได้มาเรียนวิชาในสำนักวัดอัสสัมชัญซึ่งน่าจะอยู่ในระยะเวลาที่คาบเกี่ยวกับการเรียบเรียงหนังสือ Description du Royaume Thai au Siam ของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ แต่ ก.ศ.ร. จะได้เรียนกับ พระสังฆราชปาเลอกัวซ์โดยตรงหรือไม่ หรือได้เรียนในสำนักอัสสัมชัญเป็นเวลานานเท่าใดไม่ปรากฏแน่ชัด หากแต่มีข้อมูลปรากฏในนิตยสารสยามประเพณีใน พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ. ๑๘๙๘) หลายครั้งที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงเกร็ดประวัติของตนระบุถึงการไปพำนักศึกษาที่กรุงปารีส กับ กล่าวถึงพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ เช่น

“ข้าพเจ้าได้ไปพักอยู่ในกรุงฝรั่งเศสช้านานหลายปี แต่คล่องสุเอ็ศเคแนน ยังไม่ได้ชุดทูลตลอดทเลแดงนั้น ทั้งท่านสังฆราชฝรั่งเศสชื่อ ด, ย, ปาเลอกัวบิณบอยู่วัดอาซั่มซัน บางรักกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นครูบาอาจารย์ของข้าพเจ้านั้น ท่านสังฆราชผู้นั้นได้สอนวิชาให้ข้าพเจ้าทราบ อักษรภาษาละตินจนสวดมิชาได้แลอังกฤษบ้าง”^{๒๒}

ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังได้ระบุในเกร็ดประวัติเกี่ยวกับการไปพำนักศึกษาในฝรั่งเศสเพิ่มอีกว่า

“ด้วยข้าพเจ้าเป็นคนที่ได้ไปอยู่ในกรุงฝรั่งเศสช้านาน จนเป็นการได้รับหนังสือสำคัญสำหรับตัว เมื่อออกจากกรุงฝรั่งเศสฉบับหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าพาสปอร์ตหรือลัตติวิกี้ตสำหรับตัว ซึ่งได้อยู่ประจำที่ในกรุงฝรั่งเศสกว่าห้าปีขึ้นไป หนังสือสำหรับตัวข้าพเจ้าที่ฝรั่งเศสให้ในครั้งนั้นนั้น ทุกวันนี้ยังมีอยู่ที่ตัวข้าพเจ้า ๆ รักษาไว้ให้เปนพยานเกียรติยศแห่งข้าพเจ้า การเรื่องที่ข้าพเจ้าได้ไปอยู่ประเทศฝรั่งเศสช้านาน ยังมีพยานสำคัญอีกอย่าง ๑ คือ ข้าพเจ้าได้ถ่ายรูปตนของข้าพเจ้าแต่ยังหนุ่มๆ ตัดผมมหาดไทย ได้นั่งใกล้กันกับท่านสังฆราชฝรั่งเศสชื่อปาเลอกัวบิณบ ได้ถ่ายรูปนี้ที่ในกรุงปารีสประเทศฝรั่งเศส เดียวนี้รูปข้าพเจ้านาย ก.ศ.ร. กุหลาบ นั่งใกล้เคียงกันกับรูปท่านสังฆราชปาเลอกัวบิณบนั้น ยังมีรูปปรากฏแขวนไว้ในวิทยาทานสถานที่ริมสี่กั๊กถนนเจริญกรุงในกรุงเทพฯ ที่เขาเรียกกันว่าสี่กั๊กพระยาสินธุ์ ยังพันเหนงรูปมีพยานปรากฏอยู่ด้วยพร้อมทั้งสองรูป”^{๒๓}

จากข้อมูลเกร็ดประวัติดังกล่าวอ้างของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ข้างต้นมีความเป็นไปได้ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้รับการศึกษาโดยการอำนวยการของคริสต์จักรอยู่ในปารีสประมาณ ๕ ปีเศษ และในขณะที่พำนักศึกษาในฝรั่งเศสนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้พบกับพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ที่ท่านเดินทางไปยังกรุงปารีสด้วย และ ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะเดินทางกลับจากปารีสมาสยามขณะมีอายุราว ๒๔ ปี ต่อจากนั้นไม่นาน เมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ อายุ ๒๕ ปี จึงมีภรรยาคนแรก ชื่อ หุ่น และมีบุตรสาวที่คลอดในวันจันทร์

^{๒๒} “ว่าด้วยฝรั่งเศสทำเหรียญทองแดงหล่อรูปราชทูตสยาม,” สยามประเพณี ๒, ๑ (ธันวาคม ๑๑๗): ๖.

^{๒๓} “ว่าด้วยหล่อรูปราชทูตสยาม,” สยามประเพณี ๒, ๑ (ธันวาคม ๑๑๗): ๑๖.

เดือนห้า แรมสิบสามค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๔ (ค.ศ. ๑๘๖๑)

หลังจากบุตรสาวอายุย่างเข้าปีที่ ๒ ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะมีอายุประมาณ ๒๗ ปีแล้วจึงอุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดพระเชตุพน มีพระราชมุณี (เอี่ยม) เป็นพระอุปัชฌายาจารย์ พระธรรมเจดีย์ เป็นพระอนุสาสน์ และ พระปลัดปลี เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ก.ศ.ร. กุหลาบ อุปสมบทอยู่ในสมณเพศประมาณ ๑๑ เดือน ในระหว่างที่อุปสมบทเป็นพระภิกษุนั้นได้เรียนวิชาภาษาไทยชั้นสูง คือ เรียนแต่ง โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และฝึกหัดเรียงความร้อยแก้ว ฝึกหัดย่อความยาวให้สั้น ขยายความสั้นให้ยาวกับขุนสารประเสริฐ (นุช) ปลัดกรมพระอัครราชมนตรี ได้ฝึกหัดอ่านภาษาสันสกฤต กับขุนทรบาล (ทรัพย์) ได้เรียนกฎหมายอย่างเก่าของสยามกับขุนศักดิ์พลแสน (คล้อย) และได้ไปศึกษาทางราชการกับพระศรีสุนทรโวหาร (พี่ก)

เมื่อถึงวันเสาร์ แรมสิบค่ำ เดือนสี่ จุลศักราช ๑๒๒๔ ตรงกับวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ (ค.ศ. ๑๘๖๓) สันนิษฐานว่าพระภิกษุ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้เข้าไปถวายเทศน์ที่พระตำหนักพระองค์เจ้าหญิงกนิษฐ^{๒๔} ก่อนลาสิกขาบทซึ่งน่าจะเป็นการปฏิบัติตามธรรมเนียมนิยมของชาวสยาม ในขณะนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ มีอายุประมาณ ๒๘ ปี

ในวัยศึกษาเล่าเรียนของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเป็นระยะที่เกิดเหตุการณ์สืบเนื่องมาจากกิจกรรมทางความรู้ที่เกิดขึ้นจากการแพร่หลายของวิทยาการการพิมพ์ของชาวตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมความรู้ที่แพร่หลายผ่านหนังสือพิมพ์ซึ่งถือเป็นจุดเปลี่ยนแปลงความเจริญที่สำคัญอย่างหนึ่ง (another move in the progress of civilization) ที่เกิดขึ้นในสยาม^{๒๕} หนังสือพิมพ์เป็นสิ่งพิมพ์ใหม่ที่อยู่รวมกระแสดความเจริญของโลกและในภูมิภาคทวีปเอเชียในขณะนั้น ทั้งการผลิตสิ่งพิมพ์โดยวิทยาการการพิมพ์ของชาวตะวันตกยังได้รับความสนใจจากชนชั้นนำสยามในอีกด้วย

กิจกรรมทางความรู้โดยการแพร่หลายของสิ่งพิมพ์ยังเป็นไปโดยการเผยแพร่สิ่งพิมพ์คำสอนทางศาสนาของมิชชันนารีคาทอลิกและคณะมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ของชาวอเมริกันซึ่งริเริ่มกิจการพิมพ์หนังสือเผยแพร่คริสต์ศาสนารวมทั้งริเริ่มพิมพ์หนังสือพิมพ์ อาทิ หนังสือพิมพ์ชื่อ หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder ที่เริ่มพิมพ์ขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗ – พ.ศ. ๒๓๘๙ (จ.ศ. ๑๒๐๖ – จ.ศ. ๑๒๐๗ / ค.ศ. ๑๘๔๔ – ค.ศ. ๑๘๔๕) หนังสือปฏิทินชื่อ บางกอกการ์เลนดาร์ (Bangkok Calendar) ที่เริ่มพิมพ์ในเวลาใกล้เคียงกัน กับหนังสือพิมพ์ชื่อ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder พิมพ์ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๖ – พ.ศ. ๒๔๐๗ (จ.ศ. ๑๒๒๗ – จ.ศ. ๑๒๒๘ / ค.ศ. ๑๘๖๕ – ค.ศ. ๑๘๖๗) ฯลฯ โดยเนื้อหาของสิ่งพิมพ์ต่างๆ นั้นมักตั้งคำถามหรือให้เหตุผลที่สนับสนุนความคิดความเชื่อตามขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยาม

นอกจากนี้ในวัยศึกษาเล่าเรียนของ ก.ศ.ร. กุหลาบยังอยู่ในแวดล้อมของบุคคลที่มีส่วนสำคัญในพัฒนาการทางภูมิปัญญาของสยาม อาทิ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และพระสังฆราชบาทหลวง เลอแก้วซ์ ท่านทั้งสองต่างก็มีงานนิพนธ์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของสยามหลายเรื่องเช่นเดียวกัน ซึ่ง

^{๒๔} ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๔๔.

^{๒๕} “The Bangkok Recorder [Here another move in the progress of civilization],” The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser (24 October 1844): 3.

ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวยกย่องนับถือท่านทั้งสองเป็นอาจารย์ของตนอยู่เสมอ การที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีโอกาสได้เล่าเรียนศึกษาในแวดวงผู้ทรงภูมิความรู้ทั้งจากองค์ความรู้ตามแบบธรรมเนียมของสยามและองค์ความรู้ตามแบบธรรมเนียมของชาวตะวันตก อาจเป็นผลให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้รับอิทธิพลจากองค์ความรู้ตามแนวทางของท่านทั้งสอง ดังเรื่องราวที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เล่าเรื่องความสนใจและเก็บรักษารวบรวมเอกสารเรื่องโบราณของสยามมาตั้งแต่ครั้งที่ศึกษาในสำนักของท่านทั้งสองปรากฏในงานนิพนธ์จำนวนมากของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังจะได้กล่าวในบทถัดไป

๒.๔ วัยทำงาน

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะลาสิกขาบทจากพระภิกษุในราวปลาย พ.ศ. ๒๔๐๕ (ค.ศ. ๑๘๖๓) ตรงกับปลายนักขัตฤกษ์ปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ ในปีเดียวกันนี้เองมีปรากฏร่องรอยหลักฐานการพิมพ์หนังสือเล่มหนึ่งที่น่าจะเกี่ยวพันกับ ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวคือในปีจุลศักราช ๑๒๒๔ ดังกล่าวนี้นี้มีการพิมพ์หนังสือกฎหมายโดยโรงพิมพ์หมอบรัดเลเล่มหนึ่งชื่อ หนังสือกฎหมายพระคัมภีร์พระธรรมสาตรกิจโกศล หนังสือเล่มดังกล่าวระบุผู้พิมพ์ชื่อ “นายกุหลาบ” อายุ ๒๘ ปี และกล่าวถึงการลาสิกขาบทจากพระสงฆ์แล้วจึงคิดพิมพ์หนังสือกฎหมายเพื่อสร้างกุศลแจกเป็นทานขึ้น^{๒๖}

การพิมพ์หนังสือเล่มดังกล่าวน่าจะเนื้อหาจากหนังสือกฎหมายที่นายโหมตกระสาปน์ (พระยากสาปน์กิจโกศล – โหมต อมาตย์กุล) พิมพ์ขึ้นแล้วถูกริบเมื่อปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ ในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ (ค.ศ. ๑๘๕๑) จำนวน ๒๘ เรื่อง ตามจำนวนอายุ ๒๘ ปีของ “นายกุหลาบ” ผู้พิมพ์ โดย “นายกุหลาบ” ได้เขียนเรื่องราวเกร็ดประวัติมีเรื่องอายุและการอุปสมบทของตนเอง รวมทั้งประวัติที่มาของหนังสือกฎหมายที่ถูกริบ ทั้งยังเขียนข้อความแสดงทัศนะในเรื่องความทุกข์ยากของไพร่และทาสที่เกิดขึ้นเนื่องจากกฎหมายและโครงสร้างทางสังคมที่ขาดความเป็นธรรม หนังสือเล่มนี้ยังได้พิมพ์ภาพลายเส้นเป็นรูปไพร่และทาสที่ถูกล่ามโซ่ตีตรวนสื่อความหมายให้ระลึกถึงความยุติธรรมที่บุคคลเหล่านี้ได้รับอีกด้วย

ความเกี่ยวพันที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานจากการพิมพ์หนังสือดังกล่าวนี้มีความเป็นไปได้ว่า “นายกุหลาบ” ผู้พิมพ์หนังสือดังกล่าว กับ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบุคคลคนเดียวกันเพราะบุคคลทั้งสองต่างก็กล่าวถึงการลาสิกขาบทจากพระภิกษุเมื่อมีอายุ ๒๘ ปี ซึ่งสอดคล้องกับอายุของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเวลานั้นอีกทั้งในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเวลาต่อมามักปรากฏทัศนะในเรื่องความกดขี่ที่มีต่อไพร่และทาสด้วยกระบวนการทางกฎหมายแบบเดิมของสยามอยู่เสมอ

ในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้แสดงให้เห็นว่าผู้พิมพ์น่าจะรู้จักคุ้นเคยกับพระยากสาปน์กิจโกศลมากพอสมควร พระยากสาปน์กิจโกศลเป็นบุตรของพระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) ในการศึกษาเจ้าอนุวงศ์พระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) เป็นผู้ร่วมกองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) พระยากสาปน์กิจโกศลเป็นตัวอย่างบุคคลในสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่ศึกษาวิทยาการตะวันตก เป็นชาวสยามคนแรกที่เป็นช่าง

^{๒๖} หนังสือกฎหมายพระคัมภีร์พระธรรมสาตรกิจโกศล ส่วนที่ ๑, (กรุงเทพฯศรีอยุธยา: โรงพิมพ์บ้านหมอบรัดเล, ๑๒๒๔), หน้า ๑ – ๒.

ถ่ายภาพเมื่อพระสังฆราชปาเลอกัวซ์และบาทหลวงลาร์โนดี (L' abbe Larnaudie) ผู้นำกล้องถ่ายภาพรุ่นแรกของโลกเข้ามาบุกเบิกสอนวิชาการถ่ายภาพในสยาม

ร่องรอยความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีต่อพระยากสาปนกิจโกศลปรากฏจากการพิมพ์หนังสือ หนังสือที่ล่าภูกสำหรับการถูกจองจำตำแหน่งเจ้าพระยาของพระยากระสาปนกิจโกศล (นายโหมด)^{๒๗} เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ (ค.ศ. ๑๘๗๙) ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ พิมพ์เป็นที่ระลึกให้แก่พระยากสาปนกิจโกศล ด้วยเหตุที่ต้องถูกปลดจากบรรดาศักดิ์ ถูกจำคุกและริบทรัพย์เป็นราชบาทด้วยกรณีพระปรีชาภการ (สำออง อมาตยกุล) บุตรชาย และในเวลาหลังจากพระยากสาปนกิจโกศลถึงแก่อนิจกรรมและทำการฌาปนกิจไปแล้วปรากฏว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้พิมพ์หนังสือเรื่อง นารายณ์สิบปางแลปักษีปรกษา เป็นที่ระลึกในพิธีค่านับศพท่านพระยากสาปนกิจโกศล ปีที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙)^{๒๘} ทั้งยังมีปรากฏหลักฐานว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีความสนิทสนมคุ้นเคยกับครอบครัวของภรรยาพระปรีชาภการอย่างมาก^{๒๙} ก.ศ.ร. กุหลาบ เล่าว่ามีสซิสแพนนี่ ภรรยาพระปรีชาภการเป็นผู้หนึ่งที่มาร่วมงานอุปสมบทบุตรชายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ด้วย^{๓๐}

นอกจากนี้ในกรณีที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพิมพ์หนังสือชื่อ คำให้การขุนหลวงหาวัด ที่โรงพิมพ์บางคอแหลมของสาธุคุณ แซ่มมวล โจนส์ สมิต หรือโรงพิมพ์ครุสมิต ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ (ค.ศ. ๑๘๘๔)^{๓๑} อันเป็นเหตุให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถูกอธิบายว่าเป็นผู้ลักคัดข้อความหนังสือจากหอหลวงนำไปแก้ไขข้อความก่อนนำไปให้ครุสมิตพิมพ์โดยยกตัวอย่างเปรียบเทียบข้อความจากการพิมพ์หนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับหลวง ใน พ.ศ. ๒๔๕๙ ที่นำข้อความส่วนหนึ่งมาจากต้นฉบับสมุดไทย เล่ม ๑ - เล่ม ๗ ในส่วนที่เป็นเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา^{๓๒} แต่จากต้นฉบับเอกสารสมุดไทยที่เก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบันมีต้นฉบับสมุดไทยเรื่องคำให้การขุนหลวงหาวัดเล่มหนึ่งซึ่งเขียนอักษรไว้ที่หน้าปกว่า “ฉบับระบาทวิกสาป”^{๓๓} หมายความว่าหนังสือของพระยากสาปนกิจโกศลที่ถูกริบเป็นราชบาทตกเป็นของหลวงนั้น มีเนื้อหาข้อความ

^{๒๗} หนังสือที่ล่าภูกสำหรับการถูกจองจำตำแหน่งเจ้าพระยาของพระยากระสาปนกิจโกศล (นายโหมด), (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บ้านนายสิน, ๑๒๔๐).

^{๒๘} นารายณ์สิบปางแลปักษีปรกษา ที่รฤกในพิธีค่านับศพ ปีที่ ๕ ท่านพระยากสาปนกิจโกศล (นายโหมด), (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วัชรินทร์, ๑๑๙).

^{๒๙} มั่นยา ธนะภูมิ, ก.ศ.ร. กุหลาบ, (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๑.

^{๓๐} ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๑๒๖.

^{๓๑} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ ๑ เรื่องการพิมพ์หนังสือ “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิต พ.ศ. ๒๔๒๖ และเชิงอรรถบทเดียวกัน เชิงอรรถที่ ๒๒ - ๒๓.

^{๓๒} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ ๑ หน้า ๙ - ๑๔.

^{๓๓} พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา (คำให้การขุนหลวงหาวัด). หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอด. เลขที่ ๒๙๘. ทั้งนี้ยังมีสมุดไทยในกลุ่มเดียวกันอีก ๒ เล่ม คือ เลขที่ ๒๙๕ กับ เลขที่ ๓๐๖ ที่มีลักษณะลายมือเขียนตัวอักษร ใช้คำศัพท์และไวยากรณ์เช่นเดียวกับสมุดพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๒๙๘. และมีเนื้อหาข้อความตรงตามหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับโรงพิมพ์ครุสมิต.

อย่างเดียวกับเนื้อหาข้อความส่วนแรกที่เป็นเรื่องพงษาวดารในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท

จากเรื่องราวและร่องรอยหลักฐานต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นเมื่อนำมาประกอบกับเรื่องที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เล่าว่าลาสิกขาบทเมื่ออายุ ๒๘ ปี แล้วจึงกลับเริ่มทำงานรับราชการกับทำหน้าที่สมุหบัญชีพระองค์เจ้าหญิงกิติริระยะหนึ่งแล้วจึงไปรับจ้างเป็นเสมียนให้กับชาวตะวันตก^{๓๔} ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ มิได้ระบุวันเดือนปีไว้ แต่เมื่อลำดับเหตุการณ์ที่มีการลาสิกขาบทในประมาณปลาย พ.ศ. ๒๔๐๕ (ค.ศ. ๑๘๖๓) ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะเริ่มวัยทำงานได้ในต้น พ.ศ. ๒๔๐๖ (ค.ศ. ๑๘๖๓)

๒.๕ ชีวิตและการทำงานรับจ้างชาวตะวันตก

ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงการเริ่มชีวิตการทำงานในฐานะเสมียนรับจ้างชาวตะวันตกโดยมิได้ระบุวันเดือนปีที่ชัดเจนว่าเริ่มทำงานเมื่อใด งานรับจ้างชาวตะวันตกครั้งแรกได้แก่การเป็นเสมียนมิสเตอร์คิง ชาวอังกฤษ ทำหน้าที่ซื้อขายข้าวกล้อง มีสถานที่ทำการอยู่หน้าพระราชวังเดิม ต่อมา ก.ศ.ร. กุหลาบ มาทำงานรับจ้างเป็นเสมียนนายแฟรงกิน เบลก (Mr. Frankin Blake) ชาวอเมริกันเจ้าของห้างอเมริกันสตีมไรซ์มิล (American Steam Rice Mill) โรงสีข้าวกลไฟที่ปากคลองบางน้ำจืด แล้วจึงย้ายมาทำงานกับนายปอล ปิกเคนแพก (Mr. Paul Pickenpack) ชาวเยอรมนี ซึ่งเป็นหุ้นส่วนห้างปิกเคนแพกแอนด์ทาย (Messrs. Pickenpack & Thies) ร่วมกับนายทีโอดอร์ ทาย (Mr. Theodor Thies) ต่อจากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงย้ายมาทำงานกับโรงสีไฟห้าง เอ. มากวาลด์ (Messrs. A. Markwald) ในท้ายที่สุดได้ทำงานเป็นเสมียนนายอเล็กซิส เรดลิก (Mr. Alexis Redlich) ที่ห้างวินเซอร์เรดลิก (Windsor Redlich & Co., Ltd.)^{๓๕} แล้วจึงลาออกประมาณ พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๗๙)

ก.ศ.ร. กุหลาบ มีชื่อถูกเรียกขานในระหว่างที่ทำงานกับห้างฝรั่งว่า “เสมียนกุหลาบ” หรือ “เสมียนกุหลาบพันขาว” เพราะมิได้กินหมากเช่นชาวสยามในสมัยนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบได้รับการจดจำและถูกกล่าวขานในหนังสือพิมพ์ด้วยบทบาทเป็นผู้มีหน้าที่รับซื้อข้าวของโรงสีมาตั้งแต่ยังทำงานอยู่โรงสีข้าวห้างมากวาลด์แล้ว ดังปรากฏในหนังสือพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ฉบับวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๙ (ค.ศ. ๑๘๖๖) ระบุว่า

“...ครั้นถึง ณ เดือนยี่ไล่ วันที่ ๕ สักราช ๑๘๖๖ ปี...ชาวเรือเข้าทั้งหลาย. จึงเอาเข้ามาขายให้นายดีตนายกุหลาบเสมียนมิคมากวน, พวกเจ้าเข้าทั้งหลายลื้อยอมลดราคาให้ ๓๘

^{๓๔} ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๔๕ - ๔๖.

^{๓๕} โรงสีข้าวกลไฟปากคลองบางน้ำจืด American Steam Rice Mill ก่อตั้งขึ้นในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ (October 1858)

บาทสองสลึง, ถูกกว่าที่เสมียร์สันตีตัวไว้ก่อนนั้น, เพราะว่ามีนายคิตินายกุลหาลาบ, เสมียร์นั้น เขาต่อราคาเท่าไร เขาก็ตีตัวให้เท่านั้น...”^{๓๖}

ในเวลาเดียวกันนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังมีประสบการณ์จากการส่งคอเรสปอนเดน หรือจดหมาย จากผู้อ่านเรื่อง “สรรเสริญนายจิตช่างถ่ายรูป” ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๙ (จ.ศ. ๑๒๒๘ / ค.ศ. ๑๘๖๖) แล้วกลายเป็น เรื่องครีกโครมในเวลาต่อมา ด้วยปรากฏว่ามีจดหมายคอเรสปอนเดนกล่าวแก้กันในหนังสือพิมพ์ ดังกล่าวติดต่อกันหลายฉบับ^{๓๗} ซึ่งถือเป็นประสบการณ์ด้านหนังสือพิมพ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ใน หนังสือพิมพ์ระยะแรกของสยาม และจากประสบการณ์นี้อาจเป็นพื้นฐานให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีส่วน ร่วมทำงานกับหนังสือพิมพ์อื่นๆ อีกหลายฉบับในอีกหลายสิบปีต่อมา

ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงประวัติการทำงานเป็นเสมียนห้างฝรั่งรวม ๒๘ ปี และทำงานที่ห้างวิน เซอร์เรดลิกซึ่งชาวสยามในเวลานั้นนิยมเรียกว่า “ห้างสีตา” ๑๕ ปี เป็นระยะเวลาที่นานที่สุด^{๓๘} แต่เมื่อ ตรวจเทียบกับระยะเวลาตั้งแต่ ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะเริ่มทำงานได้ตั้งแต่ต้น พ.ศ. ๒๔๐๖ (ค.ศ. ๑๘๖๓) หลังลาสิกขาบทจากพระภิกษุในปลาย พ.ศ. ๒๔๐๕ (ค.ศ. ๑๘๖๓) ดังกล่าวมาแล้ว เมื่อ คำนึงถึงเวลาที่ลาออกก่อนเดินทางไปเที่ยวเมืองสมุทรสงครามและแต่ง “นิราศยีสสาร” เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑^{๓๙} ตรงกับวันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๒ (ค.ศ. ๑๘๗๙) ในขณะที่มีอายุราว ๔๕ ปี ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะทำงานรับจ้างชาวตะวันตกไม่เกิน ๑๙ ปี ทั้งนี้เมื่อคำนึงถึงเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ที่แสดงว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำงานที่โรงสีข้าวห้างมากวาลด์ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๙ (ค.ศ. ๑๘๖๖) กับที่มีหลักฐานว่านายอเล็กซ์ซี เรดลิก เคยเป็นหุ้นส่วนในห้างมากวาลด์ มาก่อน แล้วจึงมาร่วมหุ้นห้างวินเซอร์กับนายดาเนียล วินเซอร์ เจ้าของห้าง หลังจากนั้นห้างวินเซอร์ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นห้างวินเซอร์เรดลิกในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๔ (ค.ศ. ๑๘๗๑)^{๔๐} ดังนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงน่าจะทำงานที่ห้างวินเซอร์เรดลิกนานที่สุด แต่คงจะมีไม่ ๑๕ ปีดัง ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุ

^{๓๖} “ลูกค้าเข้าเปลือก,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๘ อุตตราสาร ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๘): ๑๒๙.

^{๓๗} “สรรเสริญนายจิตช่างถ่ายรูป,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๘): ๑๔๘. และดู “เดือนผู้สรรเสริญนายจิต,” และ “ค่านายจิต,” กับ “คำตอบความนายจิต,” ใน หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๘): ๑๖๔ - ๑๖๕. และ “คำ มหาพอนแก้ตัวเรื่องนายจิต,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๘): ๒๕๙.

^{๓๘} ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๕๑.

^{๓๙} กุหลาบ ตฤชณานนท์, นิราศยีสสาร, (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๓), หน้า ๒๑.

^{๔๐} Bangkok Calendar 1872, (Bangkok: The Press of the American Missionary Association, 1872), 59.

ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้กล่าวถึงการเดินทางไปเที่ยวและตรวจสินค้ากับนายจ้างในเมืองสิงคโปร์ ปินัง สุมาตรา มะนิลา ปัตตาเวีย มาเกา ฮ่องกง กัลกัตตา และเมืองในบริติชอินเดียนอีกหลายเมือง ตลอดจนประเทศยุโรประหว่างการทำงานที่ห้างวินเซอร์เรดลิกเพื่อที่จะนำสินค้าเข้ามาขายในกรุงเทพฯ^{๔๑} ประสบการณ์ในการเดินทางไปต่างประเทศในวัยทำงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นี้หากคำนึงว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เล่าไว้ว่าเคยเดินทางไปพำนักในประเทศฝรั่งเศสตลอดจนเดินทางไปต่างประเทศในกรณีอื่นๆ มาก่อน การเดินทางในระหว่างที่ทำงานกับนายจ้างชาวตะวันตกย่อมไม่ใช่การเดินทางไปต่างประเทศครั้งแรก และมีใช้การเดินทางที่อาจวิเคราะห์เพียงแค่ประสบการณ์ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้รับรู้และรู้จักเมืองต่างประเทศ แต่เป็นการเดินทางที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะมีความรู้เกี่ยวกับสภาพการณ์อื่นๆ ของเมืองท่าต่างประเทศเหล่านั้นในระดับหนึ่งเพราะเป็นการเดินทางร่วมกับนายจ้างเพื่อไปคัดเลือกสินค้าจากเมืองท่าตามเส้นทางการค้าทางทะเลของชาวตะวันตกเพื่อเสาะหาสินค้าเข้ามาขายในสยาม ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงน่าจะมีความรู้ในเรื่องแหล่งสินค้าและทราบธรรมเนียมผู้ซื้อผู้ขายชาวสยามตลอดจนชาวต่างประเทศในระดับหนึ่ง

นอกจากนี้ห้างการค้าต่างๆ ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ รับจ้างทำงานตลอดมาที่นอกจากจะดำเนินธุรกิจค้าข้าวและโรงสีแล้ว ยังเป็นตัวแทนดำเนินธุรกิจต่างประเทศที่สำคัญ ได้แก่ ธุรกิจการธนาคาร ประกันภัย สายการบินเรือ อีกด้วย นายจ้างของ ก.ศ.ร. กุหลาบ บางท่านเช่น นายปอล ปิกเกนแบก ยังเป็นผู้ทำหน้าที่กงสุลให้หลายประเทศทั้งในเวลาต่อมายังเป็นกงสุลสยามประจำเมืองฮัมบูร์ก ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงทำงานอยู่ในแวดวงนายจ้างที่มีสถานะเป็นบุคคลชั้นนำในแวดวงการค้าของชาวตะวันตกในสยามอีกด้วย

เมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบลาออกจากการทำงานเสมียนโรงสีไฟห้างวินเซอร์เรดลิก ด้วยมีการเปลี่ยนแปลงหุ้นส่วนเพราะนายอเล็กซ์ เรดลิก เดินทางกลับยุโรป ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงลาออกมอยู่ที่บ้านใน พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๗๙) ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้พิมพ์หนังสือเล่มหนึ่งชื่อ หนังสือเล่มที่กลปีศาจ พระเมรุเผ่าสำหรับพวกบ้าหวย แล้วได้แต่งเรื่อง นิราศยิสาร ขึ้น จากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงไปทำงานเสมียนโรงสีไฟของพระยาโชฎีกราชเศรษฐี (เถียน โชติกเสถียร) แล้วจึงไปทำงานเป็นล่ามภาษาอังกฤษให้กับหลวงนายสิทธิ (จุ โชติกเสถียร) ออกไปซื้อของเมืองจีนมาทำการพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ในระหว่างวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๘๐) ถึง วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้จดบันทึกหมายเหตุการเดินทางแต่งเป็นหนังสือ ระยะทางข้าหลวงไปจัดซื้อสิ่งของเมืองจีน^{๔๒} ขึ้น

เมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๒) ระหว่างวันที่ ๒๖ เมษายน จนถึงวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ทำงานเป็น “พนักงานพิเศษงานเอกซะฮิเซ็น แสดงพิพิธภัณฑ์ ท้อง

^{๔๑} “ประวัตินายกุหลาบบิดาผู้เรียบเรียง — นายชายบุตรผู้ช่วยสอบทาน”. หน้า ๔. และ ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๕๒.

^{๔๒} ออกเดินทาง วันเสาร์ เดือน ๘ (อุตราสาธ) ขึ้น ๑๑ ค่ำปีมะโรงโทศก ๑๒๔๒ ตรงกับวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๘๐) เดินทางกลับถึงกรุงเทพฯ วันอาทิตย์เดือน ๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงโทศก ๑๒๔๒ ตรงกับวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๘๐) แล้วนำสิ่งของขึ้นถวายของวันรุ่งขึ้น (รวมเวลาเดินทางประมาณ ๖ เดือน)

สนามหลวง” มีตำแหน่งเป็นพนักงานห้องแสดงหนังสือห้องเลขที่ ๑๗ ในความรับผิดชอบของกรม
ขุนบดินทรไพศาลโสภณ^{๔๓}

๒.๖ การทำงานในงานแสดงพิพิธภัณฑ์ในโอกาสกรุงเทพมหานครครบร้อยปี

งานแสดงพิพิธภัณฑ์ในโอกาสกรุงเทพมหานครครบร้อยปีซึ่งจัดขึ้นที่ท้องสนามหลวงใน พ.ศ.
๒๔๒๕ เป็นงานที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระราชวงศ์และข้าราชการ
ผู้ใหญ่ที่เป็นเจ้ากรมกองต่างๆ รวมทั้งบุคคลสำคัญบางท่านเป็นคณะกรรมการดำเนินการจัดงานแสดง
พิพิธภัณฑ์ขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงทรัพยากร วัตถุ เครื่องมือหัตถกรรม สินค้า ฯลฯ ที่
ประกอบขึ้นโดยภูมิปัญญาฝ่ายสยามและเป็นสิ่งของที่เกิดขึ้นโดยภูมิประเทศตลอดราชอาณาจักร
สยาม จัดแสดงต่อมหาชนชาวสยามและชาวต่างประเทศ

ในงานดังกล่าวนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งมีตำแหน่งเป็นพนักงานห้องที่ ๑๗ เป็นห้องจัดแสดง
หนังสือสยามแบบเก่าพร้อมเครื่องเขียนทุกชนิด ในความรับผิดชอบของกรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ
ก.ศ.ร. กุหลาบ นำหนังสือสมุดไทยและหนังสือเมื่อแรกพิมพ์ของตนจำนวน ๑๕๐ เรื่อง มาร่วมแสดง
ในห้องแสดงหนังสือนี้ด้วย รายชื่อหนังสือที่นำมาแสดงในงานนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ พิมพ์เป็นหนังสือชื่อ
บาญชีหนังสือไทยต่างๆ ๑๕๐ เรื่อง ตั้งในการนาเซนแนลเอกซิบิเชอน ณ ท้องสนามหลวงในการ
เฉลิมพระนคร ตั้งแต่สร้างกรุงเทพมหานคร บรรจบครบรอบร้อยปี ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช
๑๒๔๔^{๔๔} ในงานเดียวกันนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังได้ช่วยจัดเหรียญ ธนบัตร เงินตราเพื่อจัดแสดงในห้อง
แสดงในความรับผิดชอบของพระยานรรัตนราชมานิต (โต บุนนาค) อีกด้วย^{๔๕}

ในระหว่างที่ยังมีการจัดแสดงสิ่งของในท้องสนามหลวงอยู่นั้น สาธุคุณ แชมมวล โจนส์ สมิท
หรือ ครุสมิท เจ้าของโรงพิมพ์บางคอแหลมได้ออกหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยวางจำหน่าย
ราว ๓ ปี เริ่มวางจำหน่ายฉบับแรกวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๒) มีเนื้อหาเป็น
รายงานข่าวภายในสยาม ในหนังสือพิมพ์ฉบับนี้แสดงถึงวัตถุประสงค์ของครุสมิทที่ต้องการผลักดันให้
ชาวสยามมีความรู้จากการอ่านหนังสือพิมพ์ มีความเจริญทางปัญญาด้วยการอ่านและวิพากษ์วิจารณ์
แสดงความคิดเห็น ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้นำเรื่องจากต้นฉบับสมุดไทยที่จัดแสดงในงานสมโภชพระนคร
ดังกล่าวนี้ส่งให้ครุสมิทพิมพ์ลงเป็นตอนๆ ติดต่อกันในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย เช่น
จดหมายเหตุฝรั่งโบราณ จดหมายเหตุฝรั่งครั้งกรุงเก่า อันเป็นงานนิพนธ์ของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์
กับได้นำงานนิพนธ์ของตนเอง อาทิ นิราศยิสาร พิมพ์ในหนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุสยามไสมย ของ

^{๔๓} Bangkok Centennial held at Bangkok, Siam 1882, (Bangkok: n. p., 1882), pp. 1, 31, 47.

^{๔๔} “บาญชีหนังสือไทยต่างๆ ๑๕๐ เรื่อง ตั้งในการนาเซนแนลเอกซิบิเชอน ณ ท้องสนามหลวงในการ
เฉลิมพระนคร ตั้งแต่สร้างกรุงเทพมหานคร บรรจบครบรอบร้อยปี ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔” พิมพ์ใน
งานแสดงนิทรรศการสินค้าพื้นเมืองไทย ในพระราชพิธีสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕, (กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๓), หน้า ๑ – ๑๓.

^{๔๕} ก.ศ.ร. กุหลาบ, ประวัติเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สยามประภท, ๑๓๑), หน้า
๘๑.

ครูสมิทอีกด้วยจึงนับเป็นจุดเริ่มต้นของประสบการณ์การนำเรื่องราวในประวัติศาสตร์จากต้นฉบับสมุดไทยลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เกิดขึ้น

ครูสมิทเป็นชาวตะวันตกผู้หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดการขยายตัวของการอ่านของชาวสยามด้วยการพิมพ์แบบใหม่โดยนำวรรณกรรมที่ต่อมาเรียกว่าวรรณกรรมเรื่อง “จักรๆวงค์ๆ” ซึ่งเคยเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะที่ได้รับความนิยมแพร่หลายมาก่อนเข้ามาสู่การพิมพ์ ทั้งยังเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการทำหนังสือพิมพ์ของสยามเป็นเวลาหลายสิบปีหลังจากสมัยหมอบรัดเล อาทิ หนังสือพิมพ์ Siam Weekly Advertiser หนังสือพิมพ์ Siam Daily Advertiser หนังสือพิมพ์ Siam Repository ตลอดจนพิมพ์หนังสือปฏิทิน “ประนินทิน” เป็นภาษาอังกฤษชื่อ Siam Directory อีกด้วย ต่อมาครูสมิทได้รับการยกย่องให้เป็น “บิดาของธุรกิจหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ” (the father of the newspaper business in Bangkok) จากหนังสือพิมพ์ในสิงคโปร์^{๕๖}

ความสัมพันธ์ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีต่อครูสมิททำให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ นำวรรณคดีและประวัติศาสตร์จากต้นฉบับสมุดไทยให้ครูสมิทพิมพ์เป็นหนังสือขึ้นหลายเรื่อง อาทิ วรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน^{๕๗} ตลอดจนต้นฉบับสมุดไทยเรื่องหนึ่งกลายเป็นปมปัญหาสำคัญและเป็นที่ยุติการตีมาจนกระทั่งปัจจุบัน นั่นคือหนังสือเรื่อง คำให้การขุนหลวงหาวัด ดังได้กล่าวมาแล้ว

ความสัมพันธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กับครูสมิท ยืนยาวต่อมาจนกระทั่งมีการพิมพ์หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เป็นหนังสือพิมพ์รายวันฉบับใหม่ของกรุงเทพฯ ขึ้นเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (ค.ศ. ๑๘๙๓) ครูสมิทเป็นผู้จัดการให้ใช้โรงพิมพ์บางคอแหลมเป็นสถานที่ทำการของหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ในระยะแรก หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ มี ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบรรณาธิการฝ่ายไทย และต่อมาเมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ ออกหนังสือพิมพ์นิตยสารสยามประเพณีของตนเองจนถึงเป็นเจ้าของโรงพิมพ์เอง ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังเป็นผู้ลงพิมพ์โฆษณาจำหน่ายหนังสือให้แก่ครูสมิทเสมอมา ทั้งใน พ.ศ. ๒๔๔๗ (ค.ศ. ๑๙๐๔) ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้เรียบเรียงพิมพ์หนังสือภาพ ประมวล ๒๙ ภาพ คาเชิลล์ล่อออฟสะเตศ หรือ รัฐบาลประเทศจีน^{๕๘} เป็นที่ระลึกให้แก่ครูสมิทซึ่งแสดงร่องรอยที่ชนะทางการเมืองทั้งของ ก.ศ.ร. กุหลาบ และครูสมิท

หลังจากงานแสดงพิพิธภัณฑ์ในโอกาสกรุงเทพมหานครครบร้อยปีที่จัดงานแสดงในท้องสนามหลวงเป็นเวลาประมาณ ๓ เดือนยุติลงในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงได้

^{๕๖} “Death of the Reverend Samuel Smith,” The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser (19 October 1909): 2.

^{๕๗} เคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส, (เขียน) วารุณี โอสธารมย์ (บรรณาธิการแปล) รัชนิพร จันทรอารี, วารุณี โอสธารมย์, และอัญชลี สุธายัณห์ (แปล), เจ้าสัว ขุนศึก คักคินา ปัญญาชน และคนสามัญ : รวมบทความประวัติศาสตร์ของเครก เจ. เรย์โนลด์ส, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐.

^{๕๘} ประมวล ๒๙ ภาพ คาเชิลล์ล่อออฟสะเตศ หรือ รัฐบาลประเทศจีน, (พระนคร: ออฟฟิศสยามประเพณี, ๑๒๗).

ทำงานกับพระยานรรัตนราชมานิต (โต บุนนาค) มีตำแหน่งเป็น “แอดยูแตนต์” หรือนายเวรในกรมทหารลาดตระเวนท้องน้ำฝายเหนือ ซึ่งมีชื่อเรียกในหน้าหนังสือพิมพ์ว่า “โปลิศท้องน้ำ”^{๔๙}

๒.๗ การทำงานในกองทหารลาดตระเวนท้องน้ำฝายเหนือ หรือ กรม “โปลิศท้องน้ำ”

กองทหารลาดตระเวนท้องน้ำฝายเหนือ หรือที่เรียกในหนังสือพิมพ์ว่ากรม “โปลิศท้องน้ำ” ปรับปรุงตั้งขึ้นจากกองทหารดับเพลิงตามหมายประกาศเมื่อวันเดือนสิบ แรมค่ำหนึ่ง ปีมะเมียจัตวา ศก จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับวันที่ ๒๘ กันยายน ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๓) โดยจัดขึ้นเป็นกองทหารดับเพลิงเรือ ๓ กอง มีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวงษ์วະโรประการ เป็นอธิบดีกองทหารดับเพลิงเรือลาดตระเวนท้องน้ำฝายใต้ ๒ กอง กับพระยานรรัตนราชมานิตเป็นอธิบดีจัดทหารดับเพลิงบกเป็นกองลาดตระเวนท้องน้ำฝายเหนือ ๑ กอง

การจัดการตำรวจหรือ “โปลิศ” เริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ และต่อเนื่องมาจนสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นแสดงลักษณะหนึ่งของการนำวิธีจัดการเมือง (Municipal Management) ตามแบบชาวตะวันตกการซึ่งถือเป็นสิ่งใหม่และเป็นที่ยอมรับในความเจริญในสังคมกรุงเทพฯ ดังบทความในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัย เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ (ค.ศ. ๑๘๘๓) แสดงทัศนคติที่มีต่อการจัดโปลิศว่า

“ข้าพเจ้ามีความหวังใจว่าคอเวินแมนต์สยามจะรักษาโปลิศบก โปลิศน้ำที่ได้ตั้งขึ้นแล้วนั้น เปนที่หมายให้เห็นสิ่งสำคัญความงามความเจริญในกรุงสยาม บังเกิดมีเปนเงาศิวิไลยแลฟรีแล้ว ข้าพเจ้าได้อ้อนวอนขอพระเจ้าเที่ยงแท้ช่วยบำรุงรักษาให้ความศิวิไลย ฟรี เกิดมีขึ้นในกรุงสยามให้เจริญยิ่งขึ้นไป”^{๕๐}

ทัศนคติที่แสดงออกด้วยคำว่า “ศิวิไลย” จัดเป็นสิ่งที่ปรากฏในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อยู่เสมอ และโดยเหตุที่กองลาดตระเวนท้องน้ำมีสถานที่ทำการติดกับบ้านของ ก.ศ.ร. กุหลาบ หลังวัดราชาธิวาส ประกอบกับ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นคนกว้างขวางในวงการค้าข้าวมาก่อน ในระหว่างที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีตำแหน่งเป็นนายเวรนั้นได้ส่งข่าวสารของกองลาดตระเวนท้องน้ำให้ครูสมิทลงพิมพ์ใน

^{๔๙} “โปลิศน้ำ,” จดหมายเหตุสยามสมัย (เดือน ๑ แรม ๕ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕): ๘๐. อนึ่งทหารกองลาดตระเวนท้องน้ำฝายเหนือ มีที่ทำการเป็นเรือกำปั่นดัดแปลงเป็นเรือป้อมทอดสมอยู่กลางน้ำ มีเรือใส่สูบลึงเครื่องดับเพลิงและเครื่องอาวุธสำหรับเรือดับเพลิงประจำเรือ ทหารประจำกองแต่งตัวสวมหมวกใส่เสื้อและกางเกง มือถือกระบองคาดดาบที่เอวอยู่ประจำเรือสำปั้นลำละ ๓ - ๔ คน มีหน้าที่ช่วยดับเพลิงและคอยจับโจรผู้ร้ายตั้งแต่ตำบลเขตเมืองนนทบุรีล่องลงมาถึงปากคลองบางลำภู.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน.

หนังสือพิมพ์จดหมายเทศุสยามไสมยหลายครั้ง^{๕๑} ก.ศ.ร. กุหลาบจึงเป็นที่รู้จักจดจำในชื่อ “แอดยู แตนต์กุหลาบ” อีกชื่อหนึ่ง

ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุว่าตนทำงานในกองลาดตระเวนท้องน้ำเป็นเวลา ๘ ปี^{๕๒} แต่ทว่าข้อมูล จากทางการระบุว่าในวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๙ (ค.ศ. ๑๘๘๖) ก.ศ.ร. กุหลาบ ถูกปลดออกจาก ราชการเนื่องจากถูกร้องเรียนว่าเรียกรับสินบนปล่อยคนข้อมือชาว^{๕๓}

“คนข้อมือชาว” คือไพร่ที่มีอายุครบเกณฑ์แล้วแต่มีได้ขึ้นสังกัดรับราชการ จึงไม่ถูกสักข้อมือ แสดงเครื่องหมายสังกัดจึงเรียกกันว่าคนข้อมือชาว นอกจากนี้ “คนข้อมือชาว” ยังอาจมีขึ้นจากกรณีผู้ เป็นทาสที่ “เกิดปีมะโรง” พ.ศ. ๒๔๑๒ ที่พ้นจากฐานะความเป็นทาสกลายเป็น “ไท” เมื่ออายุครบ ๒๐ ปี หรือจากกรณีพิเศษอื่นๆ จึงมิได้ถูกสักข้อมือขึ้นสังกัดเจ้าหม่อมกรมกอง แต่หากเมื่อใดที่คนข้อมือ ชาวถูกจับ หรือหากมีคดีในศาลไม่ว่าจะเป็นโจทก์หรือจำเลยจะถูกจับส่งไปยังกรมพระสุรัสวดีให้ ลงโทษและจับสักข้อมือเป็นไพร่หลวงซึ่งส่วนใหญ่จะถูกสักข้อมือเป็นไพร่หลวงให้มีสังกัดในกรมทหาร แม้จะมีเกณฑ์ให้สักข้อมือเมื่อมีอายุครบเกณฑ์ก็ตามแต่ทางราชการมักจะระดมเกณฑ์ไพร่เป็นครั้ง คราวเฉพาะเมื่อมีความต้องการเท่านั้น จึงมีความลักลั่นที่เกิดจากกฎเกณฑ์ที่ไม่เคร่งครัดทำให้มีคน ข้อมือชาวในสังคมสยามเป็นจำนวนมากจนก่อให้เกิดเป็นปัญหาต่างๆ เกิดขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก

ก.ศ.ร. กุหลาบ ถูกปลดออกจากราชการไปพักกองลาดตระเวนท้องน้ำเพราะถูกร้องเรียนว่า เป็นผู้ปล่อยคนข้อมือชาวที่ไปพักกองลาดตระเวนท้องน้ำจับไว้ โดยเรียกเอาเงินเป็นสินบนแล้วปล่อย ตัวคนข้อมือชาวที่ถูกจับดังกล่าวไป จึงมีการพิจารณาโทษ ก.ศ.ร. กุหลาบ แล้วถวายเรื่องราวต่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชานุญาตให้ “ปรับโทษเป็นขอลเม็ด ถอดเสีย จากตำแหน่งยศ อย่าให้รับราชการต่อไป”^{๕๔}

หลังจาก ก.ศ.ร. กุหลาบ ถูกปลดจากราชการจากเหตุการณ์ดังกล่าวยังไม่พบข้อมูลว่ามีการ เปลี่ยนแปลงคำสั่งให้กลับเข้ารับราชการในกองลาดตระเวนน้ำอีกครั้งเมื่อใดแต่จากข้อมูลที่ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุไว้ ก.ศ.ร. กุหลาบ คงจะทำงานให้กับพระยานรรัตนราชมานิตในหน้าที่ใดหน้าที่หนึ่ง ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ (ค.ศ. ๑๘๙๓) ก.ศ.ร. กุหลาบเล่าว่าได้ขออนุญาตมาทำงานหนังสือพิมพ์ รายวันสยามออบเซอร์เวอร์ที่ก่อตั้งใหม่ และได้เล่าถึงเหตุการณ์เมื่อเลิกไปพักกองลาดตระเวนท้องน้ำ นั้นพระยานรรัตนราชมานิตได้มอบหมายให้ ก.ศ.ร. กุหลาบทำหน้าที่ตรวจสอบสิ่งของที่เป็นของหลวง

^{๕๑} หนังสือพิมพ์จดหมายเทศุสยามไสมยได้เริ่มพิมพ์ข้อความกล่าวถึง ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็น “แอดยู แตนต์” เจ้าพนักงานตรวจการทหารกองลาดตระเวนทางน้ำฝ่ายเหนือพระนคร และพิมพ์ข่าวต่างๆของกองไปรษณีย์ ตั้งแต่ ฉบับเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕ (ค.ศ. ๑๘๘๓) และหนังสือพิมพ์จดหมายเทศุสยามไสมยยังได้พิมพ์งานนิพนธ์หรือ เรื่องดังหนังสือที่ ก.ศ.ร. กุหลาบนำออกแสดงในงานสมโภชพระนครบรรจบครบรอบร้อยปีหลายเรื่องตลอด ๔ ปีของ หนังสือพิมพ์จดหมายเทศุสยามไสมย.

^{๕๒} “ประวัตินายกุหลาบบิดาผู้เรียบเรียง—นายชายบุตรผู้ช่วยสอบทาน”. หน้า ๖. และดู ประวัติ เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต, หน้า ๘๐ - ๘๑.

^{๕๓} “เรื่องนายกุหลาบ รับสินบนปล่อยตัวคนข้อมือชาวไป,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. รล. - พศ. เล่ม ๓๑ เลขที่ ๒๐.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน.

ร่วมกับ “พระประษา (เหลียม) ตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุมัติ” ส่งคืนกระทรวงพระนครบาลอย่างถูกต้องเรียบร้อยอีกด้วย^{๕๕}

ในขณะที่มีตำแหน่งในกรมโปลิศท้องถิ่น “แอดยูแตนต์กุกหลาบ” หรือ ก.ศ.ร. กุกหลาบ ได้รับการรับรองให้เข้าเป็นภาคีสมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณในการประชุมใหญ่กรรมสัมปาทิกและสมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณ ครั้งที่ ๕ เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๘๔^{๕๖} ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมอกจศก ตรงกับวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ (ค.ศ. ๑๘๘๔)^{๕๖} ก.ศ.ร. กุกหลาบ ระบุว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ทรงนำเขาเป็นสมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณ^{๕๗}

หอพระสมุทวชิรญาณเป็นสโมสรของพระราชวงศ์ข้าราชการและบุคคลสำคัญ ชาวสยามกับชาวตะวันตก ภาคีสมาชิกส่วนหนึ่งจึงเป็นชนชั้นนำของสยาม หอพระสมุทวชิรญาณบริหารงานโดยคณะกรรมการเรียกว่า “กรรมสัมปาทิก” ก.ศ.ร. กุกหลาบ ระบุในการพิมพ์นิตยสารสยามประเภทปีแรกและระบุในหนังสือชีวประวัติของตนเองว่าได้รับเชิญแล้วได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นกรรมสัมปาทิกหอพระสมุทวชิรญาณในวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) ดังระบุว่า

“เมื่อวันเสาร์ เดือนสิบเอ็จแรมค่ำหนึ่ง ปีมอกจศก จุฬศักราช ๑๒๔๗ ปี นาย กุกหลาบได้รับพระราชทานตราตั้ง (สัญญาบัตร) เป็นกรรมสัมปาทิกในหอพระสมุทวชิรญาณ ได้รับพระราชทานต่อพระบรมราชหัตถ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กำลังเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางบนพระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท”^{๕๘}

แต่จากข้อมูลบันทึกการพระราชทานสัญญาบัตรที่ตีพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันมิได้ปรากฏข้อความว่า ก.ศ.ร. กุกหลาบ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นกรรมสัมปาทิก^{๕๙}

ในระหว่างที่ ก.ศ.ร. กุกหลาบ เป็นภาคีสมาชิกหอพระสมุทวชิรญาณ ก.ศ.ร. กุกหลาบ มีบทบาทคัดเอกสารจากต้นฉบับสมุดไทยจำนวนหนึ่งให้หอพระสมุทวชิรญาณ^{๖๐} ได้ส่งเรื่องจากต้นฉบับสมุดไทยลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณพิเศษได้แก่เรื่อง “เท่าทำขวัญข้าว” ซึ่งพระยาไชยวิจิตร (เผือก) เป็นผู้

^{๕๕} ประวัติเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต, หน้า ๘๖.

^{๕๖} “ประวัติหอพระสมุทวชิรญาณ,” วชิรญาณ ๑, ๒ (พฤศจิกายน ๑๑๓): ๑๔๒ - ๑๔๓.

^{๕๗} ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุกหลาบ, หน้า ๗๑.

^{๕๘} “ประวัตินาย กุกหลาบ บิดาผู้เรียบเรียง—นายชายบุตรผู้ช่วยสอบทาน”, หน้า ๖. อนึ่งข้อความ “ป้อมก สัปตศก” ที่ปรากฏในการพิมพ์นั้นพิมพ์ผิดไป ปีนักษัตรที่ถูกต้องเป็นปีระกา สัปตศก และดูเพิ่มเติมที่ “สำแดงเกียรติยศทั้งสองฝ่าย ผู้ให้และผู้รับ (สำเนาหนังสือหอพระสมุทวชิรญาณ),” สยามประเภท ๑, ๒ (มกราคม ๑๑๖): ๗๕ - ๗๖. กับ ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร. กุกหลาบ, หน้า ๗๒ - ๗๔.

^{๕๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาคที่ ๒๐ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมเอิบ ในรัชกาลที่ ๕, (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๗), หน้า ๔๘ - ๔๙.

^{๖๐} บัญชีสมาชิก แล กรรมสัมปาทิก แล บัญชีหนังสือไทยเรื่องต่างๆ, (พระนคร: หอพระสมุทวชิรญาณ, ๑๒๔๘), หน้า ๑๙ - ๙๐.

แต่^{๖๑} และส่งงานนิพนธ์ของตนลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ได้แก่ เรื่อง “ระยะทางข้าหลวงไทยไปซื้อสิ่งของเมืองจีน” แต่ไม่ได้ลงพิมพ์เนื่องจากข้อความยาวเกินไป งานนิพนธ์เรื่อง “ตำแหน่งยศท่านเจ้าพระยาเสนาบดี ๕๔ นามนี้ตั้งแต่สร้างกรุงเทพฯ ถึงร้อยปี” ซึ่งมีการวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านหนังสือวชิรญาณวิเศษ หลังจากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้มีหนังสือตอบชี้แจงเป็น “แก้ความวิมุติสงไสย” ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษเช่นเดียวกัน^{๖๒}

ก.ศ.ร. กุหลาบ ลาออกจากภาคีสมาชิกเมื่อวันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๐ (ค.ศ. ๑๘๘๗)^{๖๓} ซึ่งเป็นเวลาภายหลังจากถูกปลดออกจากราชการจากกรณีปล่อยคนขโมยข้าวแล้ว หลังจากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะยังทำงานให้เจ้าพระยาอนุรักษ์ราชมานิตต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงได้ไปรับจ้างทำงานหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ให้ชาวต่างชาติในบังคับอังกฤษ

๒.๘ ชีวิตและการทำงานกับหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ (The Siam Observer) เป็นหนังสือพิมพ์ที่ก่อตั้งขึ้นในภาวะการณดิ้งเครียดทางการเมืองระหว่างสยาม – ฝรั่งเศส ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ / ค.ศ. ๑๘๙๓ ด้วยเหตุที่มีการปะทะกันด้วยกำลังกองทหารของสยามกับฝรั่งเศสในเขตแดนติดต่อระหว่างสยามกับโคชินไชนาของฝรั่งเศส การปะทะกันเกิดขึ้นในหลายเมืองที่อยู่ในแนวแม่น้ำโขง

ในกรุงเทพฯ ขณะนั้นมีหนังสือพิมพ์ที่ดำเนินการโดยชาวตะวันตก ๒ ฉบับ คือ หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ (The Bangkok Times) กับหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรส (The Siam Free Press) ทั้งสองฉบับมิได้ตีพิมพ์เป็นภาษาไทย

หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ (The Bangkok Times) เป็นหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษออกเป็นรายสามวันก่อตั้งโดยนายชาร์ล ธอร์น (Mr. Charles Thorne) ชาวอังกฤษ เริ่มพิมพ์จำหน่ายเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๙ (ค.ศ. ๑๘๘๗) เมื่อวางจำหน่ายมาได้ประมาณ ๘ ปีถึงวันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๔) อันเป็นเวลาหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์วางจำหน่ายเป็นหนังสือพิมพ์รายวันสองภาษามาได้ประมาณปีครึ่ง หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์จึงเปลี่ยนเป็นหนังสือพิมพ์รายวันตีพิมพ์ ๒ ภาษาทั้งภาษาอังกฤษและภาษาไทย^{๖๔}

หนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรส (The Siam Free Press) เป็นหนังสือพิมพ์ที่วางจำหน่ายในกรุงเทพฯ เวลานั้นอีกฉบับหนึ่ง หนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสเป็นหนังสือพิมพ์ที่สืบทอดกิจการมาจากหนังสือพิมพ์สยามเมอร์แคนไทล์ กาสเซต (The Siam Mercantile Gazette) รายสัปดาห์ ที่ก่อตั้งโดย

^{๖๑} “แห่ทำขวัญเข้า,” วชิรญาณวิเศษ ๒, ๒๕ (เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙): ๑๙๕.

^{๖๒} “ตำแหน่งยศท่านเจ้าพระยาเสนาบดี ๕๔ นามนี้ตั้งแต่สร้างกรุงเทพฯ ถึงร้อยปี,” วชิรญาณวิเศษ ๑, ๓๑ (เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ ปิจอัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘): ๓๔๗. และดู “แก้วิมุติสงไสยในนามท่านเสนาบดี,” วชิรญาณวิเศษ ๑, ๓๒ (เดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ ปิจอัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘): ๓๘๖.

^{๖๓} “แจ้งความ,” วชิรญาณวิเศษ ๒, ๔๗ (เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙): ๓๗๕.

^{๖๔} “เราจัดการใหม่,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (11 December 1894): 3.

นาย ริชาร์ด เกิตเต (Richard Götte) ชาวเยอรมัน เริ่มวางจำหน่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ (ค.ศ. ๑๘๘๘) โดยมีนายจอห์น มาแชล (Mr. John Marshall) ทนายความชาวอังกฤษซึ่งเคยทำงานบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สตรีทโทมัสเมืองสิงคโปร์มาก่อนเป็นบรรณาธิการ และมีนายจอห์น โจเซฟ ลิลี่ (Mr. John Joseph Lillie) ครูโรงเรียนอัสสัมชัญคอลเลจเป็นผู้เขียนบทความลงพิมพ์ด้วยผู้หนึ่ง

ต่อมา นายเกิตเตถูกรัฐบาลสยามโดยเสนาบดีว่าการต่างประเทศฟ้องร้องความหมิ่นประมาท (Libel) เนื่องจากหนังสือพิมพ์สยามเมอร์แคนไดล์ คาเสต คัดข่าวจากนิตยสาร Women's World ฉบับเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ (ร.ศ. ๑๐๘ / ค.ศ. ๑๘๘๙) ที่มีเนื้อหาวิพากษ์วิจารณ์พระมหากษัตริย์สยามกับพิมพ์บทวิจารณ์การเกณฑ์แรงงานทำการพระเมรุของราชสำนัก^{๖๕} ต่อมาจึงถูกตัดสินลงโทษโดยศาลกงสุลเยอรมันจึงต้องยุติการพิมพ์ หลังจากนั้นหนังสือพิมพ์สยามเมอร์แคนไดล์ คาเสต ถูกขายทอดตลาด ผู้ที่ประมูลได้คือนายจอห์น โจเซฟ ลิลี่ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรส (The Siam Free Press) เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔ (ค.ศ. ๑๘๙๑)

หนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสมักพิมพ์เนื้อหาวิพากษ์วิจารณ์การดำเนินงานของรัฐบาลสยาม และถูกกล่าวถึงว่าเสนอข่าวเอนเอียง สนับสนุนผลประโยชน์ของฝรั่งเศสและยุ้งให้รัฐบาลอินโดจีนฝรั่งเศสขัดแย้งกับรัฐบาลสยามอยู่เสมอ ดังปรากฏเรื่องราวตีพิมพ์ในนิตยสาร ธรรมสาร วิจารณ์ ฉบับวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ระบุว่า

“เมื่อขณะมิสเตอร์อาร์ คอตเต คนชาติเยอรมันออกหนังสือพิมพ์สยามเมอร์แคนไดล์แคตเซต อยู่ ณ นั้น มิสเตอร์ลิลี่ก็ช่วยแต่งข้อความลงพิมพ์ ตีเตียนว่าร้ายแก่บ้านเมืองไทยเสมอมา ครั้นมิสเตอร์อาร์ คอตเต ถูกฟ้องว่าลงพิมพ์ตีเตียนหมิ่นประมาทราชาธิปไตยสยาม ศาลกงสุลเยอรมันตัดสินให้ลงโทษขังคุก และปรับมิสเตอร์อาร์ คอตเต แล้วอยู่มาไม่ช้า มิสเตอร์อาร์ คอตเต ก็เลิกหนังสือพิมพ์สยามเมอร์แคนไดล์แคตเซตนั้นเสีย มิสเตอร์ลิลี่ก็ลักออกจากกรับจ้างเปนครูในโรงเรียนแอตซำชั้นคอลเลจ ออกหนังสือพิมพ์ขึ้นใหม่ชื่อ “สยามฟรีเพรส” เปนเอดิเตอร์เอง ตั้งใจตีเตียนให้ร้ายแก่บ้านเมืองไทยและคนชาติไทยเสมอ มามิได้หยุดหย่อน”^{๖๖}

โดยสภาวะการณ์ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๓ – พ.ศ. ๒๔๓๖ (ค.ศ. ๑๘๙๐ – ค.ศ. ๑๘๙๓) มีความขัดแย้งในบริเวณชายแดนระหว่างสยามกับอินโดจีนฝรั่งเศสจนถึงกับเกิดการปะทะและเตรียมพร้อมทำสงครามกับอินโดจีนฝรั่งเศส ข่าวในหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ ขณะนั้นจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับสถานการณ์การรบ และการเตรียมการเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของชนชาวตะวันตกชาติต่างๆ ที่ค้าขายและมีผลประโยชน์ในสยาม แต่เนื่องจากในกรุงเทพฯ เวลานั้นมีเพียงหนังสือพิมพ์ที่ออกเป็นรายสามวันกับหนังสือพิมพ์ที่ออกเป็นรายสัปดาห์ ทั้งเนื้อหาในข่าวก็มักเป็นข่าวลือทำให้ผู้อ่านไม่อาจที่จะรู้ข่าวสารที่เป็นจริงได้ทันการ อีกทั้งหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสก็มักจะเสนอข่าวที่ไม่ตรงไปตรงมา ดังนั้นจึงมี

^{๖๕} “Newspaper libel in Siam,” Straits Times Weekly Issue (23 July 1890): 1.

^{๖๖} “ว่าด้วยหน้าที่ของกรุงสยาม,” ธรรมสาร วิจารณ์ (๒ เมษายน ๑๑๒): ๑ – ๒.

ความเคลื่อนไหวที่จะออกหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์โดยคนอังกฤษในกรุงเทพฯ เป็นหนังสือพิมพ์รายวันฉบับใหม่ที่มุ่งหมายให้เป็นหนังสือพิมพ์ที่มีคุณภาพไม่กร้าวราว มีเนื้อหาที่เชื่อถือได้และมีความเป็นกลางไม่เป็นฝักฝ่าย (quiet, respectable, and non-partisan) ปรากฏเป็นข่าวในหนังสือพิมพ์สิงคโปร์เมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖^{๖๗}

บุคคลที่ริเริ่มดำเนินงานหนังสือพิมพ์ฉบับใหม่ในกรุงเทพฯ คือนายวิลเลียม อัลเฟรด กูณะ ตีเลกี (William Alfred Goon Tilleke) ทนายความชาวสิงคโปร์ในบังคับอังกฤษซึ่งเดินทางเข้ามาประกอบอาชีพทนายความในกรุงเทพฯ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ (ค.ศ. ๑๘๙๐) กับ นาย จอร์จ วิลเลียม วาร์ด (George William Ward) ผู้เคยทำงานผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์**บางกอกไทมส์** (The Bangkok Times) มาก่อน การสนทนาระหว่างทั้งสองทำให้เห็นช่องทางที่จะออกหนังสือพิมพ์ขึ้นอีกฉบับหนึ่งแต่ด้วยเหตุที่ยังไม่มีแม้แต่โรงพิมพ์และไม่รู้สภาพสายการผลิตหนังสือพิมพ์เลย จึงปรึกษากับศาสตราจารย์ ดร. แซมมวล สมิท (Rev. Dr. Samuel Smith) ซึ่งมีประสบการณ์และเคยเจ้าของหนังสือพิมพ์จำหน่ายในกรุงเทพฯ หลายฉบับแต่ว่าเลิกทำธุรกิจหนังสือพิมพ์ไปแล้ว ครูสมิทได้ให้ความช่วยเหลือแก่บุคคลทั้งสองจัดการให้ใช้โรงพิมพ์บางคอแหลมเป็นสถานที่เริ่มต้นพิมพ์หนังสือพิมพ์**สยามออบเซอร์เวอร์**ขึ้น^{๖๘}

หนังสือพิมพ์**สยามออบเซอร์เวอร์**เป็นหนังสือพิมพ์รายวัน เริ่มวางจำหน่ายฉบับแรกวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖^{๖๙} มีนายวิลเลียม อัลเฟรด กูณะ ตีเลกี เป็นเจ้าของ นายจอร์จ วิลเลียม วาร์ด เป็นบรรณาธิการฝ่ายภาษาอังกฤษ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำหน้าที่บรรณาธิการฝ่ายไทย แต่ต่อมาไม่นานนายจอร์จ วิลเลียม วาร์ด เกิดความขัดแย้งกับนายวิลเลียม อัลเฟรด กูณะ ตีเลกี จึงลาออกจากตำแหน่งบรรณาธิการ บรรณาธิการฝ่ายภาษาอังกฤษเปลี่ยนเป็นนายฮารี ฮิลแมน (Mr. Harry Hillman) เมื่อหนังสือพิมพ์**สยามออบเซอร์เวอร์**ดำเนินการมาได้ประมาณ ๑ ปี ๔ เดือนจนถึงสิ้นเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๔) จึงริเริ่มรวบรวมข่าวภาษาไทยในรอบสัปดาห์ที่ผ่านมารวมพิมพ์

^{๖๗} “A new paper for Bangkok,” *The Straits Times Weekly Issue* (18 July 1893): 9. เนื้อหาในรายงานข่าวระบุว่า “It is arranged to publish at Bangkok a new daily paper to be called the Siam Observer, and to be published from the first of August onwards. If that be carried out, the Siam Observer, while the youngest of several English papers in Bangkok, will be the only daily. It is intended that the Siam Observer shall be “quiet, respectable, and non-partisan.” If the editor succeeds in carrying out that design, he will have accomplished an abnormal feat. There appears to be something in the air of Bangkok that is injurious to quietude, inimical to respectability, and almost incompatible with non-partisanship.”

^{๖๘} Wright, Arnold; Breakspear, Oliver T., *Twentieth century impressions of Siam: its history, people, commerce, industries, and resources, with which is incorporated an abridged edition of Twentieth century impressions of British Malaya*, (London [etc.] : Lloyds Greater Britain Publishing Company, Ltd., 1908), 295.

^{๖๙} “คำนำ วันเกิดของเรา,” *สยามโมเดิร์น* (๖ สิงหาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑ สิงหาคม ๑๑๔): ๖๕๗.

เป็นหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์มีชื่อว่า สยามไมตรี ศิริออบเซอร์เวอร์สะตะมะวาร เริ่มจำหน่ายตั้งแต่วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕)

เนื่องจากหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เริ่มต้นในเวลาคาบเกี่ยวกับเหตุการณ์กองเรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาทอดสมอหน้าสถานทูตฝรั่งเศสในแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งในปัจจุบันเรียกว่าเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (Paknam Incident 1893) และประกาศปิดอ่าวสยาม เนื้อหาข่าวหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ตั้งแต่แรกจึงเป็นรายงานข่าวสถานการณ์ความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับสยามโดยนำมาจากข่าวในหนังสือพิมพ์ทั้งในประเทศและต่างประเทศ และจากข่าวโทรเลขของบริษัทรอยเตอร์ กับบริษัทฮาวาส กับนำข่าวจากส่วนภาษาอังกฤษแปลลงพิมพ์เป็นภาษาไทย

หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์วิพากษ์วิจารณ์การกระทำของฝรั่งเศสอยู่เสมอจนถึงกับพิมพ์ข้อความเป็นตัวอักษรขนาดใหญ่เปรียบเปรยการกระทำที่ไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศสทุกวันว่า “THE FRENCH ARE STILL AT CHANTABOON”^{๗๐} หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ยังวิพากษ์วิจารณ์ข่าวหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสว่ามักเสนอข่าวเข้าข้างฝรั่งเศสและชอบสร้างข่าวให้เกิดความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสนอกจากนี้หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ยังนำข่าวคติความในศาลกงสุลมาลงพิมพ์ด้วยเนื่องจากเจ้าของและบรรณาธิการฝ่ายภาษาอังกฤษมีอาชีพเป็นทนายความรับจ้างว่าความในศาลกงสุลอยู่ด้วย ข่าวคติความที่นำลงพิมพ์ทั้งในภาคภาษาอังกฤษและที่แปลเป็นภาษาไทยมักกระทบกระทั่งกับฝ่ายคู่ความฝ่ายตรงกันข้ามจึงถูกตอบโต้ในหน้าหนังสือพิมพ์ บางกอกไทมส์ อยู่เสมอและในบางครั้งถึงกับเป็นคดีความฟ้องร้องกันในศาลกงสุลขึ้นเป็นคดีใหม่อีกด้วย^{๗๑}

นอกจากนี้หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ยังกระทบกระทั่งกับหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ด้วยเหตุที่หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ปรับเปลี่ยนรูปแบบเป็นหนังสือพิมพ์รายวันสองภาษาแล้วจัดหมวดหมู่ข่าวในฉบับเป็นแบบเดียวกันกับหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ซึ่งในการปรับเปลี่ยนรูปแบบใหม่นั้นหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ใช้วิธีแจกหนังสือพิมพ์ให้แก่เชื้อพระวงศ์และผู้มีบรรดาศักดิ์โดยไม่คิดมูลค่า หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์จึงพิมพ์บทความแดกดันค่อนข้างขบขันว่าหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ลอกเลียนรูปแบบจากหนังสือพิมพ์ของตนเป็นเหตุให้มีการตอบโต้กันทางหน้าหนังสือพิมพ์เป็นประจำจนถึงกับหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ส่วนภาษาไทยลงพิมพ์คอเรศปอนเดนจากผู้อ่านชื่อว่า “นายกุลละมหาดเล็ก” เมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) อ่างพระกระแสน้ำรับสั่งของเสนาบดีพระองค์หนึ่งร่วมกับการแสดงทัศนะของเสนาบดีอีกท่านหนึ่งวิจารณ์การเขียนข่าวของหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ว่า

^{๗๐} “Untitled,” Singapore Free Press (13 December 1893): 2.

^{๗๑} “ความเรื่องหมิ่นประมาทศาล เอดิเตอร์สยามออบเซอร์เวอร์ถูกปรับ,” สยามไมตรี ๑, ๒ (๒๔ มกราคม ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๓ มกราคม ๑๑๓): [๓๑].

“คำว่าตบหัวลูบหลังทำเป็นที่ช่วยเตือน แต่ใช้ถ้อยคำต่ำช้า เป็นการรบ หยาบคาย เหมือนภาษาเสียงควายที่ทุ่งแสลงแพรพระองค์ท่านได้ทรงอ่านแล้วรับสั่งว่าเสวยพระโสรจ แทนน้ก ...”^{๗๒}

ในคอเรสปอนเดนเตเดียวกันนี้ยังแสดงร่องรอยการอ้าง “ธรรมเนียมโบราณ” นำมา วิพากษ์วิจารณ์ “เอดิเตอร์” หรือบรรณาธิการฝ่ายไทยของหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ว่า

“... ออบเซอร์เวอร์ออกพิมพ์ครั้งหนึ่งนานแล้ว ผู้อ่านทั้งหลายคงจะจำได้ ‘ว่ามีสมุด ตำราแสนเรื่องสมุดหนึ่ง’ ... ข้อนี้มหาชนเห็นทั่วกันว่า ตำราของใครในมนุษย์โลกนี้ ... ใน เดียวนี้ ที่จะมาร่วมกันอยู่ถึงแสนเรื่อง คือสิบหมื่นเรื่องนั้นไม่มีเลย แต่พระธรรมของสมเด็จพระพุทธเจ้า ยังมีแต่เพียง ๘๔๐๐๐ พระธรรมขันธ์เท่านั้น ... ข้อนี้ก็เห็นว่า ออบเซอร์เวอร์ เปนมหาโกหกอันใหญ่หลวงหมายจะพ้อลวงโลกสยามแลโลกยุโรปทั้งมนุษย์โลก ให้ลุ่มหลง เชื่อถือว่าจริงควรจะให้ฉายานามบัตรออบเซอร์เวอร์ว่าเปน “มหาเกราฎิก” แลเปน “มหานา โค” โดยแท้ ข้อนี้ออบเซอร์เวอร์ผิดด้วยตั้งใจแกล้งจะกล่าวเท็จ ถ้าในวินัยฝ่ายพระเรียกว่า อวดอุตริมนุสสรรม แต่เปนปาราชิกเอดิเตอร์...

ทันใดนั้น ... ท่านเสนาบดีจึงทูลว่า ... ต้องเรียกว่าหนังสือพิมพ์ “วัวลำพองหัว ลำพอง” เพราะชื่อตำบลแห่งหนึ่งแต่ก่อนเรียกว่า “วัวลำพอง” ภายหลังคนเรียกกลายเป็นว่า “หัวลำพอง” ... ก็เหมือนอย่างเอดิเตอร์ออบเซอร์เวอร์ แต่เดิมก็หมายว่าจะลงเขาเล่นลองๆ เหมือนวัวลำพอง ครั้นสมองเดือดฟุ้งมากขึ้นจะว่าอะไรก็กลายเป็นหัวลำพองไป”^{๗๓}

ทัศนคติของเสนาบดีตลอดจนคำอธิบายพฤติกรรม ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่าฟุ้งซ่าน เช่น “วัวลำพอง หัวลำพอง” ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ยังคงอยู่ในความทรงจำของสาธารณชนสืบทอดต่อมานับ สิบปี ด้วยใน พ.ศ. ๒๔๔๗ (ค.ศ. ๑๙๐๔) เอดิเตอร์อาร์มณชั้นพิมพ์คอเรสปอนเดนเตของผู้อ่านลงนามว่า “ผู้ตีขี้เกีจฟุ้ง” ในนิตยสารสยามประเพณีว่า

“... ขอแถมท้ายเปนกลอนสอนอ้ายหมา อ้ายชาติค่าหัวล้านกระบานใส พูจอวดดี ทุกอย่างอ้ายจัญไร ท่านผู้ใดอ่านว่าบ้าลำพอง ท่านบางผู้ดูอ่านก็ดูดำ ว่าอ้ายกุหลาบคุยออก ผุยโผง พูจอวดดีมีปัญญาอ้ายหน้าโงง พูจโป้งโหยงปากบอนสอนผู้ตี”^{๗๔}

ข้อความที่ตีพิมพ์ตอบโต้อย่างหนักหน่วงไม่น้อยหน้ากันในหน้าหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ดังกล่าวข้างต้นนี้สะท้อนว่าผู้เขียนคอเรสปอนเดนเตที่ใช้นามว่า “นายกุลละมหารเล็ก” รู้จัก ก.ศ.ร.

^{๗๒} “ห้ามศึกหนังสือพิมพ์,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (๑๒ มกราคม ๑๓๓): ๕.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๗๔} “กลอนดำตาทะหัวล้านพันขาว,” สยามประเพณี ๕, ๑๓ (กรกฎาคม ๑๒๓): (๒๐).

กุหลาบ เอติเตอร์หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เป็นอย่างดี ทั้งยังให้ภาพลักษณ์และกรรมวิธีของชนชั้นนำสยามซึ่งเป็นผู้อ่านและมีสายสัมพันธ์กับหนังสือพิมพ์บางกอกโตมส์มาแต่เดิม เช่นที่ระบุไว้

“มีพระกระแสรับสั่งจะให้เลิกการด่าว่ากันเสียอย่าให้มีต่อไป ด้วยตั้งพระไทยจะทรงฟังในข่าวเหตุการณ์บ้านเมืองถ้าช่างใดไม่ฟัง จะทรงหาโอกาสให้ช่างนั้น ได้รับพระราชอาญาแผ่นดินสักวันหนึ่ง แล้วจะทรงแข่งให้หนังสือพิมพ์ขาดทุนเปนนันตรายไปด้วย”^{๗๕}

อย่างไรก็ตามหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์หนังสือพิมพ์ฉบับใหม่ของกรุงเทพฯ ที่เสนาบดีเชื้อพระวงศ์ทรงอ่านแล้วถึงกับด่าว่า “แสบพระโสทร” นี้ กลับเป็นที่นิยมไม่น้อยกว่าหนังสือพิมพ์บางกอกโตมส์หรือหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรส ดังจะเห็นได้จากความสามารถในการพิมพ์จำหน่ายเป็นรายวันได้อย่างต่อเนื่องและถึงกับสามารถรวมข่าวภาษาไทยในรอบสัปดาห์พิมพ์จำหน่ายได้ภายในปีที่ ๒ ในขณะที่หนังสือพิมพ์บางกอกโตมส์พิมพ์จำหน่ายมาก่อนหน้านั้นเป็นเวลานานเพิ่งจะเริ่มขยับปรับรูปแบบเป็นหนังสือพิมพ์รายวัน^{๗๖}

เนื้อหาหลักในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ส่วนภาษาไทยมีลักษณะการเสนอข่าวที่เป็นเรื่องของสยาม และโดยเหตุที่สภาพสังคมกรุงเทพฯ ตลอดจนในอาณานิคมบริเวณต่างๆ ในสยามในเวลานั้นเป็นสังคมที่ประกอบไปด้วยผู้คนชาวไทยสยาม จีน มอญ แขก ญวน หลายเชื้อชาติที่อาศัยอยู่ในสยามมาแต่เดิมนับเป็นเชื้อสายผู้ที่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยหรืออพยพมาจากการสงครามเมื่อไม่กี่ชั่วรุ่นบรรพบุรุษ และยังมีคนจีนอพยพ คนเดินทางค้าขายและชาวตะวันตก ฯลฯ ข่าวสารที่ลงพิมพ์จำนวนมากจึงเป็นข่าวอาชญากรรมและความเดือดร้อนจากอาชญากรรม ข่าวจากปัญหาอาณานิคม ปัญหาการพนัน บ่อน หวย ถั่วโป และข่าวความเดือดร้อนจากกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมที่ล้าหลังเพราะกฎหมายและผู้บังคับใช้กฎหมายฝ่ายสยาม ตลอดจนการที่ต้องเผชิญกับความแตกต่างในการปฏิบัติตามกฎหมายของคนในบังคับชาติยุโรปต่างๆ อีกด้วย

นอกจากนี้หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ส่วนที่เป็นภาษาไทยใช้ลักษณะการเขียนและวิจารณ์ข่าวโดยให้ข้อมูลประวัติความเป็นมาเพิ่มเติมนอกจากที่เป็นข่าวเหตุการณ์ มีการเปิดพื้นที่ให้ผู้อ่านส่งความคิดเห็นเรียกว่า “คอเรสปอนเดน” หรือ “อัญมณีลิขิตก์” มาลงพิมพ์ได้ ประกอบกับการนำเสนอข่าวสารมีลักษณะให้ข้อมูลระหว่างบรรทัดซึ่งสื่อสารกับผู้อ่านได้โดยตรง และการเขียนบทวิจารณ์ของบรรณาธิการก็มักแสดงความคิดเห็นต่อเหตุการณ์ที่เป็นข่าวหรือแสดงทัศนะวิพากษ์สถานการณ์บ้านเมือง และแสดงทัศนะโต้ตอบคอเรสปอนเดนหรือจดหมายจากผู้อ่านเป็น “คำนำ” หรือ “อารัมภวาณิฉนา” รวมทั้งหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ยังเป็นผู้คิดประดิษฐ์วิธีการนำเสนอข่าวหรือบทความที่มีลักษณะเป็นทัศนะวิจารณ์โดยบรรณาธิการและคอเรสปอนเดนของผู้อ่านอย่างต่อเนื่องหลายตอนเป็นผลให้ข่าวและบทความหลายเรื่อง เช่น “สนทนาระหว่างโอลด์สยามกับยัง

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๗๖} หนังสือพิมพ์บางกอกโตมส์เริ่มเปลี่ยนจำหน่ายเป็นหนังสือพิมพ์รายวันสองภาษาเมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๔) แต่หนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสยังไม่มีข้อมูลชัดเจนว่าเปลี่ยนเป็นหนังสือพิมพ์รายวันหรือไม่อย่างไร.

สยาม” “เมื่อไรหนอ” “เขาพูกันว่า” “ทำอย่างไรจะได้เห็น” ได้รับความนิยมจากผู้อ่านเป็นจำนวนมากจนถึงกับได้รับสมญานามว่า “หนังสือมอนิงโพลิติก” (Morning Politics)^{๗๗}

ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำหน้าที่ในตำแหน่งบรรณาธิการฝ่ายไทยตลอด ๕ ปีเต็ม งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จำนวนมากเฉพาะที่ปรากฏเป็นงานนิพนธ์ “คำนำ” หรือ “อารัมภกัณฑ์” มีจำนวนไม่น้อยกว่า ๑๕๐ เรื่อง ทั้งยังมีงานนิพนธ์ที่เป็นบทความต่อเหตุการณ์ข่าวเฉพาะเรื่อง งานนิพนธ์ที่เขียนวิจารณ์และเพิ่มเติมข้อมูลประวัติบุคคลหรือความเป็นมาของเหตุการณ์ไว้ท้ายข่าว ตลอดจนงานนิพนธ์ที่นำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องประวัติโบราณต่างๆ ของสยาม

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ส่วนใหญ่มีความสืบเนื่องสอดคล้องกับข่าวสถานการณ์บ้านเมืองและปัญหาบ้านเมืองของสยาม ตัวอย่างเช่น งานนิพนธ์เรื่อง “อารัมภกัณฑ์ (คำนำ) ความกะตัญญู รักชาติ, รักประเทศ, รักศาสนา, ฝ่ายสยาม” และเรื่อง “อารัมภกัณฑ์ (คำนำ) ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองภูมิลำเนาของตน” ซึ่งสอดคล้องกับข่าวปัญหาการสร้างคนในบังคับฝรั่งเศสในสยาม

งานนิพนธ์ที่ได้รับความนิยมและน่าจะส่งผลต่อความรู้สึกนึกคิดของผู้อ่านและชนชั้นนำในสยามเป็นจำนวนไม่น้อย ได้แก่ งานนิพนธ์เรื่อง “เมื่อไรหนอ” ซึ่งเริ่มต้นด้วยความคิดเห็นและทัศนะวิจารณ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีต่อเหตุการณ์บ้านเมืองในหลายเรื่องซึ่งเริ่มตีพิมพ์ตั้งแต่วันที่ ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕)^{๗๘} และต่อมางานนิพนธ์นี้ได้เปิดพื้นที่ให้ผู้อ่านส่งคอเรสปอนเดนเรื่องเมื่อไรหนอมาร่วมลงพิมพ์ด้วย ตัวอย่างงานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ที่มีผลสะท้อนไม่น้อยแม้เพียงจะเขียนข้อความเพียงสั้นๆ เช่น “เมื่อไรหนอ จะมีปาลีแมนในกรุงสยาม”^{๗๙} ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารทรงพระราชนิพนธ์บทความเรื่อง “รายงานการประชุมปาลีแมนต์สยาม” ตีพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ (ค.ศ. ๑๙๐๕) ทรงยกตัวอย่างจากเรื่องเมื่อไรหนอว่าข้อที่จับใจพระองค์ที่สุดคือข้อที่ถามว่า “เมื่อไรหนอเราจะมีปาลีแมนต์” มาวิพากษ์วิจารณ์ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตลอดจนเขียนวรรณว่าฟุ้งซ่านกับแสดงพระราชดำริถึงความไม่เหมาะสมที่จะเกิดขึ้นจากการปกครองโดยรัฐสภาดังได้กล่าวมาแล้ว^{๘๐}

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีรูปแบบการเขียนคล้ายๆ กับเรื่อง “เมื่อไรหนอ” ซึ่งได้รับความนิยมจากผู้อ่านและเปิดให้ผู้อ่านเขียนเป็นคอเรสปอนเดนเข้ามาได้เช่นเดียวกันได้แก่งานนิพนธ์เรื่อง “เขาพูกันว่า” กับ “ทำอย่างไรจะได้เห็น” ทั้งนี้ในการเปิดพื้นที่ให้กับความคิดเห็นของผู้อ่านที่ส่งมาลงพิมพ์ในสยามออบเซอร์เวอร์ซึ่งมีเนื้อหาวิพากษ์ขนบธรรมเนียมประเพณีของสยามอย่างมีพลัง

^{๗๗} “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรสปอนเดน) [ข้าพเจ้าเห็นหนังสือพิมพ์ของท่านเป็นหนังสือสำคัญอนันต์คุณแก่ชาติบ้านเมืองสยามเป็นที่ยิ่ง จงมีนามสมญาปรากฏว่า หนังสือมอนิงโพลิติก],” สยามไมตรี (๑๓ ตุลาคม ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๐ ตุลาคม ๑๑๕): ๗๘๓.

^{๗๘} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๕ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ ตุลาคม ๑๑๔): ๙๔๒.

^{๗๙} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี: ๙๔๔.

^{๘๐} ดูเพิ่มเติมในบทที่ ๑ บทนำ หน้า ๖ - ๗ และเชิงอรรถบทเดียวกัน เชิงอรรถที่ ๑๗ - ๑๘.

มักจะมาจากจดหมายของผู้่านจำนวนมากที่เขียนมาตีพิมพ์เป็นประจำใน “คอเรสปอนเดน” และ “อัญมณีลิตซ์”

คอเรสปอนเดนจากผู้่านที่ทรงพลังเรื่องหนึ่งได้แก่ “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน” เริ่มตีพิมพ์เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๖)^{๙๙} มีเนื้อหาเป็นการวิพากษ์วิจารณ์ข้อเด่นและข้อด้อยของขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมของสยามและขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวตะวันตก และมักวิพากษ์วิจารณ์การจัดราชการกับการบริหารราชการของเสนาบดีและข้าราชการซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในขณะนั้น

ตัวอย่างคอเรสปอนเดนว่าด้วย “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน” ที่เขียนโดยผู้่านมีได้แก่ คอเรสปอนเดนของ “นายละหุ” เรื่อง “คำปุจฉาวิชันนาในระหว่างยังสยามแลโอลด์สยาม” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) เขียนมาว่า

“ยังสยามเห็นว่า ในเวลาบัดยบนี้คนต่างประเทศแลคนในบังคับต่างประเทศ มักจะมีประโยชน์แลความชอบธรรมมากกว่าคนไทย สับแยกสยามหลายเท่าหลายส่วน ... ข้าพเจ้าจะชี้แจงให้ท่านฟัง คนไทยเรานี้เสียเปรียบคนต่างประเทศมากนัก คนไทยเราก็ดูเหมือนเสียภาษีโรงร้าน ต้องสักข้อมือเปนไพร่หลวง เปนความแแต่ทนายก็ไม่ได้ ชั้นที่สุดเปนความก็ต้องมีประกันมิฉนั้นก็ต้องติดตรา แลยังต้องมีนายข้อมืออีก ความเสียเปรียบของคนไทยยังมีอีกหลายอย่างนัก แต่ความดูถูกก็มากกว่ากัน ก็ดูแต่คนต่างประเทศไปเฝ้าเจ้าวานหรือเยี่ยมขุนนาง เจ้าวานหรือขุนนางนั้นก็ยอมรีบร้อนออกมารับรองโดยแข็งแรง จับไม้ส้นมือกัน แต่ถ้าไทยไปเฝ้าหรือไปเยี่ยมกว่าเจ้าวานหรือขุนนางจะออกมาหากตั้งชั่วโมง พอออกมาแล้วก็ต้องยกมือไหว้ปลกๆ หมอบจนตะสอกด้าน”^{๑๐๐}

ทั้งนี้ผู้มีเขียนคอเรสปอนเดนหลายคนที่เสนอความคิดเห็นอย่างแหลมคมและได้รับความนิยมจากผู้่านเป็นจำนวนมาก อาทิ “นายยังสยาม” “นายชาติไทยแท้” “อำแดงเสียมภรรยานายสาม เปนเฝ้าพระสยาม บ้านคลองบางกอกกับนักเลงบริษัทหลายคน” “นายมงคลา” “นายปานลโลด” เป็นต้น ทั้งผู้เขียนคอเรสปอนเดนยังมีความหลากหลายทั้งโดยเชื้อสายและการมีถิ่นที่อยู่ในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองต่างๆ ตลอดจนมีทั้งผู้ที่เป็นคนในบังคับต่างประเทศ เช่น “อาตมาภาพเปนภิกษุรามัญอยู่ในกรุงเทพฯ” “ตันหลงแซ วิจิณานุการีออบเซอร์เวอร์ในบังคับต่างประเทศอยู่ปากน้ำโพ” “ผู้ส่งข่าวกรุงเก่าใส่เปนหนอนปากบอนจริงๆ” “จีนบ่าบามฮกมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรส บุตรหลวงบำรุงเงินประเทศหัวน้ำเงินเมืองภูเก็จ” เป็นต้น

ในระหว่างที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำงานในตำแหน่งบรรณาธิการฝ่ายไทย ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้มีส่วนร่วมกับชนชั้นนำสยามและผู้มีชื่อเสียงอีกหลายท่านดำเนินกิจกรรมที่มีลักษณะการส่งเสริมและ

^{๙๙} “คำปุจฉาวิชันนาในระหว่างยังสยามแลโอลด์สยาม,” สยามไมตรี (๒๔ มีนาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๐ มีนาคม ๑๑๔): ๒๓๕.

^{๑๐๐} “คำปุจฉาวิชันนาในระหว่างยังสยามแลโอลด์สยาม,” สยามไมตรี (๒๔ มีนาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๐ มีนาคม ๑๑๔): ๒๓๕ - ๒๓๖.

ผลักดันให้ชาวสยามมีความรู้และมีวิธีแสวงหาความรู้ตามแบบธรรมเนียมของชาวตะวันตก โดยการประชาสัมพันธ์กิจกรรมส่งเสริมการแสวงหาความรู้จากการอ่านหนังสือในห้องสมุดสาธารณะ รายงานจำนวนผู้อ่านหนังสือในห้องสมุดสาธารณะเป็นรายสัปดาห์อย่างเดียวกับที่ปรากฏเป็นรายงาน “The total return of visitors to the Raffles Library and Museum during the week ending” ในหนังสือพิมพ์เมืองสิงคโปร์ที่ดำเนินมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๖ (พ.ศ. ๑๘๗๓) และยังคงรายงานต่อเนื่องมาจนขณะนั้น โดยหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์และหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์พิมพ์รายงานข่าวจำนวนผู้อ่านหนังสือในห้องสมุดสาธารณะของกรุงเทพฯ ซึ่งจัดขึ้นที่ “วิทยาทานสถาน” เป็นหัวข้อข่าวประจำสัปดาห์เรียกว่า “รายงานราษฎรที่มาอ่านหนังสือในห้องอ่านตามอำเภอใจของวิทยาทานสถาน” ตลอดจนแจ้งข่าวกิจกรรมของวิทยาทานสถานตั้งแต่วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕)^{๘๓}

๒.๙ บทบาทเมื่อเกี่ยวข้องกับวิทยาทานสถาน

วิทยาทานสถานก่อตั้งขึ้นและเปิดทำการเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘^{๘๔} โดยความอุปถัมภ์ของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ มีวัตถุประสงค์ให้เป็นสถานในการแสวงหาความรู้ด้วยวิธีการเดียวกับชาวตะวันตก กล่าวคือ มีสถานที่ที่ให้บริการหนังสืออ่านภาษาไทยและภาษาต่างประเทศและจัดกิจกรรมที่เกี่ยวข้องด้วยวิทยาการ มีสถานทำการที่ตีกลวงริมสี่กั๊กถนนเจริญกรุงด้านใต้

กิจกรรมที่โดดเด่นของวิทยาทานสถานได้แก่กิจกรรมให้ความรู้ซึ่งจัดขึ้นทุกวันพระ เป็นพระธรรมเทศนาและแสดงปาฐกถา “เลกเชอร์” ความรู้ในทางวิทยาการตะวันตกโดยเชิญบุคคลสำคัญชาวตะวันตกและชาวไทยเป็นผู้แสดงปาฐกถา ตลอดจนจัด “สักกะวาที่ประวาที่” หรือ “ดีเบต” (debate) ในประเด็นเกี่ยวกับธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ในสยาม การจัดกิจกรรมของวิทยาทานสถานได้จัดสถานที่ให้ภรรยาและบุตรหญิงของสมาชิกวิทยาทานสถานเข้าร่วมฟังปาฐกถาด้วย^{๘๕}

บุคคลสำคัญชาวตะวันตกและชาวสยามที่ได้รับเชิญให้เป็นผู้แสดงปาฐกถาและสักกะวาที่ประวาที่มีอาทิ นายแพทย์อดัมสัน (Dr. Hans Adamson – พระบำบัดสรรพโรค) นายแพทย์แคริงตัน (Dr. John Carrington) สาธุคุณ แซมมวล โจนส์ สมิท (Rev. Dr. Samuel Jones Smith) หรือครูสมิท นายร้อยเอก ยี อี เจริณี (Gerolamo Emilio Gerini – พระสารสาสน์พลชั้นท์) บุคคลที่เป็นชาวสยามมีอาทิ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลลาสเลอสรรรค์ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร นายเฟงศรีสรักษ์ (เฟ่ง บุนนาค) นายร้อยเอกนายแจ่ม หลวงดำรงแพทยาคุณ (เทียนฮี้ สารสิน - พระยาสารสิน

^{๘๓} “ต้นเหตุมีวิทยาทานสถาน [เปิดสถานสโมสรสนับนิตสามัญชน],” *สยามไมตรี* (๑๙ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๓ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๘๓.

^{๘๔} “Siamese Literary Venture,” *The Straits Times* (19 November 1895): 2.

^{๘๕} “ด้วยกรรมการวิทยาทานสถานปรารถนาให้เราแจ้งความให้มหาชนทราบ,” *สยามไมตรี* (๒๘ มกราคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๑ มกราคม ๑๑๔): ๖๖.

สวามิภักดิ์) นายเนตรเปรี๊ญ นายสนั่น (สนั่น เทพหัสดิน – เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) รวมทั้ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ในการแสดงปาฐกถาและสักกะวาทีประวาทีครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จผ่านถึงกับหยุดรถพระที่นั่งทรงสดับฟัง “เลกเซอร์” อยู่ที่ด้านนอกวิทยาลัยอาชีวศึกษาวิทยาลัยอาชีวศึกษา^{๘๖}

ก.ศ.ร. กุหลาบ มีบทบาทในการช่วยเหลือกิจการวิทยาลัยอาชีวศึกษาโดยร่วมพิมพ์รายงานจำนวนผู้อ่านหนังสือเป็นรายสัปดาห์และพิมพ์แจ้งข่าวที่จะได้กระทำในวิทยาลัยอาชีวศึกษาเป็นประจำ ทั้งยังได้รับเชิญเป็นผู้แสดงปาฐกถาตลอดจนให้ยืมหนังสือกับรูปภาพที่พิมพ์ในฝรั่งเศสเมื่อสมัยอยุธยา อาทิจาภาพราชทูตสมเด็จพระนารายณ์เพื่อจัดแสดงในวิทยาลัยอาชีวศึกษาเป็นระยะๆ^{๘๗} ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุว่า เขาได้แสดงภาพถ่ายของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ที่ได้ถ่ายคู่กับ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่กรุงปารีสไว้ที่วิทยาลัยอาชีวศึกษาอีกด้วย

ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้รับเชิญเป็นผู้แสดงปาฐกถาที่วิทยาลัยอาชีวศึกษาเมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) พร้อมกับนายร้อยเอก ยี อี เยรีนี มีรายงานข่าวลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ระบุว่า

“เมื่อคืนวันที่ ๑๔ เดือนนี้เวลาสองทุ่มที่วิทยาลัยอาชีวศึกษามีเทศกาลขออธิบายด้วยสิ่งของโบราณเป็นการนำพียงนัก มีเจ้านายขุนนางข้าราชการแลพระสงฆ์ได้ไปประชุมฟังเป็นอันมาก ทั้งมีสตรีสยามไปฟังเป็นครั้งแรกด้วย

กัณฑ์ที่ ๑ มองสิเออร์กุหลาบลูกศิษย์ของบิชอปปาเลอกัวฝรั่งเศส แลสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ได้เป็นปาฐกถาด้วยเรื่องธรรมเนียมไทยไว้ผมแลตัดผมมาแต่โบราณเปลี่ยนแปลงมาต่าง ๆ แลแสดงด้วยธรรมเนียมใช้เสื้อครุยของข้าราชการแต่โบราณ แลแสดงรูปแต่โบราณต่างๆ เปนพยานด้วย

กัณฑ์ที่ ๒ นายร้อยเอกเยรีนี ครูสอนวิชาในโรงเรียนนายร้อยทหารบก ผู้เป็นศิษย์ของมหาจินตะกะระวีแมกซ์มือเลอร์ นักปราชญ์ใหญ่ในกรุงอังกฤษ แสดงด้วยมูลเหตุแรกเกิดหนังสือไทย อธิบายเหตุผลโดยพิศดาร ... ซึ่งเทศกาลขออธิบายด้วยสิ่งของและธรรมเนียมโบราณทั้งสองกัณฑ์นี้ มีคนผู้ฟังชมสรรเสริญว่ามองสิเออร์กุหลาบเป็นอาจารย์พิเศษในสยามคนหนึ่งช่างเก็บช่างจำช่างรำพรรณ แลช่างเทศดลกใช้ภาษา ‘กุลีแลงเควช’ มาก มีคนชอบฟังหัวร่อสนุกใจมาก (แต่ผู้ฟังบางคนว่า เขาเคยเป็นคนช่างพูดผสมผสานดีมานานแล้ว) แต่กัณฑ์ที่สองซึ่งมีคเตอร์ ยี.เอ. เยรีนี แสดงด้วยมูลเหตุที่เกิดอักษรไทย แลแสดงแบบอย่างหนังสือ

^{๘๖} “อะไรเป็นลักษณะสุภาพบุรุษย์ คือเปนเย็นเตลแมนฝรั่ง,” สยามไมตรี (๒๘ มกราคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๔ มกราคม ๑๑๔): ๗๔.

^{๘๗} “เล็กเซอร์วิทยาลัยอาชีวศึกษา,” สยามไมตรี (๒๔ ธันวาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๗ ธันวาคม ๑๑๔): ๑๐๘๕. และดู “สำแดงรูปภาพราชการโบราณในวิทยาลัยอาชีวศึกษาชวนไว้ให้มหาชนดูตามอำเภอใจ,” สยามไมตรี (๓๐ มีนาคม ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๘ มีนาคม ๑๑๕): ๒๕๔.

โบราณได้ถึง ๒๔ อย่างนั้น ผู้ฟังชาวสยามทั้งหลายมีความชอบชมสรรเสริญว่าเป็นประโยชน์แก่ชนชาวสยามหาที่สุดมิได้”^{๘๘}

ก.ศ.ร. กุหลาบทำงานกับหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์จนถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗)^{๘๙} เนื่องจากในเดือนพฤษภาคมก่อนหน้านั้นนายวิลเลียม อัลเฟรด กูนะ ดิเลกิ เจ้าของหนังสือพิมพ์ได้รับตำแหน่งแทนเจ้ากรมอัยการ ในกระทรวงยุติธรรม^{๙๐} (ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ในขั้นที่สุดเป็นพระยาวรรณการประสิทธิ์) จึงประกาศขายโรงพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ทั้งหมดให้กับน้องชาย ๒ คน คือ นาย อาเชอ แพรนซิช กูนา ดิเลกิ (มีบรรดาศักดิ์ในท้ายที่สุดเป็นพระยาสิงหสาคกร ผู้ช่วยอธิบดีกรมเจ้าท่า)^{๙๑} และนาย รอเบิต เอดวิน กูนา ดิเลกิ (มีบรรดาศักดิ์ในท้ายที่สุดเป็นพระวิรัชเวชกิจ นายแพทย์ใหญ่ในโรงพยาบาลวชิรพยาบาล)^{๙๒} เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๐^{๙๓} หลังจากนั้นในเดือน ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้เริ่มพิมพ์ หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามประเภทสุนทรโวาทพิเศษ ของตนเอง เริ่มวางจำหน่ายเป็นรายเดือนฉบับแรกวันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗) จนถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๘) จึงขอลาออกจากสยามออบเซอร์เวอร์ รวมระยะเวลาที่ทำงานในตำแหน่งเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เป็นเวลา ๕ ปีเต็ม^{๙๔}

๒.๑๐ ชีวิตและการทำงานเมื่อเป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเภทกับทำงานให้หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

หลังจาก ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ทำหน้าที่บรรณาธิการนิตยสารสยามประเภทของตนเองแล้วจึงลาออกจากตำแหน่งบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ทำงาน

^{๘๘} “เทศนา (เล็กเชอ) ที่วิทยาลัยทนายในคืนวันที่ ๑๔ ธันวาคม,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (๑๙ ธันวาคม ๑๑๔): ๕.

^{๘๙} จากลักษณะการใช้สำนวนภาษาของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีความเป็นไปได้ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ คงจะทำงานอย่างไม่เป็นทางการกับหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ จนถึงเดือน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๑

^{๙๐} “แจ้งความกระทรวงยุติธรรม (คัดจากราชกิจจานุเบกษา) [โปรฎเกล้าฯ ให้มีสเตอร์เตเลกิ รับราชการแทนเจ้ากรมอัยการในกระทรวงยุติธรรม],” สยามไมตรี (๒๕ พฤษภาคม ๑๑๖ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๘ พฤษภาคม ๑๑๖): ๓๘๖.

^{๙๑} มหาวงศ์เล่ม ๓ พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์โท พระยาวรรณการประสิทธิ์ (คุณติลก) อธิบดีกรมอัยการ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓), หน้า (๖) – (๗).

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๗).

^{๙๓} “ประกาศ,” สยามไมตรี (๓๐ พฤศจิกายน ๑๑๖ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๖ พฤศจิกายน ๑๑๖): ๙๓๗.

^{๙๔} “คำลานายกุหลาบออกจากออบเซอร์เวอร์,” สยามประเภท ๑, ๕ (เมษายน ๑๑๗): ๓๓๗.

บรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณีตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ จนถึงเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นเวลาประมาณ ๙ ปี ในระหว่างที่ทำงานเป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณีนั้น ปรากฏว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ทำงานกับหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ – พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๑๗ – ร.ศ. ๑๒๐) ซึ่งมีรายละเอียดชีวิตการทำงานและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังนี้

๒.๑๐.๑ งานนิพนธ์เมื่อทำงานเป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณี

นิตยสารสยามประเพณีเริ่มต้นพิมพ์เป็นนิตยสารรายเดือนและเริ่มวางจำหน่ายฉบับวันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๖ เป็นฉบับแรกเมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อวางจำหน่ายครบปีแรกขึ้นปีที่ ๒ จึงปรับการวางจำหน่ายมาเป็นรายครึ่งเดือน เมื่อขึ้นปีที่ ๓ จึงปรับการวางจำหน่ายอีกครั้งหนึ่งเป็นราย ๑๐ วัน และเมื่อจำหน่ายมาจนใกล้ถึงสิ้นปีที่ ๔ จึงประกาศเลื่อนการวางจำหน่ายฉบับแรกของปีที่ ๕ จากเดือนธันวาคม เป็นวันที่ ๑ เมษายน เพื่อให้ตรงกับวันขึ้นปีใหม่ของสยาม แต่ทว่า การพิมพ์นิตยสารสยามประเพณีหยุดชงักไปชั่วระยะเวลาหนึ่งซึ่งในระหว่างนั้นปรากฏข้อมูลว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีคดีความฟ้องร้องกับท่านผู้หญิงปริกสมุทบุรานุรักษ์ มีเนื้อหาในคดีว่าท่านผู้หญิงปริกได้ครอบครองยืมเครื่องพิมพ์พร้อมวัสดุอุปกรณ์แล้วมิได้มอบคืนแก่ ก.ศ.ร. กุหลาบ^{๕๕} ต่อมานิตยสารสยามประเพณีที่หยุดชงักไประยะหนึ่งจึงกลับมาเริ่มพิมพ์วางจำหน่ายเป็นนิตยสารรายสัปดาห์ได้อีกครั้งในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) จนกระทั่งหยุดการวางจำหน่ายในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕) นิตยสารสยามประเพณีจึงมีระยะเวลาการจำหน่ายประมาณ ๑๐ ปี แต่การพิมพ์จำหน่ายอย่างเป็นทางการมีระยะเวลาประมาณ ๗ ปี

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณีส่วนหนึ่งเป็นงานนิพนธ์ที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์มาก่อน นอกจากนั้นคือเนื้อหาที่เรียบเรียงมาจากต้นฉบับสมุดไทย เรื่องต่างๆ ตามสถานการณ์หรือตามที่คุณอ่านส่งจดหมายเข้ามาถาม เนื้อหาที่เรียบเรียงมาจากเอกสารประวัติศาสตร์ซึ่งนำมาจากต้นฉบับสมุดไทย เนื้อหาที่เรียบเรียงมาจากหนังสือพิมพ์หรือหนังสือที่เป็นเรื่องประวัติศาสตร์ไทยพิมพ์ในต่างประเทศ กับเนื้อหางานนิพนธ์ที่แสดงอุดมคติและทัศนะวิจารณ์ทางการเมือง ซึ่งอาจแยกแยะหมวดหมู่เป็นประเภทได้ดังนี้

ก. งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาประวัติศาสตร์

งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นงานนิพนธ์มีเนื้อเรื่องไม่ยาวนัก มีเนื้อหาครอบคลุมตั้งแต่ประวัติศาสตร์สุโขทัยเช่นที่ปรากฏเป็นเนื้อเรื่องในพงศาวดารเหนือ เรื่อยมาจนถึงประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมักจะสัมพันธ์กับคำถามจากผู้อ่าน งานนิพนธ์ดังกล่าวนี้อาจแยกเป็นหมวดหมู่ย่อยๆ ได้แก่

^{๕๕} “ข่าวเบ็ดเตล็ด,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (๕ กุมภาพันธ์ ๑๒๐): ๕.

๑. เนื้อหาในประวัติศาสตร์อยุธยา ที่มีที่มาจากต้นฉบับสมุดไทย อาทิ “จดหมายเหตุเจ้าแม่ วัดดุสิต”
๒. เนื้อหาในประวัติศาสตร์อยุธยา ที่มีที่มาจากต้นฉบับหนังสือที่พิมพ์จากต่างประเทศ อาทิ “ราชทูตไทยไปยุโรป” “ราชทูตสมเด็จพระนารายณ์” ซึ่งเรียบเรียงมาจากต้นฉบับ หนังสือพิมพ์ในฝรั่งเศสชื่อ Mercurie Gallant ในสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
๓. เนื้อหาในประวัติศาสตร์กรุงธนบุรี อาทิ “อภินิหารการประจักษ์พระเจ้ากรุงธนบุรี”
๔. เนื้อหาในประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ อาทิ “พระบรมราชประวัติพระเจ้าแผ่นดิน รัตนโกสินทร์ ๕ รัชกาล”, “หมายประกาศรัชกาลที่ ๔” และงานนิพนธ์ที่เรียบเรียงเป็น เรื่องยาวลงพิมพ์เป็นตอนๆ อาทิ “มาลาเวสยามะยุทธ ว่าด้วยการศึกสงครามลาวกับไทย รบกัน” “อานามสยามยุทธว่าด้วยไทยไปรบกับญวน” “มหามุขมาตยานุกุลวงศ์” ฯลฯ

ข. งานนิพนธ์ทัศนวิจารณ์

งานนิพนธ์ของก.ศ.ร. กุหลาบ ที่เขียนเป็นบทความแสดงทัศนวิจารณ์ของตนโดยตรงเป็นงาน นิพนธ์กลุ่มใหญ่ ที่ศึกษาพบแล้วมีไม่น้อยกว่า ๒๐ เรื่อง โดยงานนิพนธ์ทัศนวิจารณ์ปรากฏปริมาณไม่ มากนักในช่วง ๕ ปีแรก แต่เพิ่มปริมาณขึ้นจนมีจำนวนมากที่สุดในสุดท้ายของการพิมพ์สยาม ประเภท เนื้อหาหลักโดยทั่วไปคือการวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับความเจริญของบ้านเมืองซึ่งใช้ศัพท์เรียก เป็นการเฉพาะว่า “สิวิสัยเช็กซัน” เป็นทัศนวิจารณ์ใน ๕ เรื่องใหญ่ ๆ ได้แก่

๑. ทัศนวิจารณ์เกี่ยวกับแบบแผนธรรมเนียมความประพฤติในพุทธศาสนา อาทิ “อารัมภะ วัฒนกะเถา” (ธรรมเนียมความประพฤติในพุทธศาสนา)
๒. ทัศนวิจารณ์เกี่ยวกับแบบแผนการประพฤติปฏิบัติของข้าราชการ อาทิ “คำแนะนำว่า ด้วยธรรมเนียมผู้ที่จะเปนอธิบดี” “กุมารโรวาท ๙ ข้อ”
๓. ทัศนวิจารณ์เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมกับธรรมเนียมประเพณีความ หรือ “สิ วิสัย” อาทิ ปุจฉาวิสัชนา ข้อ ๒ เรื่อง “บ้านเมืองที่จะเจริญเป็นเอกราช ‘อินดีเพ็นเด็น’ ได้นั้นฉันใดจึงจะ ‘ซิวิสัยเช็กซัน’ เปนการเจริญดีทวีได้เล่า” “ว่าด้วยสิวิสัยเช็กซันและบา บิเรียน” “คำตอบสุนทระโรวาท ๒๕ ข้อ ใครประพฤติจึงจะดี” “เปลี่ยนแปลง ขนบธรรมเนียมเก่าให้เปนใหม่” ฯลฯ
๔. ทัศนวิจารณ์เกี่ยวกับความเป็นเอกราชของบ้านเมือง อาทิ “ความปกครองบ้านเมืองเปน เอกราช” “ความปกครองบ้านเมืองเอกราช” “ความปกครองของเอกราชมี ๖ ประการ” “เมืองอยู่กลางเปนเอกราชได้นาน” ฯลฯ
๕. ทัศนวิจารณ์เกี่ยวกับวิธีการปกครองของประเทศตะวันตก อาทิ “กฎหมายต่างประเทศ ไซ้ทั่วโลก” “ความปกครองของรัฐบาลย์ปูนดีอย่างไร” ฯลฯ

งานนิพนธ์ทัศนะวิจารณ์โดยทั่วไปแล้วมักจะสืบเนื่องกับเหตุการณ์ที่เป็นข่าวให้เป็นสภาพการณ์ของบ้านเมืองสยาม หรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในภูมิภาคอื่นของโลก งานนิพนธ์ทัศนะวิจารณ์มักจะสะท้อนลักษณะองค์ความรู้ที่มาจากตะวันตก อาทิ ทัศนะต่อความเป็นวิทยาศาสตร์ ในความเป็นเหตุเป็นผล เสนอให้ละคติไสยศาสตร์ ละครธรรมเนียมที่ชั่วร้าย ความเป็นชาติที่มีอารยะและมีความเป็นสมัยใหม่ Civilization – Modernity ความเสมอภาคความยุติธรรม และความเจริญที่สัมพันธ์กับการค้า ทั้งนี้เมื่อการวางจำหน่ายสยามประเภทถึงปีที่ ๔ ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถูกไต่สวนกรณีการเขียนและวิจารณ์ข่าวงานพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ กับกรณีพิมพ์หนังสือ ประวัติสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์^{๙๖} ซึ่งถูกประกาศลงในราชกิจจานุเบกษาไม่ให้เชื่อถือข้อความที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แต่งเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเป็นครั้งแรก ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถูกจับไปขังไว้ในโรงพยาบาลคนเสียจริตกว่า ๑ เดือน เพราะลงพิมพ์ข้อความด้วยประวัติพระเจ้ากรุงสุโขทัย เรื่อง “คำตอบพระราชวังบวรฯ เปนร้อยแก้ว”^{๙๗} มีการใช้คำ “พระเจ้าวจุฬปิ่นเกษ” แล้วถูกตีความว่าสืบเนื่องกับบทความเรื่อง “ต้นเหตุบังเกิดชาติไทยในกรุงสุโขทัยราชธานี” ที่เคยใช้คำว่า “พระเจ้าวปิ่นเกษ”^{๙๘} มาก่อนนั้นเป็นการพาดพิงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเหตุให้ต้องยุติการพิมพ์นิตยสารสยามประเภทอย่างเป็นทางการหลังจากนั้น

๒.๑๐.๒ งานนิพนธ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

ก.ศ.ร. กุหลาบ นำจะเริ่มส่งงานนิพนธ์ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ เนื่องจากมีข่าวว่าผู้ช่วยบรรณาธิการฝ่ายไทยของหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ลาออก และนายชาย บุตรชายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำหน้าที่เป็นบรรณาธิการฝ่ายไทยของหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์แทน ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ – พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๘๙๙ – ค.ศ. ๑๙๐๒ / ร.ศ. ๑๑๗ – ร.ศ. ๑๒๐)

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์เขียนเป็นคอเรสปอนเดนซ์ ข่าว บทความและบทบรรณาธิการที่มักจะกล่าวถึงเนื้อหาประวัติความเป็นมานอกเหนือจากการเขียนเฉพาะเนื้อหาเหตุการณ์ที่เป็นข่าวเช่นเดียวกับลักษณะการเขียนงานนิพนธ์ขณะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์และมีลักษณะการใช้ลีลาสำนวนภาษาอันเป็นเอกลักษณ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อาทิ บทความที่ใช้เนื้อเรื่อง “เถรเรือลอย” งานนิพนธ์ที่เป็นบทความต่อเนื่องเป็นเรื่อง “เมื่อไรหนอ” งานนิพนธ์เรื่อง “โอลดสยามกับยังสยามสนทนากัน” ซึ่งบทความลักษณะเช่นนั้นผู้อ่าน

^{๙๖} “ประวัติสมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์,” สยามประเภท ๔, ๑๐ (กุมภาพันธ์ ๑๑๙): ๓๓๖. และดูวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, จดหมายเหตุเรื่องไต่สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นทูลเกล้าถวาย, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, พิมพ์ครั้งแรก ๒๔๗๒).

^{๙๗} “คำตอบพระราชวังบวรฯ เปนร้อยแก้ว,” สยามประเภท ๗, ๑๖ (กรกฎาคม ๑๒๕): (๘๘).

^{๙๘} “ต้นเหตุบังเกิดชาติไทยในกรุงสุโขทัยราชธานี,” สยามประเภท ๒, ๑๓ (มิถุนายน ๑๑๘): ๖๕๙.

เคยรู้จักว่าเป็นบทความที่ริเริ่มโดย ก.ศ.ร. กุหลาบ ขณะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ต่อมาจึงเปลี่ยนไปปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่พิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ค่อยๆ ลดจำนวนลงหลังจากถูกไต่สวนเรื่องกรณีการเขียนข่าวงานพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในปลาย พ.ศ. ๒๔๔๓ ถึงต้น พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๑๙ - ร.ศ. ๑๒๐) จนกระทั่งนายชายลาออกจากตำแหน่งเอดิเตอร์หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ในเวลาต่อมา แต่ชื่อเสียงความนิยมในตัวบุคคลตลอดงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังเฟื่องฟูในหมู่ชาวตะวันตกอย่างมากด้วยปรากฏการณ์ตีพิมพ์ข่าวและเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในฐานะบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ตลอดจนการมีความทรงจำ การเป็นผู้สุขภาพแข็งแรงและเป็นผู้มีอายุยืน ตีพิมพ์ประกอบการโฆษณา “ยาเม็ดสีชมพู” (Dr. Williams Pink Pill) ในหน้าหนังสือพิมพ์ต่างประเทศ ระหว่างเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๙๐๕) ถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๙๐๖) เช่น หนังสือพิมพ์ Het Nieuws Van Den Dag และ De Sumatra Post ในอาณานิคมอินดีสตะวันออกของเนเธอร์แลนด์ และหนังสือพิมพ์ The Straits Times และ Eastern Daily Mail and Straits Morning Advertiser ที่สิงคโปร์^{๑๙๙}

๒.๑๐.๓ การจัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ นับแต่เป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประภาพร

ก.ศ.ร. กุหลาบ มีบทบาทในการพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นที่ระลึกหรือพิมพ์จำหน่ายอีกหลายเล่ม อาทิ หนังสือเรื่อง นารายณ์สิบปางแลปักษีปรกรณา ที่เนื้อหาสะท้อนนัยยะทางการเมือง พิมพ์ขึ้นในพิธีคำนับศพท่านพระยาสาปนกโจทศ (นายโหมต) ปีที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙) หนังสือเรื่อง แก่นพระพุทธศาสนา พระไตรปิฎกพิมพ์ครั้งแรกสำหรับคนทั่วไป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) โดยการแปลพระไตรปิฎกจากอักษรขอมมาเป็นภาษาไทยเป็นครั้งแรก

ก.ศ.ร. กุหลาบ ร่วมกับ ต.ว.ส. วัฒนาโก หรือ เทียนวรรณ จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง แก่นพระพุทธศาสนา ปริเฉท ๒ พิมพ์ขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔) หนังสือเรื่อง มูลบทบรรพกิจ พิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕)

ทั้งนี้ยังมีงานนิพนธ์ลักษณะพิเศษของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่จัดพิมพ์เป็นการเฉพาะ เช่น หนังสือในชุด หนังสือลับสมาคมคฤศตังฮังยี่สยาม ตีพิมพ์แจกจ่ายเฉพาะเท่ากับจำนวนสมาชิก โดยหนังสือเท่าที่มีปรากฏในขณะนี้ตีพิมพ์ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๓ – พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๑๙ – ร.ศ. ๑๒๙) กับหนังสือเรื่อง สยามประพิต พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๑)

^{๑๙๙} “Notices. An extraordinary affair in Bangkok,” The Straits Times (4 August 1905): 6., “Een buitengewone zaak in Bangkok,” Het Nieuws Van Den Dag (1 September 1905): 4., “Notices – An oppgwekt op een~en~zeventig~jarigen leeftijd,” Het Nieuws Van Den Dag (10 November 1905): 4., “Nog altijd oppgwekt op een~en~zeventig~jarigen leeftijd,” De Sumatra Post (10 December 1905): 2. and “Active and Hearty Seventy-One,” Eastern Daily Mail and Straits Morning Advertiser (9 April 1906): 1., “Untitled [wedding announcement – Tan Acham K.S.R. Kularb and Meh Chom],” The Straits Times (9 August 1916): 8.

จากบทบาทและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ทำให้เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบุคคลที่ได้รับความนิยมในทางสาธารณะทั้งจากชาวสยามและชาวตะวันตก ทั้งงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังเป็นงานนิพนธ์ที่สร้างแรงกระเพื่อมในสังคมมาตั้งแต่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์แล้ว ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้รับคำวิพากษ์วิจารณ์จากหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรส ฉบับวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๘๙๙) ซึ่งแสดงให้เห็นทัศนคติของคนร่วมสมัยเดียวกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นบทบาทและเหตุผลเบื้องหลังงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่า

“ผู้เล่านิทานถึงกรุงสยาม

... ตามบรรดาหนังสือตลาดต่างๆของกรุงสยามนั้นมียุ่เพนอันมาก เช่นมีแล้วที่ออกเดือนละ ๒ ครั้งที่มีนามว่าสยามประเภทฯ ซึ่งนายกุหลาบเพนเอดิเตอร์ได้รวบรวมตั้งขึ้นเมื่อปี ๑๘๘๘ นั้น เพนประหลุม

ชาวสยามผู้นี้นามเพนดอกไม้กุหลาบนั้นว่า โธษ ท่านผู้นี้มีความพยายามก็แต่อย่างเดียวคือ ค้นหาข้อความต่างๆในเรื่องพงษาวดารโบราณที่เกิดขึ้นในประเทศของตน

แต่การสิ่งไรที่นายกุหลาบประพฤตินั้นไม่เพนการตามแบบอย่างนักปราชญ์ ด้วยการเช่นนี้จะต้องเพนผู้แต่งพงษาวดารไม่ได้ ท่านผู้นี้เพนแต่ผู้เล่านิทานแลทั้งไม่คิดที่จะสืบสวนการนั้นว่าจะจริงหรือไม่ หรือจะสืบรายอื่นมาเปรียบเทียบ การที่แสดงถึงเรื่องเดียวกันนั้นท่านก็หลับตาเชื่อความแปลกปลาดนักหนานั้นคือ เรื่องที่ราชทูตสยามได้มาแล้วเนื้อความเมื่อเวลาที่ได้กลับมาจากประเทศฝรั่งเศสเมื่อ ปี ๑๗๖๕ ท่านได้พรรณากล่าวยียดยาวถึงเรื่องนายปานผู้เพนราชทูต ทั้งแสดงถึงความฉลาดเฉลียวของท่านผู้นั้นที่ชาวฝรั่งเศสได้สรรเสริญเพนอันมาก...ท่านผู้นี้ดูตษาหะค้นหาเรื่องที่จะเพนการรอดอ้างในการที่ชมเชยแลการเจริญของกรุงสยามแลชาติสยาม แลยกย่องพระเจ้าแผ่นดินสยาม แต่ที่นายกุหลาบประพฤดิเช่นนั้นก็เพนเพราะมีความรักชาติสยาม จึงได้หมั้นยกย่องบ่อยๆ”^{๑๐๐}

๒.๑๑ ชีวิตและงานหลังจากยุติการพิมพ์นิตยสารสยามประเภท

หลังจาก ก.ศ.ร. กุหลาบ ถูกจับไปขังโรงพยาบาลคนเสียจริตในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ขณะนั้นมีอายุประมาณ ๗๒ ปี จึงทำหนังสือขอพระราชทานอภัยโทษที่ระบุว่าจะไม่พิมพ์จำหน่ายนิตยสารสยามประเภทอีกต่อไป ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้รับอภัยโทษปล่อยตัวในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ แต่ก็ไม่อาจยุติบทบาทการเผยแพร่งานนิพนธ์ของตนได้ เรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังคงได้รับความใส่ใจจากราชสำนัก

หลังยุติการพิมพ์นิตยสารสยามประเภท ก.ศ.ร. กุหลาบ นำงานนิพนธ์ที่เรียบเรียงขึ้นแล้วแต่ยังไม่ทันได้พิมพ์ในสยามประเภทมาพิมพ์จำหน่ายเป็นหนังสือเล่มที่สำคัญคือหนังสือเรื่อง “บำรุงปัญญาประชาชน” จำนวน ๓ เล่ม มีเนื้อหาเป็นเรื่องแบบแผนธรรมเนียมนิยมตำแห่งราชการขุนนางวังหน้า ตำแหน่งยศคณะสงฆ์ ทั้งยังนำงานนิพนธ์ที่เคยตีพิมพ์ในหนังสือนิตยสารสยามประเภทมาก่อน

^{๑๐๐} “ผู้เล่านิทานถึงกรุงสยาม,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (๒๒ สิงหาคม ๑๑๘): ๕.

แล้วมาพิมพ์ซ้ำเป็นหนังสือเล่มรวมถึงพิมพ์หนังสือจำหน่ายจำนวนมาก^{๑๐๑} ทั้งยังคงปรากฏงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์อื่นๆ เช่น เรื่อง “ปากลัดโปกและสามโคก” ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามจิโนวารศัพท์ ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓^{๑๐๒}

วันจันทร์ที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒ (ค.ศ. ๑๙๒๐) ปรากฏในรายงานข่าวหนังสือพิมพ์ กรุงเทพฯ เดลิเมล์ ว่า

“เรามีความเสียใจที่ทราบข่าวว่า ท่านอาจารย์ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตฤชฌานนท์ อายุ ๘๗ ปี ถึงแก่กรรมเสียแล้ว เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๔ เดือนนี้ เวลา ๙ นาฬิกาหลังเที่ยง ด้วยโรคชราภาพ ข่าวนี้ย่อมเป็นที่เศร้าโศกแก่บรรดาญาติมิตรสหายทั่วไป”^{๑๐๓}

หลังจาก ก.ศ.ร. กุหลาบ ถึงแก่กรรมไม่นานยังมีปรากฏงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ไปพิมพ์ในนิตยสาร “สยามมวย” จนกระทั่งมีสมเด็จพระยาตำราจนาภภาพทรงนิพนธ์เรื่องเกี่ยวกับ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๒ – พ.ศ. ๒๔๘๘ ที่เน้นบรรยายภาพพจน์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ไปในด้านลบ หนังสือของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถือเป็นหนังสือต้องห้ามและถูกเก็บไว้ใน “ตู้หนังสือกุ” ที่หอสมุดสำหรับพระนครมิให้ผู้ใดอ่าน งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงลดการแพร่หลาย แต่ดูเหมือนว่าบทบาทและแนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังคงอยู่และเคลื่อนไหวไปในรอยต่อองค์ความรู้ของชาวสยามร่วมสมัย บทบาทและแนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังคงปรากฏในหมุดนักปฏิวัติประชาธิปไตยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ มาจนกระทั่งเกิดเหตุการณ์ “๒๔ มิถุนา ๒๔๗๕” มีผลเป็นการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยรูปแบบ “Constitution Monarchy” ทั้งยังคงอยู่ในความทรงจำของนายปรีดี พนมยงค์ ผู้ก่อการคณะราษฎรฝ่ายพลเรือน ที่อธิบายความเป็นมาของการเคลื่อนไหวเพื่ออภิวัฒน์ประชาธิปไตย ดังระบุว่า

“เมื่อครั้งข้าพเจ้าเรียนในชั้นมัธยมเบื้องต้นสมัยเมื่อ ๖๐ กว่าปีมาแล้ว เคยได้ยินและได้อ่าน และได้พบคนธรรมดาสามัญที่มีอายุชราแล้ว ๒ คน คือ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ออกนิตยสาร ‘สยามประภท’ ที่แคะไค้ระบบการปกครองสมบูรณาฯ จนมีผู้ใส่ความว่าผู้นี้มีจิตฟุ้งซ่าน แต่เมื่อข้าพเจ้าไปพบ ก็ไม่เห็นที่ท่านฟุ้งซ่าน อีกคนหนึ่งคือ ‘เทียนวรรณ’ ซึ่งมีฉายาว่า ‘วรรณโภ’ ท่านผู้นี้มีคติประชาธิปไตยมาก ขณะนั้นท่านหนวดขาวแล้ว ประมาณว่าขณะนั้นมีอายุเกือบ ๗๐ ปี ข้าพเจ้าพบที่ตึกแถวใกล้วัดบวรนิเวศน์ ท่านผู้นี้เคยติดคุกเพราะเขียนหนังสือและโฆษณาที่ขัดแย้งระบบสมบูรณาฯ ท่านเห็นว่าท่านไม่ผิดกฎหมาย กรณีของท่านจึงเข้า

^{๑๐๑} ในการศึกษาวิทยานิพนธ์นี้มีได้เน้นวิเคราะห์งานนิพนธ์ที่พิมพ์เป็นหนังสือเล่มขึ้นโดยเฉพาะ เนื่องจากยังไม่มีแหล่งข้อมูลที่รวบรวมหนังสือเล่มที่นิพนธ์ หรือตีพิมพ์โดย ก.ศ.ร. กุหลาบ มากเพียงพอ

^{๑๐๒} “เรื่องนายกุหลาบให้ช่างแกะพระบรมรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์สำหรับลงหนังสือพิมพ์สยามประภท,” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ บ.๘.๑ เลขที่ ๓.

^{๑๐๓} “ข่าวถึงแก่กรรม,” กรุงเทพฯ เดลิเมล์ (๕ มกราคม ๒๔๖๒): ๑๑.

ลักษณะคำพังเพยโบราณว่า ‘กฎหมายสู้กฎหมายไม่ได้’ ซึ่งแสดงถึงการเล่นพวกของตุลาการสมัยโบราณ แต่ท่านเทียนวรรณที่ถูกตีดุค ได้กล่าววลีเดิมอีก รวมเป็นดังนี้ ‘กฎหมายสู้กฎหมายไม่ได้ กฎหมายก็สู้กตาคอไม่ได้ กตาคอ ก็ยังสู้เจ้าหักคอไม่ได้’ นี่ก็แสดงถึงทรยศณะที่ท่านเทียนวรรณมีต่อระบอบสมบูรณาฯ”^{๑๐๔}

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความผันผวนทางแนวความคิดทางการเมืองหลังการอภิวัฒน์ ๒๔๗๕ ช่วงระยะหนึ่ง แต่เมื่อกระแสความคิดในเรื่องประชาธิปไตยเป็นที่นิยมขึ้นหลังทศวรรษที่ ๒๔๙๐ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงได้รับความสนใจอีกครั้งหนึ่งด้วยเหตุที่เป็นงานนิพนธ์ของสามัญชนที่กล้าโต้แย้งกับอำนาจของราชสำนัก

สรุป

ช่วงชีวิตที่ยาวนานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นับตั้งแต่เกิดในสมัยรัชกาลที่ ๓ จนกระทั่งถึงแก่กรรมในสมัยรัชกาลที่ ๖ จัดว่าเป็นช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้ของชาวสยามอย่างสำคัญอันได้แก่การนำองค์ความรู้ของชาวตะวันตกเข้ามาผสมผสานกับองค์ความรู้ดั้งเดิมของสยามเกิดเป็นพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชาวสยามมาโดยตลอด

การเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้ของชาวสยามมีปัจจัยบ่มเพาะที่ทำให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ของชนชั้นนำและไพร่เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน หากแต่มีระดับความเปลี่ยนแปลงในกลุ่มบุคคล พื้นที่และการปฏิสัมพันธ์แตกต่างกันไป โดยสภาพพื้นฐานอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้นั้นเป็นผลจากการค้าขายกับต่างประเทศทางทะเล ทำให้เกิดการนำองค์ความรู้และชาวตะวันตกเข้ามาสู่สยามโดยกระบวนการที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ และคงมีความสำคัญตลอดมาแม้ถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ กรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ถือกำเนิดและดำเนินชีวิตในสภาพการณ์ทางสังคมที่มีการนำวิทยาการใหม่ๆ ของชาวตะวันตกเข้ามาในสยามตลอดมา

ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นผู้ที่ได้เรียนรู้และใช้วิทยาการของชาวตะวันตกในการประกอบอาชีพ นับตั้งแต่การเป็นเสมียนโรงสีข้าวซึ่งเป็นสินค้าสำคัญในการค้าทางทะเล ตลอดจนอยู่ในแวดวงนายจ้างและห้างการค้าที่ใช้แบบแผนวิธีของชาวตะวันตก และเมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีส่วนร่วมในธุรกิจสิ่งพิมพ์กับการทำหนังสือพิมพ์ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้เป็นแบบตะวันตกในหมู่ชาวสยามอย่างสำคัญ บทบาทของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังปรากฏในงานนิพนธ์ขณะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ยังแสดงให้เห็นพลวัตขององค์ความรู้แบบตะวันตกที่ ก.ศ.ร. กุหลาบใช้อย่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อชนชั้นนำและราษฎรชาวสยามที่มีลักษณะเด่นต่อการศึกษาทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามในช่วงก่อนยุคใหม่กับยุคใหม่ได้ดี ดังจะได้วิเคราะห์ในบทต่อไป.

^{๑๐๔} ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร และระบบประชาธิปไตย นายปราโมทย์ พึ่งสุนทร จัดพิมพ์ในโอกาส ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นิติเวช, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕ - ๑๖ และดู วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร, บางหน้าในประวัติศาสตร์ไทย อดีตชีวิตประวัติของรัฐบาลราษฎรอาวุโส ปรีดี พนมยงค์, (กรุงเทพฯ : แสงดาว, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘.

บทที่ ๓

ชนชั้นนำและกระบวนการการสร้างองค์ความรู้ในสยามต้นยุคใหม่

การศึกษาลักษณะการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในระยะเปลี่ยนผ่านของสังคมจากสยามก่อนยุคใหม่มาเป็นสยามยุคใหม่ในภาพรวมนั้นมีการแบ่งแยกไว้ในหลายช่วงเวลา กั้มีการใช้คำที่แสดงลักษณะเด่นของสยามก่อนยุคใหม่ไว้หลายประการเช่นกัน อย่างเช่น ยุคจารีต ยุคเก่า หรือสยามเก่า การแบ่งแยกที่ได้รับความนิยมมาก ได้แก่ การกำหนดให้ระยะเวลาตั้งแต่ก่อนหรือต้นสมัยรัตนโกสินทร์มาจนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ ถือเป็นสยามยุคเก่า แล้วกำหนดเวลาตั้งแต่เริ่มรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ใน พ.ศ. ๒๓๙๕ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีเหตุการณ์ให้เผชิญกับภัยคุกคามจากชาวตะวันตกและลัทธิล่าอาณานิคม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวทรงยินยอมทำสัญญาทางไมตรีและการค้ากับอังกฤษที่เรียกกันทั่วไปว่าสนธิสัญญาเบาว์ริง ในวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘ (ค.ศ. ๑๘๕๕) นิยมถือว่าเป็นสยามยุคใหม่

เนื้อหาสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริง ได้แก่ การยินยอมให้มีการค้าเสรีในเมืองท่าทุกแห่งของสยาม ยกเลิกวิธีทำการค้าแบบผูกขาดของพระคลังสินค้าสยาม พ่อค้าอังกฤษสามารถซื้อขายสินค้าจากพ่อค้าสยามโดยตรง การกำหนดภาษีสินค้าขาเข้าเป็นอัตราร้อยละสามและกำหนดให้เก็บภาษีสำหรับสินค้าขาออกเป็นภาษีครั้งเดียว และการคุ้มครองคนในบังคับอังกฤษให้อยู่ในอำนาจควบคุมของสถานกงสุลอังกฤษที่เรียกกันต่อมาว่าสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ฯลฯ

การทำสนธิสัญญาฉบับนี้เป็นจุดเริ่มต้นของการเปิดประเทศ เปิดรับวัฒนธรรม องค์ความรู้และเทคโนโลยีของชาวตะวันตก เนื่องจากสยามได้มีการทำสนธิสัญญาที่มีเนื้อหาเช่นเดียวกันนี้กับประเทศตะวันตกอีกหลายประเทศทำให้เกิดผลต่อเนื่องถึงการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ อีกหลายประการขึ้นในสังคมสยามจึงนับเป็นจุดเริ่มต้นของสังคมสยามยุคใหม่ ซึ่งการแบ่งแยกเช่นนี้จัดเป็นการแบ่งแยกแบบประวัติศาสตร์กระแสหลัก^๑

นอกเหนือจากแนวทางการแบ่งแยกแบบกระแสหลักดังกล่าวข้างต้น ก็มีแนวทางการแบ่งแยกอื่น ๆ อีกเช่น การแบ่งแยกระหว่างสังคมอาณาจักรอยุธยา – ธนบุรี รัตนโกสินทร์ การแบ่งแยกเมื่อเกิดการปฏิรูประบอบราชการสมัยรัชกาลที่ ๕ ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ และ พ.ศ. ๒๔๓๕ ซึ่งถือเป็นการสร้างรัฐสมัยใหม่ การแบ่งแยกที่ใช้การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของรัฐจากการปกครองระบอบราชาธิปไตยมาสู่ระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้น

แนวทางการแบ่งแยกต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น มีลักษณะการแบ่งแยกโดยใช้เวลาที่เกิดเหตุการณ์สำคัญเป็นพื้นฐาน แต่ไม่ว่าจะใช้แนวทางแบบใดก็ต้องคำนึงถึงปัจจัยที่เป็นสาเหตุหรือ

^๑ ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้, ความจริง, และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๑๑” (วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑ – ๒.

ส่วนประกอบที่เป็นผลจากเหตุการณ์สำคัญๆ เหล่านั้นเป็นปัจจัยประกอบด้วย อาทิ ความแตกต่างกันในโครงสร้างของเศรษฐกิจสังคม ความต่างกันในโลกทัศน์ในทางศาสนา โลกทัศน์ทางการเมืองอุดมการณ์แห่งรัฐ (กระบวนการชาตินิยม) จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ การใช้วิชาความรู้และวัฒนธรรมของชาวตะวันตก โครงสร้างอำนาจของชนชั้นนำ กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของรัฐ กระบวนการรวบอำนาจปกครองเข้าสู่ศูนย์กลางและการปฏิรูประบบราชการ ฯลฯ แต่ก็ไม่มีแนวทางหรือวิธีการศึกษาแบบใดที่สามารถแบ่งแยกสยามก่อนยุคใหม่กับสยามยุคใหม่ได้อย่างสมบูรณ์

เมื่อเปรียบเทียบกับกรณีของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อันเป็นบุคคลที่กล่าวได้ว่ามีกำเนิดและได้รับการศึกษาในระหว่างรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ อาจจะถือว่าอยู่ในช่วงสยามก่อนยุคใหม่ แต่ ก.ศ.ร. กุหลาบกลับดำเนินชีวิตและมีบทบาทสำคัญๆ อยู่ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยการใช้องค์ความรู้แบบตะวันตกเช่นเดียวกับชนชั้นนำชาวสยามยุคใหม่ และดูเหมือนว่าองค์ความรู้แบบตะวันตกของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นั้นเกิดขึ้นด้วยความรู้ที่เป็นคู่ขนานหรือเกิดขึ้นนอกกรอบของชนชั้นนำที่ถือตัวว่าเป็นผู้นำความเป็นยุคใหม่สมัยใหม่มาสู่ชาวสยามอีกด้วย

กรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังน่าพิศวงมากยิ่งขึ้นเมื่อปรากฏว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีบทบาทเป็นผู้นำในการเผยแพร่องค์ความรู้แบบดั้งเดิมของสยามจำนวนมากในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ อันเป็นเวลาที่น่าที่วิชาการมีข้อเสนอหรือข้อสรุปว่าสยามอยู่ในยุคใหม่แล้ว อีกทั้งการเผยแพร่องค์ความรู้แบบดั้งเดิมของสยามโดย ก.ศ.ร. กุหลาบ นั้นยังเป็นไปในแบบที่ชนชั้นนำสยามไม่ต้องการ^๒ ดังนั้นบทบาทต่างๆ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังกล่าวจึงเกี่ยวพันและแสดงความผันผวนที่เกิดขึ้นในระยะเปลี่ยนผ่านระหว่างสยามก่อนยุคใหม่ กับ สยามยุคใหม่ไม่ว่าจะเป็นโดยเวลาหรือโดยเหตุปัจจัยที่ใช้ในการศึกษาการเปลี่ยนผ่านไปเป็นยุคใหม่ จึงมีแง่มุมที่น่าวิเคราะห์ศึกษาว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ และชนชั้นนำสยาม มีกระบวนการสร้างองค์ความรู้ในสังคมในระยะเปลี่ยนผ่านของยุคสมัยอย่างไร ซึ่งในวิทยานิพนธ์บทนี้จะกำหนดกรอบเวลาวิเคราะห์ศึกษาตามช่วงเวลาสำคัญๆ ในช่วงชีวิตของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แบ่งเป็น ๓ ช่วงเวลาโดยเปรียบเทียบกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงความรู้ของชนชั้นนำสยามตามช่วงเวลาเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

กระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบและชนชั้นนำสยาม อาจพิจารณาได้การเปลี่ยนแปลงในระหว่างที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถือกำเนิดและดำเนินชีวิตใน ๓ ช่วงเวลาได้แก่

๑. ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ กำเนิดและศึกษาเล่าเรียน (พ.ศ. ๒๓๗๗ – พ.ศ. ๒๔๐๖ / ค.ศ. ๑๘๓๔ – ค.ศ. ๑๘๖๓)
๒. ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสวงหาและสะสมความรู้ในวัยทำงาน (พ.ศ. ๒๔๐๖ – พ.ศ. ๒๔๓๕ / ค.ศ. ๑๘๖๓ – ค.ศ. ๑๘๙๒)

^๒ ลักษณะและวิธีการเผยแพร่องค์ความรู้ดั้งเดิมของสยามโดยกระบวนการของชนชั้นนำที่แสดงความผันผวนในระยะก่อนยุคใหม่และยุคใหม่ของสยาม สามารถศึกษาเปรียบเทียบจากบทความที่ตีพิมพ์ในนิตยสารวชิรญาณและ วชิรญาณวิเศษ

๓. ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงภูมิรู้หรือองค์ความรู้ของตนต่อสาธารณะ (พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๖๒ / ค.ศ. ๑๘๙๓ – ค.ศ. ๑๙๒๐)

ทั้ง ๓ ช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีลักษณะเด่นในการเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยาม ในลักษณะ เปิดรับ – ปรับเปลี่ยน – ปฏิเสธ องค์ความรู้ของชาวตะวันตกในสังคมสยาม ดังจะได้วิเคราะห์และอธิบายดังต่อไปนี้

๓.๑ ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ กำเนิดและศึกษาเล่าเรียน (พ.ศ. ๒๓๗๗ – พ.ศ. ๒๔๐๖ / ค.ศ. ๑๘๓๔ – ค.ศ. ๑๘๖๓)

ก.ศ.ร. กุหลาบ ถือกำเนิดและเริ่มต้นชีวิตวัยเด็กในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ (ราว ค.ศ. ๑๘๓๔ หรือ ค.ศ. ๑๘๓๕ ดังได้กล่าวมาแล้ว) อันเป็นเวลาที่มีสภาวะการณ์สังคมบ่มเพาะให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้ของสยามอย่างมีนัยยะสำคัญ กล่าวคือ

๓.๑.๑ องค์ความรู้ในสังคมสยาม ก่อนช่วงชีวิตวัยเด็กของ ก.ศ.ร. กุหลาบ

ปฐมบทของการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในสังคมสยาม ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงในช่วงชีวิตวัยเด็กของ ก.ศ.ร. กุหลาบ น่าจะเกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งก่อสร้างบ้านเมืองขึ้นใหม่ที่เมืองธนบุรีและเมืองบางกอก การสร้างสังคมสยามขึ้นใหม่ในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์นั้นมีลักษณะเป็นการรวบรวมองค์ความรู้ดั้งเดิมของสยามจากแหล่งต่างๆ ที่เหลือรอดจากทำลายในสงครามกับพม่านำมาเรียบเรียงใช้เป็นแบบแผนธรรมเนียมในสังคมสยาม องค์ความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่จึงเกิดขึ้นด้วยเหตุชนชั้นนำสยามได้เลือกวิธีการกลับไปนำชนบของค์ความรู้และแบบแผนธรรมเนียมสมัยอยุธยา อันเป็นรากฐานองค์ความรู้ของชาวสยามแต่เดิมมาใช้ในการสร้างสังคมสยามขึ้นใหม่ แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความตระหนักว่าแบบแผนความรู้ต่างๆ ของสยามที่รวบรวมมานั้นอาจเป็นองค์ความรู้ที่มีจุดด้อย เพราะอย่างน้อยก็เป็นองค์ความรู้เดียวกับที่เป็นเหตุให้ชาวสยามต้องสูญเสียบ้านเมืองให้กับข้าศึก ดังนั้นชนชั้นนำสยามจึงจำเป็นต้อง “เรียบเรียงชำระ” แบบแผนองค์ความรู้เดิมของชาวสยามที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก พระราชกำหนดกฎหมาย พระราชพงศาวดาร ตลอดจนวรรณกรรม นำมาผนวกผสมเข้ากับองค์ความรู้ของสังคมชาวตะวันออกอื่นๆ ที่ชนชั้นนำสยามเห็นว่ามีคุณค่า ทำการผนวกรวมเข้ามาเป็นองค์ความรู้ใหม่

ของสยาม ดังตัวอย่างปรากฏเป็นการให้ความสำคัญและส่งเสริมให้มีความรู้ในการสงครามจากวรรณกรรมจีนเรื่องสามก๊ก ไช่ฮั่น และวรรณกรรมมอญเรื่องราชาธิราช^๓ เป็นต้น

การสร้างแบบแผนองค์ความรู้ใหม่ของสยามที่เริ่มตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และต่อเนื่องมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ ก็ดูเหมือนจะเสร็จสิ้น แต่ธรรมชาติขององค์ความรู้เป็นกระแสที่มีได้หยุดนิ่ง และองค์ความรู้ย่อมมิได้เกิดขึ้นจากปัจจัยภายในสังคมสยามกับไม่ได้เกิดขึ้นด้วยชนชั้นนำเพียงฝ่ายเดียว หากแต่มีเหตุปัจจัยสืบเนื่องกับบริบทต่างๆ ทางสังคมที่ก่อให้เกิดความรู้ใหม่ๆ ขึ้นเรื่อยมาเป็นลำดับ และความรู้ใหม่ๆ เช่นว่านั้นมักเกิดขึ้นจากองค์ความรู้ที่มาจากภายนอกสังคมสยามโดยชนชั้นนำสยามต่างก็มีส่วนสัมพันธ์อยู่ไม่น้อย ด้วยเหตุที่ชนชั้นนำสยามต้องแสวงหาโภคทรัพย์จากการเข้าร่วมในการค้าบรรณาการกับราชสำนักจีน ชนชั้นนำสยามมีความต้องการให้สถานะของหลักธรรมในพุทธศาสนามีคุณค่าที่น่านับถือมากกว่าที่มีอยู่ จึงต้องส่งพระภิกษุเดินทางยังเกาะลังกาเพื่อสืบทอดพระไตรปิฎก การติดต่อทำการค้ากับชาวตะวันตกมาก่อนก็ดำเนินการค้าขายต่อเนื่องมาจนสมัยรัชกาลที่ ๓

๓.๑.๒ การรวบรวมเรียบเรียงชำระองค์ความรู้ก่อนยุคใหม่เมื่อต้นกรุงรัตนโกสินทร์

องค์ความรู้เดิมของสยามและแบบแผนธรรมเนียมมององค์ความรู้สมัยอยุธยาที่รวบรวมมาตั้งแต่สมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ ถูกสรุปทบทวนและเรียบเรียงขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่งโดยพระราชกรณียกิจของรัชกาลที่ ๓ คราวบูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พ.ศ. ๒๓๗๔ (ค.ศ. ๑๘๓๑) ในครั้งนั้นมีการ “เลือกสรรวรรณกรรมตลอดจนสรรพความรู้ที่มีคุณค่าเพื่อใช้ในการจารึกและเผยแพร่เป็นวิทยาทานแก่มหาชน”^๔ สร้างเป็นงานจิตรกรรมประติมากรรมและจารึกความรู้ ประดิษฐานไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ

^๓ กรรณิการ สัตตปรุ้ง, “โลกทัศน์ทางการเมืองของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ : ศึกษาจากเรื่องราชาธิราช สามก๊ก และไช่ฮั่น” (วิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖). และ กรรณิการ สัตตปรุ้ง, ราชาธิราช สามก๊ก และไช่ฮั่น : โลกทัศน์ชนชั้นนำไทย (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ; มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑).

^๔ สยาม ทรานูประวัตติ, “หมวดพระพุทธรูปในจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม; แหล่งเรียนรู้พุทธศาสนาของประชาชนสมัยรัชกาลที่ ๓,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑๘, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๕) หน้า ๕.

การเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้เกิดขึ้นในครั้งนี้จะเห็นได้จากการแสดงออกซึ่งการรับรู้ และยอมรับองค์ความรู้ของชาวตะวันตกผนวกรวมเข้ากับองค์ความรู้ดั้งเดิมของสยาม^๕ แสดงให้เห็นถึงการ “เปิดรับ” องค์ความรู้ของชาวตะวันตก หลักฐานที่ปรากฏในงานประติมากรรม อาทิ ประติมากรรมตั้งประดับทำด้วยหินแกะสลักเป็นรูปชาวตะวันตก การวาดภาพจิตรกรรมชาวตะวันตกและโคลงบรรยายในภาพจิตรกรรม “โคลงภาพคน ๓๒ ภาษา” ที่มีความสอดคล้องกับข้อความในส่วนต้นของวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งอธิบายองค์ความรู้เรื่อง “ไตรภูมิ” เปรียบเทียบความรุ่งเรืองของกรุงสุโขทัยด้วยภาพบ้านเมืองที่มีชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายด้วย “สลุปกำปั่นเกตรา”^๖ สมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๓ นั้น เป็นการอธิบายองค์ความรู้ในพุทธศาสนาว่า

“โลกทัศน์แบบไตรภูมิ หรือคติความเชื่อเรื่องภูมิทั้งสาม อันได้แก่ โลกภูมิ มนุษยภูมิ และนรกภูมิ ท้ายที่สุดก็ต้องเปิดทางให้แก่โลกทัศน์ทางภูมิศาสตร์ และความเชื่อที่ผูกติดกับ ‘ชมพูทวีป’ ‘ลังกา’ และ ‘ประจันตประเทศ’ ต้องถูกแทนที่ด้วย ‘สกลโลก’”^๗

ภาพพจน์ของชาวตะวันตกแต่เดิมที่ชาวสยามสมัยอยุธยาเปรียบว่าเป็นดังพวก “มิชฉาทฤษฎี” คือเป็นพวกนอกพระพุทธศาสนาหรือเป็นผู้มีความเชื่อหลงผิด^๘ แต่ในสายตาชาวสยามเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นกลับปรากฏเป็นชาวตะวันตกในรูปลักษณะเครื่องแต่งกายที่งดงาม ทั้งมีคำบรรยายที่แสดงถึงความยึดมั่นในคริสต์ศาสนา มีความรู้และมีความชำนาญในการทหารและเชี่ยวชาญในวิทยาการเดินเรือ

การรับรู้และยอมรับองค์ความรู้ของชาวตะวันตกดังตัวอย่างข้างต้นนี้ มิได้แสดงนัยยะว่าเป็นผลมาจากการกดดันบีบบังคับทางการเมืองของชาวตะวันตกหรือแม้กระทั่งคริสต์ศาสนา พระราชกรณียกิจของรัชกาลที่ ๓ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเลื่อมใส ยอมรับและใช้ความรู้ของชาวตะวันตกปรากฏ

^๕ ทวีศักดิ์ เผือกสม อธิบายกระบวนการนี้ว่าเป็นการทำตะวันตกให้กลายเป็นตะวันออกของสยาม.

^๖ เรื่องนางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ, (พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๗) หน้า ๗.

^๗ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกวัดพระเชตุพน: ‘โคลงภาพคน ๓๒ ภาษา’ มรดกความทรงจำแห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑๘, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๕) หน้า ๓๖.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

ในบันทึกของชาวตะวันตก เช่น “ทรงเป็นผู้กระหายใคร่รู้... ทั้งยังมีพระประสงค์ที่จะให้นำวัคซีนเข้ามาในราชอาณาจักร”^๙ พระองค์โปรดฯ ให้โรงพิมพ์ของหมอบรัดเลตีพิมพ์ประกาศห้ามสูฝิ่น

องค์ความรู้ของสยามที่เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะการรับรู้ และ ยอมรับบริบทความรู้ของชาวตะวันตกร่วมอยู่ในการเลือกคัดสรรเนื้อหาสาระองค์ความรู้ของสยามในครั้งนี้ มิได้ทำให้องค์ความรู้ดั้งเดิมของสยามเปลี่ยนแปลงไป ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ยังคงมีงานนิพนธ์ตามแบบแผนองค์ความรู้ของสยาม อาทิ งานนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงเก่าและพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ยังดำเนินตามขนบการนิพนธ์พงศาวดารครั้งกรุงศรีอยุธยาและยังคงอ้างอิงโลกทัศน์แบบไตรภูมิ

๓.๑.๓ การรับรู้และการยอมรับองค์ความรู้ของชาวตะวันตก

การรับรู้และการยอมรับองค์ความรู้ของชาวตะวันตกดังกล่าวข้างต้นมิได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน หากแต่มีความเป็นมาที่พัฒนาการต่อเนื่องมาก่อนหน้านี้แล้ว ด้วยเหตุที่มีชาวตะวันตกอยู่ร่วมในสังคมสยามมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ชนชั้นนำสยามรู้จักองค์ความรู้ของชาวตะวันตก รู้จักใช้อาวุธและจ้างกองทหารชาวตะวันตก แม้จะมีความขัดแย้งกับชาวตะวันตกบางส่วนก่อนหน้าการล่มสลายของอาณาจักรอยุธยาไม่นานก็เป็นเพียงความขัดแย้งที่มีกับชาวฝรั่งเศส แต่ยังมีชาวตะวันตกชาติอื่นๆ เช่น บาทหลวงเยซุอิตชาวโปรตุเกสยังคงอยู่ในสังคมสยามอย่างต่อเนื่องมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ ชาวตะวันตกยังคงมีความสนใจต้องการมีความสัมพันธ์กับสังคมสยาม ในบันทึกรายงานเรื่องราวของสยามที่เขียนขึ้นชาวตะวันตกหลายชาติมักจะมีประมวลข้อมูลของสยามพิมพ์เป็นหนังสือต่างๆ เช่น หนังสือเล่าพรรณนา หนังสือไวยากรณ์ตลอดจนหนังสือพจนานุกรมคำศัพท์สยาม^{๑๐} เมื่อราชสำนักรัชกาลที่ ๓ ทำสัญญาไมตรีทางการค้ากับอังกฤษที่เรียกกันว่าสนธิสัญญาเบอร์นี ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ (ค.ศ. ๑๘๒๖) แล้วจึงมีมิชชันนารีทั้งที่เป็นบาทหลวงคาทอลิก และ มิชชันนารีโปรเตสแตนท์จำนวนมากเข้ามาเผยแพร่ศาสนามากขึ้น ซึ่งบาทหลวงมิชชันนารีเหล่านี้ต่างก็มีส่วนบ่มเพาะ และ

^๙ George Finlayson. *The mission to Siam and Hue, 1821 - 1828, introduction by David K. Wyatt* (New York: Oxford University Press, 1988), p. 197. อ้างใน ธิษณา วีรเกียรติสุนทร. “ตรุณาวาท,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๒๑ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๕) หน้า ๗๐.

^{๑๐} ตัวอย่างหนังสือสมัยรัชกาลที่ ๒ เช่น *A Grammar of Thai or Siamese Language* ของ James Low (1828), สมัยรัชกาลที่ ๓ เช่น *Grammatica linguae Thai* (1850). และในสมัยรัชกาลที่ ๔ เช่น *Dictionarium linguae Thai : sive siamensis, interpretatione Latina, Gallica et Anglica* (1854) ของ Pallegoix กับ *Dictionary of Siamese language* (1873) ของ Dan Beach Bradley.

ขับเคลื่อนองค์ความรู้แบบตะวันตกให้แก่ชาวสยามในหลายๆ ท้องที่และได้รับความนิยมนิยมรับในระดับหนึ่ง

ภารกิจในการเป็นผู้นำแสงสว่างแห่งความรู้เข้ามาเผยแผ่ในสยาม ซึ่งเป็นการปฏิบัติศาสนกิจของเหล่าบาทหลวงคาทอลิกและมิชชันนารีโปรเตสแตนต์นั้น ในเบื้องต้นนั้นจำเป็นที่จะต้องทำความรู้จักและเรียนรู้สังคมสยาม จำเป็นต้องรู้ภาษาสยาม บาทหลวงคาทอลิกและมิชชันนารีโปรเตสแตนต์หลายท่านจึงแต่งตำราภาษาสยาม รวบรวมคำศัพท์ ทำความเข้าใจพุทธศาสนา วรรณกรรม และประวัติศาสตร์ พร้อมๆ กันนั้นการเผยแผ่หลักธรรมในคริสต์ศาสนาโดยพิมพ์เป็นหนังสือภาษาสยามแต่ใช้ตัวอักษรโรมันเป็นเบื้องต้น จากนั้นจึงเกิดการประดิษฐ์แม่พิมพ์ตัวอักษรสยามสำหรับใช้กับแท่นพิมพ์หนังสือเผยแพร่คำสอนทางศาสนา จนกระทั่งมีการวิพากษ์สังคมสยามในมุมมองของผู้ที่นับถือคริสต์ศาสนาเกิดขึ้นในเวลาต่อมา

ประเด็นสำคัญที่บาทหลวงคาทอลิก และ มิชชันนารีโปรเตสแตนต์หลายท่านแสดงทัศนะวิพากษ์สังคมสยามในสมัยรัชกาลที่ ๓ คือ วิธีการให้เหตุผลในทางพุทธศาสนาอันเป็นรากฐานองค์ความรู้ของชาวสยาม ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงเกลมั่งโซแห่งมิชชันคาทอลิกซึ่งปฏิบัติศาสนกิจร่วมกับบาทหลวงปาเลอกัวระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๗ – พ.ศ. ๒๓๘๔ (ค.ศ. ๑๘๓๔ – ค.ศ. ๑๘๔๑) ได้การตั้งคำถามต่อการบูชารูปเคารพในพุทธศาสนาว่า

“พระเจ้าแผ่นดินสยาม รวมทั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ทรงฝักใฝ่ในการบูชารูปเคารพเป็นอย่างมาก มีการก่อสร้างวัดวาอารามใหม่ๆ อยู่เสมอ ทุกวันนี้พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดเรือใหญ่ลำหนึ่งส่งไปศรีลังกาพร้อมภิกษุจำนวนหนึ่ง เพื่อไปเสาะหาตัวอย่างหนังสือศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธเจ้าฉบับสมบูรณ์ ซึ่งเป็นที่เคารพบูชาของชาวสยามมากที่สุด ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะหาพระพุทธรูปเจ้าคือใคร”^{๑๑}

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ทัศนะของบาทหลวงที่ตั้งข้อสงสัยในการที่ชนชั้นนำสยามบูชารูปเคารพว่ามีใช้หลักธรรมเช่นในพระคัมภีร์คริสต์ศาสนาน่าจะเป็นประเด็นปัญหาสำคัญที่จำต้องขบคิดเพื่อหาเหตุผลอธิบายอย่างมากในช่วงเวลานั้น^{๑๒} ประเด็นวิพากษ์หลักธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องมาแต่พุทธศาสนา

^{๑๑} “Archives ME, Vol. 889, f.81” อ้างถึงใน โรแบต์ โกสเด, ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว (กรุงเทพฯ: สื่อมวลชนคาทอลิกประเทศไทย, ๒๕๔๙) หน้า ๓๔๑.

^{๑๒} วิวาทะเรื่องการเคารพบูชา กับ พระคัมภีร์ไบเบิลน่าจะเป็นประเด็นโต้แย้งใหญ่และกินเวลานานข้ามรัชสมัย ดังปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๘ – พ.ศ. ๒๔๐๙ (ค.ศ. ๑๘๖๕ – ค.ศ. ๑๘๖๖) แม้กระทั่งหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๕ – พ.ศ. ๒๔๒๙ (ค.ศ. ๑๘๘๒ – ค.ศ. ๑๘๘๗).

ของชาวสยามเกิดเป็นคำถามให้ขบคิดปรากฏในหนังสือคำสอนของนิกายโรมันคาทอลิกหลายเล่ม อาทิ หนังสือ ปุจฉา - วิสัชนา คำสอนคริสตัง ประวัติศาสตร์ศักดิ์สิทธิ์ และ มหากังวล เนื้อหาของคำถามย่อมหมายถึงการโต้แย้งวิธีการให้เหตุผลในทางพุทธศาสนาที่ใช้เพียงความเชื่อถือศรัทธา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในเนื้อหาบางส่วนของหนังสือ มหากังวล ว่า

“ศาสนาเที่ยงแท้มีเพียงศาสนาเดียวเพราะความจริงมีอย่างเดียว พระผู้สร้างพระเจ้า
เที่ยงแท้คือพระเจ้าของคริสตัง ส่วนพระเจ้าองค์อื่นไม่เป็นพระเจ้าเที่ยงแท้”^{๑๓}

บรรยากาศการวิพากษ์พุทธศาสนาที่ร่วมอยู่สมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ตั้งข้างต้นมีผลให้ชนชั้นนำสยามต้องทบทวนเหตุผลและประเมินคุณค่าขององค์ความรู้ในพุทธศาสนาและเผยแพร่องค์ความรู้ให้ปรากฏต่อสาธารณะตามรูปแบบและวิธีการของชาวสยาม เช่น การบันทึกสาระความรู้แสดงต่อสาธารณะไว้ในคราวบูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม หรือการที่พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ “ทูลกระหม่อมพระ” ทรงสนใจตรวจสอบการอธิบายหลักธรรมะในพระพุทธานุภาพ การเปลี่ยนแปลงวัตรปฏิบัติของสงฆ์และบำรุงธรรมยุติกนิกายขึ้น แต่ความเชื่อในพุทธศาสนาก็มิได้คลอนแคลนไป การวิพากษ์พุทธศาสนาไม่มีผลให้เกิดการกระทบกระทั่งกันระหว่างชาวสยามกับชาวคริสต์ การกระทบกระทั่งกันที่เกิดขึ้นมักเกี่ยวข้องกับเรื่องทางการเมืองมากกว่า เนื่องจากแบบแผนอำนาจของชนชั้นนำสยามนั้นแม้จะให้ความเคารพแต่ก็ควบคุมศาสนจักร พระสงฆ์ในพุทธศาสนาถูกควบคุมก็ได้ปล่อยให้เป็นพุทธจักรอิสระเป็นมาตั้งแต่แรกการสถาปนาอาณาจักรธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ การปฏิเสธไม่ปฏิบัติตามพระราชโองการของพระมหากษัตริย์โดยบาทหลวงและผู้นับถือศาสนาคริสต์ด้วยการอ้างเหตุผลความเชื่อในทางศาสนาของตนย่อมเป็นการปฏิเสธอำนาจของราชสำนัก^{๑๔}

เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นร่วมสมัยดังกล่าวข้างต้นประจวบกับสามเณรกุหลาบได้มาศึกษาเล่าเรียนที่วัดพระเชตุพนฯ แล้วต่อมามีโอกาสได้เรียนในสำนักคริสต์คาทอลิกของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทในวิพากษ์องค์ความรู้ในพุทธศาสนาดังกล่าวแล้ว พระสังฆราชผู้นี้ยังเป็นผู้ศึกษาประวัติเรื่องราวของสังคมไทย เป็นผู้เขียนและพิมพ์ตำรารวบรวมคำศัพท์เพื่อใช้สำหรับการเรียนภาษาไทย

พระสังฆราชปาเลอกัวซ์เป็นผู้ที่เชี่ยวชาญในองค์ความรู้ของสยามมากผู้หนึ่ง เนื้อหาในเรื่องเกี่ยวกับสยามในงานนิพนธ์ของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์มีลักษณะตรวจสอบและนำความรู้เดิมของ

^{๑๓} โรแบร์ต โกสเต, ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว. หน้า ๓๖๘.

^{๑๔} ดังจะเห็นได้จากความขัดแย้งด้วยสาเหตุไม่ยอมทำงานในบริเวณวัดในพุทธศาสนา หรือ ไม่ปล่อยสัตว์ตามพระบรมราชโองการ.

สยามในสมัยอยุธยาเป็นข้อมูลในการเรียบเรียง อาทิการนำหนังสือเรื่อง “จินตตามะณี” ของพระโหราธิบดีซึ่งแต่งขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ นำมาใช้เรียบเรียงเป็นหนังสือชื่อ *Grammatica Linguae Thai* ซึ่งเรียกกันในภาษาไทยว่า หนังสือไวยากรณ์ภาษาไทย^{๑๕} ความเชี่ยวชาญชำนาญในเรื่องเกี่ยวกับสยามของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ยังมีความลุ่มลึกไปถึงการใช้ภาษาไทย ดังปรากฏในความแตกต่างในการเขียนคำศัพท์ อาทิ การเขียนศัพท์คำว่า “จ้าว” “โปรง” ใช้กับพระมหากษัตริย์ และเชื้อพระวงศ์ แต่ใช้คำว่า “เจ้า” “โปรด” ซึ่งเป็นคำศัพท์เดียวกันเมื่อใช้กับขุนนางที่มีได้เป็นเชื้อพระวงศ์และสามัญชน^{๑๖}

๓.๒ ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสวงหาและสะสมความรู้ในวัยทำงาน (พ.ศ. ๒๔๐๖ – พ.ศ. ๒๔๓๕ / ค.ศ. ๑๘๖๓ – ค.ศ. ๑๘๙๒)

ก.ศ.ร. กุหลาบ เริ่มต้นชีวิตการทำงานครั้งแรกหลังอุปสมบท ช่วงเวลาที่ใช้ชีวิตทำงานรับจ้าง ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๖ (ค.ศ. ๑๘๖๓) – พ.ศ. ๒๔๓๕ (ค.ศ. ๑๘๙๒) เกิดการเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ในลักษณะที่ชนชั้นนำสยาม “ปรับเปลี่ยน” ใช้อองค์ความรู้ของชาวตะวันตกครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่ง โดยการที่บริบทองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามมีปฏิสัมพันธ์ต่อองค์ความรู้ของชาวตะวันตกอย่างเข้มข้นมากขึ้น กับมีปัจจัยที่เป็นบริบทพัฒนาการขององค์ความรู้ในสังคมสยามเอง บริบทต่างๆ เหล่านี้ต่างก็มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันจนกระทั่งถึงขั้นที่ชาวสยามทั้งชนชั้นนำและชนชั้นไพร่สามารถนำองค์ความรู้ในอำนาจของชาวตะวันตกมาใช้ “ปรับเปลี่ยน” องค์ความรู้ของสังคมสยามโดยรวมอย่างหลากหลายมากขึ้น กล่าวคือ

การเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นในช่วงวัยทำงานประกอบอาชีพของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งเริ่มขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๔ ปรากฏในเรื่องการตรวจสอบความเป็นเหตุเป็นผลทางตรรกะอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ขององค์ความรู้ในทางพุทธศาสนาซึ่งแสดงออกด้วยวิธีการของธรรมยุติกนิกาย การเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้มีจุดเริ่มต้นจากการวิพากษ์วิจารณ์ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เกิดจากการนับถือพุทธศาสนาในสยาม จากนั้นจึงเคลื่อนมาสู่การเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในทางการเมืองโดยปริมาณที่ขยายตัวมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ ดังปรากฏความปรารถนาที่จะ

^{๑๕} Pallegoix, Jean Baptiste, *Grammatica Linguae Thai*, (Bangkok: Collegii Assumptionis B.M.V., 1850).

^{๑๖} Ibid, pp. 80 - 81, 98 - 102. อนึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ มีความนิยมใช้คำศัพท์ที่เขียนว่า “จ้าว” “โปรง” “พุง” เช่นที่ปรากฏในหนังสือของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์เล่มดังกล่าวนี้มาใช้ในงานนิพนธ์ของตนจนเป็นเอกลักษณ์ที่บ่งชี้ว่างานนิพนธ์ที่ปรากฏการใช้คำศัพท์เช่นนี้เป็นงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตลอดงานนิพนธ์และคอเรสปอนเดนของบุคคลต่างๆ ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีส่วนในการอ่านแล้วเรียบเรียงก่อนการตีพิมพ์อีกด้วย

เปลี่ยนแปลงโครงสร้างของราชอาณาจักรให้สอดคล้องกับแบบแผนของชาวตะวันตก ยังผลให้เกิดการก่อตัวของสำนักในการสร้างรัฐสมัยใหม่ เกิดการสร้างจิตสำนึกเชิงชูพระมหากษัตริย์ให้ทรงเป็น “สมมติเทพ” ที่มีนัยสัมพันธ์กับราชสันตติวงศ์มากขึ้น^{๑๓} และเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการกระชับอำนาจทางการเมืองของราชสำนัก การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการสืบราชสมบัติ การสร้างรัฐชาติและการปฏิรูประบบราชการตั้งกรมที่มีหน้าที่เช่นเดียวกับหน่วยงานแบบตะวันตกจำนวน ๖ กรมเพิ่มเติมจากหน่วยงานแบบเดิมใน พ.ศ. ๒๔๓๐ (ค.ศ. ๑๘๘๗) และปรับปรุงเป็น ๑๒ กระทรวงเสนาบดีใน พ.ศ. ๒๔๓๕ (ค.ศ. ๑๘๙๒)

นอกจากนั้นการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยาม ยังเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างมีปฏิสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยามอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากทัศนะวิพากษ์ระหว่างคริสต์ศาสนากับพุทธศาสนาที่มีลักษณะขยายตัวออกสู่วงกว้าง และขยายตัวออกไปพัวพันกับปัญหาอื่นๆ ในสังคมชาวสยาม เช่นที่ปรากฏเป็นการแสดงความคิดเห็น การค้นหาคำตอบและแสวงหาเหตุผลที่ต้องประสพความทุกข์ยาก การเสนอทัศนะในเรื่องความยุติธรรมและวิธีการเพื่อนำไปสู่ความเจริญ และการวิพากษ์โครงสร้างการปกครองของสยามโดยเปรียบเทียบกับโครงสร้างรัฐของชาวตะวันตก ปรากฏการณ์ที่เห็นได้จากการวิพากษ์โต้แย้งในหนังสือพิมพ์หลายฉบับเป็นเวลาดลอด ๓ ทศวรรษ นับแต่ในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder สมัยรัชกาลที่ ๔ หนังสือพิมพ์ ตรุณวาท มิวเซียมหรือรัตนโกษา จนกระทั่งหนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุสยามไสมย ต่างก็มีเรื่องราวที่แสดงถึงปฏิสัมพันธ์ในองค์ความรู้ในระหว่างชนชั้นนำกับชนชั้นอื่นๆ จนตลอดชนชั้นไพร่ ซึ่งจะพบเห็นความรู้สึกสำนึกร่วมในความเป็น “ชนชั้นไพร่” จากใช้คำศัพท์ที่แสดงสถานะที่ได้มาหรือเป็นไปเพราะมีเชื้อสายชาติกำเนิดแบบเดียวกัน มีบุคลิกลักษณะอหยาศัยที่ถูกเหยียดว่า “ไพร่” ตัวอย่างคำศัพท์ที่แสดงสถานะดังกล่าวนี้ เช่นการใช้คำศัพท์ว่า “ตระกูลไพร่” “ชาติไพร่” “สัตว์ผู้ยาก” ฯลฯ เป็นสถานะที่มีความแตกต่างกับ “ท่านผู้มีวาสนา” “ท่านผู้ใหญ่” “พวกผู้ดี” ฯลฯ ซึ่งแสดงสถานะความไม่เท่าเทียมกันโดยกำเนิดของชาวสยาม^{๑๔}

ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในสังคมสยาม เริ่มปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder ตั้งแต่รัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นเรื่อง

^{๑๓} ดู ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๕ เรื่องที่ ๙ ประกาศให้ใช้คำว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตามเกียรติยศ เรื่องที่ ๕๔ ประกาศห้ามไม่ให้ทำข้างเล่นละครเป็นข้างเผือก เรื่องที่ ๒๗๓ ประกาศพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เรื่องที่ ๑๓๐ ประกาศใช้ค่านำพระนามพระบรมวงศานุวงศ์. และดู “หนังสือหลวง [ประกาศเล่าด้วยธรรมเนียมลงสรโสกันต์,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๒ แรม ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๒๐๙.

^{๑๔} “ตีพวกเคยทำภาษี,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๑๓๐.

การให้ความรู้ในการรักษาโรค วิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ การเมืองต่างประเทศกับข้อมูลทางการค้า เนื้อหาทั้งหลายเหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ พร้อมๆ กับการปรากฏขึ้นของสำนักบางอย่างในชนชั้นไพร่ที่ต่อมากลายเป็นกระแสที่มีน้ำหนัก ดังจะเห็นได้จากหนังสือร้องทุกข์กับหนังสือแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์ที่ส่งมาลงพิมพ์ในหน้าหนังสือพิมพ์เช่นที่กล่าวข้างต้น เป็นบริบทที่แสดงการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์และสำนักทางชนชั้นของผู้คนที่เป็ไพร่ ทาส ที่มีการตอบสนองจากชนชั้นนำสยาม ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนในหนังสือพิมพ์ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder สมัยรัชกาลที่ ๔ ตีพิมพ์ประเด็นใหญ่ๆ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้หลายประเด็น ได้แก่ ประเด็นวิพากษ์พุทธศาสนา ข่าวสารของชนชั้นนำ เรื่องราวต่างๆของสยาม รวมทั้งการเปิดพื้นที่ให้แก่ชนชั้นอื่นในสังคมสยาม^{๑๙}

ประเด็นใหญ่ๆ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้มักมีจุดเริ่มต้นหรือเป็นเรื่องเกี่ยวเนื่องด้วยการวิพากษ์วิจารณ์พุทธศาสนา โดยวิจารณ์เปรียบเทียบวิธีการอ้างธรรมนิยมหรือคติในพุทธศาสนาธรรมนิยมและวิธีการของผู้ถือคริสต์ศาสนาในอเมริกา ยุโรป ตลอดจนถึงแดนอาณานิคมของชาวตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิพากษ์วิจารณ์ว่าชาวสยามไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาแบบแผนธรรมนิยมทางสังคมของสยามเป็นสังคมที่ขาดปัญญาเพราะ “ยึดแต่ธรรมเนียมโบราณ” ซึ่งหมอบรัดเลแสดงทัศนะวิจารณ์ไว้ในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ฉบับวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๘ (ค.ศ. ๑๘๖๕) ว่า

“... บันดาลสิ่งของทั้งหลาย, อันมีอยู่ในประเทศเบื้องตะวันตก, แลประเทศเบื้องตะวันออก. ถ้าจะเปรียบกันเข้าแล้ว, ข้างไหนจะจำเริญใจสว่างตา, คนทั้งหลายคงเห็นลงว่า บันดาลสิ่งของซึ่งเกิดมีมาแต่ประเทศเบื้องตะวันตกนั้น, เปนของประเสริฐวิเศษดีกว่ากัน. ... ก็ฝ่ายสยามประเทศนี้ถ้าจะคิดอ่านทำการอันใด, มักมีอัทธมาไศรยตามคติเดิมของโบราณอาจารย์ฉนั้น. ดุจมิได้มีปัญญาคิดผ่อนผันให้แปลกประหลาดตายอดยิ่งขึ้นไป ... แม้นเขาจะประกอบกิจสิ่งใดๆ ... เขาก็ประกอบด้วยกำลังคน, ให้กระทำทวนทั่วตัวคนฉนี้.

ก็ฝ่ายประเทศเบื้องตะวันตกนั้น, เขาใช้กิจปัญญาให้กระทำเปนจักรกลไก, ใช้กำลังน้ำแลกำลังไฟแทนกำลังคนได้โดยมากดังนี้. เหตุฉนั้นจึงกล่าวว่กำลังกายเห็นจะสู้กำลังปัญญาไม่ไหว, แลประเทศเหล่าใดที่ได้เอาไศรยแก่ปัญญา, คงจะจำเริญมากกว่าประเทศนั้น ๆ เปนแน่ ... เขาได้ตั้งสกุลแลยูนิเวอซิตี, แลได้จ้างครูอาจารย์สำรับไว้, ให้สั่งสอนศิลปศาสตร์ วิชาการ, แลภาษาต่าง ๆ เปนอันมาก. แลเด็กทั้งหลายทั้งหญิงแลชาย, ก็ไปเรียนที่นั่นมาก

^{๑๙} การวิพากษ์พุทธศาสนาเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนใหญ่ปรากฏอยู่ในหนังสือประเภทคำสอนของคาทอลิกและโปรเตสแตนต์ อาทิ คำสอนคริสตัง ตราชูทอง ฯลฯ มิได้ปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์ แต่เนื้อหาที่ปรากฏในหนังสือเหล่านั้น ก่อให้เกิดปฏิกิริยาโต้ตอบจากชนชั้นนำสยามมาก่อนแล้ว.

หลายปีจนมีความรู้ทวีขึ้นได้มากจนนั้น, ... อนึ่งถ้าจะว่าให้สิ้นเข้าแล้ว, ประเทศแห่งตะวันตกเหล่านั้นเขามีความจำเริญขึ้นได้ด้วยพระศาสนา, เพราะเขามีพระคำภีร์ที่วิเศษ, ได้รู้ธรรมของพระเจ้าผู้เที่ยงแท้ฉันนี้แล.”^{๒๐}

ปฏิกิริยาของชนชั้นนำสยามแสดงออกโดยการโต้แย้งอย่างไม่ลดราวาศอกไม่ว่าจะเป็นชนชั้นนำ ผู้มีบรรดาศักดิ์ หรือโดย “หนังสือหลวง” ของราชสำนัก ตัวอย่างเช่น การโต้แย้งที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ฉบับวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๘ (ค.ศ. ๑๘๖๕) กล่าวว่

“เปนแต่ได้ฟังชาวอเมริกา, ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ นี้, บ่นเล่าแทบทุกปากซ้ำซากไป. ว่าเมืองยูไนติคเตออเมริกา, มีขนบธรรมเนียมผู้ครองแผ่นดิน, ได้จัดตั้งบัญญัติเปนแบบแผนมา, แต่ครั้งเปรี๊ตซีเด็นต์ยอวัตชิงทัน. การธรรมเนียมทั้งปวงนั้นเปนยุติธรรมเรียบริ่อยดี, แลเปนพิธีแปลกประหลาดอย่างใหม่ ... คนชาวอเมริกาที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ นี้ ดูเปนเข้าใจในการของผู้ครองแผ่นดิน แลพูดถึงการแผ่นดินเมืองของตัวมากกว่าชาวยุโรปแทบทุกคน”^{๒๑}

ในขณะที่เดียวกันหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder สมัยรัชกาลที่ ๔ ก็ตีพิมพ์เนื้อหาวิทยาการความรู้ เสนอสรรพยาวิทยาการใหม่ๆ ที่ก้าวหน้ามากกว่าวิทยาการความรู้แบบเดิมของชาวสยาม ทั้งยังนำเนื้อหาวิทยาการที่เคยตีพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder สมัยรัชกาลที่ ๓ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗ – พ.ศ. ๒๓๘๘ (ค.ศ. ๑๘๔๔ – ค.ศ. ๑๘๔๕) มาก่อนแล้วให้นำมาตีพิมพ์ใหม่โดยการร้องขอของชนชั้นนำชาวสยาม อันเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามยอมรับวิทยาการตะวันตกอย่างเปิดเผย^{๒๒}

หมอบรัดเลในฐานะบรรณาธิการได้วิพากษ์วิจารณ์แสดงความคิดเห็นต่อข่าวสารที่ลงพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ไม่ว่าจะเป็ข่าวสารที่เกิดขึ้นในต่างประเทศหรือจะ

^{๒๐} “ตราข้อย่างหนึ่ง,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๕๘.

^{๒๑} “ความสงสัยเรื่องเปรี๊ตซีเด็นต์ที่เมืองอเมริกา,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๖๘ – ๖๙.

^{๒๒} “จดหมายเหตุเดิม,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๒๗. อนึ่ง ผู้วิจัยตีความว่าเป็นคนหลายคนที่มาขอให้ตีพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder ขึ้นใหม่เป็นชนชั้นนำสยาม เนื่องจากปรากฏายานามผู้บอกรับหนังสือจดหมายเหตุฉบับนั้นส่วนใหญ่เป็นชนชั้นนำสยาม จึงทราบว่าหนังสือเล่มนั้นมีวิชาการดีหลายอย่าง.

เป็นข่าวสารและเหตุการณ์ของสยามอย่างแสดงบริบทความเหนือกว่าในองค์ความรู้ของชาวตะวันตก แต่ก็เกินไปด้วยพันธกิจมิชชันนารี มิได้มีเบื้องหลังทางการเมืองแอบแฝงจึงเปิดกว้างให้ผู้ถูกวิพากษ์ได้โต้แย้งอธิบาย เปิดโอกาสให้มีการเสนอความคิดและเสนอปัญหาต่อสาธารณะซึ่งกลายเป็นช่องทางสำคัญที่ชนชั้นนำตลอดจนชนชั้นอื่นใช้เป็นเครื่องมือในการแสดงองค์ความรู้และความต้องการของชนชั้นตนซึ่งเกิดขึ้นและดำเนินคู่ขนานไปกับการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยาม ดังตัวอย่างการวิพากษ์วิจารณ์ของหมอบรัดเลพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๘ (ค.ศ. ๑๘๖๕) ต่อข่าวการขุดคลองที่ปลายคลองข้างหนึ่งมีโรงงานทำน้ำตาลทรายอย่างใหม่ตั้งอยู่ การหาเงินมาขุดคลองจะใช้วิธีเปิดโรงหวย ๒ แห่ง ดังข้อความระบุว่า

“ข้าพเจ้าผู้เจ้าของหนังสือนี้มีความยินดี, เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ได้โปรดให้พระภาชีสมบัติบริบูรณ์. ขุดคลองตั้งแต่บ้านดอนกะตี่แขวงเมืองท่าจีน, มาออกคลองบางกอกใหญ่... ข้อที่เคาเวแมนต์กรุงสยามโปรดให้ไพร่พลเมืองทำการใหญ่ด้วยเงินของเขาเอง, ไม่ใช่เงินในหลวงเช่นนั้น, ก็เปนอย่างธรรมเนียมในประเทศยุโรปแลประเทศอเมริกาโดยมาก. นั้นและเปนสำคัญเปนพยานว่าในสยามประเทศจะมีธรรมเนียมดีขึ้นต่างๆ

แต่ข้าพเจ้ามีความเศร้าหมองใจอยู่อย่างหนึ่ง, เพราะกลัวว่าจะตั้งโรงหวยที่แขวงเมืองนครไชยสีห์, แลเมืองท่าจีน... ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูเห็นว่า, การเล่นหอยนั้นเปนการชั่วร้าย กางนั้ก, ดุจปล่อยพวกผีปีศาจทั้งหลายให้มาพ้อลวงผู้ราษฎรทั้งหลาย, ให้คิดจลาจลุ่นวายไปต่างๆ ให้ใจหลงเชื่อหมอเชื่อเถณ, ให้คิดแต่จะเล่นแก้ตัวให้รอดขึ้น, เพราะเงินที่เสียไปแล้วนั้น, กว่าจะทรัพย์สินเงินทองของเขาจะตกเข้าไปเปนทรัพย์ของเจ้าภาษีหมด. แล้วจะต้องขายบุตรภรรยา, แลเรือกสวนไร่่นา, จนกระทั่งถึงตัวก็จะต้องเปนข้าเขาด้วย...”^{๒๓}

จากกรณีข่าวการขุดคลองนี้ หมอบรัดเลยังแสดงจุดยืนและทัศนะในเรื่องบ่อนเบี้ยและหวยตลอดจนวิธีแสวงหารายได้จากโรงบ่อนเบี้ยโรงหวยของชนชั้นนำสยาม ตีพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๙ (ค.ศ. ๑๘๖๖) อีกว่า

“เราไต่ยืนว่าเรื่องขุดคลองใหม่นั้น ควเวอแมนต์กรุงเทพฯ ไม่ยอมให้ตั้งหอยเก็บเงินค่าคลองนั้นเราจึงดีใจนั้ก... ควเวอแมนต์กรุงเทพฯ ไม่ยอมนั้น เปนการดีนั้กควรที่จะสรรเสริญ เปนสำคัญพยานว่ากรุงเทพฯ อันหนุ่มๆยังกำลังดำเนินในทางที่จะให้เมืองดีขึ้น เรามีความหวังใจว่าการดียังนี้จะไม่หยุด กว่าจะเปลี่ยนกตหมายจะให้การเล่นเบี้ยเล่นหอยทุกอย่าง นับเนื่อง

^{๒๓} “การที่จะขุดคลองใหม่,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๘๐.

เข้าในการขโมยปล้นเหมือนกัน แลทำโทษแก่คนที่เล่นเบี้ยเล่นหอยจงสาหัส ... คอเวอแมนต์ยอมแก้ตัวว่าถ้าไม่ได้เก็บอาการบ่อนเบี้ย คนทั้งปวงก็คงจะเล่นเหมือนกันเพราะเขาชอบใจเล่นนัก ... ที่คอเวอแมนต์คิดดั่งนี้ไม่ถูกไม่เหนด้วย เปนความอับปัญญา ... ที่คอเวอแมนต์แก้ตัวว่าไม่มีกำลังที่จะจัดการให้การเล่นเบี้ยน้อยลงๆ ได้ดั่งนั้น เปนความไม่จริง ถ้าเป็นอย่างนั้นจึงใช้คอเวอแมนต์กรูๆ เทพๆ อ่อนกว่าคอเวอแมนต์ทั้งปวงในโลก... อนึ่งผู้ที่ปฤกษาราชการบ้านเมืองกลางคนว่า ให้คอเวอแมนต์มีกำลังขึ้นน้อยหนึ่งก่อน แล้วจะจัดแจงห้ามการเล่นเบี้ยเล่นหอยหมดทีเดียว มีคำตอบว่าคอเวอแมนต์กำลังหว่านพืชความอยากจน แลการร้ายต่างๆ โดยเล่นเบี้ยเล่นหอยอยู่นั้น นานไปข้างนำล้าก็เท่าใดจึงจะเกิดกำลังขึ้นเล่า”^{๒๔}

ข่าวการขุดคลองตลอดจนโรงงานทำน้ำตาลยังเป็นที่น่าสนใจของชาวสยาม ดังปรากฏจดหมายจากผู้อ่านที่แสดงความสนใจความก้าวหน้าของกิจการโรงงานน้ำตาลทรายอย่างใหม่ และแสดงความมุ่งหวังในการเป็นแหล่งถ่ายเทความรู้ของชาวตะวันตกเข้ามาใช้ให้เกิดความเจริญขึ้นในบ้านเมืองสยาม ดังข้อความพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๐๙ (ค.ศ. ๑๘๖๖) เขียนว่า

“ด้วยเดิมได้ทราบว่าเป็นหลวงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ, รองทุนให้พระภิกษุสมบัติบริบูรณ์จัดซื้อเครื่องจักรกลไฟทำน้ำตาลทรายอย่างใหญ่, มาตั้งณตำบลบ้านดอนกระตี่แขวงเมืองสาครบุรี, ฝั่งตะวันออกมาช้านานแล้ว. แต่ข้าพเจ้าคอยฟังข่าวดีซึ่งจะมีผลประโยชน์กับแผ่นดินบ้านเมืองของพระเจ้าอยู่หัว, แลแบบอย่างธรรมเนียมด้วย, ความท่านคิดประกอบด้วยสติปัญญาวิชาต่างๆประเทศ, จะได้เป็นที่อาไศรยสังเกตุของราษฎรชาวประเทศสยาม, ซึ่งคิดทำมาหากินโดยความอุษาที่สุจริตด้วยความคิดของท่านผู้มีปัญญาอันประเสริฐ, เกิดใหม่ๆเหมือนจะได้ช่วยคิดจัดแจงแต่งพระราชอาณาเขต, ให้ใกล้เคียงอย่างธรรมเนียมประเทศอื่นๆ ใหญ่ๆ ...

... อนึ่งทราบว่าท่านเจ้าของโรงจักรกลไฟทำน้ำตาลนั้น, ได้จ้างกับตัน เอ. ฉุน ซึ่งเป็นที่ขุนจรเจนทะเลนั้น, เปนคู่คิดออกไปเป็นนายการณะโรงจักร, ตั้งแต่เดิมมาช้านานแล้ว กับตัน เอ. ฉุนคนนี้, แต่น้อยๆนั้นทราบว่าได้ออกไปเรียนวิชาการแลความรู้มาจากประเทศ

^{๒๔} “คลองขุดใหม่,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมานอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘): ๒๓๗.

ยุโรปๆนั้น เขาจะทำการสิ่งใด, เขาก็ไม่ปิดบังหวงแหนกันเลย. ก็ควรที่จะเอาใต้อยกกับตัน เอ. คุณ, ให้ทราบเนื้อความโดยละเอียดได้, ...”^{๒๕}

ทั้งนี้การเปิดพื้นที่ตีพิมพ์จดหมายจากผู้อ่าน ให้สามารถวิพากษ์วิจารณ์สนับสนุนโต้แย้งในหน้าหนังสือพิมพ์ของหมอบรัดเลสมัยรัชกาลที่ ๔ กลายเป็นแม่แบบของหนังสือพิมพ์สยามสมัยรัชกาลที่ ๕ อีกมากมายหลายฉบับ แนวความคิดและวิธีการแบบหมอบรัดเลปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ของสยามสมัยต่อๆ มาอย่างข้ามทศวรรษ เช่นที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัยของสาธุคุณ แชมมวล สมิต หรือ ครูสมิทในอีก ๑๕ ปีต่อมา หรือที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอ์ในอีก ๒๕ ปีหลังจากเลิกการพิมพ์จำหน่ายหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder หนังสือพิมพ์ที่พิมพ์ในเวลาห่างกันนับเป็นทศวรรษนั้นต่างก็แสดงความเฟื่องฟูของการเปิดพื้นที่ให้ผู้อ่านเสนอปัญหาและวิพากษ์โต้แย้งในหน้าหนังสือพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นหลักฐานที่แสดงการ “ปรับเปลี่ยน” องค์ความรู้ของชนชั้นนำ ชนชั้นไพร่ และชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยาม และแสดงให้เห็นว่าการ “ปรับเปลี่ยน” ที่มีทิศทางเกี่ยวพันกับองค์ความรู้ในอำนาจทางการเมือง ทั้งในเรื่องขนบธรรมเนียมโครงสร้างอำนาจทางการเมือง และในเรื่องความต้องการมีส่วนร่วมทางการเมืองตามแบบฉบับที่ได้รับความนิยมในสังคมชาวตะวันตก ทั้งนี้จากในศึกษาลักษณะการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามจะเห็นได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ที่มีลักษณะสัมพันธ์และมุ่งเน้นในเรื่องอำนาจของพระมหากษัตริย์กับการสืบราชสมบัติ^{๒๖}

พัฒนาการทางองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามส่วนหนึ่งจึงเกี่ยวพันกับเรื่อง “อำนาจ” ทางการเมือง เกี่ยวพันกับการจัดโครงสร้างอำนาจและการบริหารปกครองของสยามในเวลาต่อมา โดยการปรับเปลี่ยนองค์ความรู้ของชนชั้นนำและชนชั้นไพร่ในองค์ความรู้ในเรื่อง “อำนาจ” ทางการเมืองเกิดขึ้นจากการแข่งขันอำนาจของชนชั้นนำ ซึ่งแฝงไปในพัฒนาการในองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามมีปรากฏเป็นหลักฐานในหนังสือพิมพ์ของชนชั้นนำสยาม ทั้งที่เป็นหนังสือพิมพ์หลวงหรือหนังสือพิมพ์ของเชื้อพระวงศ์ เช่น หมายประกาศรัชกาลที่ ๔ หนังสือราชกิจจานุเบกษาสมัยรัชกาลที่ ๔ หนังสือราชกิจจานุเบกษาสมัยรัชกาลที่ ๕ หนังสือตรุโณวาท หนังสือคอตหรือข่าวราชการ หนังสือวชิรญาณ หนังสือวชิรญาณวิเศษ ฯลฯ ทั้งยังปรากฏในสิ่งพิมพ์อื่นๆ อีกด้วย เช่น หนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือระยะทางไปยุโรปของหม่อมราโชทัย ฯลฯ

^{๒๕} “โรงจักรทำน้ำตาล,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีชานอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘): ๒๓๗.

^{๒๖} ดู จีรพล เกตุจุมพล, “การเปลี่ยนแปลงเชิงองค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๔๖๘ ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ - ๔” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙).

โดยทั่วไปแล้วเนื้อหาในหนังสือพิมพ์ของเชื้อพระวงศ์ส่วนใหญ่เช่นที่ปรากฏในหนังสือดรโณวาท หรือ หนังสือคอตหรือข่าวราชการ มักจะเน้นรายงานข่าวของราชสำนักแต่ขณะเดียวกันก็แสดงการใช้อำนาจความรู้และวิถีชีวิตของชาวตะวันตกอย่างเปิดเผย ดังจะเห็นได้จากการใช้ศัพท์ การกำหนดรูปแบบเครื่องแต่งกาย การจัดงานรื่นเริงแบบ “บอล” งานเต้นรำของชาวตะวันตก ในขณะเดียวกันก็มีการใช้หนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือผลักดันความคิดทางการเมืองซึ่งแสดงนัยยะการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยาม ดังจะเห็นจากหนังสือดรโณวาทที่จัดทำโดยเชื้อพระวงศ์กลุ่ม “ยังสยาม” ในต้นรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเสนอบทความที่มีเนื้อหาสาระแฝงการวิจารณ์เสียดสีกระทบกลุ่มผู้สำเร็จราชการกับกลุ่มวังหน้าซึ่งกลุ่มยังสยามเรียกว่า “โอดสยาม” อันเป็นกลุ่มการเมืองฝ่ายตรงข้ามอย่างเปรียบเทียบว่าเป็นกลุ่มที่มีทัศนคติในทางอนุรักษนิยม ในขณะที่กลุ่ม “ยังสยาม” มีทัศนคติในทางก้าวหน้าตามแบบและวิธีการของชาวตะวันตกมากกว่า จุดประสงค์ของกลุ่มยังสยามมุ่งไปยังอำนาจทางการเมืองที่สมควรเป็นของพระมหากษัตริย์ของวังหลวงมิใช่กษัตริย์ของวังหน้านั้นเกี่ยวพันกับการสืบราชสมบัติที่กลุ่มยังสยามเห็นว่าจะต้องกำหนดโดยพระมหากษัตริย์หรือราชสำนักมิใช่โดยการด้วยความเห็นชอบร่วมกันตามประเพณีสยามแบบที่ผ่านมา แต่ทว่าโดยพัฒนาการในองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามทั้งที่เป็น “โอดสยาม” และ “ยังสยาม” นั้นต่างก็มีความนิยมและใช้อำนาจความรู้ของชาวตะวันตกทั้งสิ้น^{๒๗}

โดยเหตุที่อำนาจทางการเมืองในความเป็นจริงของธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์แม้จะมีความคล้ายคลึงแต่ก็ไม่ได้มีความสืบเนื่องมาจากการสืบเชื้อสายกษัตริย์อยุธยา หากแต่เป็นการประกอบกันในอำนาจทางการเมืองของกลุ่มข้าราชการหลายกลุ่ม ด้วยแบบแผนโครงสร้างทางอำนาจสมัยอยุธยาที่ชนชั้นนำสยามสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์เลือกนำมาใช้นั้นสนองตอบต่อความเป็นจริงในเชิงอำนาจของกลุ่มข้าราชการมากกว่ากลุ่มเชื้อพระวงศ์ พัฒนาการของอำนาจทางการเมืองจึงเกิดขึ้นโดยการขับเคลื่อนกันของกลุ่มข้าราชการกับเชื้อพระวงศ์ เนื่องจากกลุ่มข้าราชการที่กุมอำนาจได้คือผู้สถาปนาพระมหากษัตริย์ จึงใช้ธรรมเนียมการสืบทอดอำนาจโดยการเห็นชอบของสมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร์ ซึ่งแสดงถึงการยอมรับการประนีประนอมและจัดสรรอำนาจในระหว่างข้าราชการกลุ่มต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว

การที่โครงสร้างทางอำนาจทางการเมืองในรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ถูกกำหนดโดยกลุ่มขุนนางข้าราชการ ผู้ที่ขึ้นสู่ราชบัลลังก์ล้วนต้องผ่านความเห็นชอบของขุนนางกลุ่มสมเด็จเจ้าพระยาฯ มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ เสวยราชย์ขึ้นสู่ราชบัลลังก์แล้วมีการก่อตัวของสำนักทางการเมืองในแบบที่พระมหากษัตริย์วังหลวงต้องเป็นศูนย์กลางของอำนาจ สำนักทางการเมืองของ

^{๒๗} ดู ธิษณา วีระเกียรติสุนทร, “ดรโณวาท” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๒๑. หน้า ๔๙ - ๕๐.

รัชกาลที่ ๔ มีแนวโน้มที่จะเป็น “สมมติเทพ” แบบ “เทวราชา” มากขึ้นโดยลำดับ^{๒๙} ทั้งโดยแบบแผนธรรมเนียมความสัมพันธ์ทางการทูตกับชาวตะวันตกที่เริ่มเปลี่ยนแปลงจากการติดต่อผ่านราชการเสนาบดีกรมท่ามาให้ความสำคัญกับพระมหากษัตริย์โดยตรง^{๓๐} จึงส่งเสริมให้สถานะของพระมหากษัตริย์มีความชอบธรรมและได้รับการยอมรับมากกว่าเสนาบดี ดังจะเห็นความเปลี่ยนแปลงได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักอังกฤษฝรั่งเศสและพระสันตปาปาแห่งคริสตจักรวาติกันมีความหมายสำคัญต่อสถานะการเป็นกษัตริย์ที่มีความชอบธรรม หรือเมื่อสังเกตจากข่าวหนังสือพิมพ์ของชาวตะวันตกในสยามก็แสดงให้เห็นความสนใจต่อปัญหาโครงสร้างทางการเมืองของสยามอย่างมาก ดังปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๐๘ (ค.ศ. ๑๘๖๖) ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ระบุว่า

“ความที่ชาวยุโรปสงสัยว่า, เมื่อต่อไปข้างหน้า, ครั้นล่วงแผ่นดินปัจจุบันนี้แล้ว, พระเจ้าลูกเธอในวังหลวงฤวงน่าจะเสวยราชต่อไปนั้นก็ตัดขาดแล้ว. เคาเวอเมนต์เห็นพร้อมใจกันว่า, พระเจ้าลูกเธอในวังหลวงคงจะเสวยราชต่อไป”^{๓๑}

ในส่วนที่เป็นพัฒนาการทางองค์ความรู้ในทางการเมืองของชนชั้นนำสยามที่เกิดขึ้นหลังการตีพิมพ์เนื้อหาทางการเมืองในหนังสือ ตรุณวาทที่สะท้อนภาพการ “ปรับเปลี่ยน” นำองค์ความรู้ของชาวตะวันตกเข้ามาใช้ร่วมกับองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยาม ได้แก่ การใช้กุศโลบายทางการเมืองระหว่างกลุ่มการเมืองของชนชั้นนำสยาม ๓ กลุ่ม^{๓๒} เช่น กลุ่มวังหลวง เป็นฝ่ายแสดงความชอบธรรมในการสืบราชบัลลังก์เพราะชำนาญในองค์ความรู้ของชาวตะวันตกยิ่งกว่า กลุ่มกรมพระราชวังบวรฯ ตอบโต้ด้วยการใช้อำนาจของชาวตะวันตก กลุ่มตระกูลขุนนาง ดูเหมือนจะรักษาระยะห่างในการรับ

^{๒๙} สถานะ “เทวราชา” มีความสำคัญต่อการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ ด้วยมิใช่การใช้อำนาจโดยขุนนางข้าราชการตามโครงสร้างการปกครองในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ลักษณะการก่อตัวในสำนักอำนาจเด็ดขาดของพระมหากษัตริย์เริ่มเห็นได้จากคำปรารภต่างๆ ที่มีปรากฏในหมายเหตุประกาศรัชกาลที่ ๔ ประกอบกับประกาศต่างๆ ในราชกิจจานุเบกษารัชกาลที่ ๔.

^{๓๐} สิ่งที่สังเกตเห็นได้ชัดเช่นในหนังสือสนธิสัญญาต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ จากที่เคยการลงนามประทับตราอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีตำแหน่งต่างๆ ต่อมาเริ่มเปลี่ยนมาเป็นประทับโดยดวงตราพระราชลัญจกรประจำองค์พระมหากษัตริย์มาโดยลำดับ

^{๓๑} “จดหมายเหตุเดือนสาม ขึ้นคำหนึ่ง,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๒ แรม ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๒๔๔.

^{๓๒} ดูคำอธิบายกลุ่มการเมือง ๓ กลุ่ม ใน วิชา วิระเกียรติสุนทร. หน้า ๔๘.

องค์ความรู้ของชาวตะวันตกในกรณีการสืบราชสมบัติ ดังจะเห็นได้จากการแสดงบริบทองค์ความรู้ของชาวสยามว่ามีได้ต่อกว่าองค์ความรู้ของชาวตะวันตกปรากฏในงานนิพนธ์หนังสือแสดงกิจจานุกิจและพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ – รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจยังคงยืนยันหยัดได้แย้งวิจารณ์แยกแยะคริสตศาสนาออกจากองค์ความรู้ของชาวตะวันตก ทั้งๆ ที่ประเด็นวิวาทะระหว่างพุทธศาสนากับคริสตศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ นั้นมีข้อยุติไปมากแล้ว^{๓๒} ก็งานนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ – รัชกาลที่ ๔ มีลักษณะการใช้คำและภาษาปกติบรรยายพระมหากษัตริย์ย่อมสะท้อนบริบทว่าพระมหากษัตริย์เป็นมนุษย์ ความเป็น “สมมติเทพ” ย่อมเข้ากันได้กับแบบแผน “อเนกนิกรสโมสรสมมติ” และสอดคล้องกับอิทธิพลของกลุ่มตระกูลขุนนางเช่นที่เคยเป็นมาก่อน^{๓๓}

ร่องรอยหลักฐานแสดงถึงสำนึกในความสำคัญของพระมหากษัตริย์วังหลวง กับเรื่องที่ว่าด้วยการสืบราชสมบัติที่เป็น “สมมติเทพ” อย่างที่เป็น “เทวราช” มากยิ่งขึ้น จะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ เรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราชซึ่งเน้นย้ำว่าเป็นอำนาจของพระมหากษัตริย์ในพระราชนิพนธ์วิจารณ์และอธิบายพระราชประเพณีในการตั้งพระมหาอุปราชเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) ระบุข้อความว่า

“ธรรมเนียมวังหน้ามีอยู่หลายอย่าง ตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ซึ่งจะสืบราชสมบัติแทนพระองค์นั้นมีมาก ตั้งพระราชอนุชาซึ่งได้ทุกขี้ได้ยากมาด้วยกัน เป็นผู้มียอำนาจและเปนเจ้าของราชสมบัติ จำเป็นต้องให้เป็นนัยอย่างหนึ่ง แต่พระเจ้าแผ่นดินคือวังหลวงต้องตั้งเองตามชอบพระทัยทุกพระองค์ แต่มิใช่จะเป็นธรรมเนียมมีวังหลวงแล้วต้องมีวังหน้าที่แต่ก่อนท่านไม่ตั้งก็มาก แต่ที่เป็นวังหน้านั้นต้องเปนพระราชโอรสพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหญ่ทั้งสิ้น ยกเสียแต่ปราบดาภิเษกตั้งพระบรมราชวงศ์ใหม่”^{๓๔}

^{๓๒} ศาสนวิจารณ์ระหว่างคริสตศาสนากับพุทธศาสนาที่ได้แย้งกันอย่างเผ็ดร้อนระหว่างหมอบรัดเลย์กับชาวสยามและราชสำนัก ลงพิมพ์ติดต่อกันในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๘ (ค.ศ. ๑๘๖๕ ถึง มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๘ (ค.ศ. ๑๘๖๖) ตลอดจนเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นิพนธ์หนังสือแสดงกิจจานุกิจขึ้นช่วงเดียวกันแล้วต่อมาตีพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ. ๒๔๑๐.

^{๓๓} ดูคำอธิบายของ สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์ ใน Somjai Phiroththirarach, “The Historical Writings of Chao Phraya Thiphakornwong” (Doctor of Philosophy Dissertation, Department of History, Northern Illinois University, 1983), p. 182.

^{๓๔} ดู พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๔๗๙), หน้า ๓๒ – ๓๓.

ในพระราชนิพนธ์เรื่องนี้พระองค์ยังทรงอ้างอิงธรรมเนียมนานาประเทศเป็นเหตุผลหนึ่งในการ เลิกธรรมเนียมตั้งตำแหน่งพระมหากษัตริย์ตามประเพณีพราหมณ์อย่างถ่องแท้ พระองค์ทรง พระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนทยอยลงพิมพ์ในหนังสือวิธานพิเศษ^{๓๕} ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ (ค.ศ. ๑๘๘๘) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้มีความรู้และมีความเข้าใจในการพระราชพิธีเหล่านั้น สิ่งต่างๆ เหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามได้ “ปรับเปลี่ยน” นำองค์ความรู้ของชาวตะวันตก เข้ามาใช้เพื่อเป็นเครื่องมือทางการเมืองร่วมกับองค์ความรู้เดิมของชนชั้นนำสยามแล้ว

แต่ความนิยมยอมรับปรับเปลี่ยนใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตกร่วมกับองค์ความรู้ของสยาม มีลักษณะการนำองค์ความรู้ของชาวตะวันตกมาใช้เพียงบางส่วน ดังตัวอย่างการปรับเปลี่ยนองค์ ความรู้ในทางการเมืองของชนชั้นนำดังที่กล่าวข้างต้นมิได้เป็นการปรับเปลี่ยนไปใช้องค์ความรู้ของ ชาวตะวันตกทั้งหมดโดยสิ้นเชิง ดังนั้นพัฒนาการทางองค์ความรู้แบบตะวันตกที่เกิดขึ้นในสยามจึง พลวัตไปตามปัจจัยพื้นฐานทางสังคมที่แตกต่างกัน ซึ่งหมายความว่ามิได้สนใจเปลี่ยนแปลง ปัจจัยพื้นฐานทางสังคมให้สอดคล้องกับการใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตก

การไม่สนใจเปลี่ยนแปลงปัจจัยพื้นฐานทางสังคมนี้เป็นประเด็นที่มีการวิพากษ์วิจารณ์มากขึ้น ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัยและอย่างมีส่วนสัมพันธ์กับการขยายตัวของสำนักในความ ยุติธรรมของชนชั้นไพร่ ดังปรากฏให้เห็นบ่อยๆ ในหนังสือคอเรสปอนเดนซ์หรือแสดงความ คิดเห็นที่ส่งมาลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัย

หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัยเริ่มวางจำหน่ายเมื่อวันพุธ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๙ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ (ค.ศ. ๑๘๘๒) หลังจากการวาง จำหน่าย The Bangkok Recorder เกือบ ๒ ทศวรรษ แต่ทว่ามีลักษณะสืบทอดในการจัดรูปแบบการ นำเสนอสาระและวิธีวิพากษ์ตามแบบอย่างหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder กล่าวคือ ใช้วิธีการเปิดเล่มด้วยสาระทางวิทยาการหรือประวัติศาสตร์การเมือง ก่อนที่จะนำเสนอข่าวสารของ โลกตะวันตกในแบบที่เจือด้วยเนื้อหาคุณค่าแห่งคริสตศาสนา แล้วจึงเป็นข่าวสารโลกตะวันออกตั้งแต่ ราชอาณาจักรอยุธยา คุปต์ อินเดีย จีน และดินแดนอาณานิคมพม่า สิงคโปร์ มลายูและอินโดจีน แล้วจึง เป็นข่าวสารการค้าที่สอดแทรกด้วยคำเปรียบ (สุภาษิต) ตามคติของชาวตะวันตก จากนั้นจึงปิดเล่ม ด้วยข่าวสารของกรุงเทพฯหรือสยามที่สอดแทรกคำวิพากษ์วิจารณ์ลงไปในเรื่องหาว่าต่างๆ พร้อมกับ

^{๓๕} คือการยืนยันว่าเป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในการแต่งตั้งหรือไม่แต่งตั้งวังหน้า กับการให้ เหตุผลว่าผิดกับธรรมเนียมบ้านเมืองนานาประเทศที่สยามได้ผูกพันทางพระราชไมตรีด้วย อนึ่ง ดู “ประกาศในการ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่วังคต,” ราชกิจจานุเบกษา ๑, ๓๗ (วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีระกาสัปดาห์ จุลศักราช ๑๒๔๗): ๓๓๗ – ๓๓๘.

^{๓๖} พิธีต่างๆ ที่จัดขึ้นนั้นเกือบทั้งหมดเป็นพิธีพราหมณ์ซึ่งเน้นความเป็นเทวราชาของพระมหากษัตริย์.

พิมพ์คำตอบได้จากราชสำนักและชนชั้นนำสยาม ตลอดจนเปิดพื้นที่ให้กับผู้คนที่มิใช่ชนชั้นนำสยาม เสนอข่าวสารความเดือดร้อนและเสนอข้อวิพากษ์วิจารณ์ได้ด้วย ทำให้หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยมีความโดดเด่นในเรื่องการวิพากษ์แบบแผนทางกฎหมายและแบบธรรมเนียมทางสังคมที่ขาดความเป็นธรรมที่มักนำเสนอร่วมไปในพื้นที่ข่าวสารและเรื่องราวของผู้คนที่มิใช่ชนชั้นนำ ทั้งยังมีการให้ความรู้ในเรื่องธรรมเนียมการปกครองและวิธีการซึ่งเป็นแบบธรรมเนียมความเจริญของชาวตะวันตก ก็มีการพิมพ์วรรณกรรมและประวัติศาสตร์ของสยามอีกด้วย

การเปิดพื้นที่ข่าวสารให้เป็นสาธารณะของหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยเปิดโอกาสให้ผู้อ่านเขียนจดหมายแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์และเป็นผลให้เกิดแรงกระเพื่อมทางความคิดต่อชนชั้นนำตลอดจนชาวสยามชนชั้นอื่นๆ ตัวอย่างประเด็นวิพากษ์วิจารณ์ที่มีความโดดเด่นในระยะแรกๆ ได้แก่ การวิพากษ์วิจารณ์เหตุผลในการยึดถือธรรมเนียมประเพณีและการให้เหตุผลตามหลักการพุทธศาสนาที่ใช้ชื่อเรียกหลายๆ แบบ เช่น “ศาสนาพระบาฬี” หรือ “ศาสนาพระโคดม” ฯลฯ อย่างเปรียบเทียบกับหลักการในคริสต์ศาสนาในแง่มุมต่างๆ โดยผู้อ่านที่ใช้ชื่อว่า “ชาวสยาม” ที่นับถือคริสต์ศาสนาหลายครั้งมีส่วนทำให้เกิดการพิจารณาสถานะของบุคคลว่าการมีความแตกต่างเมื่อกำเนิดขึ้นนั้นเป็นความถูกต้อง เป็นความยุติธรรมตามหลักธรรมในพุทธศาสนาจริงหรือไม่ ดังตัวอย่างเช่น

“จะขอเปรียบเทียบอีกสักข้อหนึ่ง ให้ท่านนักปราชญ์ทั้งหลายฟัง คือพระไตรปิฎก เหมือนกับคนบุราณแต่ก่อน ... ด้วยเหตุเดิมใครเป็นผู้คิดแต่ง ใครเป็นผู้เขียนหาตัวพยานไม่ได้ ... ด้วยพระไตรปิฎกก็ดี พระบาฬีก็ดี ไปล่วงรู้มาแต่ไหน ว่ามนุษย์เลื่อนขึ้นเป็นพระเจ้า แล้วว่า มนุษย์เวียนเกิดเวียนตายใช้ชาติ ใช้กรรม...”^{๓๗}

จากประเด็นวิพากษ์การยึดถือธรรมเนียมประเพณีและการให้เหตุผลตามหลักการพุทธศาสนา ต่อมาคลี่คลายไปสู่ประเด็นวิพากษ์แบบแผนธรรมเนียมทางกฎหมายและสังคมที่ขาดความเป็นธรรมที่มาจากชนชั้นไพร่ อันแสดงสภาพปัญหาโครงสร้างทางสังคมของสยามซึ่งมีพื้นฐานทางสังคมที่ไม่สอดคล้องกับองค์ความรู้ของชาวตะวันตก มีปรากฏในจดหมายจากผู้อ่านที่ส่งมาตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ (ค.ศ. ๑๘๘๓) เขียนว่า

“ข้าพเจ้าชื่ออ้ายจินสุด เมียชื่ออิกลันมีทุกข์ยากขายตัวเป็นทาสอยู่กับจีนฮวดสุน บ้านอยู่สวนพลูบางยี่เรือ ข้าพเจ้าสองคนผัวเมียค่าตัวสี่ซ่งแปดตำลึง ข้าพเจ้าทำเรือแก่งเขา

^{๓๗} “คำถามคำแก้ของชาวสยาม,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ปีระกาสัปดาห์ ๑๒๔๗): ๕๑๔.

หลายลำหนึ่งเขาคิดเอาเงินสามชั่ง บัดนี้เขาเอาตัวจำตรวนเร่งเงินเจ็ดชั่งแปดตำลึง จึงให้อีกกลิ่น เทียวหาเงินหาได้ไม่ เขาคิดว่าแพงไม่มีใครช่วยได้ ข้าพเจ้าจึงปลุกเขาก็อีกกลิ่นเมียว่าลูกหญิง เราอายุสิบสามปีรูปร่างผิวพรรณดี เองจงไปอ้อนวอนยายเขาขอเอาตัวมา แล้วเจ้าจงพาไป ขายตามวังเจ้าบ้านขุนนาง ที่หัดละครมโหรีชายท่าน จะได้เหลือแต่สี่ชั่งแปดตำลึงเราสอง คนออกไปหาได้”^{๓๘}

วิธีของอ้ายเงินสุดก็ไม่เป็นเช่นที่ปรารถนาด้วยเด็กเกิดปีมโงงเป็นทาสไม่ได้ หนูหอมบุตรอ้ายเงินสุดกล่าวกับอีกกลิ่นมารดาว่า

“ถ้าเด็กเกิดที่หลังปีมโงงชายใครเขาไม่เอาฤ ก็ถ้าฉันโตขึ้นเป็นนี้เขาด้วยอย่างหนึ่ง อย่างไม่ใด จะมีต้องติดตรวนตายฤ จะหาเงินเป็นค่าเขาก็ไม่มีคนช่วย อีกอย่างหนึ่งคนที่เป่น เด็กๆ โตขึ้นเหนจะไม่มีคนเชื่อให้เงินทำทุนซื้อขาย เด็กเท่าๆฉันคงไม่มีที่พึ่งต้องจนตาย...”^{๓๙}

ทัศนะของอ้ายเงินสุดสะท้อนองค์ความรู้ดั้งเดิมของสยามที่ถือว่าบุตรหญิงเป็นเพียงทรัพย์สินของบิดามารดา ในขณะที่ชาวตะวันตกเห็นว่ามีความเป็นมนุษย์มิใช่ทรัพย์สินจึงสามารถให้การศึกษา เพื่อให้มีความรู้เข้าไปประกอบอาชีพทำมาหากินได้ ดังครูสมิทกล่าววิจารณ์ในเรื่องว่า

“คนที่เป่นนี้เป่นทาสเขาคควรจะมิวิชาสุจริตสำหรับติดตัวไว้ เพื่อตัวจะได้แก่ทุกขแก่ ร้อนของตัว เมื่อกำลังยังเป่นเด็กควรจะหาวิชาจะได้ทำมาหากิน ... บิดามารดาที่มีบุตรชายฤ บุตรหญิง ควรจะสั่งสอนให้ลูกเฒ่าเรียนวิชา จะได้รับจ้างเขาทำมาหากิน ไม่ต้องเป่นทาสเขา... คนจนไม่ควรจะกั๊ยมี ... เขาจะเอาต้นเงินแลดอกเบี้ย ก็จะได้รับความสะดวกร้อนแก่ตัวแลบุตร ภรรยา ... ถ้าไม่มีน้กเลง เล่นโปเล่นหวยบ่อนเบี้ยแล้ว พวกจีนที่ผู้กมาตั้งบ่อนเบี้ยนั้นต้องจำ เลิกอยู่เองเพราะไม่มีคนเล่น พวกจีนนั้นก็จะคิดค้าขายหากินในทางอื่นอันชื่อสุจริตตาม กำล้งปัญหา ... ถ้านายเงินจะมีความเมตตาแก่ทาสใช้ จะคิดเงินเดือนให้แก่ทาสที่ตัวเข้าใช้ทุก เดือน คอยให้ตัวทาสมีท่าทางจะหลุดพ้นออกจากทาส ก็จะเป็นการงามหนักหนา”^{๔๐}

^{๓๘} “ความขัดข้องของคนจนสิ้นคิด,” จดหมายเหตุสยามสมัย (วันพุธ เดือน ๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๑๒๔๕): ๗๒.

^{๓๙} “ความขัดข้องของคนจนสิ้นคิด,” หน้า ๗๒ – ๗๓.

^{๔๐} “คำเตือนสติคนจน,” จดหมายเหตุสยามสมัย (วันพุธ เดือน ๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๑๒๔๕):

ทัศนคติวิพากษ์ของครุสมิทจึงสะท้อนบริบทพื้นฐานของสังคมสยามที่มีได้ส่งเสริมทำให้ชนชั้นไพร่และทาสมีความรู้และมีความชำนาญในการประกอบอาชีพอย่างเพียงพอ ซึ่งหมายถึงว่าชนชั้นนำสยามยังมีได้นำเอาองค์ความรู้ในวิธีการสร้างความรู้ให้กับผู้คนในสังคมของชาวตะวันตกเข้ามาใช้ หรือให้ความสนใจอย่างเพียงพอ

คอเรศปอนเดนของอายจิ้นสุดซึ่งแสดงทัศนะของอายจิ้นสุดกับทัศนะของ “หนูหอม” จึงสะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นไพร่มี “สำนึกใหม่” ที่มีใช้สำนึกยอมรับความยุติธรรมโดยกำเนิดตามโครงสร้างและแบบแผนทางสังคมสยามแต่เดิม สำนึกในความยุติธรรมเช่นนี้จึงเป็นสำนึกใหม่ที่มีปฏิสัมพันธ์ต่ออำนาจของชนชั้นนำสยามซึ่งถือว่าเป็นผู้มีสถานะเหนือกว่าชนชั้นไพร่ และเป็นผู้ที่จะตัดสินใจว่าความยุติธรรมต่อชนชั้นไพร่ควรจะเป็นเช่นใดมา สำนึกในความยุติธรรมที่เป็น “สำนึกใหม่” นี้มีจำนวนเพิ่มขึ้นดังจะเห็นได้จากจดหมายคอเรศปอนเดนจากผู้อ่านหลายฉบับ อาทิ คอเรศปอนเดนส่งจากหัวเมืองมาตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัยเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ (ค.ศ. ๑๘๘๔) มีเนื้อหาข้อความระบุว่า

“ข้าพเจ้าผู้มีชื่ออยู่ท้ายหนังสือนี้ เปนชาวบ้านนอกมีสติปัญญาความคิดอันน้อย จึงมองไม่เห็นมีทางช่องอย่างอื่น ที่จะยกเปลื้องปลดความทุกข์ร้อนที่พวกข้าพเจ้าแบบอยู่ที่นี่ พันไปเสียได้ด้วยหนทางที่ชนทั้งหลายเคยเดินนั้น ไม่ใคร่ลู่ถึงพระเจ้าอยู่หัว จึงสู้ฝ่าความกลัวแลความผิดอ้อมมาทางนี้ เอาความจริงความสัตย์สุจริตขึ้นตั้งนำ เพื่อชาวอันนี้จะลู่ถึงพระเจ้าอยู่หัวบ้าง ด้วยเต็มใจจงใจขอแจ้งความมารบกวนท่านอีกครั้งหนึ่ง เปนที่เกรงใจท่าน เปนที่สุดที่แล้ว เพราะได้กวนท่านครั้งหนึ่งแล้ว ขอท่านได้มีเมตตาพวกข้าพเจ้าสัตย์ผู้ยากช่วยนำเอาชาวอันนี้ เข้าชี้แจงกราบบังคมทูลให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วย...”^{๙๐}

สำนึกที่มีต่อความยุติธรรมอันเป็นสำนึกใหม่ดังคอเรศปอนเดนฉบับข้างต้นนี้แสดงให้เห็นว่าไพร่ที่เป็นราษฎรหัวเมืองมิได้ยอมจำนนที่จะยุติความไม่เป็นธรรมไว้แต่ข้าหลวงกรมการหัวเมืองหากแต่เรียนรู้ที่จะใช้หน้าหนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือแบบใหม่ต่อสู้กับความไม่ยุติธรรมที่ประสบได้รับ นอกจากนี้ยังมีคอเรศปอนเดนอีกฉบับหนึ่งที่แสดงนัยยะสำคัญที่ไพร่แสดงทัศนะในเรื่องความเสมอภาคซึ่งย่อมจะมีใช้สำนึกที่ยอมรับความแตกต่างกันตามลำดับชั้นในสังคมแบบเดิมของสยาม เป็นข้อความในคอเรศปอนเดนของ “นายเกิดกับนายมี” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัยเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) แสดงความเห็นว่าเป็นเรื่องไม่ยุติธรรมที่มีผู้ส่งโคออกไปขาย

^{๙๐} “บ้านนาแขวงเมืองนครนายก,” จดหมายเหตุสยามสมัย (วันพุธ เดือน ๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปิวอกฉศก ๑๒๔๖): ๓๖๐ – ๓๖๑.

ต่างประเทศทำให้โคในประเทศไทยมีราคาแพง ราษฎรที่ยากจนจึงไม่มีเงินพอที่จะซื้อโคมาทำนาแต่ไม่ปรากฏว่าเสนาบดีจะใส่ใจดำริอย่างไร ปรากฏเป็นข้อความในคอเรศปอนเดนฉบับนี้ว่า

“ท่านจะว่าเปนความเหินของราษฎรโง่โง่ แต่ที่จริงก็เปนอยู่ในตระกูลไพร่ราษฎรก่อน แล้วจึงเลื่อนเปนผู้ดีทั้งสิ้น ซึ่งจะมานึกเอาความเหินของไพร่ราษฎรว่าโง่เง่านั้น เหนจะไม่สู้ถูก ความโง่ความฉลาดก็เหมือนกัน อย่าดูหมิ่นความเหินไพร่ที่เปนเดิมนี่เลย”^{๔๒}

ยังมีคอเรศปอนเดนอีกหลายฉบับที่ชี้ให้เห็นเพิ่มเติมว่าชนชั้นไพร่รู้จักและตระหนักสำนึกในคุณค่าของการเสนอปัญหาต่อสาธารณะเพื่อให้ชนชั้นนำซึ่งเป็นผู้มีอำนาจรับรู้และหาทางแก้ไข ความตระหนักสำนึกดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในท่ามกลางการวิพากษ์วิจารณ์ประเด็นปัญหาใหญ่ๆ ของสังคมสยาม ได้แก่ ปัญหาการพนัน หวย ถั่ว โป ปัญหาฝิ่น สุรา โรงรับจำนำ และการจัดเก็บภาษีอากรโดยเจ้าภาษีนายอากรในลักษณะที่เป็นบ่อเกิดของความทุกข์ยาก และทั้งหมดนั้นล้วนแต่ขยายไปสู่ปัญหาว่าด้วยความยุติธรรม เพราะประเด็นปัญหาต่างๆ เหล่านี้ก่อให้เกิดความทุกข์ยากเดือดร้อนเริ่มตั้งแต่การเกาะตัวจำตรวนลูกหนี้หรือผู้ถูกหาว่ากระทำความผิด ทั้งยังมีโอกาสที่จะเผชิญกับปัญหาตระลาการ ศาลรับสินบน หน่วงเหนี่ยวความ ตัดสินเข้าข้างพวกเดียวกัน ฯลฯ ซึ่งประเด็นปัญหาต่างๆ เหล่านี้มีปรากฏทั้งในคอเรศปอนเดนของผู้อ่านและโดยการวิพากษ์วิจารณ์ของครูสมิทเอง ดังตัวอย่างในคอเรศปอนเดนไม่ระบุชื่อผู้เขียนส่งมาลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) มีข้อความแสดงที่มาของผู้เขียนระบุว่า “พวกข้าพเจ้าสัตย์ผู้ยาก” มีข้อความที่เขียนไว้ในคอเรศปอนเดนเขียนว่า

“ราษฎรเวียนถ่ายอยู่ดังนี้ จนยากจนยากจนเปนนี้เปนค่าเขาเสียโดยมาก ครั้นภักดิ์ไปร้องฟ้องต่อท่านผู้รักษาเมือง ๆ ก็ชำระความ แต่หาถึงที่จะเอนใจเบาอกของชาวบ้านลูกเมืองไม่ ครั้นจะภักดิ์ทำฎีกาเข้าไปทูลเกล้าฯถวาย ก็กลัวความนั้นจะไปไม่ตลอด เบนที่ขัดขวางอยู่หลายประการ ... อีกอย่างหนึ่งชาวบ้านนี้เป็นคนขี้ฉลาด เปนคนจนแต่ปลาบ่ายังไม่ใคร่มีกินตลอดปี จะเอาเงินที่ไหนมาเสียค่านั้นค่านี้อ่า ... หนังสือจดหมายเหตุของท่านนี้ ข้าพเจ้าเปนแต่ชาวป่าตาด้านนอก ยังนึกน่ายกหน้าขมหน้าสรรเสริญ เปนเหมือนหนทางฤๅถากให้คนจนอนาถาที่ไม่มีพวกพ้องที่สนับสนุนเดินใกล้เคียงพระบรมมหาราชวัง ร้องเรียกแต่

^{๔๒} “ว่าด้วยชายโคไปยังต่างประเทศ,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ๑๒๔๗): ๓๙. อนึ่งวันที่ตีพิมพ์ในจดหมายเหตุสยามไสมยฉบับนี้ผิดไป วันที่ที่ถูกต้องควรจะเป็นวันขึ้น ๑๕ ค่ำ

ภอพระเจ้าอยู่หัวทรงได้ยินแว่วๆแต่สั่นว่าเสียงที่ร้องเรียกให้ช่วยอยู่ฝ่ายนอกนั้นเปนเสียง
มนุษย์ไม่ใช่สัตว์...”^{๕๓}

นอกจากนี้หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยนับตั้งแต่เริ่มวางจำหน่ายใน พ.ศ. ๒๔๒๖
(ค.ศ. ๑๘๘๓) มักจะใช้คำว่า ซิวไลแซเชอน สิวไลย สิวลีย Civilization เพื่อสื่อสารในความหมาย
“ความเจริญของบ้านเมือง” เช่นมีการอธิบายคำว่า Civilization หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยาม
ไสมยเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) ว่า

“Civilization สรรพนาม มีการเรียบริ้อยเปนทำเนียบตัจตัว มีทำเนียบพันการหยาบ
ข้าของคนบ้านนอกคอกนาคนป่า ทำเนียบตัจขึ้นเพราะได้เรียนวิชาการ แลหนังสือตำราวิธี
ต่างๆ Civilize ซิวไลซ์ กิริยาคับท์ กระทำให้คนพ้นจากการอยาบข้าของชาวป่า นำให้คนเต็ม
ใจประพดีการเรียบริ้อยงาม สอนให้คนรู้วิธีเลี้ยงชีวิตร์ด้วยเปนการเรียบริ้อยปรกติ...”^{๕๔}

หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมยได้ตีพิมพ์คำอธิบายความรู้ในแบบแผนธรรมเนียมการ
ปกครองของชาวตะวันตกอยู่เสมอ อาทิคำอธิบายที่ตีพิมพ์ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๖ (ค.ศ.
๑๘๘๓) ระบุว่า

“เมื่อคนจะอยู่ด้วยกันหลายคน จำต้องมีการประพดีต่อกัน อย่าให้ข้างหนึ่งข้างใด
แพ้เปรียบแก่กัน ถ้าต่างคนต่างเต็มใจประพดีการต่อกันด้วยความอัชฌาไสย จึงมีความ
สบายด้วยกันหมด... คนที่อยู่ด้วยกันเรียบริ้อยตั้งนี้เป็นคนอันคงมีความเจริญ แต่คนในโลกนี้
ไม่เหมือนกัน... เพราะเหตุเช่นนี้จึงต้องมีการบังคับข้อบังคับ ต้องเกิดการคือคอเวนแมนต์ ...
สำหรับคนที่เข้ากันเปนพวกฝักฝ่ายเปนหมู่เลกหมู่ใหญ่ เปนบ้านเปนเมืองเปนประเทศ
เปนพระราชอาณาเขต...

โลกย์นี้มีคอเวนแมนต์หลายชนิด สมกับความอัชฌาไสย แห่งคนทั้งปวงอันเปนพื้น
แผ่นดินบ้านเมืองต่าง ๆ นั้น เจ้านั้นมีอยู่หลายชนิด ที่เรียกว่า เอ็มปิรอร บ้าง กิง บ้าง เปรซิ

^{๕๓} “บ้านนาแขวงเมืองนครนายก,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกาสัปดาห์
๑๒๔๗): ๕๓๘.

^{๕๔} “แปลคำอังกฤษเปนไทย ซิวไลแซเชอน,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๑ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีระกา
สัปดาห์ ๑๒๔๗): ๑๒๕.

เดนต์บ้าง พวกผู้สำเร็จการแผ่นดินบ้านเมืองเหล่านี้ มีอำนาจมากกว่ากันน้อยกว่ากัน ตาม
ทำเนียบกตหมายแผ่นดินบ้านเมืองต่างๆ นั้น”^{๔๕}

ครูสมิทกล่าวอธิบายแบบแผนธรรมเนียมการปกครองของฝรั่งเศสพิมพ์ในหนังสือพิมพ์
จดหมายเทศสยามไสมยเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) ว่า

“คอเวินแมนต์ผู้ปกครองประเทศฝรั่งเศสนี้ เปนริบปติก ไม่มีกษัตริ์ ผู้เปนประธาน
นาธิบดี ในแผ่นดินนั้นเรียกว่า เปรลิดেন্ট ราษฎรทั้งหลายเลือกขึ้นให้เปนเปรลิดেন্ট อยู่ตาม
กำหนดปีตามกฎหมายคอนสไตตูเชอนสำหรับแผ่นดิน ครั้นถึงกำหนดเวลาที่เลือกก็เลือกเปร
ลิดেন্টใหม่ เปรลิดেন্টคนเก่าต้องออกจากตำแหน่ง แลเปลี่ยนกันไปเสมอ ผู้ซึ่งเปนคอเวิน
แมนต์นั้นมี อรรถมหาเสนาธิบดี ๑ เสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศ ๑ เสนาบดีผู้ว่าการคลังมหา
สมบัติ ๑ เสนาบดีผู้ว่าการสินค้า ๑ เสนาบดีผู้ว่าการกรมเมือง ๑ เสนาบดีผู้ว่าการทัพบก ๑
เสนาบดีผู้ว่าการศิลปสาทร ๑ (คือจัดการเล่าเรียนสรรพวิชาการของราษฎร) เสนาบดีผู้ว่าการ
ยุติธรรม ๑ (คือจัดการชำระถ้อยความทุกอย่างทุกประการ) เสนาบดี ทั้ง ๙ นายนี้เรียกว่า คอ
เวินแมนต์ ฤคคาปิเนต ... ปาเลียแมนต์ นั่นคือที่ประชุมหัวหน้าของราษฎรๆ ทุกหัวเมือง
ประชุมเลือกให้เข้ามานั่งปฤกษาราชการกับคอเวินแมนต์ในปาเลียแมนต์ แทนราษฎร...”^{๔๖}

นอกจากนี้หนังสือพิมพ์จดหมายเทศสยามไสมยเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕)
ยังได้ตีพิมพ์คอเรตปอนเดนของผู้อ่านชื่อ “การะเกษ” ที่กล่าวอธิบายให้เหตุผลในคุณค่าของความเป็น
มนุษย์ซึ่งเป็นเหตุที่จะต้องมีการมีแบบแผนในความสัมพันธ์ต่อกันโดยการใช้กฎหมายที่มีความ
ยุติธรรม แตกต่างจากความยุติธรรมที่เกิดขึ้นด้วยความเป็นพวกเป็นหมู่เหล่าของชาวสยามอีกว่า

“จะขอกล่าวการยุติธรรมที่จะเชื่อฟังได้ ชาวยุโรปและอเมริกันรักเพื่อนมนุษย์ซึ่งกันแล
กัน ในประเทศของเขาไม่เบียดเบียนกัน ก็เพราะว่าคอเวินแมนต์แลตราลาการของเขาเปนคน
อยู่ในยุติธรรม แลมีความเจริญผาศุภกรัถงของเขา ... ไม่เหมือนอย่างประเทศนี้ ช่มชืด่มเหงซึ่ง
กันแลกัน เพราะเปนเหตุฉนั้นผู้น้อยต้องหาที่เย็นไม่ชอบที่ร้อน...”^{๔๗}

^{๔๕} “คอเวินแมนต์,” จดหมายเทศสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๑๒๔๗):
๕๗.

^{๔๖} “การฝรั่งเศสกับจีน,” จดหมายเทศสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ ปีระกาสัปตศก ๑๒๔๗):
๔๑ - ๔๒.

^{๔๗} “เหตุให้มีความเจริญ,” จดหมายเทศสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ ปีระกาสัปตศก
๑๒๔๗): ๘๔.

ในท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำและการเปลี่ยนแปลงสำนึกในความยุติธรรมของชนชั้นไพร่ที่เห็นได้จากสิ่งที่เกิดขึ้นในหน้าหนังสือพิมพ์ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Record ในสมัยรัชกาลที่ ๔ จนถึงหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นับเป็นระยะเวลาราว ๒๐ ปี ซึ่งเป็นเวลาคาบเกี่ยวในช่วงชีวิตวัยทำงาน ก.ศ.ร. กุหลาบนั้น ปรากฏว่า ก.ศ.ร. กุหลาบก็มีส่วนร่วมในกระแสการเปลี่ยนแปลงนี้ด้วย กล่าวคือมีเรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ปรากฏในหนังสือพิมพ์ ๓ ฉบับทั้งในฐานะ “เป็นบุคคลในข่าว” หรือในฐานะเป็น “ผู้ส่งเรื่อง” ลงพิมพ์ ในหนังสือพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ระหว่างเดือน กรกฎาคม ถึงเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๐๙ (ค.ศ. ๑๘๖๖)^{๔๘} ใน หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๕ – พ.ศ. ๒๔๒๙ (ค.ศ. ๑๘๘๒ – ค.ศ. ๑๘๘๖) ในหนังสือนิตยสาร วชิรญาณ พิเศษ ใน พ.ศ. ๒๔๒๙ – พ.ศ. ๒๔๓๐ (ค.ศ. ๑๘๘๖ – ค.ศ. ๑๘๘๗)^{๔๙} ตลอดจนในหนังสือนิตยสาร วชิรญาณ ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖)^{๕๐} ประสบการณ์ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เกี่ยวข้องกับหนังสือพิมพ์ ในหลายๆ ช่วงเวลาดังกล่าวนี้ดำเนินไปในบริบทแห่งการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นต่างๆ ในสังคมสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องสำนึกที่มีต่อความยุติธรรมและการรู้จักใช้อำนาจของ หนังสือพิมพ์ต่อรองกับชนชั้นนำของชนชั้นไพร่ซึ่งมีจุดเริ่มตั้งแต่ใน หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder^{๕๑} แล้วเพิ่มปริมาณมากขึ้นจนมีส่วนสำคัญในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย ย่อมหมายถึงว่าชนชั้นนำทั้งที่เป็นผู้ปกครองหรือเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ที่มีอำนาจในการอำนวยความ ยุติธรรมซึ่งเป็นปลายอีกข้างหนึ่งย่อมต้องมีการเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้ที่ตอบสนองการ เปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นไพร่ด้วยเช่นกัน

^{๔๘} “ลูกค้าเข้าเปลือก,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๘ อุตสาหกรรม ขึ้น ๑๕ คำ จุลศักราช ๑๒๒๘): ๑๒๙ , “สรรเสริญนายจิตช่างถ่ายรูป,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ คำ จุลศักราช ๑๒๒๘): ๑๔๘ , คำนายจิต. และ “คำตอบความนายจิต,” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๙ แรม ๑๔ คำ จุลศักราช ๑๒๒๘): ๑๖๕.

^{๔๙} “แจ้งความ,” วชิรญาณพิเศษ ๑, ๓๑ (สิงหาคม ๑๒๔๘): ๓๔๒. , “อธิบาย,” วชิรญาณพิเศษ ๒, ๓๗ (ตุลาคม ๑๒๔๘): ๓๐๕๘. และ “เห่ทำขวัญเข้า,” วชิรญาณพิเศษ ๒, ๒๕ (เมษายน ๑๒๔๙): ๑๙๕.

^{๕๐} “แจ้งความ [นายกุหลาบ ก.ศ.ร. ได้ให้หนังสือ "ประวัติพระยาไกรโกษา (เทต) ซึ่งถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ๑๑๕ แล้ว" เปนสมุดพิมพ์ ๔ เล่ม],” วชิรญาณ ๒, ๒๒ (กรกฎาคม ๑๑๕): ๒๒๘๙. และดู “แจ้ง ความ [นายกุหลาบ ได้ให้หนังสือ ว่าด้วยต้นเหตุราชการ เคาะระฆัง ตีกลอง ยิงปืน ๓ เล่ม],” วชิรญาณ ๒, ๓๐ (มีนาคม ๑๑๕): ๓๐๕๘.

^{๕๑} ดู “โจรผู้ร้าย [พอนชีกาพุตเกิด ขโมยที่วังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท],” หนังสือ จดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๗ แรม ๘ คำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๔๘. และดู “แจ้งความ [ม้าของ ข้าพเจ้าหาย],” หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder (เดือน ๗ แรม ๘ คำ จุลศักราช ๑๒๒๗): ๔๙.

ก.ศ.ร. กุหลาบ นอกจากจะมีส่วนร่วมในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ของสยาม โดยการเป็นบุคคลในข่าวหรือผู้ส่งข่าวลงพิมพ์แล้ว ก.ศ.ร. กุหลาบ ก็ได้เริ่มต้นเขียนงานนิพนธ์บันทึก ระยะทางตามขนบคำประพันธ์กลอนนิราศเรื่อง นิราศยิสาร^{๕๒} กับ งานนิพนธ์ร้อยแก้วเรื่อง ระยะทางข้าหลวงไทยไปเมืองจีน^{๕๓} ซึ่งเป็นงานนิพนธ์ในระยะแรกๆ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย

งานนิพนธ์นิราศยิสารของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงให้เห็นบริบทความเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชาวสยาม ดังที่จะเห็นได้จากความนิยมใช้ขนบการประพันธ์เรื่องบันทึกการท่องเที่ยวด้วยรูปแบบกลอนนิราศในลักษณะใหม่ กล่าวคือเป็นการละทิ้งขนบคร่ำครวญถึงคนรักตามขนบนิราศเดิม มาเน้นให้เห็นความน่าตื่นตาตื่นใจต่อสถานที่บุคคลวัตถุและแนวความคิดใหม่ๆ มากกว่าที่จะพรั้งพรั้งถึงคนรักเช่นขนบเดิม ขนบการประพันธ์แบบนี้ได้รับอิทธิพลของกลอนนิราศของพระศรีสุนทรโวหาร (สุนทรภู่) หรือ หมื่นพรหมสัมพัตสร (เสมียนมี) ซึ่งมักจะแทรกชีวิตจริงและความรู้สึกจริงของผู้เขียนไว้ในคำประพันธ์เป็นจารีตวรรณกรรมนิราศแบบใหม่ซึ่งให้ความสำคัญแก่ความจริงเชิงประสบการณ์^{๕๔} ที่ได้รับความนิยมแพร่หลาย

บริบทความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นตลอดช่วงเวลาในช่วงชีวิตวัยทำงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่องค์ความรู้ทางการเมืองเรื่องอำนาจของชนชั้นนำและชนชั้นไพร่ที่เปลี่ยนแปลงอย่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน การที่ชนชั้นนำสยามได้ “ปรับเปลี่ยน” องค์ความรู้เรื่องการสืบทอดอำนาจของพระมหากษัตริย์มาเป็นการสืบทอดอำนาจโดยสายโลหิตโดยอ้อมอย่างมกุฎราชกุมารของชาวตะวันตก ในขณะที่ชนชั้นไพร่ก็ “ปรับเปลี่ยน” องค์ความรู้ตามแบบเดิมที่ยอมเคารพนอบน้อมต่อชนชั้นนำเพราะเกิดมากรรม เปลี่ยนไปเป็นการรู้จักแสวงเครื่องมือต่อรองกับอำนาจของชนชั้นนำ เช่น ใช้อำนาจของหนังสือพิมพ์ซึ่งเป็นองค์ความรู้ของชาวตะวันตกต่อรองกับอำนาจของชนชั้นนำสยามตลอดช่วงวัยทำงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นดั่งเข้าหลอมลักษณะงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ และจะเห็นได้ชัดเจนเมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบสร้างงานนิพนธ์เสนอต่อสาธารณะในช่วงเวลาถัดไป

^{๕๒} “นิราศยิสาร,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมวอกฉศก ๑๒๔๖): ๔๓๗ - ๔๓๘.

^{๕๓} “ระยะทางข้าหลวงสยามไปเมืองแขกญวนจีนยี่ปุ่น,” สยามประเพณี ๖, ๒๒ (กันยายน ๑๒๔): ๖๑๒.

อนึ่ง งานนิพนธ์เรื่องนี้เมื่อรวมพิมพ์เป็นเล่มหนังสือครั้งแรก ใช้ชื่อว่า ระยะทางข้าหลวงไทยไปเมืองจีน.

^{๕๔} ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์. “สุนทรภู่ : มหากวีกระฎุมพี” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ / สมบัติ จันทรวงศ์. สุนทรภู่ ๑๐๐ ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, พิมพ์ครั้งแรก, ๒๕๒๙), หน้า. ๓๑.

๓.๓ ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงภูมิรู้หรือองค์ความรู้ของตนต่อสาธารณะ (พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๖๒ / ค.ศ. ๑๘๙๓ – ค.ศ. ๑๙๒๐)

ก.ศ.ร. กุหลาบ มีส่วนร่วมในการเสนอองค์ความรู้ของตนต่อสาธารณะในช่วงท้ายของชีวิตที่มีจุดเริ่มต้นจากการเป็น “เอดิเตอร์” บรรณาธิการฝ่ายไทยของหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ แล้วจึงเป็น “เอดิเตอร์” บรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณี ทั้งยังมีข้อเขียนตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๘๙๓ – ค.ศ. ๑๙๐๑) ระยะเริ่มแรกที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำงานหนังสือพิมพ์จึงเป็นเวลาหลังการปฏิรูปการปกครองสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ (ค.ศ. ๑๘๘๗) กับการปฏิรูประบบราชการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ (ค.ศ. ๑๘๙๒) ที่เกิดขึ้นก่อนหน้านั้นไม่นาน และเป็นช่วงที่สยามตกอยู่ในภาวะหมิ่นเหม่ต่อความมีเอกราชเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งกับประเทศฝรั่งเศส

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในขณะที่มีตำแหน่งเป็นบรรณาธิการ “เอดิเตอร์” หนังสือพิมพ์ แยกได้เป็นกลุ่มใหญ่ได้ ๒ กลุ่ม งานนิพนธ์กลุ่มแรก คือ งานนิพนธ์ทัศนะวิจารณ์ ได้แก่ ข้อเขียนที่วิพากษ์วิจารณ์ข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญๆ ที่เกิดขึ้นภายในสยาม ซึ่งมีทั้งที่เขียนวิพากษ์วิจารณ์เสริมลงไปในเรื่องข่าวหรือเหตุการณ์ กับข้อเขียนที่เป็นบทบรรณาธิการซึ่งใช้คำเรียกว่า “คำนำ” หรือ “อารัมภะวณณนา” และงานนิพนธ์กลุ่มที่สอง ได้แก่ งานนิพนธ์เรียงเรียงวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

งานนิพนธ์ที่เป็น “คำนำ” หรือ “อารัมภะวณณนา” ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์มีไม่น้อยกว่า ๑๕๐ เรื่อง และนิตยสารสยามประเพณี (เท่าที่พบในขณะนี้) มีไม่น้อยกว่า ๔๘ เรื่อง ทั้งยังมีงานนิพนธ์ลักษณะเดียวกันนี้พิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ The Bangkok Times โดยไม่ระบุชื่อผู้แต่ง ในระหว่าง ร.ศ. ๑๑๗ – ร.ศ. ๑๒๐ ซึ่งอยู่ในช่วงเวลาที่ นายชาย บุตรชายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีตำแหน่งเป็นเอดิเตอร์ภาษาไทยของหนังสือพิมพ์ฉบับดังกล่าว^{*๕}

เนื้อหาในงานนิพนธ์ทัศนะวิจารณ์ ได้แก่ การวิพากษ์เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งภายนอกและภายในสยาม เป็นงานนิพนธ์ที่มีจุดเด่นด้วย ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะกล่าวถึงเรื่องราวเหตุการณ์ในอดีตหรือนำข้อความเนื้อหาในเอกสารประวัติศาสตร์มาประกอบการวิพากษ์ ซึ่งแสดงถึงองค์ความรู้และทัศนะทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีปฏิสัมพันธ์กับสถานการณ์ทางสังคมและองค์ความรู้ของชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ในสยาม งานนิพนธ์กลุ่มทัศนะวิจารณ์มีปริมาณมากที่สุดในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ และก็มีงานนิพนธ์ทัศนะวิจารณ์อีกจำนวนหนึ่งที่มีความแหลมคมมากที่สุด

^{*๕} งานนิพนธ์ “คำนำ” ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ที่บ่งชี้ว่าเป็นงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อาจสังเกตจากการอ้างเหตุการณ์ในอดีตก่อนนายชายเกิด และระบุว่าประสบเหตุการณ์นั้นด้วยตัวเอง

ปรากฏอยู่ในระยะท้ายๆ ของการพิมพ์นิตยสารสยามประเภท ส่วนเนื้อหาที่เป็นงานนิพนธ์เรียบเรียงวรรณกรรมและประวัติศาสตร์นั้นเป็นการเรียบเรียงในบริบทที่สืบเนื่องสอดคล้องกับเหตุการณ์หรือสถานการณ์บ้านเมืองในสยามในขณะนั้น ก็เป็นการเรียบเรียงขึ้นตามสภาวะความต้องการของผู้่านงานนิพนธ์กลุ่มนี้ส่วนมากจะตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเภท ซึ่งโดยทั่วไปแล้วงานนิพนธ์ทั้งสองกลุ่มมีลักษณะร่วมกัน คือ การมีปฏิสัมพันธ์สนองตอบบริบททางสังคม ทั้งยังแสดงให้เห็นพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชาวสยามทั้งที่เป็นชนชั้นนำและชนชั้นอื่นในสังคม ไม่ว่าจะเป็นอย่างองค์ความรู้แบบดั้งเดิมของสยามหรือองค์ความรู้แบบชาวตะวันตก (ซึ่งจะวิเคราะห์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทั้งสองกลุ่มในบทต่อไป)

โดยลักษณะองค์ความรู้ของชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ของสยามเฉพาะที่อยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๘๙๓ – ค.ศ. ๑๙๐๖) อันเป็นช่วงที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงภูมิรู้หรือองค์ความรู้ของตนต่อสาธารณชนอย่างเข้มข้น แสดงให้เห็นถึงลักษณะองค์ความรู้ของชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ของสยามมีความต่อเนื่องพัฒนาการสืบต่อจากสภาวะที่มีการ “เปิดรับ” กับ “ปรับเปลี่ยน” องค์ความรู้ของชาวตะวันตกเข้ามาสู่องค์ความรู้ของชาวสยาม ทำให้องค์ความรู้ของชาวสยามมีลักษณะการผสมผสานระหว่างองค์ความรู้ดั้งเดิมกับองค์ความรู้ของชาวตะวันตกมากขึ้น และองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยการผสมผสานนี้มีลักษณะปฏิเสธเนื้อหาขององค์ความรู้แบบตะวันตกบางประการอีกด้วย กล่าวคือ

สภาพการณ์ของสังคมสยามในช่วงที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงภูมิรู้หรือองค์ความรู้ของตนต่อสาธารณชนนั้นอยู่ในระยะเวลาร่วมสมัยแห่งการปฏิรูปของสยามในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้แก่ การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินโดยการหน่วยงานปกครองขึ้นเป็นกระทรวงตามแบบตะวันตกมีเสนาบดีเป็นผู้บริหารและรับผิดชอบจำนวน ๑๒ กระทรวง เป็นกระทรวงเสนาบดีที่จัดขึ้นเพื่อเสริมระบบการปกครองสยามแบบเดิมที่มีอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีจตุสดมภ์เป็นผู้ปกครองตามเขตพื้นที่ แต่มิได้เปลี่ยนแปลงยกเลิกระบบการปกครองแบบเสนาบดีจตุสดมภ์ที่มีมาตั้งแต่เดิมแต่ประการใด

เมื่อเวลาผ่านไปจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ (ค.ศ. ๑๘๙๒) หลังจากรื้ออัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีจตุสดมภ์บางท่านถึงแก่อนิจกรรมหรือเกิดการเปลี่ยนแปลงโดยตำแหน่งต่างๆ แล้ว จึงมีประกาศยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีจตุสดมภ์แบบเดิมทั้งสิ้นและยุบเลิกกระทรวงบางกระทรวงกับเปลี่ยนแปลงเป็นกระทรวงการปกครอง ๑๐ กระทรวง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทั้งยังมีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองโดยการยกเลิกการปกครองที่จัดเป็นหัวเมืองชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี ชั้นจัตวา เปลี่ยนแปลงเป็นการปกครองด้วยระบบเทศาภิบาล โดยรวมหัวเมืองตามพื้นที่ขึ้นเป็นมณฑลเทศาภิบาล แล้วแต่งตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ปกครองบริหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗)

ความเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยสืบเนื่องกับการปฏิรูปการปกครองต่างๆ เหล่านี้คือการจัดการราชการตามแบบตะวันตก โดยใช้วิธีจ้างข้าราชการชาวตะวันตกมาเป็นผู้ทำการ เป็นผู้บริหารและเป็นที่ปรึกษาราชการจำนวนมาก ทั้งยังมีการจ้างชาวตะวันตกเข้ามาทำการอื่นๆ ที่มีใช้ หน่วยงานทางการปกครอง อาทิ การรถไฟ ป่าไม้ โทรเลขไปรษณีย์ ทหารเรือและช่างกลเรือ ฯลฯ การเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ในระยะดังกล่าวนี้จะเปลี่ยนแปลงไปเพราะการใช้องค์ความรู้ของ ชาวตะวันตกที่มีจำนวนมากขึ้นและมาจากหลากหลายสาขาความรู้ และแม้จะมีชาวตะวันตกที่เป็น พ่อค้าและผู้ประกอบธุรกิจที่ใช้วิทยาการความรู้แบบตะวันตกจำนวนมากขึ้นด้วยก็ตาม แต่ความ แตกต่างกับสภาวะการณ์ก่อนหน้านี้ก็คือ การเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ตามแบบตะวันตกเกิดขึ้นจาก บทบาทของชาวตะวันตกที่เป็นบาทหลวงมิชชันนารี เป็นพ่อค้าและผู้ประกอบธุรกิจที่ใช้วิทยาการ ความรู้แบบตะวันตกเป็นหลัก

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยปริมาณของชาวตะวันตกที่เข้ามาประกอบอาชีพต่างๆ ใน สยามมีจำนวนมากขึ้น ย่อมมีนัยยะในความเจริญทางเศรษฐกิจและสังคมในสยามที่มีมากขึ้นด้วย แต่ การใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นกลับทำให้เกิดความขัดข้องเกิดความล้าหลัง เพราะเหตุที่ขนบธรรมเนียมประเพณีแบบเดิมของสยามหลายอย่างซึ่งมิได้มีความสอดคล้องกับความ เปลี่ยนแปลงนั้น ยังมีได้ยกเลิกหรือเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับวิธีการตามองค์ความรู้แบบ ชาวตะวันตก ดังปรากฏในข่าวและคอเรสปอนเดนแสดงความคิดเห็นของชาวสยามชนชั้นต่างๆ ใน หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ซึ่งแสดงให้เห็นพัฒนาการขององค์ความรู้ในช่วงที่เป็นระยะเปลี่ยน ผ่านของสังคมสยามที่มีความหลากหลายและมีเป็นจำนวนมาก อาทิ ทศนะแรกๆ ที่ปรากฏใน หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ร.ศ. ๑๑๓ / ค.ศ. ๑๘๙๕) ซึ่ง แสดงให้เห็นถึงความปรารถนาของบุคคลที่คาดหวังว่าจะได้รับจากหน่วยงานแบบใหม่ๆ ของราชการดัง คอเรสปอนเดนของผู้ที่ใช้ชื่อว่า “ผู้รับหนังสือพิมพ์” กล่าวด้วยข้อความว่า

“คำนับมายังเอดิเตอร์สยามออบเซอร์เวอร์ทราบ ด้วยหนังสือพิมพ์ราชกิจกำหนด ออกทุกๆ วันอาทิตย์ แต่หาได้ออกตามกำหนดไม่ มักจะต้องถึงวันพุธหรือวันพฤหัสบดีจึงได้ ออก และหนังสือออกก็ไม่พร้อมกัน บางคนก็ได้รับก่อน บางคนก็ได้รับทีหลัง ... หนังสือพิมพ์ หอพระสมุดวชิรญาณ กำหนดจำนวนเดือน หาได้กำหนดวันแน่นอนไม่ได้ เพราะระหว่างเดือนนั้นถึง ๓๐ ถึง ๓๑ วัน ข้าพเจ้าเห็นแต่หนังสือธรรมจักษุฉบับเดียวที่ยังมี กำหนดแน่นอน ซึ่งได้ออกตรงตามสัญญาทุกวันที่ ๑ ทุก ๆ เดือน ข้าพเจ้าขอตั้งเดือน หนังสือพิมพ์ที่ออกผิดกับสัญญานั้นให้เอาอย่างหนังสือธรรมจักษุซึ่งได้ทำตามวันจำเภาะ (ปัง ชวน) บ้าง จะได้เป็นที่สรรเสริญ เพราะเวลาจำเภาะนั้น (ปังชวน) คือสิ่งสำคัญของประโยชน์ ถ้าจะแก้ว่าติตราการอยู่บ้าง ติตรุระอยู่บ้างนั้นจะไม่หลุดพ้นไปได้ เพราะผู้รับได้จ่ายเงิน

และหาได้ผิดที่จะเลื่อนเวลาใช้เงินไม่ อีกประการหนึ่งหนังสือพิมพ์ต่างประเทศที่ออกในกรุงเทพฯ ทุกฉบับก็ได้ออกตามกำหนดวันแลเวลาเสมอแล้วเหตุใดหนังสือพิมพ์ไทยจะทำได้ซ้ำเจ้าแลไม่เห็น ขอท่านได้โปรดลงหนังสือของข้าพเจ้าลงในสยามออบเซอร์เวอร์”^{๕๖}

ความปรารถนาตั้งปรากฏในคอเรสปอนเดนดดังกล่าวที่มีการใช้คำว่า “ปังชวน” ทับศัพท์คำว่า “Punctual” ในภาษาอังกฤษนอกจากจะแสดงการใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตก แล้วยังแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงสำนึกของราษฎรบางประการที่มีนัยยะสำคัญต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ นั่นคือ การมีความเข้าใจหรือมีความคาดหวังต่อหน่วยงานราชการว่ามีหน้าที่ที่จะต้องดำเนินการอย่างมีความรับผิดชอบต่อราษฎรอย่างเหมาะสม การทำงานของข้าราชการมิได้ถูกยอมรับว่ามีความถูกต้องเพราะกระทำไปตามพระประสงค์ หรือพระราชประสงค์ของชนชั้นนำแห่งราชสำนัก แต่เพียงฝ่ายเดียว การเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ที่สังเกตได้จากคอเรสปอนเดนดที่เกี่ยวข้องด้วยการจัดราชการแบบใหม่และการเปลี่ยนแปลงปฏิรูประบบราชการในแนวทางของชาวตะวันตกบ่อยครั้ง ดังมีตัวอย่างปรากฏในคอเรสปอนเดนดของผู้อ่านที่ใช้ชื่อว่า “นายรำคาน” ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๕) เขียนว่า

“แจ้งความมายังท่านเอดิเตอร์สยามออบเซอร์เวอร์ทราบ ข้าพเจ้าได้อ่านหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ได้พบเรื่องซึ่งเป็นที่พอใจของข้าพเจ้าหลายเรื่อง เรื่องที่หนึ่งนั้นว่าด้วยการลิวไลยของกรุงสยาม คือคลองซึ่งผ่านมาหลังยุทธนาธิการ เมื่ออุดมไปด้วยอุจาระนั้น บัดนี้ก็ค่อยซาไปแล้ว เพราะเอาไครยสำเนียงโฆษณาการของท่าน...

บัดนี้ข้าพเจ้าได้สังเกตตามถนนหลวงแทบจะทุกถนน มีกลิ่นอุจาระแรงกล้าขึ้นทุกที ... ข้าพเจ้าจึงขออ้อนวอนท่านช่วยสะกิดสะเกาท่านเจ้าพนักงานด้วย นึกว่าเอาเสียงเพนยาสำหรับรักษาชีวิตมนุษย์ไว้เอาบุญเกิด... ถึงแม้ว่าจะสิ้นฤดูร้อนอยู่แล้วก็ดี เอาไว้สำหรับป้องกันการแข่งขันยังมีขึ้นอีก แลใช้จะรักษาแต่ชีวิตมนุษย์อย่างเดียวเมื่อไร เพื่อจะมีให้สิ่งซึ่งเป็นที่มัวหมองแก่พระนครเจริญขึ้นด้วย เมื่อล่วงมาสัก ๑๓ - ๑๔ ปี เข้านี้แล้วข้าพเจ้ายังนึกชมท่านเจ้าพนักงานกระทรวงพระนครบาลว่า จัดการกวาดชั้นดีมาก ... เจ้าพนักงานตรวจคลองก็ได้จัดการดีมากคราวหนึ่ง ข้าพเจ้าสังเกตดูเดี๋ยวนี้กับแต่ก่อนผิดกันมากนัก กิจการทั้งปวงดูเสื่อมทรามลงมาก แต่อันที่จริงงบประมาณเจริญขึ้นกว่าเก่ามาก”^{๕๗}

^{๕๖} “คอเรสปอนเดนด หนังสือพิมพ์ออกไม่ตามกำหนด,” สยามไมตรี (๗ มกราคม ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๕ มกราคม ๑๑๓): ๑๐ - ๑๑.

^{๕๗} “คอเรสปอนเดนด ความเจริญของกรุงสยาม,” สยามไมตรี (๑๘ พฤษภาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๑ พฤษภาคม ๑๑๔): ๔๑๙ - ๔๒๐.

คอเรศปอนเดนของ “นายรำคาน” นอกจากจะสะท้อนภาพการมีความเข้าใจหรือมีความคาดหวังต่อหน่วยงานราชการแบบใหม่ ว่ามีหน้าที่ที่จะต้องดำเนินการอย่างมีความรับผิดชอบต่อราษฎรอย่างไร เนื้อหาในคอเรศปอนเดนนี้มีความเกี่ยวเนื่องกับการจัดราชการแบบใหม่ที่ใช้อำนาจความรู้แบบตะวันตกอย่างน่าสังเกตบางประการ กล่าวคือ “นายรำคาน” ยกเอาเรื่องอุจระมาเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญซึ่ง “นายรำคาน” เรียกว่า “การสรีวิไลของกรุงสยาม”

ความคาดหวังต่อความเจริญในสยามที่ปรากฏในหมู่ราษฎรชนชั้นต่างๆ ซึ่งเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย พ่อค้า จนถึงไพร่ มักปรากฏเป็นข่าวและคอเรศปอนเดนในหนังสือพิมพ์โดยการใช้คำว่า “สรีวิไล” “การสรีวิไล” หรือ “ความเจริญของกรุงสยาม” โดยสื่อความหมายในเรื่องเกี่ยวกับสภาวะที่เจริญขึ้นไม่ว่าจะเป็นเรื่องชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน เครื่องไม้เครื่องมือวัตถุสิ่งของ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในการจัดราชการและการบริหารราชการ ตลอดจนแบบแผนการปฏิบัติของชาวตะวันตก เป็นการใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “Civilised” หรือด้วยคำว่า “Civilisation” ตลอดจนการใช้คำศัพท์ว่า “ความเจริญ” หรือ “การเจริญ” ในภาษาไทย ทั้งนี้มีปริมาณข่าวสารและคอเรศปอนเดนจำนวนมากที่กล่าวถึงสภาวะการของความเจริญดังกล่าว จึงน่าจะเป็นกระแสความคิดที่มีความสำคัญในขณะนั้น ดังปรากฏเป็นข่าวหนังสือพิมพ์เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๕) รายงานว่า

“เราได้เห็นโดยจักขุของตนเองว่า เมื่อวันก่อนนั้นพวกจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบารมีตั้งการค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ นั้นได้จุดประทัดตามริมถนนใหญ่หลายสาย แต่สายถนนเจริญกรุงนั้นจุดประทัดเหลือเกิน จนม้าเทียมรถตกใจตื่นวิ่งกระเจิดกระเจิงไปโดยคนแลสิ่งของต่างๆ เสียไปบ้าง... ในการจุดประทัดที่ไม่มีผลประโยชน์ทั่วกัน ... ที่ประเทศเปนลิวีไลที่ได้มีขนบธรรมเนียมเรียบร้อยก็ได้ห้ามปรามการจุดประทัดบ้างบางเมือง เว้นไว้แต่การกรูตจีนเปนการใหญ่ยอมให้จุด ... ที่สุดที่กรุงยี่ปุ่นก็ไม่ได้มีการจุดประทัดพรวดหรือเช่นนี้เลย”^{๕๔}

ในกรณีที่เป็นรายงานข่าวที่มีการวิพากษ์วิจารณ์อ้างอิงถึงขนบธรรมเนียมที่เป็นความเจริญ ปรากฏเป็นคำวิจารณ์เหตุการณ์ในรายงานข่าวนายทหารฝรั่งเศสจ่าตรวนชาวสยามซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕ / ค.ศ. ๑๘๙๗) วิจารณ์ว่า

^{๕๔} “จุดประทัด,” สยามไมตรี (๑๓ สิงหาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๗ สิงหาคม ๑๑๔): ๖๗๗.

“นายจีน ลูกจ้างของราชาธิปไตยสยามอยู่ในไปรษณีย์คารที่ ๑ ปากคลองโองอ่าง ... ชาวยุโรปผู้รับคำสั่งของท่านราชทูตฝรั่งเศส ... จับตัวมาได้แล้วส่งให้ท่านราชทูตฝรั่งเศสๆ มีคำสั่งให้คนใช้ของท่านจำตรวนนายจีนข้างตรงไว้ในสถานราชทูตฝรั่งเศสๆ ก็ทำการเกินอำนาจ แลชนบทรรมนิยมแบบแผน (แคบิเน็ต) และอย่างธรรมเนียมลึกลับลึกลวงเวอนแมนต์ (ฟรีลีว) ‘ตรีเอกาอิศรานภาพ’ ”^{๕๙}

ส่วนคอเรตปอนเดนที่กล่าวความเจริญของกรุงสยาม มีตัวอย่างเช่นคอเรตปอนเดนของผู้ที่ใช้ชื่อว่า “ผู้ที่รักความเจริญ” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๕) เขียนว่า

“ถึงท่านเอดิเตอร์สยามออบเซอร์เวอร์ ข้าพเจ้าเห็นว่าชาวเราควรจะยกความเจริญแลไม่เจริญในบ้านเมืองมากล่าวปนกันหาถามต่อกัน จึงจะสมควรกับเอดิเตอร์จดหมายเหตุ ด้วยความเจริญแลไม่เจริญของประเทศนั้นๆ ข้าพเจ้าเห็นว่าปนด้วยคน ถ้าเมืองใดมีคนดีใช้มากแล้วเมืองนั้นก็เจริญ เพราะฉะนั้นจะต้องเลือกคนดีใส่ให้ชัดว่าใครเป็นคนทำการคะเม้นคะมัก ทำโดยสุจริตหวังจะให้เกียรติยศชื่อเสียงโดยน้ำพักน้ำแรงจริงๆ ไม่มีโลโกโทโลโมโท คนจำพวกนี้ก็ต้องแบ่งไว้หมู่ ๑ ... ”^{๖๐}

เนื้อหาที่กล่าวในเรื่องความเจริญตั้งคอเรตปอนเดนฉบับดังกล่าวนี้ ดูเหมือนจะเป็นการเสนอความคิดเห็นที่มีได้แสดงองค์ความรู้ตามแบบตะวันตกอย่างเด่นชัด แต่ก็มีคอเรตปอนเดนบางฉบับที่ผู้เขียนคอเรตปอนเดนอ้างถึงความเจริญที่เกิดขึ้นเนื่องจากบทบาทของชาวตะวันตกในสยามตั้งแต่ครั้งอดีต ดังปรากฏในคอเรตปอนเดนของผู้ที่ใช้ชื่อว่า “อะนะมัจฉิริยะบุรุษ” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๖) ระบุว่า

“เมื่อ ๘๐๐ ปีมาแล้ว ความปรารถนาของพวกเขาเคยเห็น... ด้วยความมุ่งหมายจะถ่ายเอาที่ฝั่งพระศพของพระเยซูบรมศาสดาเจ้า ... กุศลกรรมอันใหญ่ยิ่งที่พวกเขาเคยเห็นได้กระทำในเวลานั้น ได้วิบากผลแก่ชาติแลบ้านเมืองอย่างไร ... การเปลี่ยนแปลงซึ่งได้เป็นไปได้ในประเทศยุโรปเวลานั้นได้กระทำให้พวกเขาชาวยุโรปซึ่งเสื่อมทรามลงจนโง่เขลาหยาบคาย มาในภายหลังพวกโรม กลับกลายเป็นชาติที่ประเพณีอันดีเรียบร้อย รุ่งเรืองขึ้น ซึ่งเรียกว่า

^{๕๙} “ฝรั่งเศษจำตรวนคนไทย,” สยามไมตรี (๑๒ มกราคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๘ มกราคม ๑๑๕): ๓๒.

^{๖๐} “คอเรตปอนเดน ปัญหาความเจริญแลไม่เจริญ,” สยามไมตรี (๒๓ เมษายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๘ เมษายน ๑๑๔): ๓๑๕.

"ลิวอิสต์" ก็แต่ล้วนเป็นผลของการที่ได้ยกไปถ่ายเอาที่ฝังพระศพของพระเยซูเจ้าโดยแท้ เมื่อจะพิเคราะห์เหตุผลแห่งกุศลกกรรมอันนี้โดยละเอียดแล้ว ก็จะเห็นว่ามิเป็น ๔ ประการ เป็นต้น คือ

(๑) ทำให้เกิดความอริศภาพคนไทยแก่ตนในฝูงประชาชนทั่วไปซึ่งเรียกว่า 'พรีดัม' ให้หลุดถอนพ้นจากความเพนทาสแลเบา ด้วยจำวนายแลขุนนางผู้ใหญ่ในเวลานั้นได้ปล่อยเบาของตนไปเพนทหารทำการกุศลช่วยถ่ายทิ้งฝังพระศพนั้นโดยมาก ให้พ้นจากนิไสยของทาส เพน ข่า, เพนเบา, ด้วยให้พ้นเพนบำเหน็จของการกุศลที่ทาส, ข่าเบา, เหล่านี้ สมัคเพนทหารไปรมิจฉาโทษฐิณะนั้น

(๒) ทำให้เกิดความรู้ในสรรพศิลปวิทยาแฝไพศาลไปทั่วประเทศยุโรป ... ชาวยุโรป.. ได้ไปพบคุ้นเคยกับชาวกรีก แลชาวแขกอาระเบียอันกำลังมีความรู้เจริญอยู่ทุกๆ วิชา ชาวยุโรปผู้ที่เพนทหารนั้น เมื่อกลับมายังบ้านของตน ก็ได้้นำตำราความรู้ในวิชาต่างๆ นั้นมาด้วย

(๓) ทำให้การค้าขายเจริญขึ้น ... ด้วยมีสำเภากลางพาฬรรทุกพวกทหาร..ไปโดยทางทะเล จึงได้เกิดความค้าขายขึ้นโดยเร็ว เพนเหตุให้บ้านเมืองในประเทศยุโรปเจริญรวยใหญ่ขึ้นหลายเมือง มีเมืองย่นัวแลเมืองเวนิศ เป็นต้น

(๔) ทำให้ภาวะกรรมวิชาต่อเรือแลนำเรือแล่นเรือในทางทะเล เจริญขึ้นด้วยเหตุที่มีเรือบันทุกทหารนั้นไปมาโดยทางทะเลหลายครั้งหลายคราวตั้งกล่าวมาแล้ว..."^{๖๑}

คอเรตปอนเดนฉบับดังกล่าวนี้ไม่น่าจะมีจุดมุ่งหมายในทางการเมือง เนื่องจากมีที่มาจากเรื่องเชิงชวนพุทธศาสนิกชนในสยามเรียโรเงินไปถ่ายที่พุทธมณฑล (พุทธคยา) จากพวกพราหมณ์ตระกูลมหันต์ที่ได้ครอบครองที่ดินบริเวณนั้น แล้วเกิดขัดแย้งเนื่องจากตระกูลพราหมณ์ไม่ยินยอมให้ชาวพุทธเข้าไปสักการบูชาพุทธสถานในบริเวณที่ดินของตน อันเป็นเหตุการณ์ที่ตีพิมพ์อยู่ในหนังสือพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕ - ค.ศ. ๑๘๙๖) ซึ่งมีข้อที่น่าสังเกตว่าคอเรตปอนเดนที่กล่าวถึงความ "ลิวอิสต์" ฉบับนี้ยกตัวอย่างสภาพการณ์ในสังคมประหนึ่งสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นในสยาม นำไปใช้อธิบายเหตุการณ์สงครามครูเสดที่เกิดขึ้นในยุโรป จึงแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชาวสยามที่มีความเข้าใจในกระบวนการทางองค์ความรู้ของชาวตะวันตก

ในส่วนที่เป็นพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชาวสยามในทางการเมือง มีคอเรตปอนเดนและบทความจากผู้อ่านที่ส่งมาพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์หลายเรื่องซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการ

^{๖๑} "อัญมณีลิขิตก์ (คอเรตปอนเดน) แปลจากภาษาอังกฤษซึ่งลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคมที่เรียกว่า 'กุศล' 'บุญ' 'สุจริตธรรม' นั้นไม่สูญหายเสียเปล่าได้," สยามไมตรี (๒๑ มกราคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๗ มกราคม ๑๑๔): ๕๕ - ๕๖.

ก่อตั้งของสำนักในทางการเมืองบางประการขึ้นในหมู่ชนชั้นผู้อยู่ใต้ปกครองของชนชั้นนำสยาม อาทิ คอเรศปอนเดนของ “นายมีธาตู่ทั้งสี่” ที่เขียนเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ระบุว่า

“คำนับมายังท่านนิพนธ์การี แต่ท่านจะเป็นชนชาติยุโรปเปียน หรือชนชาติที่กำพูช ประเทศเรียกว่า (เสเรียม) แลชนชาวภูคามเรียกว่า (ชานอญุชฌิยา) ชาวตะวันตกเรียกว่า (สยาม) ชาวตะวันออกมีอาเฮียแผ่นดินเรียกว่า (เลี่ยมโหล่หนัง) ท่านจะเป็นชาวอาไรแน่ก็ช่างเถอะ ขอท่านได้ตรวจแลช่วยสงเคราะห์นำลงในพิมพ์บัตรของท่าน....

ตามธรรมดาสามัญชนเห็นว่า ชาวสยามเปรียบประดุจดังว่าภูมิภาคย์ปถพี อันอุดมด้วยพฤษภชาติ ธัญญาชาติแลตมชาติแลธาตุโลหะต่าง ๆ แลหลักตมมีเป็นอนกประการ.... แลภายหลังจะมาจัดแผ้วถางรื้อถอนให้ภูมิพื้นเรียบรายโดยเร็วอันยอมเป็นการขัดสนเหลือกำลังของผู้จะกระทำได้โดยเร็ว... แต่ข้าพเจ้ามาคาดคะเนดูว่า ชะรอยท่านเสนาบดี รัฐมนตรี ท่านคงจะคิดจัดการทั้งหลายที่รกร้างให้หมดไปสิ้นไปเป็นแน่ แต่จะทำให้แล้วในคราวเดียวไม่ได้ ต้องค่อยตัดรอนผ่อนผันไปทีละเล็กทีละน้อย เหมือนอย่างพระศรีอาริยามตไตรเจ้าสร้างพระบารมีลืบทองไชย์ กำไรแสนกลีบ ชาวสัมมาทิฐินครทั้งหลายก็ยอมตั้งนำทำบุญกุศลไม่ใช่หรือ ร้องปรารภว่าไม่ภบชาตินี้อยากภบชาติหน้าชาติโน้น แต่ชาติยี่ปุ่นนั้นเขาเป็นพวกสมณะโคตม สร้างบารมีเอาแต่ให้สำเร็จเร็วเข้าว่า บารมีเพียงสี่องไชย์แสนกลีบก็สำเร็จเป็นพระพุทเจ้า นาค มาร คนธรรพ์ อินพรหม ไม่อาจรอตอกรได้ ต้องยำเกรงกลัวเชื่อฟังคำสั่งสอนทั่วโลกย์ธาตู่ นี้และสหายทั้งหลายที่ท่านตักเตือนนับว่ารักชาติไทยแท้เอย ท่านเห็นชวานาบ้างหรือเปล่า ถ้าไม่เห็นจะเล่าให้ฟัง...”^{๒๒}

คอเรศปอนเดนดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นถึงทัศนคติที่มีต่อวิธีการบริหารงานราชการของเสนาบดีที่มีความล่าช้า โดยยกตัวอย่างการจัดการบริหารงานราชการของญี่ปุ่นขึ้นเปรียบเทียบ ทัศนคติดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์ต่อทัศนคติที่มีต่อความเจริญของบ้านเมืองและมีคอเรศปอนเดนหรือบทความจากผู้อ่านหลายท่านเรียกร้องให้ชนชั้นนำให้ความสำคัญแก่ไพร่เข้าไปมีส่วนร่วมในการสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมือง ดังตัวอย่างบทความของผู้อ่านที่เป็น “ท่านผู้มีชื่อ” ท่านหนึ่งเขียนมาเรื่อง “ปุจฉาวิสัยในระหว่างยังสยามแลโอลด์สยาม” เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๖) มีข้อความว่า

^{๒๒} “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรศปอนเดน) [พื้นภูมิภาคย์กว้างขวางแลกร้าง],” สยามไมตรี (๒๔ กันยายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๙ กันยายน ๑๑๔): ๘๑๗ - ๘๑๘.

“...โอลด์สยามจึงตอบว่า ท่านผู้มีอิศริยยศทั้งหลายนั้น เปนเจ้าของบ้านเจ้าของเมือง ราษฎรนั้นเป็นคนเกิดสำหรับ เหมือนหญ้าเกิดสำหรับแผ่นดินเท่านั้น ถึงจะตากฟันเอาไฟสุ่ม เผาสักเท่าใดมันก็ไม่หมด จะเปนกังวลไปถึงเขาทำไม

ยังสยามตอบว่า ราษฎรเปนสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ถ้าไม่มีราษฎรสำหรับบ้านเมืองแล้ว ท่านผู้มีอิศริยยศเขาจะเรียกกันว่าอะไร ข้าพเจ้าจะเอาร่างกายของเรามาอุปมาให้ท่านฟังว่า สมอนั้นเปนที่รวมสติปัญญา ในตาเปนที่แลเห็น จมูกเปนที่รู้สึก ลิ้นเปนที่รู้รส เหมือน ตั้งผู้มีอิศริยยศไม่ใช่หรือ แต่แท้จริงราษฎรเหมือนโลหิตที่อยู่ภายใน ได้สูบเลี้ยงกระษักายของเราให้เปนอยู่ในสมองจึงได้ครอบครองสติแลปัญญาอยู่ได้ จักขุเราจึงแลเห็น ฉะนั้น ถ้าจะ ช่วยกันปกปักรักษาโลหิต คิดว่าเปนผู้มีอุปการซึ่งกันแลกัน คุชก็คุชด้วยกัน ทุกข์ก็ทุกข์ ด้วยกัน อย่าถือเกี่ยวงอนว่าสิ่งนั้นเปนใหญ่ สิ่งนี้เปนไพร่เป็นคนเลว จะไม่ดีกว่าหรือ....”^{๒๓}

บทความเรื่อง “ปุจฉาวิสัชนาในระหว่างยังสยามแลโอลด์ยังสยาม” ส่วนหนึ่งเป็นบทความ ของผู้อ่านหลายท่านที่ส่งมาลงติดต่อกันเป็นเรื่องยาว มีลักษณะวิพากษ์วิจารณ์สภาพการณ์ทางสังคม ที่เกี่ยวพันกับโครงสร้างทางการเมืองและการบริหารราชการ ดังแสดงในบทความข้างต้นให้ว่าชนชั้น อื่นๆ ในสยามต้องการเข้าให้ชนชั้นนายินยอมให้ชนชั้นอื่นๆ ไปมีส่วนร่วมในทางการเมือง ซึ่งสำนักใน ความต้องการเข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองนี้เกี่ยวพันกับสภาพการณ์ทางสังคม ที่มีความ เจริญก้าวหน้าหลายประการ หากแต่เมื่อเปรียบเทียบกับสภาพปัญหาและความทุกข์ยากที่ราษฎร และชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยามต้องประสบทำให้เกิดความรู้สึกรู้สึกว่าการบริหารราชการโดยเสนาบดีแห่ง ราชสำนักเพียงฝ่ายเดียวไม่อาจทำให้เกิดความพึงพอใจให้แก่ราษฎรโดยทั่วไปได้ สำนักในทาง การเมืองเช่นนี้มีลักษณะที่สัมพันธ์กับเหตุการณ์ปรากฏในข่าวภายในสยามทั้งที่เป็นข่าวครึกโครมและ ข่าวต่างๆ ไป ซึ่งมีคอเรสปอนเดนที่วิพากษ์วิจารณ์แสดงความคิดเห็นต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในข่าว หรือ วิพากษ์วิจารณ์แสดงความคิดเห็นสนับสนุนหรือโต้แย้งต่อคอเรสปอนเดนฉบับที่ตีพิมพ์มาก่อนหน้านั้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชาวสยามมีกรอบความคิดในเรื่องความเจริญ มีความรู้ความเข้าใจในองค์ความรู้ของ ชาวตะวันตกแม้กระทั่งองค์ความรู้ในทางการเมืองการปกครองแบบตะวันตก และในส่วนที่เป็นงาน นิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีงานนิพนธ์สำคัญหลายเรื่องที่แสดงออกถึงทัศนะทางการเมืองอย่าง สัมพันธ์กับสภาพการณ์ทางสังคมในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ดังจะได้ศึกษาวิเคราะห์ต่อไปในบทที่ ๔ และ บทที่ ๕

ข่าวเหตุการณ์ภายในสยามและคอเรสปอนเดนที่สะท้อนให้เห็นพลวัตทางองค์ความรู้ของ ชาวสยามอย่างมีนัยยะสำคัญมีปรากฏอยู่ในเรื่องที่สำคัญๆ ซึ่งเป็นข่าวเหตุการณ์ที่เป็นข่าวครึกโครมใน

^{๒๓} “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรสปอนเดน) ปุจฉาวิสัชนาในระหว่างยังสยามแลโอลด์สยาม (ต่อวันที่ ๒๐ มีนาคม),” สยามไมตรี (๓๑ มีนาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๖ มีนาคม ๑๑๔): ๒๕๒ - ๒๕๓.

หน้าหนังสือพิมพ์แล้วมีคอเรสปอนเดนตวิพากษ์วิจารณ์ติดตามต่อมา ตัวอย่างเช่น เรื่องว่าด้วยพลตระเวนจับไม้เท้า เรื่องยกทัพตีกันในพระนคร และเรื่องว่าด้วยการจัดพิธีโกนจุก กล่าวคือ

ข่าวเรื่องพลตระเวนจับไม้เท้าเกิดขึ้นเนื่องจากเมื่อวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) พลตระเวนจับพระยาธรรมสารเนตตีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์และรัฐมนตรี ขณะถือไม้เท้าขนาดใหญ่ที่เคยถืออยู่เสมอ ๆ จะเอาอาหารไปบิณฑบาตถวายพระสงฆ์ ทว่าถือไม้เท้าที่มีขนาดผิดไปจากประกาศอนุญาตในประกาศของ “กอมมิตีบังคับการกรมพระนครบาล” นำไปส่งโรงพักพลตระเวน แต่เมื่อไปถึงโรงพักแล้วพวกพลตระเวนก็ได้ว่ากล่าวทำประการใดไม่ พระยาธรรมสารเนตตีกับบ่าวก็ออกจากโรงพักพลตระเวนเอาของไทยทานเข้าไปถวายพระสงฆ์ ต่อมาวันรุ่งขึ้นผู้พิพากษาศาลโบริสภาก็ตัดสินความเรื่องนี้ว่าพระยาธรรมสารเนตตีไม่ได้กระทำการผิดต่อประกาศของ “กอมมิตีบังคับการกรมพระนครบาล” ดังกล่าว ด้วยความประสงค์ของประกาศมิแต่จะให้ศาลปรับไหมคนซึ่งกรมกองตระเวนฝ่ายกองรักษามีความสงสัยว่าประพฤติก่อการอันธพาล อาจจะทำการจลาจลทำร้ายขึ้นเท่านั้น หาได้ต้องการให้จับกุมผู้มียศบรรดาศักดิ์สูงและมีกิริยาอันเป็นที่ไว้วางใจเช่นพระยาธรรมสารเนตตีนั้นไม่ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวนี้มีผู้ใช้ชื่อว่า “นานๆ ก็โป่งเสียหนหนึ่ง” เขียนคอเรสปอนเดนตมาลงพิมพ์เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) กล่าวถึงลำดับเรื่องราวความเป็นมาและแสดงความสงสัยว่า

“อนึ่งบางคนจะมีความประหลาดใจว่าพระยาธรรมสารเนตตีก็เป็นผู้พิพากษา ครอบรู้พระราชกำหนดกฎหมายดีอยู่แล้วจนทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไว้วางพระราชหฤทัยให้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่พิพากษาศาลตัดสินอรรถคดีของอาญาพระราชาราชฎามาช้านาน ใช้แต่เท่านั้นยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรัฐมนตรีรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่ปรึกษาหาฤกษ์ตั้งแต่งพระราชกำหนดกฎหมายสำหรับแผ่นดินต่อไปอีกจะทำไม่จริงไม่รู้ว่ามีกฎหมาย... ห้ามมิให้คนถือไม้พลองกระบองสั้นกำหนดควัดศูนย์กลางต้นโตตั้งแต่ ๑ นิ้วกึ่งขึ้นไปฤกษ์ปลายโตแต่ ๑ นิ้วขึ้นไป เดินไปมาในท้องที่พลตระเวนตั้งกองรักษาอยู่”^{๖๔}

คอเรสปอนเดนตฉบับดังกล่าวข้างต้นมีเพียงแต่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงสำนึกของพลตระเวนผู้ทำการตามตำแหน่งหน้าที่ในการจับกุมผู้มียศบรรดาศักดิ์สูงแม้จะทราบในเวลาต่อมาว่าผู้ที่ตนจับมานั้นมีตำแหน่งหน้าที่เป็นเช่นใด แต่ก็ต้องดำเนินการไปตามกฎหมาย ซึ่งถึงแม้ว่าการดำเนินการตามกฎหมายที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมาจนถึงมีคำพิพากษาจะมีข้อสงสัยให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ใน

^{๖๔} “คอเรสปอนเดนต พลตระเวนจับพระยาธรรมสารเนตตีท้าวถือไม้เท้า,” สยามไมตรี (๕ มีนาคม ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอ์ ๒๖ มีนาคม ๑๑๓): ๑๕๙ - ๑๖๐.

คอเรศปอนเดนฉบับอื่นๆ อีกต่อมา แต่ข้อที่น่าสังเกตในกรณีดังกล่าวได้แก่สำนึกที่คลี่คลายมาสู่แนวความคิดเรื่องความเสมอภาคของบุคคล การที่จะได้รับการปฏิบัติตามกฎหมายอย่างความเสมอหน้ากันตลอดจนกระบวนการใช้เหตุผล สิ่งที่แสดงว่ามีการคลี่คลายของสำนึกต่างๆ ดังกล่าวมีปรากฏในข่าวเหตุการณ์และคอเรศปอนเดนจำนวนมากเกี่ยวกับกรณีข่าวครีกโครมเรื่องยกทัพตีกันในพระนครซึ่งเกิดขึ้นในปีต่อมา

ข่าวเรื่องยกทัพตีกันในพระนครเกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) ด้วยเหตุวิวาทระหว่างภรรยาเก่าและภรรยาใหม่ของพระยาเพชรปาณี (ตรี) ปลัดทูลฉลองกระทรวงพระนครบาล (เจ้าของลิเกพระยาเพชรปาณี) การวิวาทดังกล่าวเป็นเหตุให้บ่าวไพร่ของทั้งสองข้างยกพวกตีกันขึ้นในท้องถนนเพื่องนครอีกครั้งหนึ่งในวันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ขณะนั้นมีจมีนมหาสนิท (มานพ บุรณศิริ) น้องชายของพระอนันต์นราธิราช (ภักดา บุรณศิริ) ผู้บังคับการโปลิศได้ประสบเหตุจึงเป่านกหวีดเรียกให้พลตระเวนมาห้ามปรามระงับเหตุ จึงเกิดการต่อสู้ด้วยไม้กระบองของพลตระเวนกับอาวุธไม้พลองกระบองสั้นของพวกลิเก ขณะเกิดเหตุมีพระยาเพชรปาณียืนดูอยู่ที่บ้านภรรยาใหม่ได้ห้ามปรามและต่อมาอีกครู่หนึ่งเมื่อพระอนันต์นราธิราชผู้บังคับกองตระเวนเดินทางมาถึงจึงสอบถามพระยาเพชรปาณีว่าเหตุใดจึงไม่ว่ากล่าวห้ามปรามบ่าวไพร่จึงเกิดการโต้เถียงกันขึ้น โดยพระยาเพชรปาณีกว่าถึงอำนาจของเสนาบดีกระทรวงพระนครบาลว่า “ถ้ารับสั่งถูกก็กลัว รับสั่งไม่ถูกก็ไม่กลัว”^{๖๕}

คำพูดโต้แย้งของพระยาเพชรปาณีแสดงให้เห็นสำนึกในการยอมรับอำนาจของเสนาบดีถ้ามีเหตุผล ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงที่มีนัยยะสำคัญต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชาวสยามที่มีเป็นลักษณะยอมรับต่ออำนาจที่มีเหตุผลมากกว่าด้วยสถานะของบุคคล การยอมรับด้วยเหตุผลนี้มีปรากฏในคอเรศปอนเดนหลายฉบับที่วิพากษ์วิจารณ์เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ อาทิ คอเรศปอนเดนของ “นายกิจวิจารณ์” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) ว่า

“...ข้าพเจ้าผู้เป็นราษฎรมีสติปัญญาน้อยไม่สามารถจะวินิจฉัยให้ตกลงได้ จึงขอเรียนความปฏิบัติมายังท่านนิพนธ์การีว่า

... ๓ ผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ทำความร้ายผิดกฎหมายแล้ว มีพระราชกำหนดละเว้นโทษบ้างหรือไม่? ถ้าหากว่ามีบทกฎหมายที่จะละเว้นได้แล้ว เสี่ยงที่กล่าวว่า ยุติธรรมๆ นั้น ควรจะประดิษฐานลงในที่ใด? ... เมื่อเป็นดังนั้นควรที่ข้าราชการทั้งหลายจะตั้งหน้าหาความดีในราชการ ให้ได้รับตำแหน่งราชปลัดทูลฉลองมีเงินเดือนถึง ๕ ชั่ง จะได้ไปผู้เหนือกฎหมาย

^{๖๕} “ยกทัพตีกันในพระนคร,” สยามโมตรี (๒ มิถุนายน ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๑ พฤษภาคม ๑๑๕): ๔๒๙ - ๔๓๐.

บ้าง ราษฎรทั้งหลายได้ทราบเหตุเรื่องนี้แล้ว ย่อมจะกริมนใจตั้งให้เป็นปัญหาขึ้นทุกคน เพราะเห็นว่าบ้านเมืองก็จัดให้ดำเนินไปสู่ความวิไลแล้ว เหตุไฉนจึงเบนไปเช่นนี้เล่า...”^{๖๖}

ทัศนะอย่างหนึ่งที่ปรากฏในคอเรสปอนเดนของ “นายกจิวิจารณ์” สะท้อนให้เห็นว่าการบังคับใช้กฎหมายต้องเป็นไปอย่างเสมอหน้าไม่ว่าจะเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่หรือราษฎรทั่วไป และมีคอเรสปอนเดนจากผู้อ่านที่แสดงทัศนะในแนวทางเดียวกันนี้ก่อนที่จะมีคำตัดสินความเรื่องพระยาเพชรปานิที่มีขึ้นในปีถัดไปคือในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗)^{๖๗} ก่อนหน้านั้นหนึ่งปีมีคอเรสปอนเดนฉบับหนึ่งเป็นของผู้อ่านที่ใช้ชื่อว่า “นายปัจจักษ” ส่งมาลงพิมพ์เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) นอกจากจะแสดงทัศนะและมุมมองอย่างเปรียบเทียบกรณีที่เกิดขึ้นกับราษฎรธรรมดาแล้ว ยังกล่าววิจารณ์เปรียบเทียบถึงเสนาบดีกระทรวงใหม่ทั้ง ๑๒ กระทรวงด้วยตั้งข้อความว่า

“... แต่บัดนี้ล่วงเวลามาหลายเดือน ความเลเยื่อนลอยลับไม่กลับหลัง ชาวประชาหัวหมื่นร้อยนั่งคอยฟัง ไม่สมหวังคอยเปล่าน่าเศร้าใจ ไ้อสังสารราชการพระผ่านเกล้าฯ จะพลอยเศร้าเสื่อมตามไสมย์ ราษฎรก็จะร้อนตั้งนอนไฟ ด้วยผู้ใหญ่กลายเป็นพาลเที่ยวพลาญคน ถ้าความนี้ไม่ชำระให้เด็ดขาด ประชาษฎ์จะวิบัติถึงขีดสน พวกเหล่าร้ายจะได้ใจทุกตัวคน ด้วยนายตนมีเวทย์วิเศษดี แสนมหาจ้าวนายเป็นก่ายกอง อีกลีบสองกระทรวงใหญ่ในกรุงศรี เสวะกาในสภาศรัฐมนตรี เกรงฤทธิท่านพระยาทำซังปลาย ไม่อาจออกโธฐไ้อ์โผล่ขึ้นได้ ตรีบองใหญ่คุณพระยาปานอนหงาย เลยคอยหลบกลัวตรีบองจะต้องกายความจึงหายเจียบเสียงสำเนียงไป... ส่วนคนอื่นถือไม้เท้าเดินกินพิกัด เข้าจับมัดมัดคร่าไม่ปราไสย ราษฎรสุดจนต้องทนไป เอาเงินให้เสร็จลับได้กลับมา...”^{๖๘}

สำนึกที่มีต่อการบังคับใช้กฎหมายอย่างเสมอหน้ากันดังคอเรสปอนเดนทั้งสองฉบับข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชาวสยามจากขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมที่ให้คุณค่าในกำเนิดของบุคคลว่ามีความแตกต่างกันมาจนเป็นสำนึกในความเสมอภาคเท่าเทียมกันแม้กระทั่งกับ

^{๖๖} “ปัญหาขัดข้อง,” สยามไมตรี (๙ มิถุนายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๗ มิถุนายน ๑๑๕): ๔๔๗ – ๔๔๘.

^{๖๗} “คำตัดสินความเรื่องพระยาเพชรปานิ [ตีกันกับพลตระเวรที่บ้านหม้อ],” สยามไมตรี (๓๑ สิงหาคม ๑๑๖ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๖ สิงหาคม ๑๑๖): ๖๖๓.

^{๖๘} “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรสปอนเดน) คำกลอน,” สยามไมตรี (๑๘ สิงหาคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๔ สิงหาคม ๑๑๕): ๖๒๙.

เสนาบดีทั้ง ๑๒ กระทรวงซึ่งส่วนใหญ่เป็นเชื้อพระวงศ์ สำนึกในความเสมอภาคเท่าเทียมกันยังปรากฏจากการวิพากษ์วิจารณ์ขนบธรรมเนียมประเพณีการโกนจุกโดยคอเรศปอนเดนของ “จีนเจ้าภาษีปี ๑๑๕” เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๖) วิจารณ์ว่ามีท่านผู้หนึ่งกระทำการอุทริตจุกบุตรอายุ ๗ - ๘ ขวบ ซึ่งผู้เขียนคอเรศปอนเดนเห็นว่าเป็นเจตนามุ่งหมายโดยความโลภจะเอาของขวัญ จึงเชิญทุกคนไปทำขวัญ ในคอเรศปอนเดนยังกล่าววิจารณ์ไปถึงผู้ใหญ่และผู้มีอำนาจในราชการที่ไม่มีความละอาย ทำให้ผู้น้อยได้รับความเดือดร้อน ฯลฯ^{๖๙}

คอเรศปอนเดนของ “จีนเจ้าภาษีปี ๑๑๕” ก่อให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์สนับสนุนและคัดค้านโดยคอเรศปอนเดนฉบับอื่นๆ อีกจำนวนมาก โดยมีคอเรศปอนเดนฉบับหนึ่งเขียนโดย “นายตาขาว” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) วิจารณ์คอเรศปอนเดนฉบับก่อนๆ ของ “นายรอบคอบ” กับ “นายโบราณุประถัมภก” คอเรศปอนเดนของ “นายตาขาว” แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับการโกนจุกของชาวสยามในเวลานั้นแล้ว ดั่งข้อความว่า

“...ขอเชิญนายรอบคอบกับนายโบราณุประถัมภกไปเที่ยวเดินเล่นในพระนครสักสองสามวัน ก็จะเห็นว่าเด็กมิได้ไว้จุกเป็นอันมากแล้ว หาได้ถือลัทธิไว้จุกทุกบ้านทุกเรือนไม่ เหตุใดชาวสยามจึงไม่ถือลัทธิไว้จุกตัดจุกทุกๆคนเล่า ก็เห็นได้ว่าชาวสยามได้เดินตามความเจริญของบ้านเมือง ด้วยปัตยุบันนี้ชาวสยามได้เปลี่ยนลัทธิ แลขนบธรรมเนียมเก่าๆ เสียหลายสิ่งหลายอย่างแล้ว จึงได้ประจักษ์แก่โลกย์ว่า ‘ประเทศสยามเป็นชีวิติย์กว่าประเทศจีน’ เพราะเหตุใด....”^{๗๐}

นอกจากเหตุการณ์ที่เป็นข่าวครึกโครมในหน้าหนังสือพิมพ์ ทำให้เกิดมีคอเรศปอนเดนวิพากษ์วิจารณ์ติดตามจำนวนมากดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีคอเรศปอนเดนที่เกิดขึ้นในลักษณะเดียวกันที่มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในขณะที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ที่ได้แสดงทัศนะต่อกระบวนการยุติธรรม อาทิ คอเรศปอนเดนของ “นายปานลโล่” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๕) ร่วมวิจารณ์เรื่องคนข้อมือขาวที่เป็นข่าวครึกโครมในหน้าหนังสือพิมพ์ช่วงเวลานั้นว่า

^{๖๙} “อัญมัญลิขิตก์ (คอเรศปอนเดน) วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๑๑๔,” สยามไมตรี (๓ มีนาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๘๒ - ๑๘๓.

^{๗๐} “อัญมัญลิขิตก์ (คอเรศปอนเดน) ตอบนายรอบคอบ กับนายโบราณุประถัมภก,” สยามไมตรี (๒๘ กรกฎาคม ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๑๑๕): ๕๗๑ - ๕๗๒.

“ตามหนังสือเซนชื่อนายมังคะลา ... กล่าวถึงการให้เลิกสักเลขแลเลิกจับสักคน
 ข้อมือขาว เปนเนื้อความยืดยาวมากนั้น ข้าพเจ้าก็กลั่นหัวเราะนายมังคะลาไม่ได้ ... ว่าช่าง
 อูสาหะแต่ตั้งแจ่งรำพรรณเพื่อจะให้เลิกจับคนข้อมือขาว ซึ่งเปนการเดือดร้อนแลน่าสังเวช
 นั้น เนื้อความออกยืดยาวเปนแถวค่อน ถ้าจะนอนร้องละครเล่นเสียวก็จะสบายกว่า หรือนาย
 มังคะลาจะไม่ได้ยื่นการชาวต่างประเทศบ้างหรืออย่างไร ในเรื่องโฮมรูลที่มีคเตอร์เกลดสะ
 โตนได้เปนธุระในเรื่องนี้อยู่ทุกๆ ปี เพื่อจะให้มีความชอบธรรมแก่พวกชาวไอร์แลนด์ในเรื่อง
 ที่ดินนั้นมาช้านานแล้วก็ยังไม่สำเร็จไปได้ เพราะที่อันมีราคาเหล่านี้ ตกเปนประโยชน์อยู่ใน
 พวกสืบทระกูลอังกฤษทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นความคิดของคเตอร์เกลดสะโตน จึงต้องแพ้แก่
 พวกเขาอพลอดทุกๆ ปี จนทุกวันนี้ก็ยังไม่สำเร็จสมประสงค์ ซึ่งนายมังคะลามานบ่นแก้เป
 นบ่าอยู่คนเดียวดังนี้ จะมีเป็นคู่กับคเตอร์เกลดสะโตนในเรื่องโฮมรูลนั้นหรือ”^{๑๑}

ปัญหาเรื่องคนข้อมือขาวเป็นปัญหาที่มีนัยยะสำคัญการเกิดสำนึกใหม่ๆ ในหมู่ชนชั้นต่างๆ ใน
 สังคมสยาม เช่น ความสำนึกในการยอมรับในความชอบธรรมของกฎหมายที่มีมาตั้งแต่สมัยอดีตของ
 สยามแต่เมื่อยังไม่เลิกถอนไปก็เป็นการถูกต้องแล้วที่ยังมีการบังคับใช้^{๑๒} หรือในทางที่เป็นสำนึกกว่าเป็น
 ปัญหาที่เกิดจากกฎหมายที่มีอยู่ตั้งแต่สมัยอดีตแต่ไม่เหมาะกับยุคสมัยและทำให้เป็นการเดือดร้อนจึง
 ควรจะมีการเลิกถอน^{๑๓}

ปัญหาเรื่องคนข้อมือขาวนี้เป็นปัญหาอย่างหนึ่งในหลายๆ ปัญหาที่แสดงถึงลักษณะปฏิเสธ
 เนื้อหาองค์ความรู้แบบตะวันตกบางอย่างของชนชั้นนำสยามหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน และ
 พัวพันไปสู่ปัญหาว่าด้วยกระบวนการยุติธรรมที่ขาดความยุติธรรม กระบวนการยุติธรรมที่ล่าช้า ความ
 เดือดร้อนทุกข์ยากของคนต้องโทษที่ถูกกดขี่ถูกเขียนจำตรวน ความเดือดร้อนของลูกหนี้ที่ต้องถูกขัง
 ถูกเขียนจำตรวนเพื่อบังคับเอาเงินจากนายเงินและระบบกฎหมาย ปัญหาอาชญากรรมที่เกิดขึ้นจาก
 การพนันบ่อนเบี้ย หวยถั่วโป ความไม่เสมอภาคในการเข้าถึงโภชนทรัพย์ รวมถึงปัญหาที่เป็นเรื่องสิทธิ
 สภานอกอาณาเขต

^{๑๑} “คอเรสปอนเดน ตอบนายมังคะลา,” สยามไมตรี (๖ สิงหาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๔
 สิงหาคม ๑๑๔): ๖๖๙ – ๖๗๐.

^{๑๒} “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรสปอนเดน) โอลด์สยาม,” สยามไมตรี (๘ ตุลาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๔
 ตุลาคม ๑๑๔): ๘๕๑ – ๘๕๒.

^{๑๓} “คอเรสปอนเดน ตอบนายปานโลด์,” สยามไมตรี (๑๓ สิงหาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖
 สิงหาคม ๑๑๔): ๖๖๙ – ๖๗๐.

ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นเหตุการณ์เบื้องหลังที่เป็นแรงผลักดันให้เกิดเป็นพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชนชั้นไพร่อันเป็นสภาวะการณ์สำคัญที่ปรากฏในสังคมและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยาม

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในระยะเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์รายวันตั้งแต่ระยะแรกๆ ซึ่งก่อนหน้านั้นชาวสยามมีโอกาสอ่านและแสดงความคิดเห็นเช่นเดียวกันนี้ในหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามสมัยที่ตีพิมพ์เป็นภาษาไทยเมื่อเกือบ ๑๐ ปีก่อน หลังจากนั้นก็อยู่ในสภาวะที่ขาดหนังสือพิมพ์ภาษาไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานจนกระทั่งเกิดหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าในสภาวะที่ไม่มีหนังสือพิมพ์ภาษาไทยนั้นก็ได้หมายความว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงในองค์ความรู้เกิดขึ้น หากแต่อาจจะเป็นไปได้มากกว่า ว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ในระดับหนึ่งซึ่งถือว่าเป็นสภาวะที่บ่มเพาะให้มีการแสดงทัศนะที่บ่งบอกถึงการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในระดับที่สามารถสื่อสารเชื่อมต่อกับหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ได้อย่างมีพลวัตร เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในข่าวและคอเรสปอนเดนเหล่านี้ล้วนมีส่วนที่จะทำให้เข้าใจงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มากขึ้น

สรุป

จากการตรวจวิเคราะห์ข้อมูลบริบททางสังคมและงานนิพนธ์ต่างๆ ร่วมสมัย อาจสังเกตได้ว่าการกระบวนกรเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของสังคมสยามเกิดขึ้นจากการสร้างและเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ที่มีการลักษณะการยอมรับองค์ความรู้ของชาวตะวันตกซึ่งมีแก่นแกนในการให้เหตุผลที่เป็นวิทยาศาสตร์มีจุดเริ่มต้นจากคำถามต่อขนบธรรมเนียมและหลักธรรมในพุทธศาสนาและได้คลี่คลายไปสู่เรื่องโครงสร้างความสัมพันธ์ในทางการเมืองของชาวสยาม โดยกลุ่มชนชั้นนำซึ่งมีฐานะเป็นผู้ปกครองของสยามมีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้อย่างเด่นชัด แต่จากข่าวและคอเรสปอนเดนที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์จำนวนมากก็แสดงให้เห็นว่าชนชั้นอื่นๆ ในสยามมีพัฒนาการทางองค์ความรู้ที่ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน ทั้งยังปฏิสัมพันธ์ในการสร้างและเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นต่างๆ ในสังคมเกิดขึ้นพร้อมๆ กันไป

การสร้างองค์ความรู้ของชนชั้นนำมีลักษณะการ เปิดรับ - ปรับเปลี่ยน - ปฏิเสธ การใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตกในการสร้างเป็นองค์ความรู้ใหม่ขึ้น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ากระบวนกรดังกล่าวนี้ได้เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ หากแต่เป็นกระบวนกรที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ แล้ว

กระบวนกรสร้างองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามมีความสัมพันธ์กับโครงสร้างทางอำนาจทางการเมือง นั่นคือในโครงสร้างการสืบทอดอำนาจทางการเมืองในหมู่ชนชั้นนำเอง กับโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในฐานะที่เป็นผู้ปกครอง ซึ่งในส่วนนี้การสร้างองค์ความรู้ของชนชั้นนำจะมี

ปฏิสัมพันธ์กับการต่อรองทางการเมืองที่เกิดจากการสร้างและการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นอื่นในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนชั้นไพร่ ชาวตะวันตกที่เป็นพ่อค้า ผู้แทนรัฐต่างประเทศ และบาทหลวงมิชชันนารี

ในขณะที่การสร้างองค์ความรู้ของชนชั้นไพร่ กลับมีความสัมพันธ์กับสำนักในเรื่องความยุติธรรมซึ่งเกิดจากสภาพโครงสร้างทางสังคมและแบบแผนธรรมเนียมที่ขาดความเป็นธรรม กตซี และปฏิเสศความยุติธรรม สำนักในความยุติธรรมเป็นแรงผลักดันให้ชนชั้นไพร่แสวงหาความรู้และสร้างองค์ความรู้ในการต่อรองกับชนชั้นนำเพื่อให้เปลี่ยนแปลงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชนชั้นตน

ในทำนองเดียวกับชาวตะวันตกทั้งที่เป็นพ่อค้า ผู้แทนรัฐต่างประเทศ และมิชชันนารี ได้มีส่วนร่วมในการให้ความรู้ เสนอแนะองค์ความรู้และเครื่องมือต่างๆเพื่อการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ที่ยังขาดความก้าวหน้าของสยาม และเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ที่เป็นแบบเดียวกับชาวตะวันตก ซึ่งทั้งชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ในสยามต่างก็นำไปใช้และเปลี่ยนแปลงสร้างเป็นองค์ความรู้ใหม่ของชนชั้นตน

ลักษณะงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีความเกี่ยวเนื่องกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ดังกล่าว และเฉพาะส่วนที่เป็นการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เองดูเหมือนว่าจะสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงสำนักของชนชั้นไพร่มากกว่าการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยาม ด้วยเหตุที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้สัมผัสกับความทุกข์ยากของไพร่เพราะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ย่อมจะต้องอ่านและพิจารณาลงพิมพ์หนังสือร้องทุกข์ราษฎรที่ทุกข์ยาก ซึ่งมีทั้งไพร่ ทาส นักโทษ ลูกหนี้ ชาวเมือง คนค้าขาย ตลอดจนข้าราชการในโครงสร้างการบริหารราชการแบบใหม่ ที่ต่างก็ต้องประสบความทุกข์ยากจากแบบแผนธรรมเนียมทางสังคมที่ปฏิเสศความยุติธรรม ตลอดจนประสบปัญหาจากโครงสร้างระบบกฎหมายและการพิจารณาคดีที่ขาดความยุติธรรม

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเป็นงานนิพนธ์ที่นิพนธ์ขึ้นในสภาวะการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่งซึ่งจะสะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามในระยะเปลี่ยนแปลงผ่านเข้าสู่สยามยุคใหม่ ซึ่งจะวิเคราะห์โดยแบ่งแยกงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ออกเป็น ๒ ช่วง ได้แก่ ช่วงก่อนและขณะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ และตั้งแต่เป็นบรรณาธิการนิตยสาร สยามประเพณี ดังจะได้กล่าวในบทที่ ๔ และ บทที่ ๕ ไปตามลำดับ

บทที่ ๔

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบุคคลที่มักเสนอแนวความคิดที่มุ่งเน้นในความเจริญก้าวหน้าของสังคม ดังปรากฏในงานนิพนธ์ตั้งแต่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ลาสิกขาบทจากพระภิกษุประมาณอายุ ๒๘ ปี แล้ว เริ่มต้นทำงานประกอบอาชีพในราว พ.ศ. ๒๔๐๖ (ค.ศ. ๑๘๖๓) จนกระทั่งถึงแก่อนิจกรรมเมื่ออายุ ๘๗ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ (ค.ศ. ๑๙๒๐) มีงานนิพนธ์ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ พิมพ์เป็นหนังสือและพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ตลอดช่วงระยะเวลาดังกล่าว โดยงานนิพนธ์ปริมาณมากที่สุดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เขียนและพิมพ์ในระยะเวลาที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์กับเป็นบรรณาธิการนิตยสาร สยามประเภทอยู่ในช่วงเวลาประมาณ ๑๔ ปี นับแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๘๙๓ – ค.ศ. ๑๙๐๖) งานนิพนธ์ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้แสดงทัศนะและพัฒนาการทางองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อย่างชัดเจน ทั้งยังสะท้อนพัฒนาการทางองค์ความรู้ของสังคมสยามในช่วงเวลาดังกล่าวอีกด้วย

ในการแสดงแนวความคิดที่มุ่งเน้นในความเจริญก้าวหน้าของสังคม ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะหยิบยกเนื้อหาความรู้จากขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมของสยามมาประกอบอธิบายในงานนิพนธ์ ซึ่งเห็นได้ชัดว่ามีการอ้างอิงแบบแผนประเพณีและความเชื่อทางพุทธศาสนาอันเป็นองค์ความรู้ยุคก่อนสมัยใหม่ของสยามมาใช้ร่วมกับการอธิบายด้วยแนวความคิดตลอดจนทัศนะในเรื่องความเป็นเหตุเป็นผลอย่างตะวันตก จึงแสดงให้เห็นรอยต่อระหว่างองค์ความรู้แบบตะวันตกของสยามกับองค์ความรู้แบบตะวันตกที่ต่างก็เป็นองค์ความรู้ที่แพร่กระจายอยู่ในสังคมสยาม แนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงมีคุณลักษณะและมีคุณค่าต่อการศึกษาระบบการสร้างองค์ความรู้ของสยามในระยะเปลี่ยนผ่านจากยุคก่อนสมัยใหม่มาเป็นยุคสมัยใหม่ที่มีทั้งเนื้อหาความคิดแบบดั้งเดิมของสยาม และในขณะเดียวกันก็มีเนื้อหาแนวความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์เป็นเหตุเป็นผลแบบยุคสมัยใหม่ ลักษณะแนวความคิดที่ผสมผสานกันระหว่างแนวความคิดทั้งสองยุคสมัยเช่นนี้มีปรากฏอยู่โดยมากในงานนิพนธ์ของชนชั้นนำสยามหลายท่านซึ่งเป็นบุคคลร่วมยุคสมัยเดียวกัน

ในการศึกษาระบบการสร้างองค์ความรู้ของสยามในระยะเปลี่ยนผ่านจากยุคก่อนสมัยใหม่มาเป็นยุคสมัยใหม่ในวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยจะได้เลือกงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่แสดงให้เห็นแนวความคิดสำคัญๆ กับมีความโดดเด่นเฉพาะปรากฏอยู่ในสิ่งพิมพ์ ๓ ฉบับ คือ หนังสือพิมพ์ สยามออบเซอร์เวอร์กับนิตยสาร สยามประเภทและหนังสือพิมพ์ บางกอกไทมส์ โดยจะแบ่งช่วงเวลาในการวิเคราะห์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ออกเป็น ๒ ช่วง ได้แก่ งานนิพนธ์ก่อนและจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ อันเป็นช่วงที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีงานนิพนธ์ส่วนใหญ่อยู่ในหนังสือพิมพ์ สยามออบเซอร์เวอร์ กับงานนิพนธ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นช่วงที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีงานนิพนธ์ส่วนใหญ่ในนิตยสาร สยามประเภทและหนังสือพิมพ์ บางกอกไทมส์

หนังสือพิมพ์ สยามออบเซอร์เวอร์เป็นหนังสือพิมพ์ที่ชนชั้นนำสยาม รวมตลอดจนราษฎรชนชั้นต่างๆ ทั่วไปนิยมอ่านอย่างแพร่หลาย ดังจะเห็นได้จากความหลากหลายของข่าวสารและจดหมายที่

ส่งจากผู้อ่านที่เรียกโดยทั่วไปในเวลานั้นว่า “คอเรสปอนเดน” หรือ “อัญมัญลิขิตก์” เขียนส่งมายังบรรณาธิการ ซึ่งปรากฏว่าผู้อ่านที่ส่งคอเรสปอนเดนมาลงพิมพ์มีทั้งใช้ชื่อจริงและใช้นามแฝง มีทั้งผู้ที่เป็นข้าราชการและข้าราชการบริพาร อาทิ “พระยาจำเมือง อธิบดีผู้พิพากษาศาลโบริสภาที่ ๑” “พระยาสมุทบุรานุรักษ์” “พระยาไกรโกษา” “พระยาบันภาสิงหนาท” “พระศรีทิพโกชน” “พระจักรยานานุกิจารณ์” “หลวงมหาดไทยเมืองนครสวรรค์” “เจ้าพนักงานโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” “จีนบ๋ามฮกมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร” “จีนบ๋ามฮกมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร” “จีนบ๋ามฮกมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร” ฯลฯ

มิเพียงเท่านั้น ยังมีผู้อ่านที่ส่งคอเรสปอนเดนมาลงพิมพ์เป็นราษฎร พ่อค้า ที่เป็นชาวสยาม นานาเชื้อสาย อาทิ “นายไทย” “นายชาติไทยแท้” “อำแดงไทย” “อำแดงมา - มี - สี - ส่า” “พี่แลน้องบ้านทุ่งนาในบางกอกใหญ่กรุงเทพฯ” “อำแดงเสียมภรรยา นายสาม เปนเป่าพระสยาม บ้านคลองบางกอกกับนักเลงบริษัทหลายคน” “จีนเจ้าภาษี ปี ๑๑๕” “ราษฎรไทยจีนแขกเมืองภูเก็ต” “นายสุจริตเปนสิศย์วัด” “จีนแสนหลงร่วมธงฮอลันดา” “จีนกังไสรักไทยแท้” “จีน ส. และจีนผูกปั้งทั้งหลาย” “แขกอิษมานยี” “ตาศรีอยู่อยุธยา ตะพุ่นหญ้าข้างเผือกอยู่บ้านทวาราวดี” ฯลฯ ทั้งยังมีผู้อ่านที่ส่งคอเรสปอนเดนเป็นพระสงฆ์ เช่น “พระครูวิสุทธิสรภาน (ริม) เลขานุการของมหา มกุฎราชวิทยาลัย” “พระมงคลทิพมณี (มา) วัดจักรวรรดิราชาวาส” “พระช่าง วัดปรีณายก (พรมสุรินทร์)” ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีความเป็นไปได้ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ อาจเป็นผู้เขียนคอเรสปอนเดนบางฉบับด้วยเอง อาทิ คอเรสปอนเดนของ “เถรเรือลอย” ซึ่งเขียนวิจารณ์คอเรสปอนเดนของ “นายรักความจริง”^๑ ซึ่งยกเรื่องมีผู้มึบบรรดาศักดิ์บางจำพวกย้ายทรัพย์สินสมบัติขณะเมื่อเกิดการวุ่นวายกับฝรั่งเศส^๒ คอเรสปอนเดนของ “นายอุตทูนนายรักความจริง” เรื่อง “เถรน้อยสอนฝรั่งขึ้นก เถนเฒ่าหัวแขง”^๓ คอเรสปอนเดนของ “นายกุสะโล” เรื่อง “ว่าด้วยตั้งกรรมการ” ซึ่งมีเนื้อหาวิจารณ์คอเรสปอนเดนของ “นายมะสะลุม” เรื่องความกตัญญู และคอเรสปอนเดนของ “นายอารามิโก” ว่าด้วยเรื่องควรที่จะเพิ่มชื่อหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ว่า “Siam Observer like a great Lion”^๔ เป็นต้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ นายรักความจริง, “ขอพูดปนกลาง [วิจารณ์คอเรสปอนเดนของนายมังคะลา นายหาญดิธรรม นายปานลโลต และนายสรเสริญ],” สยามไมตรี (๒๐ สิงหาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๔ สิงหาคม ๑๑๔): ๖๙๙.

^๒ เถรเรือลอย, “อัญมัญลิขิตก์ (คอเรสปอนเดน),” สยามไมตรี (๑๗ กันยายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๑ กันยายน ๑๑๔): ๗๙๒.

^๓ นายอุตทูนนายรักความจริง, “เถรน้อยสอนฝรั่งขึ้นก เถนเฒ่าหัวแขง,” สยามไมตรี (๓ กันยายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑ กันยายน ๑๑๔): ๗๕๘.

^๔ นายกุสะโล, “คอเรสปอนเดน ว่าด้วยตั้งกรรมการ,” สยามไมตรี (๒๕ มิถุนายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๗ มิถุนายน ๑๑๔): ๕๑๗.

^๕ นายอารามิโก, “อัญมัญลิขิตก์ (คอเรสปอนเดน) [ข้าพเจ้าเห็นว่าท่านควรที่จะเพิ่มชื่อหนังสือนี้ให้ยาวออกอีกสักหน่อยว่า - Siam Observer like a great Lion],” สยามไมตรี (๒ กุมภาพันธ์ ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๗ มกราคม ๑๑๕): ๘๙.

จากตำบลดที่อยู่ของผู้่านที่ส่งคอเรศปอนเดนมาลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ แสดงให้เห็นว่ามีทั้งผู้่านในกรุงเทพฯและผู้่านในหัวเมือง ตลอดจนมีคอเรศปอนเดนจำนวนหนึ่งที่ส่งมาจากผู้่านในยุโรป ทั้งนี้จำนวนคอเรศปอนเดนส่งมาในระยะที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำหน้าที่เป็นบรรณาธิการและได้รับการตีพิมพ์ไม่น้อยกว่า ๕๖๙ ฉบับ ในจำนวนนี้เป็นคอเรศปอนเดนที่มีเนื้อหาเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นหรือส่งมาจากหัวเมือง ได้แก่ เชียงใหม่ หนองคาย พระตะบอง นครสวรรค์ กรุงเทพฯ ชัยนาท นครไชยศรี สระบุรี สมุทรปราการ นครเขื่อนขันธ์ จันทบุรี ชลบุรี พนัสนิคม นครศรีธรรมราช ไซยา ตะกั่วป่า พังงา กระบี่ ภูเก็ต รวม ๓๗ ฉบับ ส่วนคอเรศปอนเดนที่เหลืออีก ๕๓๒ ฉบับเป็นคอเรศปอนเดนที่เป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นในพระนคร ก็เป็นคอเรศปอนเดนที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับประเด็นต่างๆ โดยรวมของสังคมสยาม

และในจำนวนคอเรศปอนเดนข้างต้น มีคอเรศปอนเดนจำนวน ๙ ฉบับ ที่เขียนโดยราชินิกุล ชั้นหม่อมเจ้า ๑ ฉบับ หม่อมราชวงศ์ ๑ ฉบับ หม่อมหลวง ๑ ฉบับ เขียนโดยข้าราชการชั้นเจ้าพระยาขึ้นไป ๒ ฉบับ เขียนโดยขุนนางนอกราชการที่เป็นผู้มีชื่อเสียงและมีบทบาทสำคัญในสยามรวม ๓ ฉบับ เขียนโดยชาวสยามในยุโรป ๑ ฉบับ คอเรศปอนเดนส่วนใหญ่ที่เหลืออีกกว่า ๕๓๐ ฉบับเขียนโดยผู้ใช้นามแฝงหรือใช้นามจริงซึ่งแสดงว่าเป็นข้าราชการ พ่อค้า ราษฎร

ข้อความเนื้อหาของคอเรศปอนเดนจำนวนมากที่สุดเป็นเรื่องวิพากษ์วิจารณ์และร้องทุกข์ในปัญหาว่าด้วยความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรม ตลอดจนวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาการจัดการศึกษา ปัญหาการพนันบ่อนเบี้ย หวยถั่วโป ปัญหาเรื่องฝิ่น ปัญหาว่าด้วยธรรมเนียมประเพณีการโกนจุก ปัญหาว่าด้วยความเจริญและขนบธรรมเนียมประเพณีสยามซึ่งมักใช้คำศัพท์เรียกว่า “สิวิสัย” ปัญหาความสัมพันธ์ต่อฝรั่งเศษและนานาประเทศ ฯลฯ ทั้งนี้มีคอเรศปอนเดนอีกจำนวนหนึ่งที่ปริมาณมีไม่มากนักแต่เป็นการวิพากษ์วิจารณ์เรื่องใหญ่ๆ ของสังคม อาทิ เรื่องที่ว่าด้วยธรรมเนียมมีภรรยา การขอโอกาสให้สตรีได้ร่วมจัดการงานเสมออย่างบุรุษ การเรียกร้องให้เปลี่ยนผ่านเป็นสวมเสื้อกางเกง และสวมรองเท้าถุงเท้า ฯลฯ

จากจำนวนคอเรศปอนเดนและผู้เขียนคอเรศปอนเดนดังกล่าวข้างต้นนี้ ยังไม่นับรวมถึงจดหมายจากผู้่านที่เขียนเป็นจดหมายแจ้งข่าว จดหมายชี้แจงข่าว หรือส่งข่าวสารทั่วไปมาลงพิมพ์อีกจำนวนมากซึ่งปรากฏอยู่ในคอลัมภ์ข่าวกรุงเทพฯ (นครินทร์ประวัติ) ข่าวหัวเมือง (พะหินครประวัติ) ข่าวต่างประเทศ (นานาเทศาประวัติ) ตลอดจนข่าวเบ็ดเตล็ด ซึ่งแสดงความหลากหลายของเนื้อหาข่าว ผู้เขียน ผู้ส่งข่าว แหล่งพื้นที่ข่าวสารตลอดจนกลุ่มผู้่านเช่นเดียวกัน

เมื่อเปรียบเทียบกับเนื้อหาในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กับเนื้อหาที่ปรากฏในคอเรศปอนเดนของผู้่านแสดงให้เห็นว่างานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีลักษณะสื่อสารตอบสนองกับเรื่องราวในคอเรศปอนเดนของผู้่าน งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงมีลักษณะเป็นการสื่อสารสองทาง ด้วยผู้่านที่ส่งคอเรศปอนเดนมาจากหลากหลายชนชั้นล้วนแสดงทัศนะของตนวิพากษ์วิจารณ์ข่าวสารเหตุการณ์บ้านเมืองและเสนอความคิดเห็นของตน ในฐานะที่เป็นผู้ประสบเหตุการณ์โดยตรง ตลอดจนมีการวิพากษ์วิจารณ์ข้อเขียนของบรรณาธิการอีกด้วย งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงมีแง่มุมที่สัมพันธ์กับโลกที่เป็นจริง สะท้อนให้เห็นภาพพัฒนาการทางองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ องค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามตลอดจนชนชั้นอื่นๆ ในสังคม ซึ่งการวิเคราะห์ศึกษาวิทยานิพนธ์นี้จะวิเคราะห์ศึกษาโดยแยกประเภทงานนิพนธ์ที่มีความโดดเด่นในจำนวน ๖ ประเภท ได้แก่

๑. งานนิพนธ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ได้แก่ ปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ปัญหาความสัมพันธ์ฝรั่งเศสกับนานาประเทศ และปัญหาคนในบังคับ
๒. งานนิพนธ์เกี่ยวกับความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรม ได้แก่ ปัญหาสภาพกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม ปัญหาการไม่มีกฎหมายใช้บังคับหรือไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด และปัญหากระบวนการยุติธรรมที่ล่าช้า
๓. งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ ได้แก่ งานนิพนธ์เรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม” กับงานนิพนธ์เรื่อง “ความซื่อสัตย์กตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองภูมิลำเนาของตน”
๔. งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนธรรมเนียมความเจริญ (Civilisation)
๕. งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมือง ๒ ประเภท คือ ที่ศนะวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมือง ได้แก่งานนิพนธ์เรื่อง “อารัมภะวัฒนธรรม (คำนำ) ตริเอกาอิศรานุภาพ” เรื่อง “อารัมภะวัฒนธรรม (คำนำ) [อาการของผู้ปกครองใหญ่น้อย – ความสลิวิสัยจะมีขึ้นง่ายเมื่อใด]” และเรื่อง “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน [กรีฑาสโมสรและความบริบูรณ์พร้อมแห่งองค์สาม]” กับ ที่ศนะวิจารณ์การบริหารราชการ ที่เป็นงานนิพนธ์เรื่อง “เมื่อไรหนอ” กับ งานนิพนธ์เรื่อง “ทำอย่างไรจะได้หนอ”
๖. งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ ได้แก่ เรื่อง “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก” กับเรื่อง “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส”

๔.๑ งานนิพนธ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม

หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ถือกำเนิดขึ้นในบรรยากาศความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างสยามกับฝรั่งเศสซึ่งรุนแรงมากจนถึงระดับปะทะกันด้วยกำลังทหารตามแนวพรมแดน แล้วฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยาเกิดการยิงต่อสู้ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้าในวันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (ค.ศ. ๑๘๙๓) จากนั้นฝรั่งเศสได้ยื่นคำขาดให้สยามยอมรับสิทธิของญวนและเขมรในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ให้สยามชดใช้ค่าเสียหาย ๓ ล้านฟรังซ์ ฯลฯ และประกาศปิดอ่าวสยามเพื่อบังคับให้สยามยินยอมตามคำขาดเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

สยามยินยอมตามคำขาดของฝรั่งเศสในวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ แต่ฝรั่งเศสกลับส่งบันทึกลับเพิ่มเติมให้สยามในวันที่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๔๓๖ ระบุห้ามสยามส่งทหารเข้าไปในเมืองเสียมราฐ และพระตะบอง ตลอดจนถึงพื้นที่เขต ๒๕ กิโลเมตรฝั่งขวาแม่น้ำโขงเป็นเขตปลอดทหารสยาม ทั้งฝรั่งเศสยังขอสิทธิที่จะตั้งกองสุลขึ้นที่เมืองน่านและเมืองโคราช ในการนี้ฝรั่งเศสจะยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าสยามจะปฏิบัติตามคำขาดเสร็จสิ้น

สยามและฝรั่งเศสได้เจรจากันเพื่อยุติปัญหากรณีพิพาท สยามยินยอมดำเนินการตามความประสงค์ของฝรั่งเศส โดยเบื้องต้นทำสนธิสัญญาและอนุสัญญาวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ต่อจากนั้นจึงมีการเจรจาอย่างเป็นทางการระหว่างสยามกับฝรั่งเศสซึ่งมีการแทรกแซงจากอังกฤษ นับตั้งแต่เกิดความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม แต่กระบวนการเจรจาต่างๆ มิได้มีการประกาศทั้งหมดอย่างเปิดเผย ดังนั้นชาวต่างชาติตลอดจนชาวสยามจึงต้องประเมินสถานการณ์จากทิศทางของข่าวสารที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ต่างประเทศจากทวีปยุโรปเป็นสำคัญ ซึ่งขณะนั้นก็ปรากฏว่ามีความขัดแย้งระหว่างชาติมหาอำนาจด้วยตัวเอง และความขัดแย้งที่ชาติมหาอำนาจมีในดินแดนต่างๆ หลายแห่งในโลก ชาติมหาอำนาจนิยมใช้กำลังทหารยึดครองดินแดนของประเทศที่มีกำลังด้อยกว่า เมื่อเกิดความขัดแย้งซึ่งกระทบกับผลประโยชน์ของชาติมหาอำนาจ ปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับสยามจึงเกี่ยวพันกับสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างมหาอำนาจยุโรปอีกด้วย

ข่าวสารความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสและสยามที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ส่วนใหญ่เป็นข่าวสารที่นำมาจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศจากหนังสือพิมพ์ในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา เช่น The Times, Le Times, New York Herald หนังสือพิมพ์ภาษาฝรั่งเศสตีพิมพ์ในดินแดนอินโดจีนฝรั่งเศส เช่น Le Courrier de Saigon, Le Mekong หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษตีพิมพ์ในสิงคโปร์ เช่น The Straits Times, The Singapore Free Press ข่าวโทรเลขบริษัทรอยเตอร์ (Reuters Telegram) ข่าวโทรเลขบริษัทฮาวาส (Havas Telegram) ตลอดจนคำวิจารณ์ข่าวที่ตีพิมพ์ หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์และหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรส

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เรื่องปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยามประพันธ์เป็นงานนิพนธ์บทบรรณาธิการใช้ชื่อว่า “คำนำ” “อารัมภะวณณะนา (คำนำ)” และบทความต่างๆ กับที่นิพนธ์เป็นข้อเขียนสั้นๆ แทรกในเนื้อหาข่าว งานนิพนธ์ดังกล่าวมีลักษณะวิพากษ์วิจารณ์การดำเนินการ การกำหนดนโยบายและผลที่เกิดขึ้นจากปัญหาความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับสยามซึ่งผู้วิจัยแบ่งแยกจากเนื้อหาจากประเภทการวิจารณ์ออกเป็น ๓ ประเภทย่อย ได้แก่ ๑ ปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ๒ ปัญหาความสัมพันธ์ฝรั่งเศสกับนานาประเทศ และ ๓ ปัญหาคนในบังคับ โดยจะได้เสนอข้อมูลและวิเคราะห์ไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ งานนิพนธ์เรื่องปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสเริ่มต้นขึ้นเมื่อมีข่าวตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ฟรีเพรสใน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ค.ศ. ๑๘๙๓) ระบุว่านโยบายทางการเมืองของฝรั่งเศสต่อสยามมีลักษณะเอนเอียงไปตามคำยุยงของหนังสือพิมพ์ในอินโดจีนฝรั่งเศสกับหนังสือพิมพ์ในกรุงเทพฯ นั่นคือหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสซึ่งมักจะเสนอข่าวที่สร้างหรือขยายความขัดแย้งระหว่างอินโดจีนฝรั่งเศสกับสยามและเสนอแนะในรัฐบาลฝรั่งเศสทำการที่ไม่ถูกต้องขอขบธรรมต่อสยาม ซึ่งในเวลาต่อมาหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสเสนอข่าวที่คาดหมายว่ารัฐบาลอินโดจีนฝรั่งเศสไม่เห็นสมควรว่าจะกำหนดเขตแดนเพียงถึงลำน้ำโขงเท่านั้น หลังจากหนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรสเสนอข่าวเช่นนั้นก็ปรากฏว่าหนังสือพิมพ์ในอินโดจีนฝรั่งเศสก็แสดงความเห็นในทิศทาง

เดียวกัน ดังนั้นหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ฉบับวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) จึงพิมพ์บทความเรื่อง “ความพาลของฝรั่งเศสในกรุงสยาม” วิจารณ์ว่ารัฐบาลอินโดจีนฝรั่งเศสกำลังจะเดินวิธีพาลอย่างอื่นต่อสยามขึ้นอีกโดยให้เหตุผลว่า

“พวกฝรั่งเศสในประเทศอินโดไชนามีความคิดว่า ‘ถ้าเรา (ฝรั่งเศส) ไม่ได้รวมอาณาเขตเมืองขึ้นของเราไว้ให้เป็นปึกแผ่นอันเดียวกัน ยึดเอาแหลมประเทศอินโดไชนาทั้งหมดแล้ว’ ก็คงจะยังไม่สมความปรารถนาของฝรั่งเศส”^๖

ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับสยามเกิดขึ้นเพราะการที่มีผู้ส่งข่าวโทรเลขเท็จ หรือหนังสือพิมพ์พิมพ์ข่าวยุยงลงข่าวเท็จ หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์จึงมีความประสงค์ที่จะเตือนให้รัฐบาลสยามตระหนักในการจัดการผลประโยชน์ของสยามและระวังตัวต่อสรรพภัยต่างๆ ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้โดยไม่รู้ตัว ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุในงานนิพนธ์เรื่อง “คำนำ คนร้ายคอยพาลกรุงสยาม” เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) วิจารณ์ว่าฝรั่งเศสมักจะใช้กลวิธีสร้างข่าวเท็จโดยประเมินจากพฤติการณ์ของฝรั่งเศสว่า

“ถ้าฝรั่งเศสคิดจะก่อวิวาทกับผู้ใดในการต้นเหตุ ฝรั่งเศสจะเดินวิธีการอย่างไร ซึ่งมีข่าวโทรเลขเท็จจอนั้นนั้น ก็คงจะเป็นวิธีของฝรั่งเศส จะก่อความวิวาทขึ้นกับกรุงสยามอีก”^๗

แต่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าการสร้างสถานการณ์กระทบกระทั่งเพื่อให้ฝรั่งเศสเอาเปรียบแย่งชิงดินแดนจากสยามนั้นก็ไม่ใช่เป็นประโยชน์ต่อการปกครองฝรั่งเศสเลย ดังระบุในงานนิพนธ์เรื่องเดียวกันว่า

“ฝรั่งเศสนี้ชำนาญในการเบียดเบียนพราษฏร แต่การจะปกครองราชภวณนั้นฝรั่งเศสไม่สู้จะชำนาญ ที่ฝรั่งเศสคิดหาความแค้นไทยเช่นนี้เป็นการฉลาดเขลาว่าบัดลืออย่างที่สุด”^๘

ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าฝรั่งเศสควรจะต้องดำเนินความสัมพันธ์ต่อสยามอย่างชาติที่มีอารยะ เช่นที่ระบุในงานนิพนธ์ “คำนำ ฝรั่งเศสกับนาๆประเทศ” ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่าการมีสัมพันธ์ไมตรีต่อกันนั้นจะต้องเป็นไป “โดยความสุจริตยุติธรรม ชอบด้วยประเพณี

^๖ “ชาวต่างประเทศ ความพาลของฝรั่งเศสในกรุงสยาม,” สยามไมตรี (๗ มกราคม ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓ มกราคม ๑๑๓): ๕.

^๗ “คำนำ คนร้ายคอยพาลกรุงสยาม,” สยามไมตรี (๒๖ กุมภาพันธ์ ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๑๑๓): ๑๔๖.

^๘ เรื่องเดียวกัน.

บ้านเมือง”^๙ นั้นหมายถึงหากฝรั่งเศสจะทำสงครามกับสยามก็ต้องชอบด้วยเหตุผล มิใช่ด้วยการใช้กลวิธีที่ไม่ชอบธรรม ใช้วิธีการที่ขลาดเขลาและน่าบัดสี ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าการที่ฝรั่งเศสประพฤติการไม่มั่นคงไม่รักชื่อเสียงของตนเหมือนดังสุภาษิตว่า “ต่อหน้าไหว้ ลับหลังหลอก ฯลฯ” ก็เพราะฝรั่งเศสต้องการแบ่งเอาดินแดนสยามเพื่อจะเปิดเป็นเส้นทางค้าขายกับประเทศจีนซึ่งจะเป็นเป็นทางค้าขายต่อสู้กับสินค้าอังกฤษในพม่า

นอกจากนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังมีความเห็นเพิ่มเติมอีกว่าชาวฝรั่งเศสมิใช่ชนชาติที่ชำนาญในการค้าขาย ก.ศ.ร. กุหลาบ มีความเห็นในทำนองเดียวกับที่เคยกล่าวว่าฝรั่งเศสไม่ชำนาญในการปกครอง ดังระบุในงานนิพนธ์ “คำนำ สยามกับฝรั่งเศส” ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ก่อนหน้างานนิพนธ์ “คำนำ ฝรั่งเศสกับนานาประเทศ” ซึ่งระบุว่า

“แม้ฝรั่งเศสจะอยากได้แม่น้ำโขงเพื่อเปิดเป็นเส้นทางค้าขายกับประเทศจีนสู้กับอังกฤษก็ตาม แต่ฝรั่งเศสเป็นชาติที่ไม่ชำนาญในการค้าขาย แต่เป็นด้วยความริษยาอังกฤษจึงมิได้รวบรวมข้อมูลการค้าให้มีความชัดเจน การค้าขายของฝรั่งเศสจึงมิได้บริบูรณ์ขึ้นโดยรวดเร็วเช่นชนชาติอื่น การค้าขายกับสยามที่ฝรั่งเศสเห็นว่ามิชอบติดขัดนั้นก็มิได้เป็นด้วยเหตุที่สยามขัดขึ้นต่อสู้กับฝรั่งเศสหากเป็นด้วยฝรั่งเศสค้าขายไม่เป็นเอง”^{๑๐}

กรณีปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยามที่สะท้อนออกมาจากคอเรสปอนเดนของ “นายภักดีต่อไทย” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) เรื่อง “ลักษณะการพร้อมเพรียงเปนที่ตั้ง” ระบุเป็นข้อความว่า

“...ได้อ่านหนังสือพิมพ์ของท่าน... ให้เกิดมีความเสียใจที่สุดที่ไม่ได้ยินเสียงไทยว่ากล่าวคัดค้านต่อการเรื่องที่ไปนี้บ้างเลย ชาติอื่นภาษาอื่นจึงได้กล่าวการอันมิควรมาหมิ่นประมาทต่อไทยได้เนืองๆ ไทยเราทุกวันนี้เปรียบเท่ากับเลขอะไรขึ้นกับเขาอันหนึ่งก็ไม่ปาน เขาจะว่าหรือจะเขียนจะตีและจะต้องประสงค์สิ่งใดก็ยอมให้ตามความพอใจเขาทุกอย่าง โอ้ พุทโธเอ๋ยกระไรเลยถ้าอย่างนี้แล้ว เราท่านซึ่งเกิดมาเปนมนุษย์ไทยมิต้องรับความอับยศอันเปนเครื่องกดขี่ของเขาอยู่รุ่มไปหรือ เช่นกับเมืองจันทบุรีที่ฝรั่งเศสขอต่อราชาธิปไตยไว้ พอแรติไฟ(เปลี่ยนสัญญา)แล้ว ก็ละคืนให้และจะเลิกถอนทหารไป บัดนี้แรติไฟ(เปลี่ยนสัญญา)นั้นก็เปนอันสำเร็จเด็ดขาดแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังไม่ถอนทหารไปตามถ้อยคำที่พู่ใจไว้ กลับส่งทหารเพิ่มเติมมาหนาแน่นกว่าก่อน ทำให้ราษฎรชาวเมืองจันทบุรีมีความขุ่นหมองเดือดร้อนด้วย มีหน้าซำยังตั้งเปนป่อแร่ เกลี่ยกล่อมคนในบังคับไทยไว้เปนเครื่องมืออีก ไทยเราก็ไม่ได้ว่ากล่าวท้วงติงแต่สักสิ่งหนึ่งไม่ แต่เห็นได้อยู่อย่างหนึ่งซึ่งไทยเราไม่ว่ากล่าวนั้นก็เพราะมีความซึ้งร้านรำคาญ โดยจะพู่ใจไป ที่ไหนฝรั่งเศสจะยอมตกลงเห็นด้วยง่าย ๆ คงจะยก

^๙ ดู “คำนำ ฝรั่งเศสกับนานาประเทศ,” สยามไมตรี (๒๓ เมษายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๗ เมษายน ๑๑๔): ๓๑๐.

^{๑๐} ดู “คำนำ สยามกับฝรั่งเศส,” สยามไมตรี (๙ เมษายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๕ เมษายน ๑๑๔):

ข้ออะธิกรต่างๆ มากล่าวหาเหตุขึ้น อีกอย่างหนึ่งในเวลานี้ไทยก็มีเครื่องมือไม่เพียงพอกับฝรั่ง
เศศ...แต่ในเวลานี้ทำอย่างไรได้ถึงไม่ยอมก็จำต้องยอม เพราะไทยเราไม่ได้เตรียมการสำหรับ
นี้มาแต่เดิม จึงได้ทำให้พะอืดพะอมไปพักหนึ่ง”^{๑๑}

คอเรสปอนเดนดดังกล่าวข้างต้นอาจแสดงถึงความรู้สึกนึกคิดตลอดจนทัศนคติของราษฎรสยาม
โดยทั่วไปในกรณีปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยามซึ่งเห็นว่าฝรั่งเศสมีความ
ไม่ซื่อตรงแต่เพราะมีอำนาจใหญ่จึงกระทำการที่เป็นการข่มเหงกดขี่สยาม แสดงถึงบรรยากาศทาง
สังคมที่มีความสัมพันธ์กับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ

๔.๑.๒ งานนิพนธ์เรื่องปัญหาความสัมพันธ์ฝรั่งเศสกับนานาประเทศ

ก.ศ.ร. กุหลาบแสดงทัศนคติว่าฝรั่งเศสคิดแสวงหาดินแดนรวมถึงสร้างคนในบังคับฝรั่งเศสขึ้น
ในสยามโดยพฤติการณ์ชั่วร้าย ใช้วิธีการที่ไม่ยุติธรรม ล่อลวงให้หลงเชื่อด้วยกลอุบาย ทัศนคติดังกล่าวนี้
ก.ศ.ร. กุหลาบมิได้ประเมินแต่เพียงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม
เท่านั้น แต่ ก.ศ.ร. กุหลาบขยายกรอบในการประเมินพฤติกรรมของฝรั่งเศสโดยเปรียบเทียบ
ปัญหาและกระบวนการต่อรองผลประโยชน์ที่ฝรั่งเศสกระทำในดินแดนอื่นๆ ในโลกด้วย^{๑๒} ดัง ก.ศ.ร.
กุหลาบ ระบุในงานนิพนธ์ “คำนำ ความแม่น้ำโขง” ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕)
กล่าวถึงความต้องการของฝรั่งเศสเมื่อประสงค์ผลประโยชน์ในสยาม ฝรั่งเศสก็พร้อมจะต่อรอง
แลกเปลี่ยนผลประโยชน์ในดินแดนที่ฝรั่งเศสมีกรณีพิพาทกับอังกฤษ อาทิ ในดินแดนอียิปต์^{๑๓}

พฤติกรรมที่ไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศสซึ่งกระทำต่อประเทศที่มีกำลังน้อยไม่เพียงพอจะต่อสู้กับ
ฝรั่งเศสได้มีเพียงแต่ประเทศในดินแดนอินโดจีนและสยามเท่านั้น ฝรั่งเศสยังมีความขัดแย้งกับ
ประเทศมหาอำนาจด้วยกันเองดังงานนิพนธ์เรื่อง “คำนำ ฝรั่งเศสเกี่ยวข้องกับทุกแห่ง” เมื่อกุมภาพันธ์
พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) วิจัยกระทำของฝรั่งเศสว่า

“ไปเที่ยวพาลเอาที่ดินแดนต่างๆ ซึ่งเจ้าของที่นั้นไม่มีกำลังจะยึดไว้ได้ ความเหล่านี้
เป็นความจริงแท้ ซึ่งผู้อยู่ในแถวประเทศอินโดจีนเข้าใจดีจึงไม่ต้องพูดในเรื่องนี้ให้ยืดยาว
เกินไป แลการที่ฝรั่งเศสทำในประเทศสยาม ซึ่งเป็นกรณาน่าเกลียด เหลือที่จะอดจะกลั่นได้ แล

^{๑๑} นายภักดีต่อไทย, “อัญมณีลึกลับ (คอเรสปอนเดน) ลักษณะการพร้อมเพรียงเป็นที่ตั้ง,” สยามไมตรี (๓๑
ธันวาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๙ ธันวาคม ๑๑๔): ๑๑๑๗ - ๑๑๑๘.

^{๑๒} “ข่าวเบ็ดเตล็ด,” สยามไมตรี (๙ เมษายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ เมษายน ๑๑๔): ๒๗๗.

^{๑๓} ดู “คำนำ ความแม่น้ำโขง,” สยามไมตรี (๑๐ ธันวาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๔ ธันวาคม
๑๑๔): ๑๐๔๒ - ๑๐๔๓. และดู “อารัมภะวณณนา (คำนำ) อังกริชกับฝรั่งเศส,” สยามไมตรี (๒๑ มกราคม ๑๑๔
- สยามออบเซอร์เวอร์ วันพฤหัสบดีที่ ๑๖ มกราคม ๑๑๔): ๔๙ - ๕๐.

การที่ฝรั่งเศสไปเกี่ยวข้องกับพระเจ้าวธิบอเจ้าวรวงอังวะเท่านั้น ก็เป็นตัวอย่างให้เข้าใจใน
ความอะยุติธรรม แลประพัตการร้ายๆต่างของฝรั่งเศส”^{๑๔}

ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของประเทศมหาอำนาจด้วยกันเองอย่างอังกฤษนั้น ก.ศ.ร.
กุหลาบ ระบุใน “คำนำ ความพาลของฝรั่งเศส” เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่าเป็น
ด้วยความอ่อนแอของอังกฤษเนื่องจาก

“อังกฤษอ่อนหย่อนมือ ด้วยกลัวความล้มพันธุมิตรกับฝรั่งเศสจะเสื่อมคลายไป ...
อังกฤษคอยเอาอกเอาใจฝรั่งเศสๆ จึงได้กำเรบขึ้นมากนัก ถ้าราชาธิปไตยอังกฤษได้เป็นธุระ
รอบคอบไปแล้วฝรั่งเศสก็คงจะไม่กล้าล่วงเกิน”^{๑๕}

ก.ศ.ร. กุหลาบ ย้ำทัศนคติที่มีต่อความอ่อนแอในการดูแลรักษาผลประโยชน์ของอังกฤษในงาน
นิพนธ์ “คำนำ กรุงสยามกับฝรั่งเศส” เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่าอังกฤษมิได้
ดูแลรักษาผลประโยชน์ของตนในสยามอย่างเพียงพอ ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุว่า

“เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอังกฤษได้ทำการโดยกำลังอ่อนน้ก ด้วยที่ประชุม
เสนาบดีอังกฤษนั้น ก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งอย่างใดเลย แต่ฝ่ายฝรั่งเศสก็ได้เปลี่ยน
ประชาธิปไตยถึง ๓ ครั้ง ... หลอดโรชเบรีนี่ก็เป็นผู้ซึ่งมหาชนคิดเห็นกันว่า จะเป็นผู้ที่มาจัด
ราชการให้ดีขึ้นนั้น กลับเป็นคนแพ้รู้วิธีราชการของฝรั่งเศส”^{๑๖}

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงในรัฐบาลอังกฤษซึ่งมีผลให้ลอร์ดโรชเบรี รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศ
ของอังกฤษพ้นวาระไป ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงแสดงทัศนคติต่อข่าวการเปลี่ยนแปลงในรัฐบาลอังกฤษใน
งานนิพนธ์เรื่อง “คำนำ สมควรจะลาออก” ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่า

“ซึ่งได้ข่าวกันว่าหลอดโรชเบรีต้องลาออกเช่นนี้ มหาชนทั่วไปคงจะมีความยินดี
ด้วยกันเป็นแน่ แลข้างฝ่ายเราชาวกรุงสยามซึ่งคิดเห็นกันว่าสรรพผลประโยชน์ต่างๆ ที่จะ

^{๑๔} “คำนำ ฝรั่งเศสเกี่ยวข้องกับทุกแห่ง,” สยามไมตรี (๑๒ กุมภาพันธ์ ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๘
กุมภาพันธ์ ๑๑๓): ๙๘.

^{๑๕} “คำนำ ความพาลของฝรั่งเศส,” สยามไมตรี (๙ เมษายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓ เมษายน
๑๑๔): ๒๖๘.

^{๑๖} “คำนำ กรุงสยามกับฝรั่งเศส,” สยามไมตรี (๑๔ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๐
พฤษภาคม ๑๑๔): ๓๘๑ - ๓๘๒.

ยืนยมนั่นคงหรือไม่ นั่นก็สุดแล้วแต่ราชาธิปไตยอังกฤษ จะคอยเกียดกันฝรั่งเศสโดยแย่งแรง จึงจำเป็นจะต้องถอนใจได้โดยคล่อง ที่ลอร์ดโรซเบรีได้ออกจากราชการเสียดังนี้”^{๑๗}

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยามตั้งอธิบายมาข้างต้นแสดงถึงความเข้าใจในกุศโลบายการใช้อำนาจของอังกฤษเข้ามาต่อรองกับฝรั่งเศสซึ่งเป็นกุศโลบายของชนชั้นนำสยามที่เข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว และ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้นำเสนอทัศนะของตน แสดงการวิพากษ์ต่อสาธารณชนเพื่อให้ผู้อ่านมีความเข้าใจในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการ และให้ผู้อ่านเกิดความเชื่อมั่นเกิดความตระหนักต่อสถานการณ์โดยการคิดที่มีความเป็นเหตุเป็นผล

การวิพากษ์วิจารณ์เหตุการณ์รวมทั้งนโยบายและบทบาทของชาวตะวันตกของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในกรณีดังกล่าวเป็นการวิพากษ์วิจารณ์จากข้อมูลข่าวสารที่ตีพิมพ์ในหน้าหนังสือพิมพ์เป็นหลักซึ่งการวิพากษ์วิจารณ์ส่วนใหญ่มิได้ใช้ข้อมูลข่าวสารจากทางการสยาม เนื้อหาที่ศนะที่ปรากฏในการวิพากษ์วิจารณ์แสดงให้เห็นถึงวิธีการเช่นเดียวกับวิธีการที่เป็นองค์ความรู้แบบชาวตะวันตก กล่าวคือ เป็นการวิพากษ์วิจารณ์ที่เน้นเนื้อหาในเรื่องมาตรฐานความยุติธรรม มาตรฐานศีลธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีที่มีเหตุผลแบบตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิพากษ์วิจารณ์ที่เน้นในเรื่องการยึดมั่นและปฏิบัติตามสนธิสัญญาด้วยความสุจริตอันเป็นแบบแผนธรรมเนียมในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอย่างทัดเทียมกัน แม้ในทางความเป็นจริงแล้วสยามเป็นเพียงประเทศเล็กๆ ที่ไม่อาจต่อกรกับฝรั่งเศสซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจไม่ว่าจะด้วยข้ออ้างใดๆ

แต่ด้วยเหตุที่ฝรั่งเศสมิได้นำมาตรฐานความยุติธรรม มาตรฐานศีลธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามตามแบบอย่างของชาวตะวันตกมาใช้กับสยาม ทั้งฝรั่งเศสยังอ้างอำนาจจากข้อความในสนธิสัญญาที่เกิดขึ้นด้วยการบีบบังคับสยามมาใช้สร้างคนในบังคับฝรั่งเศสขึ้นในสยามจึงเป็นการใช้อำนาจที่ไม่ชอบธรรมซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้แสดงทัศนะต่อปัญหาการสร้างคนในบังคับฝรั่งเศสปรากฏในงานนิพนธ์อีกจำนวนมากดังจะได้อธิบายต่อไป

๔.๑.๓ งานนิพนธ์เรื่องปัญหาคนในบังคับ

ปัญหาคนในบังคับโดยทั่ว ๆ ไปแล้วเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างรัฐบาลและราษฎรสยามกับคนในบังคับชาติยุโรปที่มีสนธิสัญญาไมตรีกับสยาม ปัญหาส่วนใหญ่จะเกิดเมื่อมีคดีความซึ่งคนชาติและคนในบังคับชาติคู่สัญญาจะได้รับการพิจารณาคดีตามกฎหมายของชาติคู่สัญญานั้น

แต่ความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยามที่เกิดเป็นปัญหาเรื่องคนในบังคับนั้นกลับมีความซับซ้อนมากกว่านั้น เนื่องจากราชทูตและกงสุลฝรั่งเศสประจำสยามมีนโยบายจดทะเบียนคนในบังคับให้แก่ผู้ที่อาศัยอยู่ในดินแดนสยามที่มีเชื้อสายญวน เขมรและลาวซึ่งเป็นพลเมืองในดินแดนอินโดจีนฝรั่งเศสให้เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส โดยราชทูตและกงสุลฝรั่งเศสเป็นผู้กำหนดเงื่อนไขความเข้มงวดที่

^{๑๗} “คำนำ สมควรจะลาออก,” สยามไมตรี (๒ กรกฎาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๖ มิถุนายน ๑๑๔): ๕๔๒.

แตกต่างกัน ทั้งยังแปรเปลี่ยนนโยบายไปตามสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยามอีกด้วย

ก.ศ.ร. กุหลาบเห็นว่าการจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศสเกิดขึ้นเพราะนโยบายแสวงหาดินแดนและคนในบังคับที่ไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศสเอง ดังที่คณะที่ ก.ศ.ร. กุหลาบแสดงใน “คำนำ ฝรั่งเศสเกี่ยวข้องกับด้วยทุกแห่ง” ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) เปรียบเปรยพฤติกรรมของฝรั่งเศสว่า

“ด้วยในประเทศฝรั่งเศสนั้น พลเมืองน้อยลงไปทุกทีๆ จึงตั้งใจจะสร้างคนในบังคับใหม่ แลที่จะหาคนเข้าในบังคับใหม่นี้ ก็ไปเที่ยวพาลเอาที่ดินแดนต่างๆ ซึ่งเจ้าของที่นั้นไม่มีกำลังจะยึดไว้ได้ ความเหล่านี้เป็นความจริงแท้ ซึ่งผู้อยู่ในแถวประเทศอินโดจีนน่าเข้าใจดี”^{๑๘}

ข่าวสารในหน้าหนังสือพิมพ์กรณีฝรั่งเศสจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศสในสยามนั้นปรากฏให้เห็นว่าฝรั่งเศสไม่แยกแยะบุคคล ไม่ว่าจะเป็นคนลาวเขมรแขกมอญก็รับจดทะเบียนให้ เช่นที่ปรากฏในข่าวพวกแขกโตะซึ่งเป็นทหารเรือโรงหล่อ ๒๕ คน ไปเข้าในบังคับกงสุลฝรั่งเศส^{๑๙} ชาวเล้าถือว่าเจ้าพนักงานฝรั่งเศสกำลังรีบร้อนจดทะเบียนผู้คนลงในสารบบทะเบียนให้เป็นคนในบังคับ^{๒๐} ชาวราชทูตฝรั่งเศสจะยอมรับเอาพวกญี่ปุ่นในกรุงสยามให้ขึ้นในความปกครองของฝรั่งเศสทั้งหมด^{๒๑} ชาวฝรั่งเศสจะรวบรวมเงินเข้าในบังคับให้ชาวเงินในกรุงสยามขึ้นในความปกครองของฝรั่งเศส^{๒๒} ชาวเกลี้ยกล่อมให้คนจีนในเมืองจันทบุรีเข้าเป็นคนร่วมธงฝรั่งเศส^{๒๓} ประเด็นปัญหาดังกล่าวนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบแสดงทัศนะใน “คำนำ สร้างคนในบังคับ” เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่าเกิดขึ้นเพราะนโยบายของมองซิเออร์ปาวิราชทูต ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุว่า

^{๑๘} “คำนำ ฝรั่งเศสเกี่ยวข้องกับด้วยทุกแห่ง,” สยามไมตรี (๑๒ กุมภาพันธ์ ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๘ กุมภาพันธ์ ๑๑๓): ๙๘.

^{๑๙} “แขกเข้าในบังคับฝรั่งเศสมากขึ้นอีกแล้ว,” สยามไมตรี (๓๐ กรกฎาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๔ กรกฎาคม ๑๑๔): ๖๓๓.

^{๒๐} “ชาวต่างๆ (จากผู้ส่งข่าวของเรา),” สยามไมตรี (๓๐ กรกฎาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๔): ๖๓๑.

^{๒๑} “อารัมภะวันฉะนา (ลีเดอคำนำ) ราชทูตฝรั่งเศสกับญี่ปุ่น,” สยามไมตรี (๒๔ กันยายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๘ กันยายน ๑๑๔): ๘๑๒.

^{๒๒} “ฝรั่งเศสจะรวบรวมเงินเข้าในบังคับ,” สยามไมตรี (๑ ตุลาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๘ กันยายน ๑๑๔): ๘๔๒.

^{๒๓} “พะหินครประวัติ ชาวเมืองจันทบุรี เกลี้ยกล่อมให้เข้าเป็นคนร่วมธงฝรั่งเศส,” สยามไมตรี (๘ ตุลาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๔ ตุลาคม ๑๑๔): ๘๖๓.

“จดหมายเหตุในประเทศยุโรปด้วยก็พากันติเตียนซึ่งเจ้าพนักงานกงสุลฝรั่งเศส จดชื่อในสารบบให้เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสและผู้ที่เข้าเป็นในบังคับนั้นก็ทั้งชายแลหญิงซึ่งได้เกิดอยู่ในกรุงสยาม มาหลายชั่วชั้นแล้ว...ก่อนมองซิเออปาวิได้มาถึงกรุงเทพฯ นั้น ก็ได้มีผู้ซึ่งมีผลประโยชน์ในธรรมเนียมสร้างคนในบังคับ พุดยุยงแก่พวกที่ขอเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส แต่เจ้าพนักงานไม่รับนั้น ว่าถ้ามองซิเออปาวิกลับมาถึงเมื่อใด ก็จงกลับไปจดชื่อลงในสารบบเถิด คงสำเร็จความปรารถนา...แลบัดนี้ซึ่งมองซิเออปาวิได้กลับมาแล้ว ได้มาตั้งตัวเป็นใหญ่ในสฐานราชทูตฝรั่งเศสอีกแล้ว การที่สร้างคนในบังคับอย่างแบบเก่า ก็ทำกันอีกแข็งแรงเท่ากับเดิม ทุกๆวันไม่ได้เว้น พื้นที่นาสฐานราชทูตฝรั่งเศส ก็เต็มไปด้วยผู้คนซึ่งเรียกตนของตนว่า เปนคนลาวแลเขมร แต่อันที่จริงเปนมอญหรือแขกเขลยซึ่งไทยได้ดีที่พามาจากแหลมมาลาญ ซึ่งเป็นพระราชอาณาจักรสยามมานานแล้ว”^{๒๔}

ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าตัวบุคคลที่เป็นเจ้าหน้าที่ชาวฝรั่งเศสนั้นมีทั้งพวกที่มีใจเป็นธรรมและพวกที่มีความปรารถนาที่ไม่ชอบธรรมประกอบกัน ก.ศ.ร. กุหลาบ มักสรรเสริญเจ้าหน้าที่ชาวฝรั่งเศสที่มีใจเป็นธรรมและวิพากษ์วิจารณ์ผู้ที่มีพฤติกรรมที่ไม่เป็นธรรมอยู่เสมอ ดังปรากฏในบทวิจารณ์ข่าวเรื่อง “ลาวเข้าในบังคับฝรั่งเศส เมื่อแต่ก่อนนี้หลายเดือนแล้ว” พิมพ์ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่า

“เราได้กล่าวความเรื่องพวกลาวเข้าจดชื่อในสารบบ เปนคนในบังคับฝรั่งเศส บัดนี้เรามีความยินดีด้วยเราเปนผู้กลาง ต้องยกย่องสรรเสริญมองซิเออปลินซกีราชทูตฝรั่งเศสใหม่ หาได้ประพฤติกการเหมือนอย่างเดิมไม่ด้วยแต่ก่อนนี้أيคนทจริตอักตัญญูต่อแผ่นดินสยาม ซึ่งเป็นชาวสยามเกิดในแผ่นดินสยามแท้ๆ ไปร้องว่าตนเปนลาวบ้างมอญเจือลาวบ้างต่างๆนาๆ ขอขึ้นในบังคับฝรั่งเศส ก็ได้ตามประสงค์โดยง่ายๆ แต่มาบัดนี้มองซิเออปลินซกีราชทูตฝรั่งเศสใหม่ ไม่ยอมรับأيเหล่าอักตัญญูนี้ไม่... การเปนดังนี้เราจึงเห็นควรจะต้องสรรเสริญมองซิเออปลินซกีด้วยท่านผู้นี้ไม่ยอมคบกับผู้ที่มิสัตย์दानทจริตอักตัญญู ไปทำการร้ายแล้วก็เอาชื่ออำนาจฝรั่งเศสมาข่มขี่สยาม”^{๒๕}

การสร้างคนในบังคับฝรั่งเศสขึ้นจากระเบียบข้อบังคับในการจดทะเบียนคนในบังคับที่ไม่รัดกุม รวมทั้งยังมีนโยบายรับคนชาติจีนและญี่ปุ่นซึ่งมิได้มีกำเนิดหรือสืบเชื้อสายจากพลเมืองในเขต

^{๒๔} “คำนำ สร้างคนในบังคับ,” สยามไมตรี (๒๓ กรกฎาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๐ กรกฎาคม ๑๑๔): ๖๑๖ - ๖๑๗.

^{๒๕} “ลาวเข้าในบังคับฝรั่งเศส เมื่อแต่ก่อนนี้หลายเดือนแล้ว,” สยามไมตรี (๓๐ เมษายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๕ เมษายน ๑๑๔): ๓๓๖.

แดนอินโดจีนฝรั่งเศสเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสอีกด้วย^{๒๖} นโยบายสร้างคนในบังคับของฝรั่งเศสมีผลโดยตรงและเป็นสาเหตุให้เกิดปัญหาอื่น ๆ อีกมากในสยาม ซึ่งในด้านหนึ่งเห็นได้ชัดว่าเกิดขึ้นจากความประสงค์ที่ไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศส แต่ทว่าในอีกด้านหนึ่งกลับเกิดขึ้นจากฝ่ายสยามเอง โดยปัญหาที่เกิดขึ้นจากปัจจัยภายในสยามเองนั้นมีความรุนแรงของปัญหาในระดับหนึ่งซึ่งจะเห็นได้จากคอเรสปอนเดนของ “นายสามหิโต” ตีพิมพ์ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) แสดงความกังวลต่อสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นในสยาม ดังข้อความระบุว่า

“ความเหินของข้าพเจ้านั้นเหินว่า ซึ่งเป็นข้อสำคัญอันลึกซึ้งนั้น คือคนที่ไม่เข้าไปแลยกฝรั่งเศสนั้นและเป็นข้อสำคัญอันควรราชาธิปไตยจะประชุมปรึกษาหารือกัน ให้เป็นที่ตกลงว่าจะทำอย่างไรในการเรื่องนี้ก่อน ด้วยบัดนี้คนก็พากันไปเข้าฝรั่งเศสวันละหลายสิบคน จนแน่นสถานราชทูตฝรั่งเศสทุกๆวัน แลยังมาจากเมืองสุพรรณแลเมืองลพบุรี เมืองสระบุรี แลเมืองราชบุรีก็มีอยู่เสมอ ถ้าจะไม่รีบร้อนตัดรอนการนี้ให้เรียบร้อยไปได้ คนจะมีเป็นแลยกฝรั่งเศสไปสิ้นทั้งกรุงสยามหรือ...

... เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสจะข่มขืนเอาด้วยอำนาจอันไม่ชอบธรรม ดังเช่นเป็นอยู่ทุกวันนี้ ... เราจะได้ตั้งใจจัดการยกคนของเราให้รับผลความชอบธรรมเป็นอิสรภาพขึ้นให้เสมอกับคนที่ทรยศไปเข้าฝรั่งเศสคนนั้น ... การที่คนไทยยังหนกอยู่อย่างไร ท่านเสนาบดีแลรัฐมนตรีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ยอมขมิ้มทราบอยู่ทุกสิ่งทุกอย่างแล้ว เมื่อต่อว่ารัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้จขาดตกลงตามข้อหนังสือสัญญาแล้ว จะได้ตั้งนำคิดผ่อนผันจัดการให้คนของเราได้รับความเบาขึ้นเสมอกันของเขาให้จงได้”^{๒๗}

จากคอเรสปอนเดนดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ามีสภาพปัญหาเกิดขึ้นในสยามด้วยคนสยามไม่ได้รับ “ผลความชอบธรรมเป็นอิสรภาพ” เสมอกับคนที่ไม่เข้าไปในบังคับฝรั่งเศส จึงเป็นเหตุให้มีผู้ที่เป็นราษฎรสยามส่วนหนึ่งมีความต้องการเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ทั้งนี้จากรายงานข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ยังปรากฏว่ามีราษฎรสยามต้องการเข้าเป็นคนในบังคับชาติยุโรปชาติอื่นๆ เช่น อังกฤษ ฮอลันดา โปรตุเกส อีกด้วย ราษฎรสยามที่ต้องการเข้าเป็นคนในบังคับชาติตะวันตกมีทั้งผู้ที่เป็นข้าราชการ เป็นราษฎรผู้มีทรัพย์ ราษฎรที่เป็นไพร่ตลอดจนผู้ที่ทำผิดกฎหมายสยาม ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ เคยระบุในงานนิพนธ์เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ถึงตัวอย่างปัญหาผู้ทำผิดกฎหมายสยามขอเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสว่า

^{๒๖} “พะหินครประวัติ ชาวเมืองจันทบุรี เกลี่ยกล่อมให้เข้าเป็นคนร่วมธงฝรั่งเศส,” สยามไมตรี (๘ ตุลาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๔ ตุลาคม ๑๑๔): ๘๖๓. และ “อารัมภะวันฉะนะนา (ลีเดอคำนำ) ราชทูตฝรั่งเศสกับยี่ปุ่น,” สยามไมตรี (๒๔ กันยายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๘ กันยายน ๑๑๔): ๘๑๒.

^{๒๗} นายสามหิโต, “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรสปอนเดน) [ข้าพเจ้าได้อ่านหนังสือพิมพ์ในคำนำของท่าน ... กับคอเรสปอนเดนออกความเห็นแนะนำการต่างๆ ซึ่งเป็นสารประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองเปนหลายอย่าง],” สยามไมตรี (๒๒ กันยายน ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๖ กันยายน ๑๑๕): ๗๑๗ - ๗๑๘.

“ตั้งแต่ฝรั่งเศสได้ยึดเมืองจันทบุรี ผู้บังคับกองทหารฝรั่งเศส คือกัปตันเยราตต์ ๑ กัปตันซิงเย ๑ เมเยอร์แดง ๑ ที่ได้ไปประจำอยู่ที่เมืองจันทบุรี แต่ก่อนนั้น พวกจีนที่ ประพฤติความชั่วก็พากันขึ้นไปขอเข้าเป็นคนร่่มธงฝรั่งเศส เพื่อจะหลีกเลี่ยงให้พ้นโทษ ในทางพาลที่ตนประพฤติ”^{๒๘}

ความประสงค์ของราษฎรชาวสยามที่จะเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสซึ่งเกิดขึ้นโดยสาเหตุต่างๆ มีตัวอย่างระบุในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เรื่อง “อารัมภะวณณนา (คำนำ) ชาวประหลาด” พิมพ์เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๖) ว่า

“นายหม่าน แยก บุตรนายหนู แยก แต่นายหนูเป็นมหาดเล็กอยู่เวรหลวงนายสิทธิ ตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างอ้อ ครั้นนายหนูถึงอนิจกรรมแล้ว นายหม่านบุตรตกไปเป็นพลทหารเรือ โรงหล่อ นายหม่านเป็นบุตรเศรษฐีไม่เคยรับราชการหนัก ครั้นตกไปเป็นทหารเรือแล้ว นายหม่านได้รับความเดือดร้อนเหลือกำลัง เพราะฉนั้นนายหม่านจึงโดดข้ามหลังคาโรงหล่อไปขอ อำนาจอันชอบธรรม ซึ่งจะเปนบรมสุข ปราศจากทุกข์โทษเดือดร้อนได้”^{๒๙}

เรื่องแยกทหารเรือโรงหล่อหนีไปเข้าเป็นคนบังคับฝรั่งเศสดังกล่าวข้างต้นนี้ คงมิใช่เป็นเพียง ชาวลูกเศรษฐีต้องการความสบายดังปรากฏเป็นข่าวเท่านั้น ด้วยปรากฏเรื่องเนื่องกันในช่วง “แยกเข้า ในบังคับฝรั่งเศสมากขึ้นอีกแล้ว” เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ที่เนื้อหาในช่วง กล่าวถึงพวกแยกโตะฮะยี่ ซึ่งเป็นทหารเรือโรงหล่อไปเข้าในบังคับกงสุลฝรั่งเศส ๒๕ คน ปัญหาที่เกิดขึ้นนอกจากจะแสดงความบกพร่องจากการดำเนินการจดทะเบียนคนในบังคับของฝรั่งเศสเอง เนื่องด้วยข้อตกลงในสนธิสัญญาไมตรีระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ นั้น ระบุเพียงสยามยินยอม ให้คนเขมรและญวนซึ่งอยู่ในสยามเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสได้ แต่แยกโตะฮะยี่โรงหล่อนั้นเป็นผู้มี พื้นเพเชื้อสายในดินแดนมลายูไม่ใช่เชื้อสายเขมรหรือญวน

กรณีปัญหาลูกหมู่ทหารเรือขอเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเป็นจำนวนมากสะท้อนให้เห็นภาพ อีกด้านหนึ่งว่ามีสาเหตุจากฝ่ายสยามเอง เฉพาะเรื่องทหารเรือที่หนีเนื่องจากสภาพของทหารเรือที่ จำเป็นต้องถูกเกณฑ์แรงงาน “เข้าเดือน” เกินกว่าเวลาเช่นราชการอื่นด้วยปฏิบัติงานในทะเลนั้นมี สภาพแวดล้อมที่แตกต่างออกไป ซึ่งในกรณีผู้ที่ถูกเกณฑ์แรงงานต่างๆ ไปนอกจากจะไม่ได้รับ ค่าตอบแทนแล้วยังจะต้องตระเตรียมเสบียงอาหารไปเอง หรือไม่ก็ต้องจ่ายเป็นเงินค่าราชการแทนการ ถูกเกณฑ์แรงงาน การที่แยกโตะฮะยี่ซึ่งเป็นคนชาติสยามไปขอจดทะเบียนเข้าเป็นคนในบังคับ ฝรั่งเศสจึงเป็นอีกด้านหนึ่งของปัญหาที่จัดว่าเกิดขึ้นโดยโครงสร้างทางสังคมของสยามที่ล้ำหลังในการ ควบคุมคนเพื่อเกณฑ์แรงงาน ทั้งยังคงใช้ธรรมเนียมเกณฑ์คนเข้ารับราชการตามระบบเจ้าหม่อมขุน นาย โดยที่หม่อมขุนเจ้าหม่อมอาจใช้วิธีการที่ไม่ถูกต้องกับลูกหมู่ได้ ดังปรากฏเป็นข่าวในเดือนสิงหาคม พ.ศ.

^{๒๘} “พะหินครประวัติ ชาวเมืองจันทบุรี เกลี่ยกล่อมให้เข้าเป็นคนร่่มธงฝรั่งเศส,” หน้า ๘๖๓.

^{๒๙} “อารัมภะวณณนา (คำนำ) ชาวประหลาด,” สยามไมตรี (๑๘ กุมภาพันธ์ ๑๑๔ - สยามออบเซอร์ เวอร์ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๒๙ - ๑๓๐.

๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่ามอญในกรมกองรามัญกลางที่หนีไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสแล้ว “กลับมาลูแก่โทษ” ว่า

“สมิงภักดีณรงค์ผู้ขายเงินอยู่ในกรมกองรามัญกลาง มาพูดจายูงให้มะฉาย มะบายหนีไปรับหนังสือพิมพ์เข้าอยู่ในบังคับฝรั่งเศส จะได้ไม่ต้องเข้ารับราชการในทหารโรงหล่อต่อไป”^{๓๐}

นอกจากการหลบหนีเกณฑ์แรงงานแล้วยังมีสาเหตุที่เกิดจากธรรมเนียมการปกครองที่ไม่เป็นธรรมที่ทำให้ราษฎรสยามต้องการเข้าเป็นคนในบังคับต่างประเทศ เช่น ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗) มีข้าราชการชาวเมืองสิงห์บุรี เมืองสรรค์บุรี เมืองอินทร์บุรี เมืองพรหมบุรีจำนวนกว่า ๒๐๐ คน พวกกันไปพึ่งอำนาจของฝรั่งเศสขอเข้าเป็นคนในบังคับ จากการสอบถามเหตุผลของราษฎรได้รับคำตอบที่สะท้อนความรู้สึกนึกคิดของพวกราษฎร ว่า

“ถามว่าอยู่ในความปกครองของสยามเป็นอย่างไร ? ตอบ - ว่าที่เหนือนั้นแดดร้อน ล้นหลังนัก หนึ่งไม่มีจะทะเลบกบังแดดร้อนได้ ...ถามว่าถ้าเป็นเช่นนั้นบ้านเมืองมีที่ร้องทุกข์ไม่ควรที่จะทำใจด่วนเร้วรีบมาเข้าอยู่ในความปกครองของต่างประเทศ - ตอบว่า มีที่ร้องฟ้องก็จริง แต่ไม่ทำจริงๆ มาอุทธรณ์ที่กรุงเทพฯ ก็ตกอยู่ในถานหนีเสือปะจะเข้ ถามว่าทำไมความร้อนแดดเผาหลังมีมากนักหรือ ? ตอบว่าถ้าไม่มีจนเผาหลังเจียนจะขาดแล้ว ก็ไม่วิ่งแต่เข้ามาขอเป็นคนอยู่ใต้บังคับฝรั่งเศสเปนแน่”^{๓๑}

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุถึงความแตกต่างที่ราษฎรได้รับเมื่อมีคติความเกิดขึ้นว่า หากเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสก็มักจะได้รับเลือกปฏิบัติผิดไปจากคนในบังคับสยาม ดังระบุในงานนิพนธ์ “คนร่มธงสามสีกำเร็บ” ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๖) ว่า

“คนร่มธงสามสีกำเร็บ ช่มเหงคนในบังคับชงข้างเผือกๆ มีคดีต้องติดตรวนขังตรางตาย คนในบังคับชงสามสีลอยชายเปนความเฉย เจ้าพนักงานสยามไม่กล้าจับกุม”^{๓๒}

การเลือกปฏิบัติต่อราษฎรสยามในหลายๆ กรณีทำให้ราษฎรสยามที่ประสบปัญหาเกิดความรู้สึกเปรียบเทียบคิดเปลี่ยนร่มธงไปเป็นคนในบังคับต่างประเทศ ความรู้สึกเปรียบเทียบนี้

^{๓๐} “กลับมาลูแก่โทษ,” สยามไมตรี (๖ สิงหาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอ์ ๓๐ กรกฎาคม ๑๑๔): ๖๕๐.

^{๓๑} “หนีร้อนมาพึ่งเย็น,” สยามไมตรี (๑๒ ตุลาคม ๑๑๖ - สยามออบเซอร์เวอ์ วันพุธที่ ๖ ตุลาคม ๑๑๖): ๗๘๗ - ๗๘๘.

^{๓๒} “คนร่มธงสามสีกำเร็บ,” สยามไมตรี (๗ มกราคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอ์ ๔ มกราคม ๑๑๖): ๑๑.

แพร่หลายในหมู่ราษฎร ดังจะเห็นได้จากคอเรสปอนเดนเรื่อง “ร้องทุกข์ ความเดือดร้อนของคนขี้มือขาว” ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ที่ผู้อ่านส่งมาลงพิมพ์ระบุว่า

“ข้าพเจ้าผู้เป็นคนไทยไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน แลบิดาแลปู่ได้เคยเป็นคนไทย รัชการมาหลายชั้นชั่วคนแล้ว โดยความสวามิภักดิ์ต่อชาติภูมิของข้าพเจ้า ที่ได้ตั้งใจมิได้คิดออกหากจากความกะตัญญูกัณฑ์ของข้าพเจ้า ที่เป็นคนชาติไทยแท้ แต่คนไทยยังข้าพเจ้าจะมีทั้งหมดด้วยกันแลหรือ ถ้าได้รับความทุกข์เดือดร้อนตั้งข้าพเจ้า บางคนก็จะละทิ้งน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ไปกล่าวอ้างว่าบิดามารดาปู่ย่าตายาย ไม่ได้เป็นคนไทยแท้เสียดอกกระมัง”^{๓๓}

ความรู้สึกเปรียบเทียบจนคิดเปลี่ยนรุ่มงไปเป็นคนในบังคับต่างประเทศดังจดหมายจากผู้อ่านข้างต้นนี้เกิดขึ้นด้วยผู้เขียนคอเรสปอนเดนมีคติความเป็นโจทก์ฟ้องคดีอาญาแผ่นดิน แต่ในระหว่างพิจารณาคดีถูกคู่ความฝ่ายตรงข้ามใช้วิธีการตามกฎหมายร้องว่าโจทก์เป็นคนขี้มือขาว จึงจะต้องถูกจับส่งไปชำระความเรื่องคนขี้มือขาวที่ศาลกรมพระสุรัสวดี ในการนี้ผู้เขียนคอเรสปอนเดนต้องถูกขังจำตรวนจนกระทั่งมีผู้มาทำประกันรับเรือนให้ปล่อยตัวไป

แต่ความเป็นคนขี้มือขาวของผู้เขียนคอเรสปอนเดนนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเกิดเป็นไพร่แล้วมิได้สักข้อมือขึ้นสังกัดมุลนายเมื่ออายุถึงเกณฑ์ หากเป็นเพราะเป็นบุตรหลานเชื้อสายตระกูลขุนนางที่รับราชการมีตำแหน่งเป็นถึงเจ้าเมืองสิงห์บุรี ทั้งผู้เขียนคอเรสปอนเดนนี้ก็มีบรรดาศักดิ์เป็นถึงหลวงไชยบุรีรักษ์ มีตำแหน่งราชการฝ่ายมหาดไทยหัวเมือง แต่เมื่อมีคดีความที่ส่งพิจารณาในศาลกรุงเทพฯ จึงถูกคู่ความฝ่ายตรงข้ามกลั่นแกล้งร้องต่อศาลว่าเป็นคนขี้มือขาว เมื่อศาลเรียกให้แสดงตัวแล้วไม่สามารถแสดงใบประทวนตำแหน่งสังกัดได้ในเวลาที่ศาลต้องการได้จึงต้องถูกอายัดตัวส่งไปยังกรมสุรัสวดีต้องถูกขังจำตรวนเพื่อพิจารณาคดีคนขี้มือขาว

การอายัดตัวคนขี้มือขาวที่มีคดีความในศาลส่งไปกรมสุรัสวดีจัดเป็นการใช้กลวิธีทางกฎหมายกลั่นแกล้งผู้มีคดีความได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในสังคมมาก่อนแล้ว เนื่องจากการจับคนขี้มือขาวสักข้อมือเป็นไพร่หลวงมักจะมีขึ้นก็ต่อเมื่อทางการต้องการและมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้สักข้อมือคนขี้มือขาวเพื่อใช้ในงานราชการ การเลือกปฏิบัติเป็นบางครั้งจึงเป็นเหตุให้มีคนขี้มือขาวอยู่ทั่วไปในบ้านเมือง ดังปรากฏในจดหมายคอเรสปอนเดนของ “นายมงคลา” ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ที่กล่าวถึงปัญหาการจับคนขี้มือขาวที่มีคดีความระบุว่า

“ทุกวันนี้ตามโรงศาลยังจับคนขี้มือขาวส่งกรมพระสุรัสวดีอยู่เสมอๆ ทุกๆ เดือนเวลาวันหนึ่งข้าพเจ้าได้เห็นผู้ที่ถูกจับนั้น นั่งกอดคอกันสองคนพ่อลูกร้องไห้รำไรกันต่างๆ ฝ่ายบุตรเจรจาว่า ‘พูดโทษเอ๋ยฉันเกิดมาซึ่งอาภัพเสียนี้กะไรเลย มนุษย์ทั้งหลายที่เกิดภายในป้อมโรงคราวเดียวกับฉัน เขาก็ขี้มือขาวนับได้ด้วยหมื่น ท่านทั้งหลายก็ได้ทราบทั้งผู้ดีแลไพร่

^{๓๓} “ร้องทุกข์ ความเดือดร้อนของคนขี้มือขาว,” สยามไมตรี (๒๔ กันยายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๓ กันยายน ๑๑๔): ๘๑๐ - ๘๑๑.

แต่ตัวฉันเขาคิดโกงคุมเหง มาฟ้องยังศาลหมายจะได้เป็นที่พึ่ง อ้ายคนพาลที่คุมเหงกลับร้องว่าฉันขโมยข้าว ศาลก็จับตัวฉันส่งไปให้กรมพระสุรัสวดี ๆ ก็ลักเปนไพร่หลวงเสียเงินปีละ ๖ บาท... เปนกรรมเวรอันใดของฉัน แต่ชาติก่อนได้ทำมา ก็ไม่ทราบเลย... แต่ก่อนก็มีความยินดีว่าบุญของฉัน ต่อไปจะไม่ต้องเปนทาสผู้ใดอีกแล้ว มาบัดนี้เคราะห์กรรมชั่วร้ายต้องถูกเปนไพร่หลวง ยิ่งกว่าเปนทาสเขาขึ้นไปอีก แลยังจะเปนเวรกรรมตกทอดไปจนถึงบุตรหลาน หลานต้องเปนหมู่ไพร่หลวงต่อไปอีก”^{๓๔}

เรื่องราวความทุกข์ยากดังคอเรสปอนเดนข้างต้นแม้ไม่ได้สะท้อนความรู้สึกเปรียบเทียบระหว่างการปฏิบัติต่อคดีความของคนชาติสยามกับคนในบังคับ แต่ก็สะท้อนความรู้สึกว่าไม่เท่าเทียมกับราษฎรสยามด้วยกันเอง เพราะหากเป็นลูกทาสเกิดแต่ปีมะโรงก็ไม่ถูกสักข้อมือ แต่การถูกจับสักข้อมือที่เกิดขึ้นเมื่อเกิดคดีความไม่ว่าจะเป็นโจทก์หรือจำเลยก็ต้องถูกขังจำตรวน ต้องเสียเงินค่าราชการซึ่งหากไม่มีเงินชำระก็อาจต้องถูกขังจำตรวนเร่งเอาเงิน จึงก่อความเดือดร้อนทุกข์ยากก่อให้เกิดความรู้สึกคับแค้น ข้อความในคอเรสปอนเดนยังสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของราษฎรว่าการเป็นไพร่หลวงนั้นมิใช่เป็นเพียงภาระแก่ตัวเท่านั้น แต่เป็นภาระที่ติดไปถึงลูกหลานซึ่งต้องตกเป็นไพร่หลวงมีสังกัดมูลนาย จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานและจะต้องเสียค่าราชการต้องประสบความทุกข์ยากเดือดร้อนเสียยิ่งกว่าสถานะความเป็นทาสอีกด้วย

ปัญหาคนขโมยข้าวในกรณีนี้จึงเป็นทั้งปัญหาที่เกิดขึ้นจากความบกพร่องของระบบการควบคุมคนและวิธีการพิสูจน์แสดงตนของบุคคลต่างสังกัดกรมกองตามระบอบการปกครองจตุสดมภ์ที่เป็นมาแต่เดิม ทั้งยังเป็นปัญหาจากกระบวนการยุติธรรมของสยามที่ใช้วิธีกักขังจำตรวนจำเลยหรือผู้ถูกกล่าวหาเช่นอาชญากร ความทุกข์ยากเดือดร้อนที่ราษฎรต้องประสบทำให้เกิดความรู้สึกในหมู่ราษฎรว่าถูกกดขี่อย่างไม่เป็นธรรมและทำให้เกิดการเปรียบเทียบกับคดีความกับคนในบังคับต่างประเทศซึ่งมีการชำระคดีในศาลกงสุลแล้ว แม้จะถูกจำตรวนตามกฎหมายสยามอยู่ก็ตามเจ้าพนักงานศาลกงสุลก็จะถอดตรวนออกทันที^{๓๕}

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยามดังกล่าวมาข้างต้นนอกจากจะสะท้อนภาพปัญหาการสร้างคนในบังคับของฝรั่งเศสว่าเกิดขึ้นเพราะมีนโยบายสร้างคนในบังคับที่ไม่ชอบธรรมแล้ว ยังสะท้อนภาพปัญหาของสยามเองที่ยังคงมีและใช้แบบแผนธรรมเนียมที่ไม่เป็นธรรม และปัญหาที่เกิดจากแบบแผนธรรมเนียมที่ไม่เป็นธรรมยังเกิดขึ้นโดยระบบกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมของสยามเองอีกด้วย ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้มีงานนิพนธ์ เกี่ยวกับปัญหาที่เกิดด้วยบทกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมของสยามเป็นงานนิพนธ์กลุ่มใหญ่ ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป^{๓๖}

^{๓๔} “สักเลขเปนไพร่หลวง,” สยามไมตรี (๑๘ มิถุนายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๒ มิถุนายน ๑๑๔): ๔๙๗ - ๔๙๘.

^{๓๕} “ความกดขี่,” สยามไมตรี (๗ มกราคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๓ มกราคม ๑๑๔): ๖.

^{๓๖} ดูเพิ่มเติมในหัวข้อ ๕.๓.๕ งานนิพนธ์ที่คณะวิจารณ์ทางการเมือง บทที่ ๕

๔.๒ งานนิพนธ์เกี่ยวกับความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรมของสยาม

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เกี่ยวกับความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรมของสยาม จัดเป็นงานนิพนธ์ที่มีปริมาณมากและสัมพันธ์กับคอเรศปอนเดนจากผู้อ่านที่เขียนร้องเรียน ปรับทุกข์ ระบายความคับข้องใจส่งมาลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เป็นจำนวนมากที่สุด เนื่องจากสภาพโครงสร้างสถาบันทางสังคมของสยามมีความคิดความเข้าใจ มีสำนึกตลอดจนมีธรรมเนียมประเพณีและกฎหมายซึ่งยังมีได้แก้ไขปรับปรุงให้มีความยุติธรรมอย่างเป็นระบบ

โดยสภาพของสำนึกในความยุติธรรมของชาวสยามโดยทั่วไปไม่ได้เริ่มต้นด้วยความยุติธรรมตามกฎหมาย หากแต่เป็นเหตุด้วยโครงสร้างสถาบันทางสังคมของสยาม ตลอดจนมีธรรมเนียมประเพณีและกฎหมายของสยามซึ่งมีได้แก้ไขปรับปรุงให้มีความยุติธรรมอย่างเป็นระบบ

แต่กระบวนการยุติธรรมของสยามกลับมีส่วนอย่างยิ่งในการขับเคลื่อนสำนึกในความยุติธรรมของชาวสยามทั่วไป มีการวิจารณ์กระบวนการยุติธรรมของสยามในเวลานั้นว่าเป็น “คลองยุติธรรม” (Rule of Law) ที่ไม่มีความยุติธรรม ปรากฏในปาฐกถาที่แสดงในวิทยาทานสถาน โดย “เจ้าหมื่นศรีสรรัักษ์ (เพ่ง)” เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๕) และตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนเดียวกัน ระบุว่า

“พระราชกำหนดกฎหมายนั้น ย่อมเปรียบเหมือนวิทยาทานสถานนี้ ด้วยบทกฎหมายย่อมเหมือนประตูของวิทยาทานสถาน ก็เมื่อจะได้ประพาศติกระทำตามบทกฎหมายที่ท่านได้ตั้งไว้แล้วก็เหมือนดังเราได้เดินเข้าออกในประตูวิทยาทานสถาน ก็อาจเข้าถึงถนนหรือเข้ามาในแห่งที่วิทยาทานสถานได้โดยคลองที่ถูก

ก็เมื่อดำเนินในคลองที่ถูกเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องเรียกว่า ดำเนินอยู่ในคลองยุติธรรม... ความยุติธรรมนั้นไม่มีหลักถาวรแน่นอนอะไร ที่จะเรียกว่าคลองยุติธรรมหรือคลองอยุติธรรม ก็ย่อมเป็นการสมมุติต่อกันทั้งสิ้น... ก็แล้วแต่โลกย์ที่นิยมทั้งสิ้น ถ้าโลกย์นิยมว่าเป็นการถูกสิ่งนั้นก็เปนยุติธรรม ถ้าโลกย์นิยมว่าเป็นการผิด สิ่งนั้นก็ไมเปนยุติธรรม...

ที่นี้ข้าพเจ้าจะขอกล่าวถึงเรื่องพระราชกำหนดกฎหมาย คือ โองการแห่งพระผู้เปนจ้าวผู้เปนใหญ่ ปกครองเราตั้งแต่นั้นขึ้นไว้ แต่จะถือตัวกฎหมายนั้นเปนยุติธรรมทีเดียวไม่ได้... ฉนั้นใดก็เปรียบเหมือนกฎหมาย ถ้าจะยกกฎหมายในอรรถคดีใดก็อาจยกได้ทั้งสองทาง... ทางที่ถูกนั้นย่อมเปนคลองยุติธรรม เพราะฉะนั้นจะเอาตัวบทกฎหมายมายกเปนบรรทัดถาดอันยิ่งกว่าความที่ถูกก็ยังไม่ได้...

... ซึ่งประเทศตะวันตกนิยมว่าคลองยุติธรรมของเขาดีนั้น ก็เพราะคลองยุติธรรมของเขาดีน้อย คลองยุติธรรมของเรามาก คือเขาไม่ได้เอาใหม่ปนเก่าๆ ปนใหม่... แต่คลองของเราเนี่ยขัดขวางไม่ขัดขวาง ตื่นบ้างลึกบ้างจึงได้ไปมาลำบากนัก แต่แท้จริงนั้นความยุติธรรมนั้น ก็คือความที่อุเบกษาไว้ ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องในความทุกข์ส่ำราญของท่านผู้ใด สิ่งนั้นแลเปน

ยุติธรรม ถ้าผู้ใดเข้าไปยุ่งวายุเกี่ยวข้อง แก่กามสิทธิ์ของผู้อื่นแล้ว ก็จะต้องเรียกว่าผู้นั้นทรงไว้ซึ่งยุติธรรม”^{๓๗}

ปรากฏาของเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (เพ่ง บุณนาค) ดังกล่าวข้างต้น มีนัยยะยืนยันว่า แม้แต่ชาวสยามที่มีได้เป็นราษฎรสามัญทั่วไปก็ยังตระหนักถึงความไม่เป็นธรรมในกระบวนการยุติธรรมของสยามซึ่งปรากฏอยู่ในเวลานั้น

ปัญหานานาชนิดที่เกิดขึ้นเพราะระบบกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมของสยามปรากฏในรายงานข่าว คอเรสปอนเดนและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จำนวนมาก โดยในวิทยานิพนธ์นี้ได้แบ่งออกตามลักษณะสำคัญๆ เป็น ๔ ประเภท ได้แก่ ๑ ปัญหากฎหมายที่ไม่เป็นธรรม ๒ ปัญหาการที่ไม่มีกฎหมายใช้บังคับหรือไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด ๓ ปัญหาความล่าช้าของกระบวนการยุติธรรม และ ๔ ปัญหาการเลือกปฏิบัติ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ ปัญหาสภาพกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม

ก.ศ.ร. กุหลาบ นิพนธ์งานเกี่ยวกับปัญหาที่เกิดขึ้นจากความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรมสยามในลักษณะการวิจารณ์พร้อมแสดงทัศนะปัญหาที่เกิดจากกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมและเสนอปัญหาข้อขัดข้องให้สาธารณชนร่วมพิจารณาเสนอความคิดเห็น อาทิ เรื่องการเปลี่ยนแปลงบทบัญญัติในพระราชบัญญัติลักษณะพยานฉบับใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔) ซึ่งตามวิธีสืบพยานแบบเดิมนั้น การซักถามพยานและจดคำให้การพยานเป็นหน้าที่ของตระลาการ ผู้พิพากษามีหน้าที่เพียงตัดสินคดีเท่านั้น การสืบพยานจึงไม่ได้ทำต่อหน้าผู้พิพากษา ทั้งผู้อ้างพยานจะต้องเสียค่าธรรมเนียมการสืบพยาน ทำให้ผู้อ้างพยานไม่ว่าจะเป็นโจทก์หรือจำเลยที่ยากจนอนาถาไม่มีเงินชำระค่าธรรมเนียมอ้างพยานก็ไม่อาจอ้างพยานได้ ในกรณีดังกล่าวนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงในกฎหมายลักษณะพยานฉบับใหม่ที่กำหนดให้สืบพยานต่อหน้าผู้พิพากษา ให้ผู้พิพากษาซักและจดถ้อยคำพยานด้วยตนเองหรือสั่งให้ยกกระบัตรหรือเจ้าพนักงานจดซักพยานต่อหน้าผู้พิพากษา และกฎหมายลักษณะพยานฉบับใหม่อนุญาตให้ผู้ที่สาบานตัวว่าเป็นคนยากจนอนาถาไม่ต้องชำระเงินค่าธรรมเนียมอ้างพยาน ดังงานนิพนธ์ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) เรื่อง “คำนำพระราชบัญญัติลักษณะพยาน” ระบุว่า

“การที่ท่านคิดเปลี่ยนแปลงกฎหมายดังนี้ ... เพราะพวกคนจนเหล่านี้ซึ่งเปนลูกความนั้น ก็คงจะไม่อยากเสียเวลาในการที่จะเรียกพยานอย่างธรรมเนียมเก่า เพราะตนจะต้องทำมาหากินเลี้ยงชีพ ... พยานผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งลูกความจะอ้างถึง ก็ไม่ต้องข่มขืนให้มายังศาลเมื่อตนยังทำการของตนค้างอยู่ ... ยังมีอยู่ข้อหนึ่งซึ่งเปนข้อสำคัญเปนคุณแก่ลูกความ

^{๓๗} “เล็กเซอร์ในวิทยาทานสุฐาน [เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (เพ่ง) พรรณาถึงคลองยุติธรรม],” สยามไมตรี (๑๗ ธันวาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๗ ธันวาคม ๑๑๔): ๑๐๖๑ - ๑๐๖๒.

คือแต่เดิมการสืบพยานซักพยานนั้น เป็นหน้าที่รัฐของตระลาการ แต่บัดนี้ผู้พิพากษาจะซักพยานเอง แลจะไม่ใช้แต่จะซักถามอย่างเดียวเท่านั้น แต่จะได้ดูกิริยาพยานจะพิรุทหรือไม่ ซึ่งเป็นการสำคัญมาก”^{๓๘}

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้วิพากษ์วิจารณ์สนับสนุนข้อดีของการเปลี่ยนแปลงวิธีการสืบพยานแบบใหม่หลายครั้ง^{๓๙} ทั้งยังวิจารณ์เมื่อมีกรณีผู้พิพากษายังคงใช้ธรรมเนียมแบบเดิมไม่ตั้งใจเป็นฐานะที่จะเปลี่ยนแปลงปฏิบัติตามพระราชบัญญัติฉบับใหม่ ดังระบุในงานนิพนธ์ “คำนำพระราชบัญญัติลักษณะพยาน” ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่า

“เรามีความเสียใจด้วยได้สืบความทราบว่า ธรรมเนียมแลแบบศาลเดิมนั้น ยังหาได้เปลี่ยนใหม่สิ่งใดไม่ เมื่อเวลาชำระความอยู่นั้นผู้พิพากษาก็คงจะนั่งอยู่ในศาลจริง แต่ผู้พิพากษาก็ไม่เป็นฐานะในการที่จะต้องตั้งใจเป็นฐานะ... แลทิ้งให้ตระลาการกับเสมียนสองสามคน ซักจดคำพยานตามชอบใจของตน... ถ้าในทางยุติธรรมยังจะขึ้นใช้ธรรมเนียมเก่า ไม่ยอมเปลี่ยนใหม่ให้ดีขึ้นแล้ว ก็การอื่นๆ ซึ่งคิดจะเป็นคุณสารประโยชน์แก่บ้านเมือง จะเป็นตัวอย่างไรได้เล่าคิดดูเถิด”^{๔๐}

๔.๒.๒ ปัญหาการไม่มีกฎหมายใช้บังคับ หรือไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด

กรณีความเปลี่ยนแปลงกฎหมายลักษณะพยานเพื่อแก้ไขปัญหาการสืบพยานคือ ภาพสะท้อนให้เห็นปัญหาตัวบทกฎหมายที่ไม่อำนวยให้เกิดความยุติธรรม ทั้งยังแสดงปัญหาตัวบุคคลในกระบวนการยุติธรรมที่ไม่เอาใจใส่อำนวยความสะดวกเท่าใดนัก ดังปรากฏเป็นข่าว “ความกตัญญู” ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) เมื่อผู้สืบข่าวหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์พบเห็นพลตระเวนนำหญิงที่ถูกทำร้ายไปส่งยังศาลโบริสภา จึงสอบถามได้ความว่า หญิงนั้นชื่ออ่าแดงเล็กเป็นลูกหนี้ที่ถูกนายเงินบังคับให้เป็นโสเภณีแต่ไม่ยอมจึงถูกทำร้าย ข่าว “ความกตัญญู” กรณีอ่าแดงเล็กกลายเป็นเรื่องครึกโครม ด้วยมีคอเรสปอนเดนตจากผู้อ่านที่แสดงความเวทนา ชี้แจงให้ข้อมูลและแสดงเรื่องราวเพิ่มเติมในกรณีดังกล่าวนี้หลายฉบับ ทั้งยังมีข่าวว่าทางราชการให้ตรวจสอบและจัดการกับผู้ที่เกี่ยวข้องในเรื่องโรงหญิงนครโสเภณีอย่างเคร่งครัดมากขึ้น ทั้งนี้มีคอเรสปอนเดนตฉบับหนึ่งที่

^{๓๘} “คำนำ พระราชบัญญัติลักษณะพยาน,” สยามไมตรี (๑๒ มีนาคม ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ มีนาคม ๑๑๓): ๑๘๔ - ๑๘๕.

^{๓๙} “คำนำ เปลี่ยนวิธีชำระความตามศาล,” สยามไมตรี (๑๙ มีนาคม ๑๑๓ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๕ มีนาคม ๑๑๓): ๒๑๑.

^{๔๐} “คำนำ พระราชบัญญัติลักษณะพยาน,” สยามไมตรี (๒๓ เมษายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๐ เมษายน ๑๑๔): ๓๑๘.

สะท้อนปัญหากระบวนการยุติธรรมเพราะว่าผู้เขียนคอเรสปอนเดนตีสงสัยในกระบวนการยุติธรรมที่เจ้าพนักงานกองตระเวนและศาลโบริสภาได้ปฏิบัติต่อเรื่องนี้ กล่าวคือ

ข่าว “ความกตขี่” ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ว่าด้วยพลตระเวนคุมตัวอำแดงเล็กซึ่งมีบาดแผลฟกช้ำหลายแห่งไปส่งศาลโบริสภานั้น อำแดงเล็กเล่าว่าตนไปทำหนังสือสัญญารับจ้างพระเสนาพิจิตรกับอำแดงบ้ายภรรยาพระเสนาพิจิตร และรับเงินล่วงหน้า ๑๐๐ บาท อำแดงบ้ายนำอำแดงเล็กไปยังโรงหญิงนครโสเภณีตำบลถนนราชวงศ์จะให้หาเงินแต่อำแดงเล็กไม่ยอม อำแดงบ้ายกับพวกพ้อง คือ นายร้าย นายจวนและอำแดงสู่น จึงบังคับเขียนตีอำแดงเล็ก ล่ามโซ่อำแดงเล็กไว้กับเสาเรือน แต่อำแดงบ้ายรู้ตัวกลัวความผิดจึงออกอุบายใช้คนไปบอกพลตระเวนว่าอำแดงเล็กเป็นบ้าดุร้าย ขอให้ช่วยคุมตัวไปส่งยังโรงพยาบาล^{๔๑}

หลังจากเสนอข่าวแล้วปรากฏรายงานข่าวว่า เสนาบดีกระทรวงพระนครบาลรับสั่งให้นำตัวผู้ที่เกี่ยวข้องในเรื่องความกตขี่มาไต่สวนชำระโดยศาลรับสั่งพิเศษ กับมีจดหมายคอเรสปอนเดนตจากผู้อ่านชื่อ “นายสังเวชชน” แสดงความเวทนาและอธิบายเพิ่มเติมกรณีการกตขี่ที่เกิดขึ้นจากพวกโรงหญิงนครโสเภณีและเล่าว่าอำแดงเล็กหนีจากพวกโรงหญิงนครโสเภณีกลางดึกมาขอความช่วยเหลือหลวงอนุมัติมุนิกิจ สารวัตรแขวงกองตระเวนลำน้ำ รุ่งขึ้นจึงให้พลตระเวนนำไปกระทรวงพระนครบาลเพื่อบันทึกปากคำ หลังจากนั้นหลวงอนุมัติมุนิกิจ (ปุ่น นกแก้ว) และพระอนันต์นราธิราช (ภักดา บุรณศิริ) เจ้ากรมกองตระเวนฝ่ายกองรักษาจึงนำส่งไปยังศาลโบริสภาเพื่อจะให้ศาลเรียกตัวผู้ที่เกี่ยวข้องมาไต่สวน ทราบต่อมาว่าพระยาจำเมือง (จ้อย) อธิบดีผู้พิพากษาศาลโบริสภาได้ส่งตัวอำแดงเล็กกลับไปไว้ยังกองละหุโทษ จนกระทั่งมีเจ้าหน้าที่ศาลโบริสภาเป็นนายประกันนำตัวอำแดงเล็กออกไปจากศาลโบริสภา^{๔๒}

หลังจากนั้นจึงมีคอเรสปอนเดนตของพระยาจำเมืองอธิบดีผู้พิพากษาศาลโบริสภาส่งมาลงพิมพ์อธิบายแก่ผู้ที่เป็นนายประกันนำตัวอำแดงเล็กออกไปไม่ได้เป็นเจ้าหน้าที่ศาล^{๔๓} ต่อมาเมื่อคอเรสปอนเดนตอีกฉบับหนึ่งจาก “นายอยากรู้จักยุติธรรม” มีความสงสัยการปฏิบัติของศาลโบริสภาถามเป็นปัญหา ๒ ข้อว่า ศาลมีอำนาจสั่งให้เอาตัวผู้ที่มีรื่องหาว่าต้องความกตขี่นั้นไปขังกองละหุโทษไว้ก่อนได้หรือ และผู้พิพากษาไม่มีความสงวเขแก่เพื่อนมนุษย์ซึ่งได้รับความเดือดร้อนกตขี่หรืออย่างไรจึงให้โจทก์ผู้ซึ่งมาร้องต่อศาลจะต้องติดตะรางก่อน^{๔๔} จากนั้นจึงมีคอเรสปอนเดนตกล่าวแก้กันอีกหลายฉบับ

^{๔๑} “ความกตขี่,” สยามไมตรี (๒๑ พฤษภาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๗ พฤษภาคม ๑๑๔): ๔๐๕.

^{๔๒} “คอเรสปอนเดนต ความกตขี่,” สยามไมตรี (๒๑ พฤษภาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๙ พฤษภาคม ๑๑๔): ๔๑๑.

^{๔๓} “คอเรสปอนเดนต ต่อว่า,” สยามไมตรี (๔ มิถุนายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๘ พฤษภาคม ๑๑๔): ๔๕๖.

^{๔๔} “คอเรสปอนเดนต ปัญหาเรื่องความกตขี่,” สยามไมตรี (๔ มิถุนายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ พฤษภาคม ๑๑๔): ๔๕๒.

คอเรศปอนเดนฉบับหนึ่งระบุยืนยันว่าเจ้ากรมกองตระเวนให้นำอำแดงเล็กไปส่งยังศาลโบริสภาเพื่อให้ศาลชำระในความกตขี่ มิใช่ส่งไปให้ชำระในเรื่องเร่งเอาเงินชำระหนี้^{๕๕}

คอเรศปอนเดนจากผู้อ่านที่แสดงความคิดเห็นในกรณีอำแดงเล็กซึ่งลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ก่อให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวางด้วยเวทนาที่มีการกตขี่หญิงให้ทำงานในโรงหญิงโสเภณี ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงทัศนคติต่อกรณีนี้ในงานนิพนธ์ “คำนำ คงจะเลิกความกตขี่”^{๕๖} เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) อันเป็นเดือนถัดมา และในฐานะบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังตีพิมพ์ข่าวและบทความเพื่อให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่าวิธีการทำหนังสือบริคลศัญญาเพื่อลักขายหญิงเป็นหญิงนครโสเภณีนั้นกระทำเพื่อหลีกเลี่ยงพระราชบัญญัติเกษียณอายุทาสโดยพวกอำเภोजินสังกัดกรมท่าซ้าย^{๕๗}

กรณีอำแดงเล็กที่เมื่อเริ่มต้นจะเป็นเรื่องความกตขี่ของพวกโรงโสเภณีและเรื่องความเอาใจใส่ในการปฏิบัติราชการ แต่ทว่ายังมีปัญหาอื่นๆ ซ้อนอยู่ การวิพากษ์วิจารณ์จึงขยายวงไปสู่ปัญหาความกตขี่จากนายเงินในกรณีการขายตัวเป็นทาสหรือการรับเงินล่วงหน้าเป็นลูกหนี้ ซึ่งสยามยังคงใช้ขนบธรรมเนียมประเพณีและกฎหมายในเรื่องทาสที่ยอมให้นายเงินล่ามโซ่จำตรวนลูกหนี้หรือทาสเพื่อเร่งเอาเงิน “ความกตขี่” ที่เกิดขึ้นด้วยความโหดร้ายทารุณซึ่งนายเงินกระทำต่อทาสหรือลูกหนี้จึงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่สยามยังไม่มีกฎหมายใช้บังคับการจ้างงานระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง

ปัญหาการไม่มีกฎหมายใช้บังคับการจ้างงานระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างยังเกี่ยวพันโดยตรงต่อเรื่องการควบคุมคนและการเกณฑ์แรงงานเลขและทาสโดยราชการอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากธรรมเนียมการสักข้อมือเพื่อแสดงฐานะและสังกัดเลขและทาสซึ่งยังถือปฏิบัติอยู่ในเวลานั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ นิพนธ์บทความเรื่อง “เลิกการสักเลขทาส” ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) แสดงความเห็นสนับสนุนข้อเสนอของพระยานรรัตนราชมานิต (โต บุนนาค) ต่อที่ประชุมรัฐมนตรีสภาให้ยกเลิกสักเลขทาสโดยให้เหตุผลว่า

“... ควรจะยกเลิกละเว้นการสักเลขทาสแลลูกทาสต่อไป ไม่สักไม่เกณฑ์ขอแรงงานลูกทาสรับราชการพระนคร หรือเก็บเอาเงินแก่เลขทาสแลลูกทาสคนหนึ่งปีละ ๖ สลึงต่อไป เพราะด้วยมีพระราชบัญญัติกระษัตริย์เกษียณอายุลูกทาสลูกไทยในปีโรงสัมฤทธิ์ศกศกราช ๑๒๓๐ นั้นแล้วว่าไม่ให้ลูกทาสลูกไทยที่เกิดในรัชกาลปัตยุบันนี้มีอายุถึง ๒๐ ปีแล้ว ก็ให้พ้นเปน

^{๕๕} “คอเรศปอนเดน ต่อชาน,” สยามไมตรี (๒๕ มิถุนายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๙ มิถุนายน ๑๑๔): ๕๒๑.

^{๕๖} “คำนำ คงจะเลิกความกตขี่,” สยามไมตรี (๒๕ มิถุนายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๐ มิถุนายน ๑๑๔): ๕๒๑ – ๕๒๒.

^{๕๗} “ถอดอำเภोजินกรมท่าซ้าย,” สยามไมตรี (๒๕ มิถุนายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๐ มิถุนายน ๑๑๔): ๕๒๒.

ทาสแลลูกทาสนั้น แต่ยังคงสักทาสแลลูกทาสกันได้ ... ก็ไม่สมกับพระราชบัญญัติที่เลิกทาส”^{๕๘}

ข้อเสนอของพระยานรรัตนราชมานิตต่อรัฐมนตรีสภาตั้งข้างต้นได้รับพระบรมราชานุญาตให้บังคับใช้เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ สะท้อนให้เห็นว่าแบบแผนธรรมเนียมเรื่องทาสยังคงถือปฏิบัติอยู่ กฎหมายลักษณะทาสยังคงมีผลใช้บังคับเพียงแต่ลูกทาสและทาสส่วนหนึ่งจะถูกจำกัดจำนวนลงด้วยการเกิดและเกษียณอายุอันเป็นผลจากพระราชบัญญัติกระเชียนอายุลูกทาสลูกไทยปีมะโรงสัมฤทธิศกศักราช ๑๒๓๐ มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ แล้ว อย่างไรก็ตามการสักเลขทาสและลูกทาสก็ยังคงดำเนินต่อมาจึงแสดงให้เห็นถึงการไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด รวมทั้งมิได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมทางสังคม ไม่ได้ยกเลิกกฎหมายเรื่องทาสที่มีอยู่แต่เดิม ตลอดจนมิได้คิดออกกฎหมายเกี่ยวกับการจ้างแรงงานเพื่อรองรับสภาพการณ์ที่จะเกิดขึ้นใหม่ จึงเป็นการบังคับโดยสภาพให้ราษฎรจำต้องใช้แบบแผนธรรมเนียมและกฎหมายเรื่องทาสตลอดจนกฎหมายเรื่องการกู้หนี้มาใช้ในการจ้างแรงงาน

ในทำนองเดียวกันการยกเลิกการสักเลขทาสตั้งข้อเสนอของพระยานรรัตนราชมานิตก็มิได้เป็นการยกเลิกกฎหมายเรื่องทาส ดังนั้นจึงยังมีการจำตรวนทาสบังคับทำงานให้นายทาส^{๕๙} การจำตรวนลูกหนี้เพื่อเร่งชำระเอาเงิน^{๕๐} ตลอดจนการจำตรวนนักโทษผู้ถูกขังไม่ว่าจะเป็นนักโทษในกองละหุโทษ นักโทษในกองมหันตโทษ รวมถึงนักโทษในสังกัดกรมกองอื่นแม้จะออกมาทำงานให้ทางการ^{๕๑} หรือมาทำงานส่วนตัวให้เจ้ากรมกอง^{๕๒} การจำตรวนยังคงเป็นสิ่งชอบธรรมตามแบบแผนธรรมเนียมและกฎหมายสยาม ถึงแม้จะมีข่าวคำสั่งห้ามนำนักโทษจำตรวนออกมาทำงานสาธารณะตามถนนนับแต่สยามมีแขกเมืองคือ แกรนด์ดุ๊กอะเลกเซย์ นิโคลาเยวิช ซาเรวิช (Alexei Nikolaevich Tsesarevich) มกุฎราชกุมารแห่งรัสเซียเสด็จเยือนสยามระหว่างวันที่ ๒๐ - ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ (ค.ศ. ๑๘๙๑) แล้วก็ตาม แต่หลังจากนั้นก็ยังมีกรมนำนักโทษจำตรวนออกมาทำงานอยู่ต่อไป^{๕๓}

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๕๘} “เลิกการสักเลขทาส,” สยามไมตรี (๒ เมษายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๙ มีนาคม ๑๑๓): ๒๕๒.

^{๕๙} “อัญญะมัญญลิตติก์ [ทาสลูกหนีไป ร้อยโซ่จำตรวนทาสพอกับลูกปืนหนัก ๕๐ ซึ่ง ใช้ให้ไปทำงานที่โรงนายร้อยทหารบก],” สยามไมตรี (๑๑ กุมภาพันธ์ ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๗ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๒๑.

^{๕๐} “พะหินครประวัติ [จับเงินทาสจำตรวนเร่งเอาเงิน],” สยามไมตรี (๑๔ มกราคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๐ มกราคม ๑๑๔): ๓๐.

^{๕๑} “อัญญะมัญญลิตติก์ คำร้องทุกข์โดยที่ต้องจำตรวนขังตรงจ่ายทำการหนักด้วยไม่มีความผิดเลย,” สยามไมตรี (๑๑ สิงหาคม ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๔ สิงหาคม ๑๑๕): ๕๙๗.

^{๕๒} “นักโทษหนี,” สยามไมตรี (๒๓ กรกฎาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๖ กรกฎาคม ๑๑๔): ๖๐๕.

^{๕๓} “นักโทษเดินตามถนน,” สยามไมตรี (๔ มิถุนายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ วันอาทิตย์ที่ ๒ มิถุนายน ๑๑๔): ๔๖๒ - ๔๖๓.

จนกระทั่งเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๘ (ค.ศ. ๑๙๙๖) มีข่าวนายทาสทารุณล่ามโซ่เขียนตี ทาสจนตายจึงต้องโทษประหารชีวิตเป็นชาวศรีโกโรมในหน้าหนังสือพิมพ์^{๕๔} ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ วิชาภรณ์วิจารณ์และแสดงทัศนะต่อปัญหาเรื่องทาสอีกครั้งหนึ่งในงานนิพนธ์ “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) [ที่วัดมักกระสันในคลองบางกะปิ่นมีอะไรกัน]” เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๙ (ค.ศ. ๑๙๙๗) ว่า

“การที่จะทำให้เย็นใจในการที่ใช้คนทำการงานต่าง ๆ นั้น ใช้ทาสมักมีความ เดือดร้อน เพราะทาสใช้ไม่ได้เต็มกำลังแข็งแรง ถ้าเห็นว่าใช้ทาสไม่สมกับเงินค่าตัวแล้ว ก็ ควรจะหันหาความเย็นใจในการใช้คนให้สมกับความปรารถนา ควรจะจัดจ้างคนใช้ให้พอกับ การงาน แต่ต้องทำหนังสือสัญญากันว่า รับเงินล่วงหน้าไปเท่านั้นๆ จะลดให้เดือนละเท่านั้น ๆ ตามแต่จะตกลงกันโดยงานหนักแลเบาถ้า แม้ราชาธิปไตยตั้งกฎหมายใหม่เลิกทาสใช้ลูกจ้างก็ จะเบนทางดีมาก ทั้งนายแลเป่าจะไม่ได้ได้รับความเดือดร้อนด้วยกันทั้งสองฝ่าย ด้วยฝ่ายนาย ไม่ชอบลูกจ้างก็จะได้ตัดเงินเดือนหรือไล่เสียเป็นต้น เช่นนี้ก็จะพ้นความร้อนใจ จะได้ไม่เกิด ความกดขี่เขียนตีกันจนถึงตาย แม้ถ้ารัฐมนตรีสภาคิดตั้งกฎหมายใหม่ ไม่ให้มีทาสเหมือน ประเทศยุโรปแล้ว บ้านเมืองคงจะรุ่งเรืองสมบูรณ์เจริญเปนแน่”^{๕๕}

คำวิจารณ์ตลอดจนข้อเสนอที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เสนอให้รัฐมนตรีสภาคิดยกเลิกกฎหมายใน เรื่องทาสและออกกฎหมายใหม่ขึ้นใช้ในการจ้างงานระหว่างนายจ้างและลูกจ้างจึงเป็นสิ่งที่สะท้อน สภาพการณ์ในระหว่างที่ยังไม่มีกฎหมายใช้บังคับในเรื่องการจ้างแรงงาน ซึ่งนอกเหนือจากเรื่องการที่ ยังไม่มีกฎหมายใช้บังคับในเรื่องดังกล่าวนี้แล้ว ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังมีงานนิพนธ์เกี่ยวกับการไม่มี กฎหมายใช้บังคับหรือการไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัดแล้วเกิดเป็นปัญหาต่อราษฎรในวงกว้าง เช่น งานนิพนธ์ที่วิจารณ์ปัญหาการกัณฑ์ซึ่งกฎหมายล้มละลายในเวลานั้นไม่มีบทบัญญัติให้เจ้าหน้าที่ มีอำนาจตรวจและให้นำทรัพย์สินของลูกหนี้มาขายทอดตลาดใช้หนี้ได้^{๕๖} มีงานนิพนธ์ที่วิจารณ์การ จัดการในท่าเรือ^{๕๗} วิจารณ์ปัญหาเรือโดนกันในแม่น้ำหรือโดนแพราษฎรล้ม^{๕๘} โดยเฉพาะปัญหาเรือ

^{๕๔} “เรื่องเขียนเป่าตาย,” สยามไมตรี (๒๑ กรกฎาคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ วันพฤหัสบดีที่ ๑๖ กรกฎาคม ๑๑๕): ๕๔๕.

^{๕๕} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) [ที่วัดมักกระสันในคลองบางกะปิ่นมีอะไรกัน],” สยามไมตรี (๒ มีนาคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๑๑๕): ๑๖๒ – ๑๖๓.

^{๕๖} “คอเรศบอนเดน ปัญหาเจ้าหนี้ลูกหนี้,” สยามไมตรี (๒๑ พฤษภาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๘ พฤษภาคม ๑๑๔): ๔๐๙.

^{๕๗} “คำนำ ข้อบังคับสำหรับจัดการในท่าเรือ,” สยามไมตรี (๑๙ มีนาคม ๑๑๓ – สยามออบเซอร์เวอร์ วันอาทิตย์ที่ ๑๗ มีนาคม ๑๑๓): ๒๑๗.

^{๕๘} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) ข้อบังคับสำหรับท่าเรือ,” สยามไมตรี (๑ ตุลาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๗ กันยายน ๑๑๔): ๘๓๘.

กลไฟโตนเรือหรือโตนพระราชกรณียกิจในลำน้ำและการจัดการในท่าเรือในระหว่างที่กัปตันวิล (Captain Vil) มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมเจ้าท่าแต่ไม่อาจแก้ปัญหาให้ลุล่วงได้เพราะว่าเป็นผู้ที่รู้จักคุ้นเคยและเกี่ยวข้องกับสยามมาเป็นเวลานานจึงรู้จักเจ้านายข้าราชการเจ้าของเรือหลายท่าน ทำให้กัปตันวิลไม่อาจปฏิบัติหน้าบังคับใช้กฎหมายได้เต็มที่ ดังนั้นเมื่อกัปตันวิลเจ้ากรมเจ้าท่าถึงแก่กรรมแล้ว ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเสนอให้จัดหาเจ้าท่าใหม่คนใหม่ที่ไม่ได้คุ้นเคยกับสยามมาก่อนจึงจะบังคับใช้กฎหมายให้เคร่งครัดได้ตลอดจนเสนอให้กรมเจ้าท่าเพิ่มจำนวนเจ้าหน้าที่และมีเสนอให้เพิ่มจำนวนพลตระเวนลำน้ำให้เพียงพอ

๔.๒.๓ ปัญหากระบวนการยุติธรรมที่ล่าช้า

นอกจากงานนิพนธ์เรื่องความไม่เป็นธรรมเนื่องจากตัวบทกฎหมาย การไม่มีกฎหมายใช้บังคับตลอดจนการไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัดดังกล่าวมาแล้ว ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังได้นิพนธ์งานวิพากษ์วิจารณ์กระบวนการยุติธรรมของสยามที่ล่าช้าไว้ด้วย ดังงานนิพนธ์ “อารัมภะวณณนะนา (คำนำ) จัดการในทางยุติธรรม” ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ระบุว่า

“เราได้ร้องอยู่เสมอๆ ในจดหมายเหตุนี้ ว่าการที่จะแผ่ความยุติธรรมในกรุงนี้ เปนความสำคัญอย่างที่สุด ... แต่มักจะพุกกันว่าความยุติธรรมนั้น เปนความซึ่งดำเนินไม่ตรง แต่คงซากะเพลกอยู่ข้างหนึ่ง แลคำที่พุกกันว่า “ช้าด้วยหมาย” นั้น ก็เกือบจะยกขึ้นเปนคำสุภาษิตได้แล้ว แต่เรามีความสงสัยอยู่ว่า ในเมืองแลประเทศอื่นๆ จะมีเหมือนกรุงสยามหรือที่ความยุติธรรมจะมีพิภคต่างๆ ตามที่เราได้พรรณามานี้แล้ว ถ้าลูกความจะได้มีประกันหรือรัฐบาลมีเอบียพ เพื่อจะได้ปล่อยลูกความนั้นๆ ไปทำมาหากินจนกว่าจะมาฟังคำพิพากษาในคดีของตนแล้ว ก็คงจะไม่เปน ความอัครจรยน์ก แต่ถ้าลูกความจะต้องช้งอยู่ในตรางจนกว่าจะได้ฟังคำตัดสิน ก็เปนการสำคัญขึ้นอย่างที่สุด ซึ่งมีนักโทษคอยคำตัดสิน แต่ไม่ฉะนั้นอย่างเดียวกันแต่นอนอยู่ในกองละหุโทษสามสี่ปี ไม่ได้พบหน้าผู้พิพากษาเลยนั้น เปนการไม่สมควรเลย”^{๕๙}

ปัญหาที่เกิดจากกระบวนการยุติธรรม จัดเป็นเรื่องที่ผู้อ่านส่งจดหมายคอเรสปอนเดนมาลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เป็นจำนวนมากที่สุด ความคิดเห็นของผู้อ่านเห็นว่าปัญหาที่ทำให้กระบวนการยุติธรรมล่าช้าเป็นเพราะคดีความที่ค้างค้างในศาล ดังคอเรสปอนเดนของ “นายสำราญตา” เรื่อง “เตือนให้ชำระความอาญาที่ค้างเก่าอยู่ให้แล้ว” ที่ส่งมาลงพิมพ์เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) อธิบายปัญหาที่ค้างค้างในศาลและเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาว่า

^{๕๙} “อารัมภะวณณนะนา (คำนำ) จัดการในทางยุติธรรม,” สยามไมตรี (๑๙ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๕ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๘๙ - ๙๙๐.

“ข้าพเจ้าจึงจะขอพูดชี้แจงในเรื่องนี้ ... คือในศาลพระราชอาญาแลศาลราชทัณฑ์พิเขต ๒ ศาลนี้ ความเก่าที่ยังไม่ได้ตัดสินค้างอยู่คงจะไม่น้อยต่ำกว่า (๑๐๐๐) เรื่อง คนผู้ต้องหาจะถูกขังอยู่หลายร้อยคน บางคนบางเรื่องคงจะถูกขังอยู่ ๑-๒-๓-๔ ปี หรือกว่าก็จะมีบ้าง... บางคนโทษแต่เล็กน้อยไม่ควรจะต้องติดขังจนตายในเรือนจำ แต่ความยังไม่ทันตัดสินก็มาป่วยไข้ล้มตายเสียในตรง บุตรภรรยาไม่ได้รักษาพยาบาลกันก็จะมีบ้าง ศาลก็ไม่สามารถจะชำระความเก่าให้ เปลืองเสร็จไปได้ ถึงจะเปลี่ยนวิธีมาชำระความเก่าให้หมดไปนั้นความใหม่ก็คงหนุนแทนขึ้นเหมือนเดิมอีก คงจะไม่สำเร็จให้ความแล้วหมดศาลไปได้ เว้นแต่ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งศาลพิเศษให้กรรมการซึ่งมีความลัทธิซื่อสัตย์สุจริตแลอุสาหะตั้งกรรมการองคมนตรีศาลฎีกา มาชำระความอาญาที่ค้างเก่าอยู่ทั้ง ๒ ศาล ตรวจสอบระบบว่าผู้ต้องหาที่ติดขังมาช้านานเท่าใดแม้ผู้ต้องหาจะเป็นลัทธิจริง แต่ควรแก้ไขโทษที่ได้ขังขังจำจองมาแล้วนั้น ก็ให้เรียกประกันทานบนปล่อยผู้ต้องหาที่เสีย...”^{๖๐}

นอกจากนี้ยังมีคอเรสปอนเดนอีกจำนวนมากที่กล่าวถึงความล่าช้าในการพิจารณาคดีจนผู้ถูกกล่าวหาตายไปก่อนจะได้พิจารณาคดี เช่น คอเรสปอนเดนของ “ผู้สอดส่องกองมหันตะโทษ” ที่ส่งมาลงพิมพ์เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๗) อธิบายเปรียบเทียบให้เห็นความหนักเบาของคดีกับจำนวนผู้ที่ถูกจับส่งศาลมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๔ ตลอดจนความล่าช้าในการพิจารณาคดีของศาล เป็นข้อความว่า

“เดิมนปี ๑๑๐ เจ้าพระยาสุระศักดิ์ฯ ตั้งแต่ยังเป็นพระยาสุระศักดิ์ ออกไปจับโจรผู้ร้ายหัวเมืองวันออกแล้วเจ้าเมืองกรมการอำเภอทำรายงานยื่นต่อพระยาสุระศักดิ์ฯ ว่า น่องพระยอดกับบรรดาคน ๑๙๒ คน ที่ต้องจำอยู่ในคุกบัดนี้ ว่าเปนนักเลงรับซื้อขายถ่ายถอนโค กระบือของผู้ร้าย พระยาสุระศักดิ์ฯ จับส่งให้กับพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณชำระที่อ่างศิลา เมืองชลน่องพระยอดให้การรับว่าได้ซื้อกระบือ ๓ ครั้ง ๆ หนึ่ง ๓ กระบือ อีกครั้งหนึ่ง ๕ กระบือกับโค ๑ โค แล้วพระเจ้าวรวงศ์เธอรับสั่งให้หลวงกำจัดเอาคน ๑๙๒ คนไปฝากคุกไว้ คนใน ๑๙๒ คนนี้ก็หาไม่เจอโทษและของกลางสิ่งใดไม่ ครั้นอยู่มามีหมายมาถอนไปจากศาลอีก ๒๒ คน ยังเหลืออยู่อีก ๑๗๐ คน ครั้นติดมาได้ ๓ ปีเศษ จินลินและจินอุทกกับจินอีกสองคนมีคำตัดสินพ้นโทษ แต่จินลินนั้นว่าไม่มีโทษก็พ้นไปได้อีก ๔ คน ยังติดอยู่ ๑๖๖ คน ตายเสียในมหันตะโทษ ๕๒ คน ยังคงอยู่ ๑๐๙ คน ยังหาได้ฟังคำตัดสินไม่ต้องติดมาจนทุกวันนี้”^{๖๑}

จากเนื้อหาของคอเรสปอนเดนข้างต้นจะเห็นว่า มีผู้ที่ถูกจับส่งศาลในกรณีดังกล่าวจำนวนมากเพียงเพราะว่ากรมการอำเภอยื่นรายงานเท่านั้น มิได้มีโทษที่มาฟ้องร้องหรือมีหลักฐานของกลาง

^{๖๐} “คอเรสปอนเดน เตือนให้ชำระความอาญาที่ค้างเก่าอยู่ให้แล้ว,” สยามไมตรี (๓๐ กรกฎาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๓ กรกฎาคม ๑๑๔): ๖๒๗.

^{๖๑} “คอเรสปอนเดน,” สยามไมตรี (๙ กุมภาพันธ์ ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๕ กุมภาพันธ์ ๑๑๕): ๑๑๔.

จนเวลาล่วงเลยมากกว่า ๕ ปีก็ยังมีได้มีคำตัดสิน เป็นสิ่งซึ่งแสดงสาเหตุที่จำนวนคดีอาญาความมหันตโทษส่วนหนึ่งคั่งค้างในศาลพระราชอาญาและศาลพระราชทัณฑ์พิเฉทซึ่งเป็นศาลสังกัดกระทรวงยุติธรรม ไม่เพียงแต่เท่านั้นคดีอาญาความละหุโทษก็คั่งค้างในศาลโบริสภาในสังกัดกระทรวงพระนครบาลก็ได้ไม่น้อยไปกว่ากัน จนถึงกับต้องเพิ่มจำนวนศาลโบริสภาขึ้นอีก ๓ ศาล ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าววิจารณ์การเพิ่มจำนวนศาลและแสดงทัศนะให้ศาลพิจารณาตัดสินคดีโดยเร็วในงานนิพนธ์ “คำนำ จัดการตามความยุติธรรม” เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) มาก่อนแล้วว่า

“บัดนี้ได้มีหมายประกาศออกให้ตั้งศาลโบริสภาใหม่ขึ้นอีก ๓ ศาล แต่ก่อนๆ นั้นเคยมีศาลเดียวเรียกว่าศาลโบริสภา...เดี๋ยวนี้มีความคั่งค้างอยู่ในศาลประมาณ ๒๐๐๐ เรื่อง เพราะฉะนั้นเป็นที่ให้แลได้ถนัดชัดเจนเห็นได้ว่า เปนการจำเป็นจะต้องมีศาลเพิ่มเติมอีกจึงจะได้... อีกข้อหนึ่ง คือ ไม่ให้มีตระลาการ นำที่ตระลาการนี้ก็คล้ายกับผู้ที่จัดซื้อในสาระบบตามศาลอังกฤษ มีอำนาจจะชำระได้แต่ความเล็กน้อย นำที่ก็มีมากแล้วจะชำระสืบพยานก็ได้ ตัดสินก็ได้...บางทีจะทำผิดยุติธรรมได้บ้าง...ยังอีกอย่างหนึ่งซึ่งเราอยากจะเห็นเปลี่ยนแปลงนั้น คือ ควรจะตัดสินเสียโดยเร็วอย่าให้ช้าอยู่ได้...เพราะฉะนั้นเราจึงหวังใจว่า ซึ่งผู้พิพากษามีโอกาสที่จะตัดสินใน ๑๕ วันได้นั้นคงจะไม่ทำตามโอกาสนี้ได้เลย แต่ซึ่งเปลี่ยนแปลงนี้เป็นการศึกษาอยู่แล้ว เพราะการซึ่งเดิมไม่มีกำหนด เดี่ยวนี้ก็กำหนดแล้ว”^{๖๒}

แต่การเพิ่มจำนวนศาลและเพิ่มจำนวนผู้พิพากษาก็ยังไม่อาจทำให้กระบวนการยุติธรรมดำเนินไปได้เร็วขึ้นได้ ปรากฏในงานนิพนธ์ “คำนำ กรมอัยการ” ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่า

“ไม่มีประเทศหนึ่งประเทศใดซึ่งควรนับได้ว่า ได้จัดการดัดแปลงแก้ไขพระราชกำหนดกฎหมายให้ดีขึ้นไปตามกาลสมัยอันเบนไปภายในแลภายนอกอาณาเขต เว้นไว้แต่ได้ตั้งกรมอัยการไว้ให้มีเจ้าหน้าที่พนักงานผู้สามารถทำการไว้พอจึงจะดี... แต่มีเหตุติดขัดอยู่หลายประการ เปนต้นว่าการยากลำบากอันใหญ่หลวงเกิดขึ้น ด้วยการคิดเปลี่ยนแปลงแก้ไขแบบธรรมเนียมโบราณ เปนการไม่สำเร็จสะดวกไปได้ ... การที่ชักช้าอยู่นี้ก็เป็นเพราะศาลยังต้องชำระตามกฎหมายเก่าอยู่เท่านั้น”^{๖๓}

ข้อความจากงานนิพนธ์ข้างต้นแสดงให้เห็นทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่า กระบวนการยุติธรรมล่าช้าเพราะศาลต้องชำระตามกฎหมายเก่า และการคิดแก้ไขกฎหมายใหม่ไม่ดำเนินไปได้

^{๖๒} “คำนำ จัดการตามความยุติธรรม,” สยามไมตรี (๗ มกราคม ๑๑๓ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ มกราคม ๑๑๓): ๑๓ – ๑๔.

^{๖๓} “คำนำ กรมอัยการ,” สยามไมตรี (๒๕ มิถุนายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๓ มิถุนายน ๑๑๔): ๕๓๒ – ๕๓๓.

โดยสะดวก นอกจากนี้งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังกล่าวพัวพันถึงปัญหาสินบน การกดขี่และฉ้อราษฎร์บังหลวงที่เกิดขึ้นในศาลโดยเจ้านายหรือข้าราชการระดับสูง ดังระบุในงานนิพนธ์ “อารัมภะวณณะ (คำนำ) สินบลเปนศัตรูของมนุษย์” ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) ว่า

“บัดนี้ไฉนข่าวเรื่องศาลพระราชอาชญา ซึ่งเกิดการชั่วร้ายขึ้นนั้น ก็ทำให้อาณาประชาราษฎร เบนที่หวาดเสียวยิ่งขึ้นเปนอันมาก...เราเห็นว่า การชั่วร้ายอย่างนี้ถ้าจำวนายหรือเสนาบดีข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใดผู้หนึ่งประพฤดีแล้ว ก็ไม่ควรจะให้รับราชการอยู่ในหมู่รัฐบาลเลย...เราเห็นว่าควรจะต้องชูดรากากต้นความชั่วร้ายรับสินบลนี้ให้สิ้นเชิงจงได้ แม้ผู้ประพฤดีชั่วร้ายอย่างนี้ จะเป็นผู้มีบำเหน็จบำนาญหลอกๆอันใด ก็ไม่ควรจะปรานีเห็นแก่หน้าว่าลูปหน้าปะจะมุกเลย ความเกรงใจอันใช้ธรรมนั้น ย่อมเปนการป้องกันทางดำเนินของยุติธรรมกัมสิทธิ์ของหมู่ประชุมชน”^{๖๔}

ความยุติธรรมที่ล่าช้าเมื่อพัวพันไปถึงเรื่อง สินบน การกดขี่และการฉ้อราษฎร์บังหลวง ยังมีส่วนให้ปัญหาบานปลายไปสู่ปัญหาเรื่องคนในบังคับ ด้วยราษฎรสยามพากันไปขอเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ดัง ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุในงานนิพนธ์ “คำนำ ราชทูตฝรั่งเศสโปรกฐัสต์ผู้ยาก” ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่า

“การที่พลเมืองสยามวิงวุ่นๆ กันเข้าไปอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสนั้น ก็เห็นกันได้ทั่วโลกยกว่าพลเมืองทั้งหลาย ‘หนีร้อนไปพึ่งเย็น’ แม้ว่าท่านราชาธิปไตยสยาม จะออกพระราชบัญญัติตามความคิดท่านรัฐมนตรีสภา ที่ว่าจะตั้งพระราชบัญญัติสามข้อนั้น คือ จะห้ามไม่ให้รับสินบนทนสบาล และจะห้ามไม่ให้ตั้งกฎหมายใช้กดหมู่กดคอ และจะห้ามไม่ให้ฉ้อราษฎร์บังหลวง แต่ถ้าข้าราชการในกรุงแลหัวเมือง จะพร้อมกันมาๆหลายส่วน ชวนกันประพฤติตามพระราชบัญญัติห้ามสามข้อนั้น ราษฎรพลเมืองสยามก็จะไม่วิงไปเข้าอยู่ในร่มธงสามสีเลย คงจะเฉยอยู่ในร่มธงข้างเผือก เพราะเปนชาติภูมิของตนแท้ๆ แต่ที่เขาคอนจะร้อนเหลือทนจึงวิงรนเข้าไปหาความเย็นปกป้องร่างกายแลชีวิตเขาบ้าง”^{๖๕}

ข่าวสาร และจดหมายคอเรสปอนเดนตจากผู้อ่านทั่วไปหรือแม้แต่คอเรสปอนเดนตที่ส่งมาจากผู้ต้องโทษต่างก็วิพากษ์วิจารณ์ถึงการทำงานของฝ่ายราชการโดยเฉพาะอย่างยิ่งในราชการที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการยุติธรรมจำนวนมาก จนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการจัดราชการที่เกี่ยวข้องด้วยกระบวนการยุติธรรมในเวลาต่อมาหลายประการ อาทิ มีการตั้งคณะกรรมการพิเศษขึ้นเพื่อพิจารณา

^{๖๔} “อารัมภะวณณะ (คำนำ) สินบลเปนศัตรูของมนุษย์,” สยามไมตรี (๑๐ พฤศจิกายน ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๔ พฤศจิกายน ๑๑๕): ๘๕๕ - ๘๕๖.

^{๖๕} “ราชทูตฝรั่งเศสโปรกฐัสต์ผู้ยาก,” สยามไมตรี (๑ ตุลาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๙ กันยายน ๑๑๔): ๘๔๖ - ๘๔๗.

สะสางคดีความอาญาที่ค้างค้าง^{๖๖} การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับศาลสถิตย์ยุติธรรมตั้งแต่เช้าโดยมิได้กำหนดล่วงหน้าและถึงกับมีพระราชดำรัสว่าผู้พิพากษาที่มาทำงานสายว่าไม่เป็นการสมควร^{๖๗} การที่เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเสด็จมาบรรทมที่กระทรวงเพื่อเร่งรัดเวลาเริ่มทำงานประจำวันของผู้พิพากษา^{๖๘} ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมจนกระทั่งมีการปล่อยผู้ต้องหาและนักโทษที่ถูกจองจำเกินสมควรแก่โทษ^{๖๙} ตามข้อเสนอที่มีการวิพากษ์วิจารณ์อย่างแข็งขันในหน้าหนังสือพิมพ์ในที่สุด

๔.๓ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ในปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ซึ่งฝรั่งเศสมีนโยบายสร้างคนในบังคับ รวมถึงปัญหาอันเนื่องมาแต่กระบวนการยุติธรรมของสยามนั้นมีส่วนทำให้ราษฎรสยามไปขอเข้าเป็นคนบังคับฝรั่งเศส ตลอดจนการขอเข้าเป็นคนในบังคับชาติยุโรปอื่นๆ จำนวนมาก ซึ่งทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศสในสยามเกิดขึ้นด้วยวิธีการที่ไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศส โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจดทะเบียนเข้าเป็นคนในบังคับโดยไม่แยกแยะชาวเขมร ลาว ที่มีกำเนิดเติบโตและทำมาหาเลี้ยงชีพในสยามมาหลายชั่วอายุคน หรือเป็นบุคคลที่เป็นเชลยหรือมีเชื้อสายจากเชลยสงคราม

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มิได้วิพากษ์วิจารณ์ความไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศสแต่เพียงอย่างเดียว ในอีกด้านหนึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ วิจารณ์ราษฎรสยามว่าไม่สมควรไปขอเป็นคนในบังคับต่างประเทศอยู่เสมอ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้นิพนธ์บทความเฉพาะเรื่องซึ่งยกเหตุผลว่าด้วยสำนึกในชาติภูมิ หรือสำนึกความเป็นชาติ จำนวน ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม” กับเรื่อง “ความซื่อสัตย์กตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมือง ภูมิลำเนาของตน” บทความทั้งสองเรื่องมีเนื้อหาสำคัญที่สะท้อนทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องสำนึกความเป็นชาติ ดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

^{๖๖} “ตั้งศาลพิเศษ,” *สยามไมตรี* (๑๙ มกราคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๔ มกราคม ๑๑๔): ๔๕.

^{๖๗} “ชาวเสด็จประกาศ,” *สยามไมตรี* (๕ พฤษภาคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒ พฤษภาคม ๑๑๕): ๓๕๓.

^{๖๘} “บรรทมศาล,” *สยามไมตรี* (๙ มิถุนายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ มิถุนายน ๑๑๕): ๔๔๔. และ “กลับบรรทมวัง,” *สยามไมตรี* (๑๖ มิถุนายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๐ มิถุนายน ๑๑๕): ๔๕๔.

^{๖๙} “ปล่อยนักโทษ ๖ จำพวก,” *สยามไมตรี* (๑๕ กุมภาพันธ์ ๑๑๖ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๘ กุมภาพันธ์ ๑๑๖): ๑๒๐.

๔.๓.๑ เรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม”

งานนิพนธ์เรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม” ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) เนื้อหาของงานนิพนธ์นี้มุ่งเสนอให้ราษฎรสยามมีสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยเหตุที่ได้เกิดมาร่วมแผ่นดินสยามเดียวกัน จึงควรมีความกตัญญูไม่เอาใจออกห่างจากชาติ ประเทศ และเจ้านายของตน ดังปรากฏในงานนิพนธ์ความว่า

“เราจึงได้อุส่าห์แต่งหนังสือค่านำเรื่องนี้ลงพิมพ์ เพื่อจะได้เป็นเครื่องตักเตือนน้ำใจชนที่อาไศรยเกิดในกรุงสยามว่า อย่าเพื่อละความกตัญญู สุจริตธรรมเสียโดยเร็วเลย แล้วอย่ารีบเร่งไปเป็น พวกอะกตัญญูทุจริตฉินิไสยมนุษย์ ที่เกิดในแผ่นดินสยาม อย่าเอาใจออกหากจากชาติ, แลประเทศ, แลเจ้านายของเราท่าน อย่าซุกซนไปเข้าในบังคับอำนาจชาวต่างประเทศมิฉาพิฐ คือ ฝรั่งเศส แลอังกฤษ เป็นต้น หาสมควรที่ตนเป็นคนเกิดในแผ่นดินสยามไม่”^{๗๐}

ก.ศ.ร. กุหลาบ เสนอว่า ความกตัญญูที่มีต่อชาติ ประเทศ และพระมหากษัตริย์ย่อมเป็นสุจริตธรรม ในงานนิพนธ์นี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากกรุงศรีอยุธยาถูกกองทัพพม่ามารบตีกรุงจนแตกปนปีไม่มีผู้ปกครอง พลเมืองจึงได้รับความเดือดร้อน ดังนั้นนับแต่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ปราบเสี้ยนหนามแผ่นดินจนสงบราบคาบมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ อันเป็นเวลาที่คุณคนร่วมสมัยซึ่งเป็นปู่ชวด ปู่ตา บุคคลเหล่านี้คือบรรพบุรุษของคนชั้นหลังซึ่งในอดีตบุคคลเหล่านี้ได้ร่วมรบเคียงบ่าเคียงไหล่ ร่วมรับราชการทำศึกสงครามกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ลูกหลานของคุณคนเหล่านี้จึงได้อยู่สุขสบายมาตลอด ๔ รัชกาล

ก.ศ.ร. กุหลาบ ชี้ให้ผู้อ่านระลึกถึงพระราชกรณียกิจในพระมหากษัตริย์ที่มีมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศจึงเป็นเหตุให้เกิดความเจริญและความผาสุกแก่ราษฎรในกรุงสยาม ดังนั้นจึงควรที่ราษฎรชาวสยามทุกคนต้องตระหนักรู้และมีความกตัญญูต่อชาติ ต่อประเทศและพระมหากษัตริย์

แต่ในปัญหาเกี่ยวกับฝรั่งเศสที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น เกิดขึ้นเพราะพระเจ้าจักรพรรดินโปเลียนตลอดจนรัฐบาลริบลิคฝรั่งเศสในเวลาต่อมา มีนโยบายสถาปนาอำนาจของฝรั่งเศสเหนือแผ่นดินเขมร นำแผ่นดินเขมรไปเป็นดินแดนของตนอย่างมีความละอายน้อยลงไปทุกที แม้เจ้านายและเสนาบดีฝ่ายสยามทั้ง ๒ รัชสมัยต่างก็ตกลงยินยอมยกดินแดนในเขมรตลอดจนดินแดนอาณาเขตลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ไปอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสเพื่อระงับชนวนความทะเลาะวิวาทแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังคิดสร้างคนในบังคับด้วยความไม่ซื่อตรงจนถึงกับมีนัยว่าจะช่องสุ่ม

^{๗๐} “อารัมภภณณา (ค่านำ) ความกตัญญู รักชาติ, รักประเทศ, รักศาสนา ฝ่ายสยาม,” สยามไมตรี (๕ พฤศจิกายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ ตุลาคม ๑๑๔): ๙๔๒ – ๙๔๔.

ผู้คนชาวแขก มอญ ลาว เขมร ญวน จีน ไทย ที่อยู่ในพระราชอาณาจักรสยามให้เข้าอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสอีก

งานนิพนธ์นี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยกเหตุผลว่า แก่นแกนความผูกพันเป็นคนชาติเดียวกันประเทศเดียวกันคือ การเกิดเป็นชนร่วมเมืองร่วมแผ่นดินเดียวกันมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ ไม่ว่าจะเป็นผู้ที่มีรกรากอยู่ในแผ่นดินนี้แต่เดิมหรือผู้ที่ถูกกวาดต้อนมาจากสงครามก็ตาม ก.ศ.ร. กุหลาบ ระบุให้เห็นถึงความสำคัญของการเกิดร่วมแผ่นดินเดียวกันว่า

“ท่านทั้งหลายที่เป็นคนไทยปลอม, มอญเดิม, ลาวเดิม, จีนเดิม, ญวนเดิม, แขกเดิม, ก็จริง แต่ว่าบิดามารดาปู่ย่าตายายของท่านเหล่านั้นอยู่ในรัฐมณฑลพระราชอาณาจักรสยาม แลได้พึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบารมี ของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามมาทุกๆ พระองค์ช้านานแล้วหลายชั่วอายุคน ถ้าจะนับเข้าในการอนุมาณ ก็เหมือนเปนลูกบ้านพลเมืองของไทย เปนชนร่วมเมืองกันมาช้านาน”^{๑๑}

๔.๓.๒ เรื่อง “ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองผู้มีลำเนาของตน”

งานนิพนธ์เรื่อง “ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองผู้มีลำเนาของตน” เป็นงานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาต่อเนื่องจากเรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม” ดังกล่าวข้างต้นและตีพิมพ์ ในอีก ๑ ปีต่อมาเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖)

ก.ศ.ร. กุหลาบ ใช้วิธีนำเรื่องราวในพงศาวดารไทยรบกับพม่าเป็นโครงเรื่องอธิบายเหตุการณ์ครั้งพระเจ้าตากสถาปนากรุงธนบุรีแล้วเสด็จตีเมืองเชียงใหม่ พร้อมกับนำเนื้อหาจากต้นฉบับเอกสารคำให้การเจ้าพระยาสุรธรรมมนตรี (แสง) จางวางกรมวังรัชกาลที่ ๓ เมื่อครั้งที่ยังเป็นมหาดเล็กในสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งตกเป็นเชลยพร้อมกับบิดาคือพระยาอภัยมนตรีที่ขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็น สมุหพระกระลาโหมกรุงศรีอยุธยาแล้วถูกกวาดต้อนไปพม่า ในเวลาต่อมาพระยาอภัยมนตรีถูกพม่าเกณฑ์ให้คุมกองทัพไทยมาสมทบทัพโม่เมยวงรบกับกองทัพพระเจ้าตากที่เมืองเชียงใหม่ พระยาอภัยมนตรีกับนายแสงจึงคบคิดกันออกอุบายหนีจากกองทัพพม่ามาหากองทัพฝ่ายไทย

ก.ศ.ร. กุหลาบ เริ่มต้นงานนิพนธ์นี้ด้วยการพรรณาถึงวิธีการของราษฎรใช้กับศัตรูว่า

^{๑๑} “อารัมภภณณา (คำนำ) ความกตัญญู รักชาติ, รักประเทศ, รักศาสนา ฝ่ายสยาม,” สยามโมตรี (๕ พฤศจิกายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๔๘ – ๙๕๐.

“ธรรมดาพวกลาวชาวเมืองที่ใกล้เคียงกับเมืองเชียงใหม่เหล่านี้ เมื่อรู้ว่ากองทัพพม่ายกมาใกล้เขตแดนบ้านเมืองของลาวๆ เหล่านี้พากันเอาไฟเผาอยู่ข้างเปลือกเสียดหมด พวกลาวคงจะไม่เอาข้าวไว้ให้เป็นกำลังแก่พม่าข้าศึกเป็นแน่”^{๗๒}

การที่ราษฎรพลเมืองเผาเสบียงอาหารไม่ให้เกิดเป็นของศัตรูย่อมแสดงจิตสำนึกรักแผ่นดินรักชาติภูมิ ส่วนชาวสยามเมื่อตกเป็นเชลยแล้วจะตัดสินใจอย่างไร ก.ศ.ร. กุหลาบพรรณนาการตัดสินใจในที่สุดของเชลยไทยว่า

“ส่วนข้าพเจ้านายแสงผู้นี้จึงได้คิดกันกับไทยชาวกรุงเก่า ซึ่งเป็นเชลยอยู่ในเงื้อมมือพม่านั้น พร้อมใจกัน ๕๔ คน ทั้งข้าพเจ้าด้วยรวมเป็น ๕๕ คน มีอาวุธครบมือกันทั้ง ๕๕ คน แล้วจึงฟันฝ่ากองทัพพม่าแหกหนีออกมาจากค่ายอ้ายพม่าได้แล้ว ก็พากันบ่ายหน้าตรงมาหากองทัพไทยกรุงธนบุรีที่ล้อมเมืองเชียงใหม่”^{๗๓}

การตัดสินใจหนีจากศัตรูในขณะที่มีกำลังคนเพียงน้อยนิดย่อมเป็นภาวะเสี่ยงอันตรายถึงชีวิต ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงเหตุผลอื่นๆ ที่เชลยไทยคิดคำนึงก่อนตัดสินใจหนีจากศัตรู โดยพรรณาเป็นเรื่องราวที่พระยาอภัยมนตรีคิดอวยกับนายแสงหนีพมามาหากองทัพไทยด้วยสำนึกว่าชาติตระกูลเป็นไทย ไม่ต้องการเป็นเชลย เป็นข้าของศัตรู ดังข้อความว่า

“ใครเป็นจ้าวแผ่นดินไทย เราก็จะเข้าไปเป็นข้าท่านผู้นั้น ตามชาติตระกูลของเราเป็นไทย แล้วพวกไทยเราทั้งหลายนี้ จะได้เข้ารับอาษาพระมหากษัตริย์ไทยมารบกับอ้ายพม่าหาความชอบชื่อเสียงไว้ในแผ่นดินไทยก็ได้บ้าง หรือไม่ฉนั้นเราท่านทั้งหลายก็พากันหนีอ้ายพม่าไปหาไทยเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอาสาไครยพระบารมีท่านต่อไป ก็จะได้ดีกว่าอยู่เป็นข้าอ้ายพม่าศัตรูต่อบ้านเมืองเรา”^{๗๔}

ยิ่งไปกว่านั้นพวกเชลยยังจะต้องคำนึงถึงพันธะทางศีลธรรมซึ่งเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องสัจจะต่อน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่ได้ให้ไว้กับศัตรู ตลอดจนความเจ็บปวดรวดร้าวเพราะจะต้องทิ้งบุตรภรรยาญาติวงศ์และพวกพ้องที่ยังอยู่กับศัตรูนั้นให้ตายเสีย ท้ายที่สุด ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ระบุชี้เหตุผลในการ

^{๗๒} “ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองภูมิลำเนาของตน,” สยามโมตริ (๑๗ พฤศจิกายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑ พฤศจิกายน ๑๑๕): ๘๗๔ – ๘๗๕.

^{๗๓} “ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองภูมิลำเนาของตน,” สยามโมตริ (๑ ธันวาคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๗ พฤศจิกายน ๑๑๕): ๙๒๔ – ๙๒๕.

^{๗๔} “ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองภูมิลำเนาของตน,” สยามโมตริ (๑๗ พฤศจิกายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๑ พฤศจิกายน ๑๑๕): ๘๗๔ – ๘๗๕.

ตัดสินใจว่า หากวันหนึ่งข้างหน้าศัตรูมีความระแวงก็คงจะคิดหาวิธีกำจัดให้ตายเสียโดยไม่มีเหตุสมควรจนได้^{๗๕}

งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติทั้งสองเรื่องข้างต้นเป็นงานที่นิพนธ์ขึ้นในขณะที่เกิดภาวะการณ์ที่ราชอาณาจักรเมืองสยามพากันไปขอเข้าเป็นคนในบังคับชาติยุโรป ในทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงถึงสำนึกในความเป็นชาติจากเหตุที่เกิดร่วมแผ่นดินเดียวกันมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ ขณะนั้นราชอาณาจักรเมืองสยามยังประกอบด้วยคนต่างเชื้อชาติ ต่างศาสนา ไม่ว่าจะเป็นคนนานาเชื้อชาติที่อยู่มาแต่เดิม มีคนที่มิเชื่อสายสืบจากเชลยที่ถูกเกณฑ์อพยพเข้าในสยามก่อนหน้านั้นเมื่อไม่กี่ชั่วรุ่น

แต่สำนึกในความเป็น “ชาติ” ของกลุ่มคนที่เรียกกันว่า “ชาวสยาม” ดูเหมือนจะมีปรากฏเป็นความตระหนักสำนึกของชาวตะวันตกที่มีอยู่หรือยอมรับชาวสยามในฐานะที่เป็น “nation” อยู่ สังคมนานาชาติตั้งแต่ระยะต้นๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ เช่นที่ปรากฏเป็นคำอธิบายคำว่า “ชาติ” (chát) ของชาวสยามด้วยศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “race, nation” ในหนังสือชื่อ Comparative Vocaburary of the Barmá, Maláyu, and Tháí Languages ที่เมืองเซรัมปุร (Serampore) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๓ (ค.ศ. ๑๘๑๐)^{๗๖} อันเป็นเวลาราวปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งในเวลานั้นอาจกล่าวได้ว่ามีผู้คนที่อยู่อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณที่เรียกว่าสยามประกอบด้วยผู้คนหลายเชื้อสาย ได้แก่ ไทย มอญ เขมร แวก จีน ลาว โดยการเกิดร่วมแผ่นดินหรืออพยพโยกย้ายเข้ามาอาศัยร่วมดินแดนแห่งนี้เพราะถูกกวาดต้อนเป็นเชลยสงคราม

ร่องรอยคำอธิบายลักษณะชาวสยามอย่างแสดงความเป็น “race” และ “nation” ยังปรากฏในหนังสืออธิบายคำศัพท์สี่ภาษาชื่อ สัพพะ พะจะนะ พาสาไท หรือ Dictionarium linguae Thai, sive siamensis interpretatione latina, gallica et anglica illustratum ของพระสังฆราช ปาเลอกัวซ์ ที่ตีพิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๔ สมัยรัชกาลที่ ๔ อธิบายคำว่า “สยามภาค” ในภาษาอังกฤษว่า “*Siamese Nation, called now Thai*”^{๗๗} อธิบายคำว่า “ชาติ” เป็นภาษาอังกฤษว่า “*To be born; race, nation, origin, generation, sex. --- The present generation. --- The coming generation*”^{๗๘} คำอธิบายของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับสถานะที่เกิดขึ้นโดยการเกิดของผู้คนในรุ่นนั้นและผู้คนที่เกิดเป็นผู้สืบเชื้อสายต่อมา

แต่ร่องรอยสำนึกในความเป็นชาติของชาวสยามที่ปรากฏในหนังสือทั้ง ๒ เล่มดังกล่าวข้างต้น คงจะยังไม่อาจกล่าวได้ว่านั่นเป็นสำนึกความเป็นชาติเช่นในความเข้าใจของชาวสยาม โดยเฉพาะอย่าง

^{๗๕} ดู “ความซื่อสัตย์กะตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองภูมิลำเนาของตน,” สยามไมตรี (๑ ธันวาคม ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๗ พฤศจิกายน ๑๑๕): ๙๒๔.

^{๗๖} Comparative Vocaburary of the Barmá, Maláyu, and Tháí Languages, (Serampore: The Mission Press, 1810), p. 12.

^{๗๗} Jean Baptiste Pallegoix, Dictionarium linguae Thai, sive siamensis interpretatione latina, gallica et anglica illustratum, (Paris: Imperatoris impressum, 1854), p. 535.

^{๗๘} *Ibid*, p. 883.

ยิ่งในความเข้าใจอย่างสำนึกในความเป็นชาติยุคใหม่แบบชาวตะวันตก เนื่องจากโดยทั่วๆ ไปแล้ว คำอธิบายดังกล่าวนี้เป็นคำอธิบายในเวลาที่ยังมีสภาพเป็นราชอาณาจักรแบบรัฐบรรณาการ ซึ่งประกอบกันขึ้นเป็นราชอาณาจักรสยามและเมืองประเทศราช ซึ่งยังไม่มีชัดเจนมากนักว่า สำนึกของผู้คนที่มีอยู่อย่างหลากหลายเชื้อสายในอาณาบริเวณเมืองหลวงและในบริเวณหัวเมือง ตลอดจนในเมืองประเทศราชว่านั่นจะมีสำนึกในความเป็นชาติเช่นใด

ในการศึกษาของนักวิชาการประวัติศาสตร์ชาวต่างชาติคือ Eiji Murashima อธิบายสำนึกในความเป็นชาติสยามจากการใช้คำว่า “ชาติ” ว่ามี ๓ ความหมาย ความหมายแรกเป็นเรื่องเกี่ยวกับสถานะของการเกิดเป็นชาติมนุษย์หรือเกิดเป็นชาติสัตว์เช่นที่เป็นความหมายตามศัพท์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต ผู้ที่เกิดเป็นชาติมนุษย์มีกำเนิดในกลุ่มผู้คนที่มีความเชื่อวัฒนธรรมร่วมกัน ความหมายที่สองได้แก่ผู้ใช้ภาษาเดียวกันคือภาษาไทย ทั้งสองความหมายแรกแสดงถึงความรับรู้ในคำว่าชาติตามแบบชาวตะวันออกร ส่วนความหมายที่สามได้แก่ชาติในฐานะที่เป็นชุมชนทางการเมือง เช่นเดียวกับความหมายของชาวตะวันตก ซึ่งเป็นคำที่ใช้กันมากโดยชาวสยามที่ได้รับการศึกษาอย่างชาวตะวันตก ตลอดจนใช้กันมากในปลายคริสต์วรรษที่ ๑๙^{๗๙}

ก่อนคำอธิบายของนักวิชาการท่านนี้มีคำอธิบายของนักวิชาการต่างชาติอีกท่านหนึ่งคือ Walter F. Vella ซึ่งอธิบายการสร้างสำนึกความเป็นชาติที่เป็นรัฐแบบ Nation State และอธิบายบทบาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำในการสร้างสำนึกความเป็นชาติด้วยอุดมการณ์ชาตินิยม (Nationalism) ซึ่งนอกจากจะถือว่าเป็นการ “นำเข้า” (Import) จากตะวันตกแล้วยังมีนักวิชาการประวัติศาสตร์ต่างชาติอีกท่านหนึ่งคือ David K. Wyatt เป็นผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นตัวอย่างของชนชั้นนำที่มีบทบาทอย่างยิ่งในการสร้างสำนึกในความเป็นชาติแบบชาวตะวันตก

การอธิบายการสร้างสำนึกความเป็นชาติของสยามมักจะกำหนดเส้นขอบเขตความเป็นชาติแบบยุคใหม่ว่าเกิดขึ้นเพราะ “การต่อสู้ของสยามต่อจักรวรรดินิยมยุโรปในศตวรรษที่ ๑๙ เป็นจุดเริ่มต้นของชาติสมัยใหม่”^{๘๐} การสร้างสำนึกในความเป็นชาติเป็นไปด้วยบทบาทของชนชั้นนำว่าเป็นผู้นำเข้า (Import) กระบวนการเปลี่ยนแปลงสยามให้เป็นไปในแบบอย่างของชาวตะวันตก (Westernisation)^{๘๑} ดังนั้นแนวความคิดทฤษฎีทางวิชาการประวัติศาสตร์จึงเน้นบทบาทพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำในการสร้างสำนึกในความเป็นชาติในรัชสมัยของพระองค์ซึ่งยอมรับความหลากหลายของเชื้อสายชาวสยามที่มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

^{๗๙} ดู “The National Political Community and Buddhist Monarchy” ใน Eiji Murashima, “The Origin of Modern Official State Ideology in Thailand,” *Journal of Southeast Asian Studies* 19, 1 (March 1988): pp. 81 – 82.

^{๘๐} ดูเรื่อง “สยามในฐานะประดิษฐกรรมทางวัฒนธรรม,” ใน ธงชัย วินิจจะกุล (เขียน) พวงทอง ภวัครพันธุ์ ไอลา อรุณวงศ์ พงษ์เลิศ พงษ์วานานต์ (แปล), *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิภพของชาติ*, (กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ ร่วมกับสำนักพิมพ์อ่าน, ๒๕๕๖), หน้า ๑๗.

^{๘๑} Eiji Murashima, “The Origin of Modern Official State Ideology in Thailand”. pp. 81 – 82.

ร่วมกันและเพิ่มหลักการนับถือพุทธศาสนาเป็นหลักใหญ่เข้ามาเป็นอีกองค์ประกอบในความเป็นชาติ^{๘๒}

การอธิบายจากนักวิชาการประวัติศาสตร์ดังกล่าวเมื่อเปรียบเทียบกับร่องรอยทัศนคติของชาวสยามเช่นที่ปรากฏจากคอเรสปонденส่งมาลงพิมพ์ในหนังสือจดหมายเหตุสยามสมัยในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ (ค.ศ. ๑๘๘๕) ซึ่งแสดงทัศนคติต่อปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอังกฤษและฝรั่งเศส ได้กล่าวถึงความผูกพันของผู้คนในสยามเพราะการเกิดร่วมแผ่นดิน และเพราะเป็นข้าพระเจ้าแผ่นดินสยามตั้งแต่บรรพบุรุษร่วมกัน คอเรสปонденดังกล่าวนี้ใช้คำศัพท์และคำอธิบายลักษณะของผู้คนที่เป็น “ชาวสยาม” ว่าประกอบด้วยผู้คนหลายเชื้อสายซึ่งเกิดร่วมอาณาบริเวณประเทศเดียวกัน และมีความจงรักภักดีต่อเจ้าแผ่นดินเดียวกันอย่างเปรียบเทียบกับหลักการที่ปฏิบัติในประเทศตะวันตก ดังข้อเขียนที่ระบุว่า

“ข้าพเจ้ามี[ความ]อุ้นใจ หวังใจคลายวิตกกังวล ความกลัวอันตรายไทยภายนอก เพราะสยามประเทศอยู่ในระหว่างเขตแดนสองพระนครซึ่งมีอำนาจอันใหญ่ยิ่ง ข้าพเจ้าไว้ใจว่าความไมตรีที่เคยประนีประนอมกันมานานแล้ว คงจะยั่งยืนนานดังที่แล้มา ... ท่านอย่าฟังนิกเลยที่ชาวสยามจะก่อเหตุขึ้นก่อนต่อประเทศซึ่งเป็นมิตรไมตรีกันนั้น ... เพราะรู้ตัวเจียมตนว่ามีอำนาจอันน้อย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินก็มีความเมตตากรุณาทั่วกัน มิได้เลือกที่รักมักที่ชัง ไม่ว่าจะลาวเขมรมอญเจ๊กญวนแขกแลชาติอื่นๆ ฝ่ายคนที่เกิดบุตรหลานหลนในประเทศสยาม พระองค์ก็ทรงรักใคร่เอ็นดูนับถือว่าเป็นชาวสยาม เหมือนประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศสแลประเทศอื่นๆ รับแลนับถือคนซึ่งเกิดในประเทศเขตแดนของเขา ฝ่ายเราที่เกิดมาในประเทศสยาม จะต้องรักแลนับถือพระเจ้าแผ่นดินสยามของเรา ให้สมกับที่พระองค์ได้ทรงรักเราแลป้องกันรักษาปู้ยาตายายของเรามา เราจะขอปะติญาณสาบาลตัวไว้ว่า ไม่ขอเป็นข้าผู้อื่นนอกจากเจ้าของเรา”^{๘๓}

เมื่อเปรียบเทียบกับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จากงานนิพนธ์สองเรื่องดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ก็ใช้หลักการเดียวกันนี้มาใช้อธิบายให้เห็นความสำคัญของการเป็นชาติและความรักชาติในงานนิพนธ์ของตน ทั้งยังมีร่องรอยหลักฐานสำคัญประการหนึ่งคือ ปรากฏการวิพากษ์วิจารณ์เสียดสี ก.ศ.ร. กุหลาบ และงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นภาษาฝรั่งเศสตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามปริทรรศน์ซึ่งนำมาแปลตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ (ค.ศ. ๑๘๙๙) ซึ่งอาจสะท้อนความเป็นนักชาตินิยมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตลอดจนสะท้อนสำนึกในความเป็นชาติลักษณะหนึ่งของชาวสยาม ที่เกิดขึ้นก่อนการสร้างสำนึกในความเป็นชาติโดยขบวนการชาตินิยมในสมัยรัชกาลที่ ๖ ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ว่า

^{๘๒} Ibid, pp. 80 – 81.

^{๘๓} “แสดงความซื่อต่อพระเจ้าแผ่นดิน,” จดหมายเหตุสยามสมัย (วันพุธ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗): ๖๘.

“... ท่านผู้นี้ดูตลกหะคันหาเรื่องที่จะเป็นการอวดอ้างในการที่ชมเชยแลการเจริญของกรุงสยามแลชาติสยาม แลยกย่องพระเจ้าแผ่นดินสยาม แต่ที่นายกุหลาบประพจน์เช่นนั้นก็เพราะมีความรักชาติสยาม จึงได้หมั่นยกย่องบ่อยๆ” ^{๕๔}

แนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่สะท้อนสำนึกในความเป็น “ชาติ” ของกลุ่มชนหลากหลายเชื้อสาย หลากหลายศาสนา ซึ่งเรียกกันว่าชาว “ชาติสยาม” เพราะถือกำเนิดร่วมดินแดนเดียวกันและความยอมรับนับถือผู้ปกครองเดียวกันจึงเป็นสำนึกเช่นที่ปรากฏจากคนหลากหลายเชื้อสาย หลากหลายศาสนาซึ่งในบางกรณียังมีผู้เขียนคอเรสปอนเดนที่แสดงตัวว่าเป็นคนในบังคับต่างชาติ แต่ถือตัวว่าเป็นชาวสยามเขียนคอเรสปอนเดนส่งมาตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงสะท้อนแนวความคิดและสำนึกในความเป็นชาติของชาวสยามที่มีอยู่แต่เดิมในสยามนำมาปรับใช้กับสถานการณ์ที่มีสภาวะกึ่งสงครามและความโกลาหล ทั้งในสยามเวลานั้นยังมีแรงงานจีนซึ่งอพยพเข้ามาใหม่อีกไม่ขาดสาย จึงจำเป็นต้องมีข้อเสนอให้ราษฎรพลเมืองทั้งหลายเหล่านี้มีความภักดีต่อพระมหากษัตริย์ที่แม่พระบารมีคุ้มครองรักษาให้อยู่เย็นเป็นสุข และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้เหตุผลว่าความไว้วางใจจากศัตรูนั้นที่สุดก็ไม่อาจพ้นจากความระแวงไปได้ ก.ศ.ร. กุหลาบ กระตุกให้ผู้คิดเปลี่ยนรุ่มธงพึงตระหนักว่าฝรั่งเศสจะไว้วางใจซุบเสียดนจริงหรือไม่ นับว่างานนิพนธ์ทั้ง ๒ เรื่องนี้ตอบสนองต่อสถานการณ์ความขัดแย้งทางการเมืองและปัญหาราษฎรสยามไปเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสและชาติยุโรปอื่นๆ ในเวลานั้น นอกจากนี้ยังเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียบเรียงเอกสารประวัติศาสตร์เป็นงานนิพนธ์ที่มีสาระในสำนึกความเป็นชาติ ได้แก่งานนิพนธ์เรื่อง อนามสยามยุค ดังจะได้กล่าวต่อไป

๔.๔ งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนธรรมเนียมความเจริญ (Civilisation)

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ไม่ว่าจะเป็งานนิพนธ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ปัญหาคนในบังคับ ปัญหาความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรม ก.ศ.ร. กุหลาบมักจะกล่าวถึงรากเหง้าปัญหาว่าเกิดจากการใช้ธรรมเนียมเก่าซึ่งไม่สอดคล้องกับความเจริญของบ้านเมือง หรือก่อให้เกิดปัญหาที่บ้านเมืองไม่อาจมีความเป็นธรรมหรือมีความเจริญขึ้นได้

ทั้งนี้การแสดงทัศนะในเรื่องธรรมเนียมความเจริญแบบตะวันตกนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ มักใช้คำศัพท์ “สิวิลย – ชิวิลย” ^{๕๕} สื่อถึงความหมายธรรมเนียมความเจริญอยู่เสมอ โดยกล่าวว่า

“สิวิลยๆ นี้เป็นภาษาชาวยุโรป ถ้าจะแปลเป็นภาษาไทยแท้ แปลไม่ได้ ไม่รู้เพราะเหตุฉะนั้นจึงต้องหันแปลเป็นภาษามคธ บาลี ว่า ชิวิลย แปลว่า ‘มีขนบธรรมเนียมอันเรียบร้อยสุภาพพร้อมเพรียง’” ^{๕๖}

^{๕๔} “ผู้เล่านิทานถึงกรุงสยาม,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘): ๕

^{๕๕} การสะกดคำว่า สิวิลย ตลอดจนศัพท์อื่นๆ ในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีลักษณะการใช้ตัวอักษรในการสะกดต่างๆ กันไป ดังนั้นในวิทยานิพนธ์นี้จะยึดตามที่ปรากฏในงานนิพนธ์นั้นๆ

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องธรรมเนียมความเจริญโดยตรง คือ งานนิพนธ์เรื่อง “บَابัตรประทุษฐูโทษ” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๘) ซึ่งเสนอว่าธรรมเนียมของสยามเรื่องการมีภรรยามาก เรื่องการพนันบ่อนเบี้ย หวย ถั่วโป กับเรื่องยาฝิ่น เป็นธรรมเนียมที่ไม่สอดคล้องกับธรรมเนียมความเจริญในประเทศยุโรป ดังระบุว่า

“เขา (ชาวยุโรป) ตกลงเห็นเสียว่า การมีภรรยาทำให้โทษหลายสถาน ก็ใช้ทรัพย์จับจ่ายมากหลายคน (เมียมาก) กับทั้งอุดหนุนพวกพ้องญาติของภรรยาต่างๆ ด้วย นี่ก็เปลืองเปล่าไม่เข้าเรื่องเปลืองทรัพย์เสียเวลามาก...

เหมือนยาฝิ่นปนของมีอำนาจอาจให้ปนมหาครุโทษ กระทำให้พลเมืองประพฤตีสู้ยาฝิ่นติดแล้วก็อาจจะเสียรูปร่างกายแลชีวิต... ขาดประโยชน์แผ่นดิน... กับข้างจะปน บ่อเกิดโจรผู้ร้าย... เพราะเหตุนี้ใช้เขาจึงห้ามปราม ไม่ให้มีภริยาฝิ่นในบ้านเมืองของเขาที่เป็นชีวิต...

เหมือนหนึ่งการพนันเล่นเบี้ยมีถั่ว, โป, หวย เป็นต้น (เช่นกรุงสยามนี้) ที่ประเทศยุโรปเขาไม่มีเลย”^{๘๗}

ก.ศ.ร. กุหลาบ มักวิพากษ์วิจารณ์และกล่าวถึงผลร้ายของการพนัน บ่อนเบี้ย หวย ถั่วโป และโรงรับจำนำเสมอๆ เช่นปรากฏในงานนิพนธ์วิจารณ์ “ข่าวเบ็ดเตล็ด [การที่มีบ่อนสำหรับเล่นการพนัน ถั่วโปนั้น มีคุณแลโทษประการใดมหาชนทั้งหลายก็ย่อมทราบอยู่หมดแล้ว]” เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) ว่า

“การที่มีบ่อนสำหรับเล่นการพนันถั่วโปนั้น มีคุณแลโทษประการใด มหาชนทั้งหลายก็ย่อมทราบอยู่หมดแล้ว ถึงผู้ที่เข้าไปเล่นเองรู้สึกว่าเป็นการไม่ดี แต่อดใจไม่ได้เพราะยังมีที่เล่นอยู่ได้ เพราะฉะนั้นควรราชาธิปไตยจะเลิกบ่อนเสียให้หมด ด้วยการเล่นเบี้ยนี้มีใช้จะทำให้คนฉิบหายยากจนไปแต่อย่างเดียวเมื่อไร แต่อาจสามารถที่จะชักชวนให้ภยมาถึงตัวด้วย”^{๘๘}

ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าการพนันนอกจากจะเป็นต้นเหตุการมีโจรผู้ร้ายแล้วยังชักนำให้เกิดการชั่วไม่ทำให้สยามเจริญขึ้น ดังระบุในงานนิพนธ์ “อารัมภะวณณะนา (สี่เดอคำนำ) การเลิกบ่อนเบี้ย” เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ว่า

^{๘๖} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) บَابัตรประทุษฐูโทษ,” สยามไมตรี (๑๕ มีนาคม ๑๑๖ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๑ มีนาคม ๑๑๖): ๒๐๖ – ๒๐๘.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

^{๘๘} “ข่าวเบ็ดเตล็ด [การที่มีบ่อนสำหรับเล่นการพนันถั่วโปนั้น มีคุณแลโทษประการใดมหาชนทั้งหลายก็ย่อมทราบอยู่หมดแล้ว],” สยามไมตรี (๑๑ สิงหาคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๙ สิงหาคม ๑๑๕): ๕๗๕.

“การที่จะเปลี่ยนแปลงให้กรุงสยามเจริญขึ้นนั้น จำเป็นจะต้องคิดเลิกบ่อนเบี้ยเสียก่อน เพราะประเทศอื่นๆ ก็เหน็ดด้วยกันหมดแล้ว ว่าสมควรจะต้องมีกฎหมายสำหรับปราบการชั่วเช่นนี้ จึงเป็นการควรที่กรุงสยามจะต้องประพฤติกให้เทียมทันกับนาๆ ประเทศบ้าง แต่ที่จะให้เลิกบ่อนเบี้ยนี้ มิใช่ต้องเลิกทีเดียวเมื่อไร แต่ควรจะต้องทำทีละเล็กละน้อยจนกว่าจะหมดสิ้นไป”^{๘๙}

ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่า การพนันไม่ชักนำให้ราษฎรคิดทำมาหากิน เรือกสวนไร่นาจึงว่างอยู่ไม่มีคนทำ หากเลิกการพนันบ่อนเบี้ยยอมเป็นการบังคับให้ชาวสยามซึ่งหากินในบ่อนเบี้ยจำเป็นต้องคิดหากินทางอื่น นาที่ไม่มีผู้ใดทำก็คงจะมีคนทำมากขึ้นยังผลให้เกิดสินค้าบริบูรณ์ขึ้น แล้วพระราชทรัพย์ก็จะเพิ่มจากรายได้ในภาษีสินค้าตามมา ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงประโยชน์ของการค้าขายในการวิจารณ์ข่าว “ข่าวเล่าลือว่าโรคกระสายจะหายขาด” เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๘) ว่า

“ก็เนื่องในทีชนบธรรมนิยมเรียบริ้อย (จีวลิย) ก็แลได้ว่าบ้านเมืองของเราชาวสยามก็บริบูรณ์ไปด้วยสรรพสินค้าเป็นพระราชบรรณาการอยู่แล้ว นาๆ ประเทศคงจะหาเงินเข้ามาแลกเปลี่ยนสรรพสินค้าที่เกิดในพื้นที่บ้านเมืองของเรา ก็จะได้รับผลประโยชน์มาก เปนต้นว่าภาษีแลอากรขาเข้าขาออก หรือสรรพประโยชน์ในการค้าขายได้มากกว่าบ่อนเบี้ยหลายร้อยเท่าพันทวี”^{๙๐}

ด้วยเหตุที่รายได้จากการพนันนั้นเกี่ยวข้องกับพระราชทรัพย์ ก.ศ.ร. กุหลาบจึงเสนอแนวทางให้ค่อยๆ เลิกบ่อนเล็กๆ ก่อนแล้วจึงเลิกบ่อนใหญ่ในที่สุด แต่ยังคงให้มีหวยไว้ช่วยมิให้อยากเล่นการพนันอื่นๆ อีก^{๙๑} แต่การที่เกี่ยวกับพระราชทรัพย์นั้นจึงอนุญาตให้มีบ่อนเล่นการพนันทั่วไปนั้นเป็นดั่งวิถีชีวิตที่ชาวสยามจำนวนหนึ่งยึดเป็นวิธีทำมาหาเลี้ยงชีพ จึงปรากฏว่ามีคอเรศปอนเดนวิพากษ์วิจารณ์คุณและโทษของการพนันจำนวนมาก เช่น คอเรศปอนเดนของ “นายชาติไทยแท้” ส่งมาลงพิมพ์เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) กล่าวถึงผลร้ายของการพนันว่าเป็นดังโรคร้ายที่เกิดต่อกรุงสยามและเสนอให้เลิกการพนันเสีย ดังระบุว่า

“การเล่นเบี้ยนี้ทำให้ไพร่บ้านพลเมืองยากจน เปนการเหน็ดได้ง่ายว่า ... ก็ถ้าคนแพงแพ้เจ้ามือแล้ว จะเอาความมั่งมีมาแต่ไหน ...

^{๘๙} “อารัมภะวณณะนา (สีเตอคำนำ) การเลิกบ่อนเบี้ย,” สยามไมตรี (๑๑ กันยายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๘ กันยายน ๑๑๕): ๗๘๐ – ๗๘๑.

^{๙๐} “ข่าวเล่าลือว่าโรคกระสายจะหายขาด,” สยามไมตรี (๘ มีนาคม ๑๑๖ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ มีนาคม ๑๑๖): ๑๙๐ – ๑๙๑.

^{๙๑} “อารัมภะวณณะนา (สีเตอคำนำ) การเลิกบ่อนเบี้ย,” สยามไมตรี (๑๑ กันยายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ วันอาทิตย์ที่ ๘ กันยายน ๑๑๕): ๗๘๐ – ๗๘๑.

ถ้าราษฎรชาวเมืองประพุดิเป็นพาลสันดานชั่ว ไม่มีความอายความอดสู ไม่รู้จักบุญ แลกรรมว่าเป็นอย่างไร มีจิตมุ่งหมายอย่างเดียว แต่ที่จะหาเงินมาเล่นเบี้ยเท่านั้น ถ้า เหนทางที่จะได้เงินแล้ว ถึงจะต้องฆ่าฟันกันตายก็เอา เพราะฉะนั้นจึงเป็นที่อันตรายแก่ผู้ที่ ประพุดิแต่สิ่งทีชอบธรรมนั้น...

ความเจริญของบ้านเมืองไม่ได้บังเกิดจากบุคคลผู้เดียวหรือจำพวกเดียว ย่อมจะ บังเกิดจากความสามัคคีพร้อมเพรียงกันในหมู่ชาติของตนนั้นทุกๆ ชั้นไป ทั้งชั้นสูงแลชั้นต่ำ ย่อมจะเอาไครยซึ่งกัน ถ้าราษฎรไม่มีเมืองก็จะดำรงคงอยู่ไม่ได้ ฝ่ายราษฎรถ้าไม่มีผู้เป็นใหญ่ เป็นประธานปกครองแล้ว ก็จะต้องเกิดจลาจลกันขึ้นในหมู่ชาติของตนเอง...

ประเทศใดๆ ก็ดี ถ้าความเจริญไม่มีแล้ว อำนาจของประเทศนั้นย่อมจะเสื่อมทราม ไปเป็นธรรมดาในความ ๘ ข้อนี้ ก็เห็นได้ว่าบ่อนเบี้ยถั่วโปนั้น เป็นสิ่งที่ชั่วร้ายต่อบ้านเมือง แท้จริง แลควรที่จะเลิกเว้นเสีย”^{๑๒}

จดหมายคอเรศปอนเดนของ “นายชาติไทยแท้” ก่อให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์อย่างครึกโครม ดังปรากฏเป็นคอเรศปอนเดนกล่าวแก้กันอย่างต่อเนื่องหลายฉบับ คอเรศปอนเดนฉบับหนึ่งจาก ผู้อ่านชื่อ “อำแดงเสียม ภรรยานายสาม เปนเป่าพระสยาม บ้านคลองบางกอก กับนักเลงบริษัทหลาย คน” ส่งมาลงพิมพ์เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) วิจารณ์คอเรศปอนเดน “นายชาติ ไทยแท้” มีข้อความว่า

“ถ้าเลิกบ่อนเบี้ยถั่วโปตามคำของพ่อชาติไทยแท้ที่ชี้แจงมาแล้ว จะให้คนอย่าง พวกดิฉันกระทำการงานสิ่งใดเลี้ยงชีวิตต่อไปแล้ว ...จะหันหน้าไปบ่นฝ่ายทำทุกในทอ กว่าจะ แล้วได้แต่ละผืนกันวัน แล้วก็ต้องขายราคาแพงกว่าที่สั่งเข้ามาขายจากนอก ทำการได้ไม่ ทนกิน ถ้าหน้าหมดตาใสเกิดตามปีมะโรงแล้ว พ่อแม่ขัดสนลงจะซื้อขายก็ไม่ได้ ท่านผู้มี บรรดาคักคิดชอบใจ จะเอาไปเปนละครพ็อนรำขบร้องเล่า ท่านก็ใช้อบายถ่ายเท ให้พ่อแม่ทำ หนังสือนิสัญญารับเงินไปมากๆ เอาลูกเข้าใช้แทนตัว ครั้นเติบโตขึ้นท่านก็เอาไปเปนภรรยา น้อย ไม่สมักจะออกหรือก็ยาก... ครั้นจะหันหน้าไปทำไร่ไถนาหรือ ก็จับจองที่ได้โดยยาก เปนเวลาที่จำวนายท่านผู้มีบรรดาคักคิด ท่านจับจองซื้อไว้เสียของค์ละมากๆ ซ้ำยังมีบริษัทขุด คลองขายที่นา คิดเอาค่าคลองแลค่าจองอีกเล่า...”^{๑๓}

จากเหตุผลที่โต้ตอบกันในคอเรศปอนเดนของ “นายชาติไทยแท้” และ “อำแดงเสียมฯ” ดังกล่าวข้างต้นชี้ให้เห็นปัญหาที่เกิดจากการบริหารราชการกับสะท้อนความรู้สึกว่าไม่ได้รับความเท่า เทียมซึ่งแสดงสำนักทางการเมืองของราษฎร ซึ่งเรื่องสำนักทางการเมืองนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้แสดง

^{๑๒} “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรศปอนเดน) โรคร้ายที่เกิดขึ้นต่อกรุงสยาม,” สยามไมตรี (๒๗ สิงหาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ วันอาทิตย์ที่ ๒๕ สิงหาคม ๑๑๔): ๗๓๖ - ๘๓๘.

^{๑๓} “อัญมณีลิขิตก์ (คอเรศปอนเดน) ตอบนายชาติไทยแท้ กล่าวจะอดตาย ข้อปัญหา,” สยามไมตรี (๑๐ กันยายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓ กันยายน ๑๑๔): ๗๖๕ - ๗๖๗.

ทัศนคติทางการเมืองต่อปัญหาที่เกิดจากโครงสร้างของสังคมและวิธีบริหารการปกครองเป็นงานนิพนธ์อีกจำนวนหนึ่ง ดังจะกล่าวต่อไป

๔.๕ งานนิพนธ์ที่คณะวิจารณ์ทางการเมือง

ก.ศ.ร. กุหลาบ เขียนงานนิพนธ์ที่แสดงทัศนคติทางการเมืองพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ทั้งที่เป็นข้อเขียนขึ้นโดยเฉพาะหรือเป็นข้อเขียนแทรกไว้ในเรื่องต่างๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานนิพนธ์ที่แสดงทัศนคติทางการเมืองที่อธิบายถึงรากฐานที่มาของแนวความคิดทางการเมืองของชาวตะวันตกอย่างเปรียบเทียบและปรับใช้กับโครงสร้างทางการเมืองของชาวตะวันออกและสยาม การเสนอแนวทางทางการเมืองให้ยอมรับการมีส่วนร่วมจากผู้มีอำนาจทางการเมืองที่มีอยู่ในสังคมสยามขณะนั้นทุกฝ่าย ฯลฯ ทั้งนี้งานนิพนธ์ที่คณะวิจารณ์ทางการเมืองอาจแบ่งได้ ๒ ประเภทใหญ่ ประเภทแรกได้แก่ ทัศนคติวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมือง ประเภทที่สองได้แก่ ทัศนคติวิจารณ์การปกครอง ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๔.๕.๑ ทัศนคติวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมือง

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่เป็นทัศนคติวิจารณ์ว่าด้วยเรื่องโครงสร้างระบอบการเมืองในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ มีงานนิพนธ์ที่สำคัญ ๓ เรื่อง ได้แก่ ๑ เรื่อง “อารัมภะวัณณะนา (คำนำ) ตริเอกาอิศรานูภาพ” ๒ งานนิพนธ์เรื่อง “อารัมภะวัณณะนา (คำนำ) [อาการของผู้ปกครองใหญ่น้อย - ความสวี่ลียจะมีขึ้นง่ายเมื่อใด]” และ ๓ งานนิพนธ์เรื่อง “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน [กรีทาสโมสรและความบริบูรณ์พร้อมแห่งองค์สาม]” งานนิพนธ์ทั้งสามเรื่องมีรายละเอียดดังนี้

๑) งานนิพนธ์เรื่อง “อารัมภะวัณณะนา (คำนำ) ตริเอกาอิศรานูภาพ” พิมพ์เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕ / ค.ศ. ๑๘๙๖) เป็นการอธิบายความหมายของคำว่า “คอเวอนแมนต์” (Government) เทียบกับคำว่า “ราชาธิปไตย” ว่ามีหมายความว่า “อธิปไตยที่ตั้งแห่งราชการ” การที่ประเทศใดมี “คอเวอนแมนต์” ประเทศนั้นย่อมเป็น “ศิวิไล” (Civilised) แต่ประเทศที่มี “คอเวอนแมนต์” แล้วบ้านเมืองเป็น “ศิวิไล” แท้ นั้นมีเฉพาะในยุโรปและอเมริกาเท่านั้น ด้วยมีเหตุบางประการทำให้ประเทศในเอเชียแม้มี “คอเวอนแมนต์” แต่บ้านเมืองก็มีได้เป็น “ศิวิไล” แท้ เพราะมิได้มีความ “เป็นระเบียบเรียบร้อย” ที่เกิดจาก “ความพร้อมเพรียงกัน” ในโครงสร้างอำนาจทางการเมืองดังคำอธิบายระบุว่า

“อันคำที่พู่กันว่า ‘คอเวอนแมนต์’ เปนภาษาอังกฤษ แต่มาแปลอนุโลม อรรถาธิบายว่า ‘ราชาธิปไตย’ คำนี้เปนมคธภาษา (บาลี) แต่คำที่ว่าราชาธิปไตยนี้ยังเปนสนธิอยู่ ถ้าจะแยกศัพท์ป้อาเทศออก ก็มาแต่คำที่ว่า ‘ราชาธิปไตย’ นี้คือจะพู่กันให้ชัดเจนก็ได้แก่ ‘ราชะอธิปไตย’ นี้ ถ้าจะพู่กันเปนสยามภาษาแท้ๆ ก็พึงสันนิษฐานได้ว่าเปนอธิปไตยที่ตั้งแห่งราชการ ก็ธรรมด้อธิปไตยแห่งราชกิจน้อยใหญ่แล้วก็ยอมเปนที่พึ่งที่กำนักรั้วแห่งเอนกชนนิกกร ชาว

ราชกรหวังใจได้ว่าเป็นผู้ปกครอง แห่งทรัพย์สมบัติแลชีวิตรของพลเมืองทั่วไป ไม่เลือกหน้า ว่าผู้ดีแลไพร่ แต่บรรดาที่ประกอบบรรณาธิการเลี้ยงชีพโดยสัมมาอาชีวะ แลต้องเสียภาษีอากรแก่แผ่นดิน เพราะฉะนั้น อันชนบทรรมนิยมบ้านใดเมืองใดประเทศใด แม้มีคอเวอนแมนต์แล้วบ้านเมืองประเทศนั้นย่อมเป็นศิวิไลซ์ ... มีประเทศยุโรปแลอเมริกาเป็นต้น ... แต่บ้านเมืองประเทศเอชียานั้น แม้จะตั้งคอเวอนแมนต์ขึ้นก็ยังไม่เป็นศิวิไลซ์แท้ได้ เปนแต่เงาศิวิไลซ์เท่านั้น เพราะด้วยมีคอเวอนแมนต์ไม่พร้อมเพรียงกัน ยังขาดอำนาจอยู่อย่างหนึ่งคือ ไม่มีภาคีเมนต์ คือ ‘สภาคารสฐาน’ ที่ประชุมปลุกษาการของหัวหน้าราษฎร เพราะเหตุตั้งนี้จึงว่าไม่พร้อมเพรียง ‘ตรีเอกาอิศรานุภาพ’ นี้ได้แก่คอเวอนแมนต์ คือกำลังอำนาจทั้งสามนั้น คือพระมหากษัตริย์ ๑ เสนาบดี ๑ ราษฎร ๑”^{๑๕}

จากคำอธิบายดังกล่าวข้างต้นเหตุที่ทำให้ “ราชาธิปไตย” หรือ “คอเวอนแมนต์” ของประเทศในเอเชียเป็นเพียง “เงาศิวิไลซ์” ไม่ “พร้อมเพรียง” เป็น “ศิวิไลซ์” แท้ได้เพราะขาดกำลังอำนาจในโครงสร้างทางการเมืองอย่างหนึ่ง คือ กำลังอำนาจทางการเมืองที่เรียกว่า “ภาคีเมนต์” (Parliament) หรือ “สภาคารสฐาน” ที่เป็น “ที่ประชุมปลุกษาการของหัวหน้าราษฎร”

ในทัศนะวิจารณ์เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เสนอและอธิบายรูปแบบโครงสร้างทางการเมืองหรือรูปแบบระบอบการเมืองของสยามว่าจะต้องประกอบด้วยกำลังอำนาจทางการเมืองที่ “พร้อมเพรียง” จากกำลังอำนาจทั้ง ๓ อันได้แก่ กำลังอำนาจของกษัตริย์ เสนาบดี และราษฎร รวมกันเรียกว่า “ตรีเอกาอิศรานุภาพ”

ข้อเสนอนี้ย่อมเห็นได้ว่าไม่เหมือนกับความเข้าใจในเรื่องโครงสร้างทางการเมืองแบบรัฐสภาหรือระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยในปัจจุบันที่แบ่งโครงสร้างทางการเมืองหรือแบ่งกำลังอำนาจที่ประกอบกันเป็นโครงสร้างทางการเมืองแบบที่มีรัฐสภาเช่นเดียวกัน แต่โครงสร้างอำนาจนั้นประกอบกันจาก ๓ อำนาจ ที่เรียกว่า อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการ

ข้อเสนอของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงมีความเป็นข้อเสนอหรือน่าจะเป็น “ทฤษฎีทางการเมือง” ที่สอดคล้องกับสภาพสังคมสยามในเวลานั้นอย่างยิ่งเพราะสภาพทั่วไปของสังคมสยามขณะนั้นผู้ที่มีส่วนสำคัญในโครงสร้างทางการเมืองมีแต่ กษัตริย์ และเสนาบดี (ที่นับเนื่องมาจากราชตระกูลและมาตยตระกูล) เท่านั้น โดยสถานะของราษฎรขณะนั้นยังปรากฏความคิดเห็นทางสังคมที่ถือเป็นเพียง “ไพร่” ที่เป็น “หญ้าเกิดสำหรับเมือง” เมื่อรกเข้าก็ถากฟันทิ้งเสียหญ้าก็งอกขึ้นมาใหม่อีกเช่นเดิม ซึ่งเมื่อคำนึงถึงงานนิพนธ์อื่นๆ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ หรือทัศนะจากสังคมที่แสดงออกในคอเรสปอนเดนตต่างๆ แล้วจึงจะเข้าใจถึงสำนึกในความยุติธรรมที่กล่าวถึงความเสมอภาคของบุคคลปรากฏในทัศนะของผู้คนอย่างมีปริมาณมีน้ำหนัก สภาพสำนึกในความยุติธรรมของผู้คนในเวลานั้นจึงความสัมพันธ์ต่อข้อเสนอของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อยู่มาก

นอกจากงานนิพนธ์ที่อธิบายโครงสร้างทางการเมืองที่เรียกว่า “ตรีเอกาอิศรานุภาพ” แบบที่มี “สภาคารสฐาน” หรือ “ที่ประชุมปลุกษาการของหัวหน้าราษฎร” ร่วมกับ อำนาจของกษัตริย์และ

^{๑๕} “อารัมภะวณณนา (คำนำ) ตรีเอกาอิศรานุภาพ,” สยามโมตริ (๕ มกราคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๙ ธันวาคม ๑๑๕): ๑ – ๒.

เสนาบดีเรื่องนี้แล้ว ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังได้เขียนงานนิพนธ์เผยแพร่ความรู้และอธิบายความสำคัญของกำลังอำนาจทั้งสามในงานนิพนธ์อีก ๒ เรื่อง คือ “อาร์มกะวณณะนา (คำนำ) [อาการของผู้ปกครองใหญ่ผู้น้อย – ความสลิวิสัยจะมีขึ้นง่ายเมื่อใด]” กับ เรื่อง “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน [กรีฑา สโมสรและความบริบูรณ์พร้อมแห่งองค์สาม]”

๒) งานนิพนธ์เรื่อง “อาร์มกะวณณะนา (คำนำ) [อาการของผู้ปกครองใหญ่ผู้น้อย – ความสลิวิสัยจะมีขึ้นง่ายเมื่อใด]” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนต่อมาเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๗) ในงานนิพนธ์เรื่องนี้มีลักษณะเป็นคำอธิบายขยายความให้เข้าใจถึงความเหมาะสมที่สยามจะใช้โครงสร้างอำนาจทางการเมืองที่ประกอบด้วยอำนาจของพระมหากษัตริย์เสนาบดี และราษฎรพลเมือง ดังคำอธิบายว่า

“เราได้พิเคราะห์ตรองดูอาการลักษณะ ของผู้ปกครองราชการบ้านเมืองใหญ่ผู้น้อย คือมหาประเทศและจุฬประเทศแผ่นดิน ย่อมมีขนบธรรมเนียมอันดีเรียบร้อยสุภาพ แลตั้งคงอยู่ในวิริยธรรมทั่วไป ไม่เลือกหน้าว่าผู้ดีแลไพร่ผู้ใดเลย เพราะเหตุการณ์เช่นนี้จึงได้มีชื่อว่า “สลิวิสัย” สลิวิสัยคำนี้ไม่ใช่จะมีขึ้นได้โดยง่ายเมื่อไร ต้องอาศัยพร้อมเพรียงหมู่ประชุมเอกชนแผ่นดิน อาศัยความบำรุงเปนปรีโยสสาร การงานอันใดที่จะเปนสลิวิสัย (มีขนบธรรมเนียมเรียบร้อย) นั้น ต้องอาศัยแก่อำนาจกำลังทั้งสาม คือ:- อำนาจกำลังพระมหากษัตริย์ ๑ อำนาจกำลังเสวกามาตย์ราชปรีนาย ๑ อำนาจกำลังทวยราษฎรพลเมือง ๑ ทั้งสามอำนาจอันนี้มีประชุมขึ้น ในบ้านใดเมืองใดประเทศใด จึงได้ชื่อว่า คอเวนเมนต์ (ราชาธิปไตย – หรือ – ประชาธิปไตย)

ความสลิวิสัยต้องอาศัยคอเวนเมนต์ คอเวนเมนต์ต้องอาศัยความสลิวิสัย บ้านเมืองจึงมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นได้ กอปรไปด้วยสง่าราศี มีกำลังของบ้านเมืองอีก ๕ ประการ ๑ กำลังทรัพย์สมบัติ ๒ กำลังสติปัญญา ๓ กำลังพาหะนะมีพลทหารช้างม้าโค กระบือเกวียนรถแผ่นดิน ๔ กำลังสรรพพลตราวุธ ยุทธภัณฑ์ ๕ กำลังความสามัคคีกรุณา เมตตาจิตร์แก่ชาติแลเพื่อนมนุษย์ด้วยกันบ้าง... กำลังทั้ง ๕ นี้ เปน “รัฐบาล” หรือ เปน บริวารของกำลังทั้งสาม ๆ นั่นคือ ตรีเอกาอิศรานูภาพ...

...รัฐบาล ก็เป็นบริวารของราชาธิปไตยในประเทศนั้นๆ คือพระมหากษัตริย์ต้องลดหย่อนผ่อนพระราชอำนาจให้แก่เสนาบดีและราษฎรบ้างบางอย่าง เสนาบดีต้องผ่อนผันผ่อนธรรมเนียม ถวายพระมหากษัตริย์บ้างให้ราษฎรบ้าง ราษฎรก็ต้องลดหย่อนผ่อนเพิ่มภาษีอากรรณ์ ทะนุบำรุงพระมหากษัตริย์แลเสนาบดีบ้านเมืองของตนบ้าง แม้เป็นอย่างนี้ จึงเรียกว่าสามัคคีสลิวิสัย ‘พร้อมเพรียงเรียบร้อยด้วยขนบธรรมเนียมอันดี’ อย่างธรรมเนียมปกครองบ้านเมืองที่มีคอเวนเมนต์เปนสลิวิสัยนั้น ย่อมจะเปนเช่นที่เรากล่าวมานี้ โดยสังเขป”^{๕๕}

^{๕๕} “อาร์มกะวณณะนา (คำนำ) [อาการของผู้ปกครองใหญ่ผู้น้อย – ความสลิวิสัยจะมีขึ้นง่ายเมื่อใด],” สยามไมตรี (๒ กุมภาพันธ์ ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๑ มกราคม ๑๑๕): ๑๐๑ – ๑๐๒.

จากเนื้อหาของงานนิพนธ์ดังกล่าวนอกจากจะเป็นการกล่าวอธิบายข้อเสนอเรื่องกำลังอำนาจ ทั้งสามที่เรียกว่า “ตรีเอกาอิศรานุภาพ” แล้ว ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังชี้ให้เห็นถึงวิธีการที่กำลังอำนาจทั้ง สามจะได้ใช้ร่วมกันอย่างลดย่อนผ่อนผันต่อกันเพื่อให้ “รัฐบาล” ใช้กำลังอำนาจทั้งสามให้เกิดความ เจริญแก่บ้านเมืองนั้นได้ คำอธิบายของดั่งข้างต้นชี้ให้ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ตระหนักถึงขนบธรรมเนียม ประเพณีเดิมที่ก่อให้เกิดโครงสร้างอำนาจเช่นที่เป็นอยู่ของสยาม ข้อเสนอของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงมี ลักษณะปรับเปลี่ยนปรับปรุงโครงสร้างอำนาจทางการเมืองที่เป็นองค์ความรู้ของชาวตะวันตกให้ เหมาะสมกับโครงสร้างทางการเมืองของเดิมสยาม กล่าวคือยังคงให้ความสำคัญกับ “ขัตติยะตระกูล” และ “มาตยตระกูล” ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองที่เป็นอยู่ในขณะนั้น และเสนอให้ “ราชฎ์ ตระกูล” เพิ่มเข้ามามีส่วนในโครงสร้างอำนาจ โดยใช้หลักยึดเหนี่ยวหรือมีความมุ่งหมายเพื่อให้เกิด ความเจริญแก่บ้านเมืองเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม คำอธิบายให้เห็นความสำคัญในอำนาจของพระมหากษัตริย์ เสนาบดีหรือ “เสวกามาตย์ราชปรีนายก” และราชฎ์พลเมืองในสภาวะการณ์ทางสังคมขณะนั้นคงเป็นเรื่องที่ไม่อาจ ทำความเข้าใจถึงความสำคัญของอำนาจราชฎ์พลเมืองได้โดยง่าย ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงนิพนธ์อธิบายให้ เห็นความสำคัญและความสัมพันธ์ของ “ขัตติยะตระกูล มาตยตระกูล ราชฎ์ตระกูล” เป็นงานนิพนธ์ อีกเรื่องหนึ่งชื่อ “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน [กรีฑาสโมสรและความบริบูรณ์พร้อมแห่งองค์ สาม]” ซึ่งเป็นงานนิพนธ์ ว่าด้วยทัศนะโครงสร้างระบอบการเมืองที่มีความโดดเด่นเป็นเรื่องสุดท้าย ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

๓) งานนิพนธ์เรื่อง “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน [กรีฑาสโมสรและความบริบูรณ์ พร้อมแห่งองค์สาม]” พิมพ์ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗) นิพนธ์เป็นบทสนทนาถาม ตอบเพื่ออธิบายทัศนะแลเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่าง “โอลด์สยาม” (Old Siam) ที่อธิบายทัศนะ จากพื้นฐานขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมของสยามที่เห็นว่ามีคุณประโยชน์ กับ “ยังสยาม” (Young Siam) ที่อธิบายด้วยทัศนะที่ยึดแนวทางของความเจริญ งานนิพนธ์เรื่อง “โอลด์สยามกับยังสยาม สนทนากัน” ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ^{๑๖} มีลักษณะร่วมแลเปลี่ยนความคิดเห็น จึงมีทั้งลักษณะการ ยอมรับองค์ความรู้เดิมของสยามและองค์ความรู้ของชาวตะวันตกจากทั้งฝ่าย “โอลด์สยาม” และฝ่าย “ยังสยาม” และในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องนี้มีเนื้อหาที่แสดงคุณค่าของ “ขัตติยะตระกูล มาตยตระกูล ราชฎ์ตระกูล” ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับงานนิพนธ์ว่าด้วย “ตรีเอกาอิศรานุภาพ” ที่เป็น ข้อเสนอของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มาก่อน ดังคำอธิบายว่า

“โอลด์สยามจึงพจว่า ... กรีฑาสโมสรนี้ เขาตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์อย่างไร

ยังสยามตอบว่า ตั้งขึ้นเพื่อความสามัคคีคุณแห่งชาติ ด้วยธรรมดาความสามัคคี พร้อมเพรียงกันขึ้นในหมู่นี้ ในหมู่นั้นก็ย่อมเกิดความเจริญขึ้นในที่ประชุม นั้น พระสัมมาสัม พุทธเจ้า ก็ย่อมสรรเสริญความสามัคคีนี้ว่าประเสริฐ ... แต่กรีฑาสโมสรนี้ข้าพเจ้ามีความเชื่อว่า จะถาวรต่อไปนั้น คือบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์สาม ... ดังที่ข้าพเจ้าจะยกอุทาหรณ์ให้ท่านฟัง

^{๑๖} ข้อเขียนหรืองานนิพนธ์ว่าด้วยเรื่อง “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน” มีทั้งที่นิพนธ์โดย ก.ศ.ร. กุหลาบ และโดยผู้อ่านส่งมาให้ตีพิมพ์

คือ รัตนไตรยาคูณ คือ พระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์, ก็คือว่าเป็นสิ่งประเสริฐในศาสนาของเรา ... ท่านควรจะเห็นได้โดยว่ากริธาสมุสรมนี้เรามีพร้อมด้วยชัตติยตระกูล แลมาตยตระกูล ราชฎีตระกูล เป็นกรรมสัมปาทิก ครบองค์สามดังนี้...

โอลด์สยามจึงพู่จว่า เต็มท่านก็เอางค์สามทั้งหลาย กล่าวตามคติโบราณจารย์มานั้น ก็ฟังได้ บัดนี้ท่านเอาราชฎี มาประสมกับชัตติยตระกูล แลมาตยตระกูลดังนี้ ว่าเปนมงคลนั้น ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยเลย เพราะตระกูลราชฎีเป็นตระกูลเลวทราม จะมาประสมกับตระกูลอันอุดมเก่านั้น ก็จะทำให้หมัวหมองไปเสียอีก...

ยังสยามจึงตอบว่า ข้อที่ท่านกล่าวว่าเป็นคนโบราณดี ถ้าท่านไม่คิดจะให้เรากลับมาได้หรือนั้น ความข้อนี้ข้าพเจ้ายอมรับเห็นด้วย แต่ท่านอย่างกลับกลอกต้องถือให้มั่นคงไว้ ... ข้าพเจ้าขอถามท่านว่า แต่โบราณมานุษย์ก็ย่อมเกิดเป็นหย่อมๆ กันอยู่ ยังหาตระกูลเศรษฐีคหะบดีประการใดไม่ ครั้นต่อๆ มาผู้คนมากขึ้นก็ตั้งตัวเป็นชั้นๆ ตามกำลังของตน แล้วก็ยกย่องว่าตน พวกตนเป็นสูง มีตระกูลสูงกว่าบุคคลจำพวกอื่น ก็หมิ่นประมาทว่าตระกูลของผู้อื่นนั้นเป็นดั่งนั้น จนถึงลืมนิยามตระกูลราชฎีว่าเลวทราม หาได้คิดถึงว่าเป็นต้นตระกูลเดิมของตนไม่ ... ถ้าจะติเตียนตระกูลราชฎีแล้ว ก็เหมือนตักคนโบราณเหมือนกัน... ข้าพเจ้าจำเป็นจะต้องอธิบายให้ท่านฟังต่อไปอีกว่า ถ้าเจ้าวนายขุนนางราชฎีทั้ง ๓ หมู่นี้ มีสามัคคีพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน อาจที่จะทำอะไรก็คงได้สำเร็จทุกประการไม่ใช่หรือ...

ข้าพเจ้าจะเปรียบให้ท่านฟัง ...ก็เพราะประเทศอังกฤษมีสามัคคีพร้อมเพรียงในองค์สาม คือสมเด็จพระมหากษัตริย์ ๑ เหาออฟเปียคือที่ประชุมของพวกสืบตระกูล ๑ เหาออฟคอมมันคือที่ประชุมของพวกหัวหน้าราชฎี ๑ รวมเป็นสามประการฉะนี้ ... ถึงแม้ว่ามีทหารน้อย ประเทศใดก็ไม่สามารถยกไปตีประเทศอังกฤษได้ ...

โอลด์สยามจึงว่า ที่ท่านยกคุณองค์สามของอังกฤษขึ้นกล่าวเป็นอทาหรณ์ให้เห็นว่า ความพร้อมเพรียงด้วยองค์สามแล้วย่อมให้ผลนั้น ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสศรัทธาขึ้นบ้าง เพราะเป็นการอาไศรยซึ่งกันแลกัน แต่ประเทศอื่นเขาไม่มีองค์สามเหมือนอังกฤษดอกหรือ...

ยังสยามจึงตอบว่า ในทวีปยุโรปมีแทบทุกประเทศ เว้นแต่ประเทศรัสเซีย หาพร้อมองค์สามไม่ คือไม่มีปาลิเมนต์ แต่ทวีปตะวันออกนี้ มีพร้อมองค์สามอยู่แต่ประเทศญี่ปุ่นประเทศเดียวเท่านั้น^{๑๗}

จากเนื้อหางานนิพนธ์เรื่องนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการที่ชาวสยามที่เปรียบเทียบเรียกว่า “Young Siam” อันแสดงถึงผู้มีทัศนะที่ก้าวหน้าในขณะนั้นกลับอ้างอิงคุณค่าองค์ความรู้เดิมของสยามโดยการยกตัวอย่างองค์ความรู้ในพุทธศาสนามาใช้อธิบายหลักการและวิธีการของคนยุคใหม่ อีกทั้ง “Old Siam” ที่มีความหมายเป็นคนยุคก่อนสมัยใหม่ที่แสดงถึงผู้มีทัศนะคติในเชิงอนุรักษ์นิยมกลับยอมรับคุณค่าในวิธีการของคนยุคใหม่และเข้ากันได้ดี

^{๑๗} “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน [กริธาสมุสรมและความบริบูรณ์พร้อมแห่งองค์สาม],” สยามโมตรี (๑๓ เมษายน ๑๑๗ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ เมษายน ๑๑๗): ๒๗๖.

นอกจากนี้ในวิธีการอธิบายความสำคัญของผู้ที่มีส่วนร่วมในโครงสร้างอำนาจทางการเมืองสามฝ่าย คือ “ขัตติยะตระกูล มาตยตระกูล ราชภัทร์ตระกูล” ซึ่งมีแกนสำคัญคือสำนักในความยุติธรรมที่เริ่มขึ้นแต่ความเสมอภาคโดยกำเนิดอันเป็นสำนักที่แพร่หลายและมีพัฒนาการปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ตั้งแต่ก่อนหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์แล้ว ทั้งข้อเสนอตลอดจนการอธิบายโครงสร้างระบอบการเมืองของสยามของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีทั้งลักษณะประนีประนอมกับอำนาจทางการเมืองของกลุ่มอำนาจเดิมได้แก่ราชสำนักและกลุ่มข้าราชการชั้นนำ ทั้งยังชี้ให้เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีความนิยมในโครงสร้างทางการเมืองหรือระบอบเป็นการปกครองโดยรัฐสภา^{๑๔๘} ทั้งนี้การแสดงทัศนะทางการเมืองในลักษณะตระหนักถึงความสำคัญกับการประนีประนอมกับกลุ่มการเมืองเดิมยังคงมีพัฒนาการและมีปรากฏในงานนิพนธ์ที่ตีพิมพ์ในนิตยสาร สยามประเพณี อีกด้วย ดังจะกล่าวต่อไปในบทที่ ๕

๔.๕.๒ ทัศนะวิจารณ์การบริหารราชการ

งานนิพนธ์ที่ทัศนะวิจารณ์ทางการเมืองประเภทที่สองคือทัศนะวิจารณ์ว่าด้วยการบริหารราชการ ก.ศ.ร. กุหลาบ มักนิพนธ์แทรกไว้ในที่ต่าง ๆ ตามสถานการณ์ข่าวสารและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองขณะนั้น นอกจากนี้ยังได้นิพนธ์ไว้เป็นบทความเฉพาะเรื่อง ได้แก่ “เมื่อไรหนอ” “ทำอย่างไรจะได้เห็น” “เขาพูดกันว่า” ตลอดจน “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน” เป็นต้น ซึ่งในบทนี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์โดยนำงานนิพนธ์เฉพาะ ๒ เรื่อง คือ ๑ เรื่อง “เมื่อไรหนอ” และ ๒ เรื่อง “ทำอย่างไรจะได้เห็น” เป็นหัวข้อวิเคราะห์ที่ทัศนะทางการเมืองที่เป็นที่สนใจวิจารณ์การบริหารราชการ และจะเสริมด้วยงานนิพนธ์อื่นๆ ที่แทรกไว้ในที่ต่างๆ และเกี่ยวข้องกับทัศนะทางการเมืองในเรื่องเช่นว่านั้น ดังต่อไปนี้

๑) งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ”

งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” เป็นชุดงานนิพนธ์ขนาดสั้น เริ่มพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ สยามออบเซอร์เวอร์ เป็นระยะๆ ตั้งแต่ฉบับวันพุธที่ ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ไปจนกระทั่งหลังจาก ก.ศ.ร. กุหลาบ ลาออกจากกรเป็นเอดิเตอร์หนังสือพิมพ์ สยามออบเซอร์เวอร์ แล้วงานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” จึงปรากฏในหนังสือพิมพ์ บางกอกไทมส์ อีกจำนวนหนึ่ง^{๑๔๙}

งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” มีลักษณะเป็นคำรำพึงรำพันสั้นๆ ขึ้นเป็นข้อปัญหาที่ขึ้นต้นเป็นคำถามใช้คำขึ้นต้นว่า “เมื่อไรหนอ” ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ระบุวัตถุประสงค์ของงานนิพนธ์ชุดนี้ว่า

^{๑๔๘} หากแต่ข้อมูลยังไม่เพียงพอที่จะระบุได้ว่าการปกครองโดยรัฐสภาดังทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จะมีรูปแบบรัฐเป็นเช่นใด

^{๑๔๙} ดู “(คอเรสปอนเดนต์) เมื่อไรหนอ” ที่พิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๘๙๙)

“ในที่นี้เราจะขอแสดงความหวังใจของเราแลของมหาชน เพื่อจะได้เป็นทางดำริห์ของท่านทั้งหลายต่อไป ความหวังใจนั้นก็คือ ๑ เมื่อไรหนอ...”^{๑๐๐}

ความรำพึงใน “เมื่อไรหนอ” ส่วนใหญ่เป็นข้อปัญหาเกี่ยวกับการจัดการหรือการบริหารราชการที่น่าสนใจหรือเรื่องที่สาธารณะกำลังวิพากษ์วิจารณ์ในขณะนั้น มีทั้งข้อปัญหาเรื่องอาชญากรรมกับกระบวนการยุติธรรม ข้อปัญหาเรื่องการจัดบริการสาธารณะ ถนน ไฟฟ้า น้ำดื่ม การค้าขาย ข้อปัญหาเรื่องการศึกษา การต่างประเทศ การทหาร ตลอดจนแสดงออกถึงสภาพปัญหาการจัดและบริหารราชการด้วยแนวความคิดทางการเมืองอีกด้วย

งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” เป็นงานนิพนธ์ที่แสดงให้เห็นความเคลื่อนไหวในสังคม ด้วยหลังจากตีพิมพ์งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ไประยะหนึ่งแล้วก็มักจะมีผู้อ่านส่งจดหมายแสดงความคิดเห็นทั้งสนับสนุนและคัดค้าน ตลอดจนร่วมแต่งข้อปัญหา “เมื่อไรหนอ” มาให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ คัดเป็นข้อปัญหาร่วมลงพิมพ์ หรือบางครั้งก็ส่งเป็นบทความ “เมื่อไรหนอ” มาให้ลงพิมพ์โดยตรง ดังตัวอย่างที่คณะวิจารณ์การบริหารราชการที่ปรากฏในงานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ต่อไปนี้

งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ที่มีเนื้อหาเป็นข้อปัญหาเรื่องอาชญากรรมกับกระบวนการยุติธรรม มีตัวอย่างเช่น

“๒ เมื่อไรหนอ จะเลิกจับคนข้อมือขาว ... ๖ เมื่อไรหนอ จะเลิกการพนันบ่อนเบี้ย ... ๑๔ เมื่อไรหนอ กระทรวงพระนครบาล จะปราบโจรผู้ร้ายให้สงบเรียบร้อย ... ๑๕ เมื่อไรหนอ ศาลจะตั้งวิธีตัดสินความให้เร็วขึ้น ... ๒๓ เมื่อไรหนอ กระทรวงพระนครบาลและกระทรวงมหาดได้จะห้ามไม่ให้เจ้าเมืองกรมการใช้นักโทษเหลือเกิน ...”^{๑๐๑}

“เมื่อไรหนอ นายเทียนวันโทษเลมิด ติดคุก ๙ ปีแล้ว จะมีกำหนดออกจากคุกได้บ้าง”^{๑๐๒}

งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ที่มีเนื้อหาเรื่องการจัดบริการสาธารณะ ถนน รถไฟ ไฟฟ้า น้ำดื่ม มีตัวอย่างเช่น

“... ๗ เมื่อไรหนอ จะมีสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ... ๒๑ เมื่อไรหนอ ไฟฟ้าจะได้ใช้จุดตามถนนในกำแพงพระนคร”^{๑๐๓}

^{๑๐๐} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๕ พฤศจิกายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ ตุลาคม ๑๑๔): ๙๔๔.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐๒} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๕ พฤศจิกายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๘ เมษายน ๑๑๕): ๓๔๓.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน.

“...๓๖ เมื่อไรหนอ จะได้ไปเที่ยวรถไฟถึงนครราชสีมา ... ๓๘ เมื่อไรหนอ จะเห็นถนนเรียบร้อยเหมือนกรุงปารีส ... ๔๒ เมื่อไรหนอ ราษฎรจะได้รับประทานน้ำใส ...”^{๑๐๔}

“๖๐ เมื่อไรหนอ ความเหม็นที่ถนนเจริญกรุง ในระหว่างคลองวัดกันมาตุยาราม กับคลองข้างวังพระองค์เจ้าปรีดาจะหมดไป ๖๑ เมื่อไรหนอ ความโลโครก ขยะยะฝุ่นฝอยที่ถนนเจริญกรุงในระหว่างห้างบอนนิโอแลห้างวิลด์เซอจะสะอาดขึ้น”^{๑๐๕}

เนื้อหางานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ที่ยกข้อปัญหาเรื่องการค้า การเกษตร การศึกษา การต่างประเทศ การทหาร มีตัวอย่างเช่น

“...๒๘ เมื่อไรหนอ กระทรวงเกษตรพานิชการจะตรวจจำนวนที่นาในแผ่นดินสยาม จะมีเท่าไร ๒๙ เมื่อไรหนอ จะได้ลงรายงานการค้าขายต่างประเทศซึ่งกงสุลสยามยื่น ๓๐ เมื่อไรหนอ กรมศุลกากรจะได้ลงพิมพ์ สินค้าแลภาษีขาเข้าขาออกประจำเดือนประจำปี ๓๑ เมื่อไรหนอ ภาษีฝัก, หม้อ, หวด, จะเลิก ... ๓๓ เมื่อไรหนอ จะมีเรือตอปีโตบค ...๔๕ เมื่อไรหนอ จะมีโรงเรียนกฎหมาย ๔๖ เมื่อไรหนอ จะมีโรงเรียนสำหรับข้าราชการฝ่ายพลเรือน ๔๗ เมื่อไรหนอ จะมีพระราชบัญญัติบังคับให้เด็กเกิดภายในปีมะโรงเข้าโรงเรียน”^{๑๐๖}

เนื้อหางานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ที่วิพากษ์วิจารณ์การจัดการและการบริหารราชการโดยแสดงออกซึ่งแนวความคิดทางการเมือง มีตัวอย่างเช่น

“... ๒๐ เมื่อไรหนอ จะมีปาลิแมนในกรุงสยาม ... ๒๔ เมื่อไรหนอ จะได้เหนงงบประมาณปี ๑๑๔ ๒๕ เมื่อไรหนอ เทชาภิบาลจะมีเต็มทุกมณฑล”^{๑๐๗}

“... เมื่อไรหนอ กระทรวงพระคลังจะเปิดบัญชีเงินให้มหาชนทราบการใช้จ่ายบ้าง ... เมื่อไรหนอ เมืองไทยจะมีปาลิแมนต์ เหมือนประเทศยุโรปบ้าง ...เมื่อไรหนอ จะได้มีอิศแมเยศติ ออฟฟิซีแซน เหมือนเมืองอังกฤษขึ้นบ้าง”^{๑๐๘}

^{๑๐๔} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๕ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๖๐.

^{๑๐๕} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๑๙ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๗ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๙๗.

^{๑๐๖} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๕ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๖๐.

^{๑๐๗} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๕ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ ตุลาคม ๑๑๔): ๙๔๔.

^{๑๐๘} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๑๖ มีนาคม ๑๑๕ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๒ มีนาคม ๑๑๕): ๒๐๓.

เรื่อง “เมื่อไรหนอ” มิเพียงแต่นิพนธ์เป็นร้อยแก้วเท่านั้น ยังมีที่นิพนธ์เป็นร้อยกรองแต่งเป็นคำกลอนอีกด้วย นั่นคือ

“เมื่อไรหนอขอขย้อนเปนกลอนบ้าง เมื่อไรหนอจะได้สร้างเรือรบใหญ่ เมื่อไรหนอจะเป็นที่ศรีวิไล เมื่อไรหนอจึงจะใช้สอดใส่กางเกง เมื่อไรหนอจะเลิกกลานหมอบกราบเสี้ย เมื่อไรหนอบ่อนเบี้ยจะเลิกเฉ่ง เมื่อไรหนอจะเปิดกว้างทางลำเพ็ง เมื่อไรหนอผู้ร้ายเก่งจะเซงซา เมื่อไรหนอกระทรวงเมืองจะเปื่องปลิด เมื่อไรหนอพลตระเวนจะเปลี่ยนท่า เมื่อไรหนอแขกซิกจะเข้ามา เมื่อไรหนอความอาญาจะหมดไป เมื่อไรหนอจะตัดลินตามบัญญัติ เมื่อไรหนอจะได้คักภัยเสียใหม่ เมื่อไรหนอยังมีต่อไป ขอหยุดไว้เมื่อไรหนอจะต่อเอย.”^{๑๐๙}

งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” เมื่อลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ฉบับใด ก็มักจะมีจดหมายคอเรสปอนเดนตวิพากษ์วิจารณ์หัวข้อปัญหาใน “เมื่อไรหนอ” ส่งมาให้ลงพิมพ์สืบเนื่องกันเสมอๆ อาทิ คอเรสปอนเดนตของ “นายเมื่อไรหนา” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) วิจารณ์เมื่อไรหนอ ข้อ ๗ ที่ว่าเมื่อไรหนอจะมีตะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา กับข้อ ๔๐ ที่ว่าเมื่อไรหนอคนที่ต้องขังคอยคำตัดสินอยู่ช้านานจะได้รับคำตัดสินกำหนดโทษว่า

"ข้าพเจ้าจึงมาพิเคราะห์คำถามข้อ ๔๐ ของท่าน นั้นและ เอ้อ ! ถ้าท่านถามตั้งนี้บ่อยๆ ข้าพเจ้าคงจะไม่ชี้เกียดอ่านเปนแน่ ถึงที่สุดท่านจะถามแต่ข้อ ๔๐ ข้อเดียว เมื่อไรหนออย่างเดียวตลอดแถว ข้าพเจ้าก็จะอ่านจนหมดแถว เพื่อจะได้จำท่องไว้ในใจมิให้ลืมได้ ‘เมื่อไรหนอคนที่ต้องขังคอยคำตัดสินอยู่ช้านานจะได้รับคำตัดสินกำหนดโทษ’ นี่แน่ะ ขอท่านอีกทีดีนักหนา เพราะข้อนี้จะทำจริงก็ไม่สู้ยากลำบากเหมือนกับก่อตะพานข้ามแม่น้ำน่านัก แต่ถึงตั้งนั้นพวกนักโทษก็ยังเรรวนอยู่ในกองละหุโทษ กว่าจะได้รับคำตัดสินก็ — — — อย่าออกปากว่าก็ปีเลย บางทีตะพานข้ามแม่น้ำจะทำแล้วก่อนดอกกระมัง”^{๑๑๐}

งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ได้รับความนิยมจากผู้อ่านจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากความต่อเนื่องและจำนวนครั้งที่พิมพ์ตลอดจนจดหมายคอเรสปอนเดนตของผู้อ่านที่คอยติดตาม ‘เมื่อไรหนอ’ ตลอดมา งานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ยังปรากฏว่าก่อให้เกิดปฏิกิริยาจากผู้อ่าน ดังจดหมายคอเรสปอนเดนตของ “นายอยากรู้” ส่งมาจากกระทรวงเมือง ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗) เขียนมาว่า

^{๑๐๙} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๒ กุมภาพันธ์ ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ มกราคม ๑๑๕): ๑๐๐.

^{๑๑๐} “อัญมณิลิขิตก์ (คอเรสปอนเดนต) เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๑๒ พฤศจิกายน ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๙ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๗๓ – ๙๗๔.

“เมื่อไรหนอ คนหัวล้านฟันขาวจะหมด หญิงสาวจะได้เดินสบาย เมื่อไรหนอจะได้เห็นหัวล้านชนกัน เมื่อไรหนอคนแก่เจ้าชู้จะหมดเมือง เมื่อไรหนอหัวล้านนอกกรุงจะหมดเมือง พ่อขุนช้างหัวเลื่องอย่าเพื่อให้เก็บภาษีหมาเลย...”^{๑๑๑}

นอกจากงานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” ซึ่งสะท้อนทัศนคติทางการเมืองเกี่ยวกับปัญหาการจัดการและการบริหารราชการตั้งประเด็นต่างๆ ที่ยกเป็นหัวข้อปัญหาแล้ว ยังมีงานนิพนธ์ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับ “เมื่อไรหนอ” ที่สำคัญ คือ งานนิพนธ์เรื่อง “ทำอะไรจะได้เห็น”

๒) งานนิพนธ์ “ทำอะไรจะได้เห็น”

งานนิพนธ์เรื่อง “ทำอะไรจะได้เห็น” ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๖) เป็นงานนิพนธ์ที่แสดงให้เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ ตั้งใจนิพนธ์ขึ้นเพื่อวิพากษ์วิจารณ์การจัดการราชการและการบริหารราชการเป็นสำคัญ เนื้อหาในงานนิพนธ์จึงสะท้อนทัศนคติทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อาทิ

“... ๒ ทำอย่างไรจะได้เห็นธนาบัตรของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติออกใช้บ้าง ... ๖ ทำอย่างไรจะได้เห็นมีเกลียพรรยาน้อย ... ๘ ทำอย่างไรจะได้เห็น กรมยุทธนาธิการแบ่งปันเวรทหารให้เสมอหน้ากัน”^{๑๑๒}

“๙ ทำอย่างไรจะได้เห็น ราษฎรแต่งทนายว่าความต่างกันได้เหมือนผู้มีบรรดาศักดิ์ ... ๑๐ ทำอย่างไรจะได้เห็น พวกโอดด์สยามกลับใจเปน พวกยังสยาม ... ๑๓ ทำอย่างไรจะได้เห็น เวลาเปิดศาลสถิตยุติธรรมแน่นอนเหมือนเวลาเลิกศาล ... ๑๔ ทำอย่างไรจะได้เห็น กรรมการพิเศษพิจารณาคดีที่ต้องชั่งในกองละหุโทษ ... ๑๙ ทำอย่างไรจะได้เห็น สายโทรเลขเมืองจันทบุรีที่อยู่เสมอ”^{๑๑๓}

“๒๔ ทำอย่างไรจะได้เห็น เจ้าพนักงานกระทรวงพระนครบาล ปราบอึ้งย้งให้อยู่ดบัง ... ๒๙ ทำอย่างไรจะได้เห็น ช้างเผือกน้อยลงแลมีช้างเนียมเกิดขึ้นในราชการบ้าง”^{๑๑๔}

^{๑๑๑} “เมื่อไรหนอ,” สยามไมตรี (๘ มิถุนายน ๑๑๖ - สยามออบเซอร์เวอร์ วันพฤหัสบดีที่ ๑ มิถุนายน ๑๑๖): ๔๔๑.

^{๑๑๒} “ทำอะไรจะได้เห็น,” สยามไมตรี (๑๒ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๗ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๖๖.

^{๑๑๓} “ทำอะไรจะได้เห็น,” สยามไมตรี (๑๙ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๑๔ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๙๘๗.

^{๑๑๔} “ทำอะไรจะได้เห็น,” สยามไมตรี (๒๖ พฤศจิกายน ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๑ พฤศจิกายน ๑๑๔): ๑๐๐๘.

ข้อวิพากษ์วิจารณ์ในงานนิพนธ์ “ทำอย่างไรจะได้เห็น” ดังที่คัดมานี้เป็นผลสืบเนื่องตามเหตุการณ์บ้านเมืองซึ่งการจัดราชการและการบริหารราชการมีเสนาบดีตลอดจนเจ้ากรมกองส่วนใหญ่เป็นเชื้อพระวงศ์ ราชินิกุลตลอดจนเชื้อสายขุนนางตระกูลใหญ่ เมื่อเกิดความบกพร่องขึ้นแล้วราชกรพลเมืองไม่อาจกล่าวเสนอปัญหาความเดือดร้อนให้แก่ไขได้ จึงเกิดเป็นปรากฏการณ์ที่แสดงสำนักทางการเมืองของราชกรพลเมืองว่าต้องการมีส่วนร่วมเสนอปัญหาและความต้องการแก่ทางราชการ ดังระบุในงานนิพนธ์ “อารัมภะวณณะนา (คำนำ)” [พ่อค้าแขกตึกชาวตึกแดงแลที่ถนนบำรุงเมืองพร้อมใจกันทำกรอบบันจุกำถวายไชยมงคล] ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗) ว่า

“เราได้ทราบว่ พวกพ่อค้าแขกตึกชาวตึกแดงแลที่ร้านถนนบำรุงเมือง ซึ่งเปนชาติมะหงนแลสุหนี่ ชาติภาชีแลอินดู พร้อมใจกันทำกรอบซึ่งจะบันจุกำถวายไชยมงคล ขอพระบรมราชานุญาตที่จะได้เข้าเฝ้าถวายไชยมงคล เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงพระนคร... แต่มาเสียใจว่าราชกรคนชาติไทยของเราใช้ว่าจะไม่มีความจงรักภักดีแลซื่อสัตย์ผู้รู้จักพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อไร ... แต่หากว่าไม่สามารถที่จะทำสิ่งใดฉลองพระเดชพระคุณให้เหมือนพวกจีนแขกฝรั่งแลพม่าซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารได้ เพราะไม่มีหัวหน้า ที่จะแนะนำขึ้นก็เกรงกลัวไปต่างๆ จนไม่สามารถที่จะอำปากกล่าวอันใดขึ้นได้ แม้ถ้ามีหัวหน้าดูประเทศอังกฤษแล้ว ก็จะได้ชักนำชี้แจงให้ราชกรพลเมืองได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณสมประสงค์ของตน...

อนึ่งที่เรากล่าวตักเตือนแนะนำมานี้ เพราะไม่มีคนไทยเปนหัวหน้าของอาณาประชาราษฎร์ ๆ จึงไม่ทราบที่จะทำประการใดได้ ท่านผู้อ่านผู้ฟังอย่าคิดแลเข้าใจว่าเราหัวล้านพันขาว จะอยากเปนหัวหน้าราษฎรนั้นหามิได้ เว้นไว้แต่ถ้าเปนหลอดแมเหมือนประเทศอังกฤษนั้นแหละ บางทีเราจะออกอยากอยู่บ้าง เพราะมีชื่อเสียงปรากฏเปนเกียรติยศอยู่สิ้นกาลนาน”^{๑๑๕}

จากเนื้อหาในงานนิพนธ์ที่สะท้อนทัศนทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังกล่าวข้างต้นมีการใช้คำกล่าวถึง “อิศแมยศติ ออฟโปซิแซน” “ปาลีแมนต์” ตลอดจน “หัวหน้าราษฎร” และ “หลอดแม” เช่นที่ปรากฏในงานนิพนธ์นั้น เป็นการใช้นำศัพท์ทางการเมืองตามระบอบรัฐสภาของอังกฤษ ซึ่งในงานนิพนธ์ทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะเป็นผู้นำในการใช้ศัพท์ทางการเมืองใหม่ๆ เช่น “สภาคารสฐาน” “ประชาธิปไตย” “รัฐบาล” เพื่อสื่อสารแนวความคิดทางการเมืองอยู่เสมอ ดังจะได้กล่าวต่อไป

^{๑๑๕} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ)” [พ่อค้าแขกตึกชาวตึกแดงแลที่ถนนบำรุงเมืองพร้อมใจกันทำกรอบบันจุกำถวายไชยมงคล], สยามโมดรี (๒๗ พฤศจิกายน ๑๑๖ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๓ พฤศจิกายน ๑๑๖): ๙๒๗ – ๙๒๘.

๔.๖ งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์

ลักษณะเด่นของข่าวสารที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ได้แก่ การทำเพิ่มเติมเพิ่มเติมประวัติสังเขปของบุคคล สถานที่ หรือเหตุการณ์ในข่าวของหนังสือพิมพ์เป็นข้อความแทรกอธิบายหรือวิจารณ์โดยบรรณาธิการปรากฏอยู่ทั่วไป นอกจากนี้เมื่อมีกรณีที่เป็นข่าวสารเหตุการณ์สำคัญ ก.ศ.ร. กุหลาบ ก็มักจะเขียน คำนำ หรือบทความที่นำเนื้อหาเหตุการณ์ในอดีตเกี่ยวกับเรื่องนั้น โดยการเขียนอธิบายเพิ่มเติม คัดเอกสารเดิมหรือเขียนเป็นงานนิพนธ์ที่แสดงให้เห็นถึงสำนึกในอดีตเกี่ยวกับเรื่องนั้นขึ้นใหม่ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่แสดงสำนึกถึงในประวัติศาสตร์และตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์บ้านเมืองและเชื่อมโยงสัมพันธ์กับงานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกความเป็นชาติ เช่นกรณีงานนิพนธ์เรื่องสำนึกความเป็นชาติ ๒ เรื่องที่ได้กล่าวมาแล้ว ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยนำงานนิพนธ์ ๒ เรื่อง เรื่องที่ ๑ คือ “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก” และเรื่องที่ ๒ คือ “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส” มาวิเคราะห์ และจะเสริมด้วยงานนิพนธ์อื่นๆ ที่มีลักษณะแนวทางการงานนิพนธ์เดียวกัน ดังต่อไปนี้

๔.๖.๑ งานนิพนธ์เรื่อง “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก”

งานนิพนธ์เรื่อง “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก” เรียบเรียงขึ้นจากต้นฉบับเอกสารเดิมและตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๕) ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายที่มาของเอกสารว่า

“ซึ่งเราจะได้อธิบายเป็นคำร้อยแก้วทั้งนี้ ก็เพราะเราเอาไครย์เหตุที่ได้คัดลอกข้อความออกมาจากคำกลอนกาพย์ห่อโคลงยอพระเกียรติกรุงเก่า ซึ่งหม่อมจ้าวประยงค์บุตรในกรมหมื่นเทพพิพิธกรุงเก่าเป็นผู้แต่ง แล้วจางเป็นอักษรไทยลงไว้ในคำภีร์ใบลานผูกหนึ่ง”^{๑๑๖}

เนื้อหาของงานนิพนธ์นี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ บรรยายว่าในสมัย “สมเด็จพระเจ้าสุริเยนทราธิบดีศรีสรรเพชญ์พุทธางค์กูร (คือขุนหลวงเสือมะเตือ)” ทรงมีพระราชดำริเห็นว่าข้าราชการกรมพระตำหรวจและกรมมหาดเล็ก ๒ กรมนี้เป็นข้าทูลละอองพระบาทสนิทสนมคุ้นเคย แต่มีเฉพะข้าราชการกรมพระตำหรวจเท่านั้นที่ได้รับตำแหน่งยศ “ออกญา”^{๑๑๗} จางวางกรมพระตำหรวจ แต่กรมนั้นมิได้ตั้งผู้ใดมีตำแหน่งยศเป็นออกญา จึงทรงมีพระราชดำรัสสั่งตั้งตำแหน่งยศแก่ข้าราชการกรม

^{๑๑๖} “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก,” สยามไมตรี (๗ พฤษภาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ เมษายน ๑๑๔): ๓๕๐ - ๓๕๑.

^{๑๑๗} เป็นตำแหน่งยศเดียวกันกับตำแหน่งพระยา

มหาดเล็ก ๒ นาย เป็นจางวางกรมมหาดเล็กที่มีตำแหน่งเป็นถึง “ออกญา” ที่ไม่เคยมีมาก่อน คือ “ออกญาธิเบศบดี” กับ “ออกญาราชมนตรีบริรักษ์” เป็นจางวางกรมมหาดเล็กขึ้นอีกกรมหนึ่ง^{๑๑๘}

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องนี้สืบเนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง เจ้าหมื่นเสมอใจราช (ทองดี โชติคเสถียร) หัวหมื่นมหาดเล็ก เป็นพระยาเสมอใจราช จางวางกรมมหาดเล็ก แล้วให้เชิญเครื่องราชอิสริยยศและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ออกไปยังกรุงลอนดอนเพื่อถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่งได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์ใหม่ต่อจากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระยาเสมอใจราชจึงเป็นพระยาจางวางกรมมหาดเล็กคนแรกของกรุงรัตนโกสินทร์

งานนิพนธ์เรื่อง “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก” จึงแสดงถึงความสัมพันธ์กับเหตุการณ์ที่เป็นข่าวแต่งตั้งพระยาเสมอใจราช ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะใช้โอกาสเช่นนี้กล่าวเพิ่มเติมประวัติเพิ่มเติมข้อมูล ที่เป็นการเชิดชูเกียรติและบ่งบอกว่ามีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นกรณีพิเศษเช่นนี้ก็เคยเกิดขึ้นมาแต่โบราณ ในรายงานข่าวหรือนิพนธ์เป็นบทความเฉพาะดังได้กล่าวมาแล้ว

งานนิพนธ์อื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นที่เรียบเรียงเนื้อหาจากเอกสารประวัติศาสตร์ ได้แก่ งานนิพนธ์เรื่อง “วัดสมอราย” “ว่าด้วยต้นเหตุจ้าวต่างกรมเปนเสนาบดีแลอธิบดี” “ต้นเหตุผู้ร้ายปล้นในจังหวัดพระนคร กรุงเทพฯ ใน ๑๑๔ ปีมี ๕ ครั้ง” “ว่าด้วยต้นเหตุจ้าวต่างกรมเปนเสนาบดีแลอธิบดี” “ต้นเหตุขุนนางผู้น้อยสืบเอ็ดคน ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยยศทองคำ เสมอขุนนางผู้ใหญ่” “ต้นเหตุคนโกหกยกตัวว่ามีบุญห้าคน” เป็นต้น

๔.๖.๒ งานนิพนธ์เรื่อง “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส”

งานนิพนธ์เรื่อง “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส” พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๙๖) ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้อธิบายสาเหตุที่ทำให้ญวนตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส พร้อมกับนำข้อความในเอกสารประวัติศาสตร์ที่ระบุว่า คัดมาจากสมุดไทยตัวจริง ๕๕ เล่ม ชื่อ “อานามสยามยุทธ” คัดเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ญวนตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสมาพิมพ์ประกอบเป็นเนื้อหาของเรื่องด้วย ซึ่งในงานนิพนธ์นี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายสาเหตุที่ทำให้ญวนตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสว่า

“เหตุเดิมที่ญวนจะก่อการศึกสงครามแก่ฝรั่งเศสนั้น พันเอินเคราะห์กรรมเข้าดลพระราชหฤทัย ในพระจ้าวแผ่นดินญวนที่ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าวรมินทรมหาเจ็ท ว่างเต้ กรุงเว้ ให้พระองค์ทรงหลงเชื่อถือไว้ว่าพระราชหฤทัยในจำพวกเสนาบดีญวนที่โหดเหี้ยมไม่รู้อะไรในท่าทางต่างประเทศ จึงทูลยุยงไม่ให้พระองค์ทำหนังสือสัญญาการค้าขายที่เป็นการ

^{๑๑๘} “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก,” สยามไมตรี (๗ พฤษภาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ เมษายน ๑๑๔): ๓๕๐ - ๓๕๑.

เจริญงามแก่บ้านเมืองนั้น แลทูลยุยงว่าพวกบาทหลวงมาสั่งสอนศาสนาที่ล้วนแต่มาข่มขี่คุม
เหงศาสนาสำหรับบ้านเมืองญวน แลพวกบาทหลวงนี้มีใช้อื่นเลย เปนพวกศัตรูข้าศึกมาสอด
แนมราชการบ้านเมืองญวนเปนมั่นคง”^{๑๑๙}

ก.ศ.ร. กุหลาบอธิบายสรุปเหตุที่ทำให้ญวนเสียบ้านเมืองตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสได้แก่
พระเจ้าแผ่นดินทรงไว้วางใจหลงเชื่อขุนนาง ขุนนางไม่รู้เท่าทันความประสงค์ของฝรั่งเศสที่ต้องการ
ทำสัญญาค้าขายอันเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความเจริญแก่บ้านเมือง กับเห็นว่าบาทหลวงฝรั่งเศสเป็นฝ่าย
ศัตรูเข้ามาสอดแนม จึงก่อสงครามกับฝรั่งเศสซึ่งยืดเยื้อยาวนานจนกระทั่งพ่ายแพ้เสียเมืองให้แก่
ฝรั่งเศสในที่สุด

กล่าวโดยทั่วไปแล้ว งานนิพนธ์เรื่องนี้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ความสัมพันธ์ทางการเมือง
ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ด้วยไม่กี่ปีก่อนหน้านั้นฝรั่งเศสและสยามก็ขัดแย้งกันถึงขั้นปะทะด้วยกำลัง
อาวุธ เป็นเหตุให้สยามจำต้องจ่ายเงินเป็นค่าปรับและต้องยกดินแดนเขมรให้แก่ฝรั่งเศส ซึ่งความ
ขัดแย้งนั้นก็ยังมิได้สิ้นสุด

งานนิพนธ์ประวัติศาสตร์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มักกล่าวถึงผู้ปกครองที่ขาดความสามารถ
เสนาบดีที่ขาดความรู้เท่าทัน การไม่ส่งเสริมสัญญาทำการค้า กับมีความระแวงสงสัยบาทหลวงว่าเป็น
ศัตรู ในลักษณะเดียวกันนี้ แต่ในการเปรียบเทียบกับกรณีสยาม ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายเพิ่มว่าเป็น
เพราะพระราชปรีชาและการมองการณ์ไกลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเหล่าเสนาบดี สยาม
จึงมิได้พ่ายแพ้เช่นกรณีญวน ทั้งนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ นิพนธ์งานเรื่อง “พระบรมราชดำรัส
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ทรงพระปรารภพระราชปฏิสันฐานกับ
เจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ” เสนอพระราชปรีชาสามารถและการมองการณ์ไกลของพระเจ้า
แผ่นดินตลอดจนขุนนางสยาม โดยนำเหตุการณ์เมื่อครั้งที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพสยามที่ทำศึก
กับญวนกลับเข้ามาปรึกษาราชการแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏความว่า

“...บางที่อ้ายญวน มันจะคิดเหินช่องทางอย่างไรก็ยังไม่รู้แน่ได้ จะคาดคะเนลง
เนื่อเหินเปนแน่ยังไม่ได้ แลจะไว้ใจแก่ราชการทัพจับศึกไม่ได้ แลจะเชื่อกลอุบายถ่ายเทของ
ข้าศึกก็ยังไม่ได้ ฉันทเห็นว่าแต่กำลังสติปัญญาฝีมือความคิดของเจ้าพรหมบุรีรักษลูกที่บดินทร์
แลพระยาพิชัยบุรินทร์แลเจ้าพระยาโคราช, แลนักองคค์ด้วง ที่รักษาเมืองเขมรอยู่ทั้งสี่คนนี้ จะสู้
รบตบมือกับอ้ายองต่าเตียนกุนแม่ทัพญวน ซึ่งมันเปนเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งมีอายุศรมมากด้วย ไทย
เขมรจะสู้ญวนไม่ได้ เพราะไทยอ่อนฝีมือแลความคิดแลอายุศรมกว่าญวนมาก เพราะฉนั้นฉันท
ขอให้บดินทร์ รีบออกไปเมืองเขมรเองโดยเร็วเถิด”^{๑๒๐}

^{๑๑๙} “อารัมภะวณณนา (คำนำ) ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้(คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส,”
สยามโมตริ (๑๑ กุมภาพันธ์ ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๑๕ – ๑๑๖.

^{๑๒๐} “พระบรมราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ทรงพระปรารภ
พระราชปฏิสันฐานกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ,” สยามโมตริ (๓ มีนาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๗
กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๗๙ – ๑๘๐.

การเสนอเนื้อหาที่แสดงถึงพระราชปรีชาสามารถในการคาดคะเนการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจนนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ นิพนธ์และตีพิมพ์ขึ้นในเวลาที่ยสยามเพลี่ยงพล้ำ แต่ก็มิได้พ่ายแพ้สงครามอย่างสิ้นเชิงแก่ฝรั่งเศส ข้อเขียนนี้จึงมีผลต่อสภาพจิตใจและขวัญกำลังใจของชาวสยามขณะที่ต้องเผชิญกับความไม่ชัดเจนในการเจรจาต่อรองและต้องระมัดระวังมิให้เกิดสถานการณ์สงครามกับฝรั่งเศส และด้วยเหตุที่ชาวสยามในขณะนั้นยังประกอบด้วยชนหลายเชื้อชาติ งานนิพนธ์นี้จึงเป็นงานนิพนธ์ที่มีความต่อเนื่องกับงานนิพนธ์ประวัติศาสตร์เรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม” “ความซื่อสัตย์กตัญญู รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์, บ้านเมือง ภูมิลำเนาของตน” ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ มักกล่าวถึงประวัติตั้งเดิมบุคคลกับความผูกพันที่มีต่อสถาบัน กษัตริย์ กระตุ้นให้เกิดความ “รักชาติ” เกิดความผูกพันและสำนึกในความเป็นชาติที่เกิดร่วมชาติร่วมแผ่นดินเดียวกัน ดังวิเคราะห์มาก่อนแล้ว

ทั้งนี้จากงานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์เรื่องต่างๆ มีสิ่งที่น่าสังเกตคือ วิธีการเรียบเรียงข้อมูลประวัติศาสตร์จากต้นฉบับหรือจากฉบับเอกสารเดิมโดย ก.ศ.ร. กุหลาบ นั้น มักจะระบุที่มาของเอกสารต่างๆ นอกเหนือจากเอกสารประเภทพงศาวดารและระบุว่านำมาหรือมีที่มาจากจดหมาย เหตุราชการซึ่งมิได้เป็นเอกสารจากราชสำนัก ก.ศ.ร. กุหลาบ มักใช้ภาษาหรือคำศัพท์เพื่อระบุเหตุการณ์ในอดีต อาทิ งานนิพนธ์ “คำที่ใช้มีหลักฐาน” ที่กล่าวอธิบายคำศัพท์ที่มีความหมายตามหมายประกาศ รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯให้เรียกเช่นนั้น เช่น ให้เรียกกะปิว่า เยื่อเคย ให้เรียกน้ำปลาว่า น้ำเคย หินโสโครกใต้น้ำ ให้เรียกว่าศิลาใต้น้ำหรือกองศิลาขาวในน้ำ คำโบราณที่ชอบเรียกวิลา ให้ใช้ว่า แมว หมา ให้เรียกว่า สุนัข หมูให้ว่า สุกร ฯลฯ^{๑๒๑} หรือการยกถ้อยคำที่พูดกันได้แก่ “ข้า” หรือ “เจ้า” “อ้าย” หรือ “อี” หรือ “นาง” ถ้อยคำหรือคำเหล่านี้ในขณะนั้นมหาชนถือว่าเป็นคำหยาบ เพราะเป็นคำที่ใช้กับบ่าวไพร่หรือทาส

แต่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ยกตัวอย่างว่าคำเหล่านั้นแต่เดิมไม่ใช่คำหยาบ หรือบางคำก็ใช้ประกอบเป็นคำสำหรับผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เช่น จ้าวอ้าย จ้าวอี จ้าวสาม อีแม่ พระนาง สมเด็จพระนาง พระนาง กำนัล หรือ นางพระสนม เป็นต้น^{๑๒๒}

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ ก.ศ.ร. กุหลาบ มิได้เรียบเรียงงานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์โดยแต่งเติมข้อความให้ผิดไปเสียจากพระราชพงศาวดาร หากแต่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียบเรียงข้อความจากต้นฉบับเอกสารโบราณหรือต้นฉบับเดิมหลายชนิดรวมทั้งพระราชพงศาวดารอีกด้วย ดังนั้นงานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเป็นงานนิพนธ์มีอาจทำความเข้าใจแต่เพียงว่าเป็นเรื่อง “แต่งพงศาวดาร” ดังที่มีความเข้าใจยึดถือและวิพากษ์วิจารณ์กันโดยทั่วไปในวงวิชาการตลอดมาจนกระทั่งในเวลาปัจจุบัน

^{๑๒๑} “คำที่ใช้มีหลักฐาน,” สยามไมตรี (๒๙ กันยายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๗ กันยายน ๑๑๕):

๗๐๘ – ๗๐๙.

^{๑๒๒} “อารัมภะวณณนา (คำนำ),” สยามไมตรี (๒๙ กันยายน ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๕ มีนาคม ๑๑๖): ๒๔๘ – ๒๔๙.

สรุป

ตลอดระยะเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำงานในตำแหน่งบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ มีเหตุการณ์ซึ่งปรากฏในข่าวและการแสดงความคิดเห็นของผู้อ่านหนังสือพิมพ์ที่ส่งเข้ามาตีพิมพ์จำนวนมากจึงแสดงความสอดคล้องกับภาวะการณ์ทางสังคมและเป็นเสมือนเงื่อนไขไข่ม่มเพาะให้เกิดเป็นเหตุการณ์อื่นๆ เกิดขึ้นต่อมา แล้วส่งผลให้เกิดเป็นพัฒนาการทางความคิดทั้งที่เป็นชาวสยามทั่วไปตลอดจนพัฒนาการทางความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตั้งเนื้อหาของงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่แสดงออกในช่วงระยะเวลาดังกล่าวซึ่งมีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์และความคิดของชาวสยามในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่นิพนธ์ขึ้นโดยเงื่อนไขและวัตถุประสงค์เพื่อสนองตอบสภาพการณ์แวดล้อมทางสังคมดังกล่าวข้างต้น ทำให้เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มิได้เป็นเพียงผู้ดัดแปลงคัดลอกข้อความจากต้นฉบับเอกสารโบราณ หากแต่เป็นนักหนังสือพิมพ์รายวันที่มีความรอบรู้และมีความริเริ่มสร้างสรรค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็นนักหนังสือพิมพ์ชาวสยามที่ทำงานในตำแหน่งบรรณาธิการในลักษณะที่เป็นอิสระ มิได้เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ซึ่งเป็นเพียงลูกจ้างเจ้าของหนังสือพิมพ์แล้วทำหน้าที่เพียงแปลข่าวจากหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษออกมาเป็นภาษาไทยอีกด้วย แต่ด้วยเหตุความรอบรู้ในเรื่องราวของไทยส่วนหนึ่งเป็นเพราะการแสวงหาและสะสมเอกสารที่เป็นเรื่องราวเก่าแก่ของชาวสยาม ทำให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ และผู้อ่านจำนวนหนึ่งมีความสนใจเรื่องราวดังกล่าวนี้จึงเป็นแรงผลักดันและกระตุ้นให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียบเรียงและตีพิมพ์เนื้อหาจากเอกสารโบราณเหล่านั้นเสมอๆ และก็เป็นที่ผลให้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดำเนินการพิมพ์หนังสือนิตยสารสยามประเภทเพื่อสนองตอบความต้องการเฉพาะกลุ่มผู้อ่านที่มีความสนใจในเรื่องประวัติศาสตร์ของสยาม ซึ่งมีข่าวสารและทัศนะทางสังคมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เสนออยู่ในนิตยสารสยามประเภทอย่างมีนัยยะสอดคล้องกับองค์ความรู้ของชาวสยามอีกด้วย ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปในบทที่ ๕

บทที่ ๕

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเภท และหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

หลังจาก ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำงานบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์มาเกือบ ๕ ปี เมื่อถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ร.ศ. ๑๑๖ / ค.ศ. ๑๘๙๗) ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเริ่มพิมพ์จำหน่ายสิ่งพิมพ์ของตนเองชื่อว่า หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามประเภทสุนทรโวาทพิเศษ วางจำหน่ายฉบับแรกวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐^๑ ในขณะนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังทำงานเป็นบรรณาธิการฝ่ายไทยของหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์และมีอายุประมาณ ๖๓ ปี

หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามประเภทสุนทรโวาทพิเศษ พิมพ์จำหน่ายระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๑๖ – ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๘๙๗ – ค.ศ. ๑๙๐๖) มีเนื้อหามุ่งตอบสนองเฉพาะกลุ่มผู้อ่านที่สนใจเรื่องราวในอดีตของสยาม เมื่อวางจำหน่ายได้ ๕ เดือน ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ. ๑๘๙๘) ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงลาออกจากบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ เพื่อทุ่มเททำงานสิ่งพิมพ์ของตนเอง^๒ แต่ทว่าหลังจากลาออกได้ประมาณ ๑ ปี ในปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ. ๑๘๙๙) ปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗) เริ่มปรากฏงานนิพนธ์ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ด้วยในเดือนดังกล่าวนี้มีข่าวว่า “ผู้ช่วยฝ่ายไทย” (คือ “เอดิเตอร์” หรือบรรณาธิการฝ่ายไทย) ของหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ลาออก^๓ จากตำแหน่งบรรณาธิการ จากรายงานข่าวที่ตีพิมพ์ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ / ค.ศ. ๑๙๐๒) ทำให้ทราบว่าผู้ที่ทำหน้าที่เป็นบรรณาธิการฝ่ายไทยของหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์คนต่อมา คือ นายชาย บุตรชายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ^๔

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ปรากฏตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ระหว่างปลายมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ. ๑๘๙๙) ถึงปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ / ค.ศ. ๑๙๐๒) เป็นระยะเวลาราวๆ ๓ ปี ด้วยในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๑) และเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ / ค.ศ. ๑๙๐๑) มีกรณีไต่สวนการวิจารณ์ข่าวการพระเมรุสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศและกรณีไต่สวน ก.ศ.ร. กุหลาบเรียบเรียงประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา) ซึ่งมีประกาศความผิดและประกาศโทษ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือราชกิจจา

^๑ ก.ศ.ร. กุหลาบ เอดิเตอร์, “นครันตประวัติ ขอประทานโทษ จงโปรดให้อภัย,” สยามไมตรี (๗ ธันวาคม ๑๑๖ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๓ ธันวาคม ๑๑๖): ๙๕๖.

^๒ ก.ศ.ร. กุหลาบ เอดิเตอร์, “ขอลาออกแล้ว,” สยามไมตรี (๗ ธันวาคม ๑๑๖ (สยามออบเซอร์เวอร์ ๓ ธันวาคม ๑๑๖): ๙๕๖.

^๓ “ข่าวเบ็ดเตล็ด,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (๔ มีนาคม ๑๑๗): ๕.

^๔ “ข่าวเบ็ดเตล็ด,” บางกอกไทมส์ The Bangkok Times (๒๔ มีนาคม ๑๒๐): ๕.

นุเบกษา^๕ หลังจากนั้นงานนิพนธ์ที่มีลักษณะบ่งบอกว่าเป็นงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์^๖ จึงค่อยๆ ลดจำนวนลงและน่าจะยุติไปในที่สุดเมื่อนายชาย บุตรชายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ลาออกจากบรรณาธิการหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ในวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ / ค.ศ. ๑๙๐๒)^๗

๕.๑ ลักษณะการจัดพิมพ์งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบในนิตยสารสยามประเพณี

นิตยสารสยามประเพณี^๘ นับตั้งแต่วางจำหน่ายในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ค.ศ. ๑๘๙๗) แล้ว ในปีต่อๆ มามีการเปลี่ยนแปลงเพิ่มรอบการวางจำหน่ายหลายครั้งกับการเปลี่ยนแปลงจัดพิมพ์เป็น ๒ ช่วง กล่าวคือ

นิตยสารสยามประเพณี^๘ นับตั้งแต่เริ่มพิมพ์ฉบับแรกมาจนถึงปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ / ค.ศ. ๑๙๐๑)^๙ เป็นระยะเวลา ๔ ปีเต็ม จึงยุติการพิมพ์ครั้งแรกไปเป็นเวลาราว ๒ ปี จากข่าวสารข้อมูลหนังสือพิมพ์ระยะนั้นปรากฏว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีคดีความฟ้องร้องกับจากท่านผู้หญิงสมุหบุรานุรักษ์ (ปริก)^{๑๐} กับในนิตยสารสยามประเพณีตั้งแต่ปีที่ ๓ เริ่มพิมพ์ข้อความแจ้งโฆษณาขอให้ผู้อ่านชำระค่าหนังสือที่ค้างชำระเป็นเงินจำนวนเงินมาก^{๑๑} เมื่อพิมพ์มาถึงสิ้นปีที่ ๔ จึงประกาศเลื่อนการพิมพ์ปีที่ ๕ ไปเริ่มพิมพ์ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๑ / ค.ศ. ๑๙๐๒) เพื่อให้เริ่มฉบับแรกตรงกับต้นปีใหม่ของไทย^{๑๒} จึงยุติการพิมพ์ไปเป็นครั้งแรก

แต่การประกาศเลื่อนรอบการพิมพ์ไปพิมพ์ต้นปีที่ ๕ ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๑ / ค.ศ. ๑๙๐๒) จึงควรจะหยุดพิมพ์เพียงแค่ ๔ เดือน ทว่ากลับหยุดพิมพ์ไป ๒ ปี ๔ เดือน ถึง

^๕ ราชกิจจานุเบกษา ๑๗, ๕๓ (๓๑ มีนาคม ๑๑๙): ๗๗๐ - ๗๗๓. และดู ราชกิจจานุเบกษาฉบับพิเศษ เล่ม ๑๘ (๑๒ พฤษภาคม ๑๒๐): ๑ - ๑๗.

^๖ นับแต่เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ มีข้อเขียนที่แสดงเอกลักษณ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตีพิมพ์อย่างสม่ำเสมอในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ เอกลักษณ์ที่บ่งบอกว่าเป็นงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้แก่ การใช้คำศัพท์ที่มีรูปแบบเฉพาะตัว อาทิ การใช้คำว่า “โปรฎ” กับคำว่า “จ้าว” แทนคำว่า “โปรด” กับคำว่า “เจ้า” ผิดแปลกไปจากรูปแบบที่ใช้กันโดยทั่วไปในเวลานั้น ทั้งลักษณะการเขียนข่าวหรือการวิพากษ์วิจารณ์มักจะกล่าวอ้างเรื่องราวในเอกสารโบราณ กล่าวถึงชื่ออาทิ “เถรเรือลอย” ซึ่งหมายถึง ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ การใช้ชื่อเรื่องแบบที่เคยได้รับความนิยมในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ เช่น “เมื่อไรหนอ” ทั้งยังตีพิมพ์ข่าวงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์อยู่เสมอ

^๗ “ข่าวเบ็ดเตล็ด,” บางกอกไทมส์ *The Bangkok Times* (๒๔ มีนาคม ๑๒๐): ๕.

^๘ หลังเกิดกรณีไต่สวนและประกาศโทษ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในราชกิจจานุเบกษา ในเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๑๙ ถึงเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐ ผ่านมาแล้วประมาณ ๖ เดือน.

^๙ “ตัดสินตามข้อหา,” บางกอกไทมส์ *The Bangkok Times* (๒๓ พฤศจิกายน ๑๒๐): ๕.

^{๑๐} “สยามประเพณี จวนจะลาหรือเกือบจะเลิก,” *สยามประเพณี* ๓, ๑๓ (เมษายน ๑๑๗): ๑ - ๔.

^{๑๑} “บอกเลื่อนเวลา,” *สยามประเพณี* ๔, ๔๙ (พฤศจิกายน ๑๒๐): ๑๖๓๑.

เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓ / ค.ศ. ๑๙๐๔) จึงกลับมาเริ่มต้นพิมพ์ปีที่ ๕ อีกครั้งหนึ่งซึ่งในขณะนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ อยู่ในวัยราว ๗๑ ปีแล้ว การพิมพ์ครั้งหลังนี้ดำเนินต่อมาได้อีก ๒ ปี ๔ เดือนก็ต้องยุติเลิกพิมพ์สยามประเภทในปีที่ ๗ เป็นครั้งที่ ๒ ซึ่งเป็นการหยุดพิมพ์ครั้งสุดท้ายเนื่องจากในพิมพ์สยามประเภทเล่ม ๗ ตอน ๑๖ วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) ด้วยมีคำอธิบายว่ามีการตีพิมพ์ข้อความ “สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ” ที่มุ่งหมายเปรียบเทียบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯลฯ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง “ให้จับตัวนายกุหลาบไปส่งโรงพยาบาลคนเสียจริตไปคุมขังไว้กว่าจะสิ้นพยศเปนปรกติ” ในวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) หลังจากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ทำหนังสือขอพระราชทานอภัยโทษ โดยกราบบังคมทูลพระกรุณาว่าจะไม่พิมพ์สยามประเภทอีกต่อไป^{๑๒}

การพิมพ์นิตยสารสยามประเภททั้ง ๒ ช่วง นับเป็นระยะเวลาประมาณ ๗ ปี มีรายละเอียดการลำดับเล่มปีและการวางจำหน่ายในแต่ละเล่มปีดังนี้

๑. สยามประเภท ปีที่ ๑ พิมพ์เป็นรายเดือน เริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ร.ศ. ๑๑๖ / ค.ศ. ๑๘๙๗) จนถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ. ๑๘๙๘) รวมทั้งสิ้น ๑๒ ตอน เมื่อครบ ๑๒ เดือนนำมาเย็บรวมเป็น ๑ เล่ม คือ เล่ม ๑ ตอนที่ ๑ - ๑๒
๒. สยามประเภท ปีที่ ๒ พิมพ์เป็นรายครึ่งเดือน กำหนดวางจำหน่ายทุกวันที่ ๑ และ วันที่ ๑๖ ของเดือน เริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ. ๑๘๙๘) ถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๘๙๙) รวมทั้งสิ้น ๒๔ ตอน เมื่อครบ ๑๒ เดือนนำมาเย็บรวมเป็น ๒ เล่ม คือ เล่ม ๒ ตอนที่ ๑ - ๑๒ กับ เล่ม ๒ ตอนที่ ๑๓ - ๒๔
๓. สยามประเภท ปีที่ ๓ พิมพ์เดือนละ ๓ ครั้ง กำหนดวางจำหน่ายทุกวันที่ ๑ วันที่ ๑๐ และ วันที่ ๒๐ ของเดือน เริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๘๙๙) ถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๐) รวมทั้งสิ้น ๓๖ ตอน เมื่อครบ ๑๒ เดือนนำมาเย็บรวมเป็น ๒ เล่ม คือ เล่ม ๓ ตอนที่ ๑ - ๑๘ กับ เล่ม ๓ ตอนที่ ๑๙ - ๓๖
๔. สยามประเภท ปีที่ ๔ พิมพ์เดือนละ ๔ ครั้ง กำหนดวางจำหน่ายทุกวันพระ เริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๐) ถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ / ค.ศ. ๑๙๐๐) รวมทั้งสิ้น ๔๙ ตอน เมื่อครบ ๑๒ เดือนนำมาเย็บรวมเป็น ๒ เล่ม คือ เล่ม ๔ ตอนที่ ๑ - ๒๔ กับ เล่ม ๔ ตอนที่ ๒๕ - ๔๙

^{๑๒} “นายกุหลาบผู้ออกหนังสือพิมพ์สยามประเภทกล่าวความเท็จมิได้เกรงพระบรมเดชานุภาพ มีพระบรมราชโองการดำรัสให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองจับตัวนายกุหลาบส่งโรงพยาบาลเสียจริตคุมขังไว้จนกว่าจะสัมพัศ” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.๕ น. ๔๗.๑ เลขที่ ๔๗. และ “นายกุหลาบให้ช่างพระบรมรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์สำหรับลงหนังสือพิมพ์สยามประเภท” สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.๕ บ. ๘.๑ เลขที่ ๓.

๕. สยามประเพณี ปีที่ ๕ พิมพ์เดือนละ ๔ ครั้ง กำหนดวางจำหน่ายทุกวันพระ เริ่มตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓ / ค.ศ. ๑๙๐๔) ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓ / ค.ศ. ๑๙๐๕) รวมทั้งสิ้น ๔๙ ตอน เมื่อครบ ๑๒ เดือนนำมาเย็บรวมเป็น ๒ เล่ม คือ เล่ม ๕ ตอนที่ ๑ - ๒๔ กับ เล่ม ๕ ตอนที่ ๒๕ - ๔๙
๖. สยามประเพณี ปีที่ ๖ พิมพ์เดือนละ ๔ ครั้ง กำหนดวางจำหน่ายทุกวันพระ เริ่มตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔ / ค.ศ. ๑๙๐๕) ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔ / ค.ศ. ๑๙๐๖) รวมทั้งสิ้น ๔๙ ตอน เมื่อครบ ๑๒ เดือนนำมาเย็บรวมเป็น ๒ เล่ม คือ เล่ม ๖ ตอนที่ ๑ - ๒๔ กับ เล่ม ๖ ตอนที่ ๒๕ - ๔๙
๗. สยามประเพณี ปีที่ ๗ พิมพ์เดือนละ ๔ ครั้ง กำหนดวางจำหน่ายทุกวันพระ เริ่มตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) ฉบับที่ปรากฏในปัจจุบันมีจนถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) และนำมาเย็บรวมเป็น ๑ เล่ม คือ เล่ม ๗ ตอนที่ ๑ - ๒๑

๕.๒ การจัดวางรูปแบบเนื้อหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณี กับหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

การจัดวางรูปแบบการเนื้อหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เพื่อพิมพ์ในนิตยสาร สยามประเพณี มีลักษณะโดยพื้นฐานคือนำงานนิพนธ์เรื่องที่มีความยาวมาเป็นเรื่องหลักแล้วแบ่งพิมพ์ตามหัวเรื่องย่อยๆ ติดต่อกันจนกว่าจะจบเรื่อง กับนำงานนิพนธ์ย่อยจากคำตอบปัญหาคำถามของผู้อ่านและปิดท้ายเล่มด้วยงานนิพนธ์ข่าวที่คัดเลือกเรียบเรียงมาจากข่าวโทรเลขต่างประเทศและข่าวสำคัญๆ ของสยาม

งานนิพนธ์เรื่องหลักที่พิมพ์ในนิตยสาร สยามประเพณี ในแต่ละปี ได้แก่

๑. ปีที่ ๑ เรื่อง “บุจฉาววิสันษา บุตรถามปัญหากับบิดา”
๒. ปีที่ ๒ เรื่อง “การศึกสงครามลาวกับไทยรบกัน” [มะลาวะสยามยุทธ์ - ศีกัจจาวอนุครั้งที่ ๒] และเรื่อง “อานามสยามยุทธ์ว่าด้วยไทยรบกับญวน”
๓. ปีที่ ๓ เรื่อง “อานามสยามยุทธ์ว่าด้วยไทยรบกับญวน”
๔. ปีที่ ๔ เรื่อง “อานามสยามยุทธ์ไทยไปรบกับลาวเวียงจันทน์” [เล่ม ๑ - ศีกัจจาวอนุครั้งที่ ๑] เรื่อง “พงศาวดารเมืองเวียงจันทน์” “พงศาวดารเมืองมลายู” “ช้างเผือกสำคัญ” และเรื่อง “มหามุขมาตยานุกุลวงษ์”
๕. ปีที่ ๕ เรื่องเกี่ยวกับธรรมเนียมพิธีพราหมณ์ต่างๆ เช่น ธรรมเนียมการพิธีเนื่องในการเกิด การโกนจุก การโสกันต์ การตาย การแต่งงานชั้นหมาก และธรรมเนียมการพิธีอื่น ๆ

๖. ปีที่ ๖ เรื่องเกี่ยวกับช้างเผือกและช้างสำคัญของกรุงสยาม เรื่อง “ราชทูตานุทูตฝรั่งเศสมาเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ในกรุงลพบุรีศรีอยุธยา” และเรื่อง “จดหมายเหตุจ้าวแม่วัดดุสิตกรุงเก่า” กับงานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์เรื่องต่างๆ (อารัมภะวณณะนากะเถา)
๗. ปีที่ ๗ เรื่อง “ราชทูตานุทูตฝรั่งเศสมาเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ในกรุงลพบุรีศรีอยุธยา” เรื่อง “จดหมายเหตุจ้าวแม่วัดดุสิตกรุงเก่า” และงานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์เรื่องต่างๆ (อารัมภะวณณะนากะเถา)

งานนิพนธ์เรื่องหลักในนิตยสารสยามประเภท ปีที่ ๑ ถึงปีที่ ๔ ซึ่งเป็นการพิมพ์ช่วงแรก เป็นงานนิพนธ์ที่เน้นเรื่องราวในประวัติศาสตร์สยามและมีงานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ (อารัมภะวณณะนากะเถา) แทรกอยู่ประปราย แต่ในการพิมพ์ปีที่ ๕ จนถึงปีที่ ๗ ซึ่งเป็นช่วงที่ ๒ มีความแตกต่างไป กล่าวคือ งานนิพนธ์เรื่องหลักเปลี่ยนแปลงเป็นเรื่องเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณี เรื่องราวประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา แต่จะมีงานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ซึ่งมีเนื้อหาความยาวไม่มากนักและสามารถจับเนื้อหาได้ในแต่ละฉบับปรากฏอยู่ในการพิมพ์แทบทุกฉบับ

ในส่วนที่เป็นงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ซึ่งอยู่ในช่วงเดียวกับการตีพิมพ์นิตยสารสยามประเภทช่วงแรก มีเนื้อหาเป็นการแสดงวิพากษ์วิจารณ์แสดงทัศนะต่อเหตุการณ์บ้านเมืองโดยยกเอาเรื่องราวจากเอกสารโบราณประกอบการวิพากษ์เรื่องราวเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น เรื่อง “คำนำ [ด้วยการแปลกลาตในกรุงเทพฯ]” เรื่อง “ออบเซอร์เวอร์เหาะ” เรื่อง “คอเรสปอนเดนส์ นายร่ำคานตา [ประวัติซื้อที่ทำถนนเจริญกรุง]” เรื่อง “คำนำ [วันนี้เป็นวันที่ชาวชาติสยามได้ตั้งแลได้เป็นที่นับถือ]” เรื่อง “ราชการกรุงสยามเกี่ยวฝรั่งเศส” เรื่อง “เมื่อไรหนอ” เรื่อง “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม” เป็นต้น แต่มีปริมาณงานนิพนธ์ที่ตีพิมพ์ไม่มากเท่ากับที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์และส่วนใหญ่ไม่เปิดเผยอย่างชัดแจ้งว่าผู้นิพนธ์คือ ก.ศ.ร. กุหลาบ^{๑๓}

ทั้งนี้ในการกำหนดขอบเขตงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เพื่อการศึกษาในวิทยานิพนธ์นี้มีข้อสังเกต ๓ ประการ

ข้อสังเกตประการแรก งานนิพนธ์ที่นำมาจากต้นฉบับเอกสารโบราณมีลักษณะนำข้อความจากการคัดลอกแล้วมีการเรียบเรียงโดย ก.ศ.ร. กุหลาบ ในบางส่วน แต่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะระบุชื่อผู้นิพนธ์จากชื่อผู้ที่เป็นเจ้าของต้นฉบับเอกสาร หรือจากชื่อผู้ที่นิพนธ์ ชื่อผู้ที่เรียบเรียงหรือที่ เป็นผู้แปลเอกสารขึ้นนั้นในส่วนสำคัญ เช่น “อานามสยามยุทธ” “จดหมายเหตุจ้าวแม่วัดดุสิต” “มหามุขมาตยา นุกุลวงษ์” “จดหมายเหตุฝรั่งเศสโบราณ” “จดหมายเหตุฝรั่งเศสครั้งกรุงเก่า” ฯลฯ

^{๑๓} ผู้วิจัยการสำรวจบทความในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ว่าเป็นงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ หรือไม่ ใช้วิธีตรวจสอบจากการใช้คำศัพท์เช่นคำว่า “จ้าว” “โปรฎ” ประกอบการตรวจสอบเนื้อหาที่เป็นไปในแนวทางเดียวกันกับงานนิพนธ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ การอ้างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนนายชายบุตรชาย ก.ศ.ร. กุหลาบ ถือกำเนิด และดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเชิงอรรถที่ ๖ ของบทเดียวกันนี้

นอกจากนี้ในกรณีที่ต้นฉบับเอกสารเดิมเป็นภาษาไทย ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะอ้างที่มาว่าเป็นเอกสารส่วนบุคคลที่สืบทอดมาโดยการคัดลอกด้วยมือตามจารีตเดิมของสยาม โดยคัดลอกข้อความจากต้นฉบับสมุดไทยคัดถ่ายต่อๆ กันหลายทอด เป็นเหตุให้มีเอกสารเล่มสมุดไทยชื่อเรื่องเดียวกันหลายๆ ฉบับมีเนื้อหาข้อความไม่เหมือนกัน ซึ่งอาจเป็นเพราะผู้คัดลอกอาจคัดลอกตกหล่นหรือเพิ่มเติมข้อความตามความเข้าใจของตนไว้ในเอกสารที่คัดลอกมาก็ได้ ซึ่งหากจะสรุปความแตกต่างของเอกสารที่เกิดด้วยธรรมเนียมการคัดลอกว่าเป็นการบิดเบือนต้นฉบับเอกสารเดิมเป็นเรื่องที่จะนำไปใช้กับทุกกรณีได้ยาก ซึ่งจะเห็นได้ชัดเมื่อเปรียบเทียบกับกรณีสืบค้นหนังสือจากต้นฉบับเอกสารสมุดไทยของโดยพระสมุทวชิรญาณส่วนมากจะสอบชำระจากต้นฉบับเดิมหลายฉบับก่อน แล้วจึงนำไปพิมพ์ และในการจัดพิมพ์แต่ละครั้งก็จะมี ความแตกต่างไปตามยุคสมัยซึ่งจะเห็นได้ง่ายจากในการใช้รูปศัพท์ในต้นฉบับเอกสารเดิมกับฉบับที่ตีพิมพ์และครั้ง ดังตัวอย่างรูปคำศัพท์ เช่น “กระษัตร์ – กษัตร์ – กระษัตร์ – กษัตร์ยี่” ที่ปรากฏในต้นฉบับเอกสารสมุดไทยกับฉบับตีพิมพ์ในระยะแรกแล้วมีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาจนกระทั่งฉบับตีพิมพ์ในปัจจุบันที่ใช้คำศัพท์เดียวกันแต่มีรูปตัวสะกดการันต์ต่างกัน ดังนั้นในการพิมพ์หนังสือที่มีข้อความระบุว่าได้ที่ชำระต้นฉบับแล้วก็ยากที่จะถือว่าเนื้อหาข้อความที่พิมพ์โดยการชำระแล้วนั้นเป็นอันยุติหรือถือว่าถูกต้องแล้วได้^{๑๔}

ในกรณีนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ระบุว่าอ้างว่านำข้อความมาจากคำแปลเอกสารภาษาต่างประเทศ ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะอธิบายว่าตนเป็นผู้เรียบเรียงจากคำแปลของบุคคลหลายท่าน อาทิ พระสังฆราชปาเลอกัวซ์ พระสารสาสน์พลขันธ์ (ยี่. อี. เยรีนี - Gerolamo Emilio Gerini) “มาตาม (พ)” ฯลฯ ในกรณีพระสังฆราชปาเลอกัวซ์พบว่าสำนวนแปลของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์โดยการเรียบเรียงของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่อเปรียบเทียบกับสำนวนแปลของภราดา ฟ. ฮีแลร์ จะพบลักษณะสำนวนแปลคล้ายคลึงกับคำแปลของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ที่ปรากฏในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มาก^{๑๕} เพียงแต่การเรียบเรียงคำแปลเป็นงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ หลายเรื่องมีข้อความเป็นเหตุการณ์สมัยรัตนโกสินทร์ยิ่งกว่าสมัยอยุธยาซึ่งเป็นเพราะวัตถุประสงค์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ โดยตรง

ข้อสังเกตประการที่สอง งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มักมีความสงสัยและไม่ใคร่เชื่อถือว่า มีที่มาจากต้นฉบับเอกสารจริง หรือว่ามีต้นฉบับเอกสารจริงแต่ถูก ก.ศ.ร. กุหลาบ แก้ไขข้อความให้แตกต่างไปจากต้นฉบับเอกสาร แต่จากการตีพิมพ์ การวิเคราะห์ศึกษาและการอ้างอิงต้นฉบับเอกสาร

^{๑๔} ตัวอย่างความแตกต่างจากการใช้คำศัพท์ที่ระบุนั้นสามารถเปรียบเทียบได้ตั้งแต่รูปคำศัพท์ในต้นฉบับสมุดไทย กับที่ตีพิมพ์หนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท ฉบับหอพระสมุทวชิรญาณ พ.ศ. ๒๔๕๗, ๒๔๕๘ และฉบับโรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช พ.ศ. ๒๕๔๗ หรืออาจเปรียบเทียบตัวอย่างในจัดพิมพ์วรรณกรรมเรื่องสามก๊ก ฉบับเจ้าพระยาพระคลัง (หน) โดยการพิมพ์ของสำนักพิมพ์ต่างๆ

^{๑๕} โดยการเปรียบเทียบจากหนังสือ วรรณกรรม ฟ.ฮีแลร์ อัสสัมชัญ เรื่องพระยาโกศกานไปฝรั่งเศส กับเรื่อง “รายงานระยะทางราชทูตานุทูตสยามในสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้ากรุงลพบุรีศรีอยุธยาได้ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีต่อสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ณ กรุงปารีสประเทศฝรั่งเศส” ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเภท เล่ม ๗ ทั้งสองเรื่องนี้ต่างก็อ้างถึงต้นฉบับเอกสารภาษาฝรั่งเศสของ Jean Donneau de Visé เรื่อง *Voyage des ambassadeurs de Siam en France* ตีพิมพ์ที่กรุงปารีส เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๖.

ชั้นหลังในภาพรวมมักจะพบการศึกษาตีพิมพ์ การวิเคราะห์ศึกษาและการอ้างอิงเอกสารอันเป็นเอกสารหรือต้นฉบับเอกสารที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เคยตีพิมพ์หรือกล่าวอ้างมาก่อนมากขึ้น

การวิเคราะห์ต้นฉบับเอกสารในเรื่องที่ค้นพบในเวลาต่อมานั้นมักไม่พบหรือยกตัวอย่างว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีส่วนแก้ไขให้แตกต่างจากต้นฉบับเอกสารในส่วนสำคัญอย่างไร หรือในบางเรื่องก็มีการตีพิมพ์หรือวิเคราะห์ต้นฉบับเอกสารโดยไม่ทราบหรือไม่ได้อธิบายอย่างชัดเจนว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีส่วนเกี่ยวข้องหรือเคยนำไปจัดพิมพ์มาก่อน เช่น เรื่อง อภินิทราบรรพบุรุษและปฐมวงศ์^{๑๖} เรื่อง จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต^{๑๗} เรื่อง สยามสงครามว่าด้วยกองทัพกรุงสยามทำศึกสงครามกับชาวลาวเวียงจันทร์เป็นมหายุทธนาธิการ อันเป็นหนังสือที่พระยาพิทักษ์เทพพานิชคัดลอกมาจากฉบับของมองซิเออร์ฮาควิน กงสุลฝรั่งเศส เมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๓๘) แต่นำมาถวายฯ เมื่อ วันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ สมัยรัชกาลที่ ๖^{๑๘} เรื่อง มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา เล่ม ๑ พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)^{๑๙}

ข้อสังเกตประการที่สาม มีงานนิพนธ์ประวัติศาสตร์อยุธยาได้แก่เรื่อง “ราชทูตานุทูตฝรั่งเศสมาเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ในกรุงลพบุรีศรีอยุธยา” จะสังเกตพบความคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนในข้อมูลที่มีลักษณะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์มากกว่าสมัยอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด กับมีงานนิพนธ์ที่เป็นทัศนะวิจารณ์การเมืองต่างประเทศมักเป็นการวิพากษ์วิจารณ์ที่มีนัยเปรียบเทียบกับกรณีของสยาม

งานนิพนธ์ดังกล่าว เป็นงานนิพนธ์ที่นำเนื้อหาคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนเพื่อให้ผู้อ่านสอสุดใจเปรียบเทียบกับสิ่งที่มีอยู่จริง และนำเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในต่างประเทศมาใช้อย่างมีนัยยะวิพากษ์วิจารณ์การบริหารราชการในสมัยนั้นโดยตรง กล่าวคือ ก.ศ.ร. กุหลาบ ใช้วิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ในสมัยราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์แห่งกรุงศรีอยุธยามาวิพากษ์วิจารณ์ราชสำนักรัชกาลที่ ๕ และนำสภาวะการณ์ที่เกิดขึ้นในต่างประเทศมาวิพากษ์วิจารณ์การบริหารราชการของราชสำนักรัชกาลที่ ๕ เช่นเดียวกัน

ความถูกผิดในเนื้อหาของงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงมิได้ทำให้เนื้อหาวัตถุประสงค์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เปลี่ยนแปลงไป หากแต่จะบังชี้วัตถุประสงค์แท้จริงที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ และความมุ่งหมายจะสื่อสารกับผู้อ่านได้ดียิ่งขึ้น ทั้ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังมีลีลาสำนวนการเขียนแบบสื่อความหมายในระหว่างบรรทัด ในงานนิพนธ์หลายเรื่องมีร่องรอยการซ่อนนัยยะไว้ในอรรถที่เห็นว่าผิดนั้นอย่างมุ่ง

^{๑๖} สุจิตต์ วงษ์เทศ, “คำนำของบรรณาธิการ,” ใน บุญเตือน ศรีวรพจน์ (ชำระต้นฉบับ) สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), อภินิทราบรรพบุรุษและปฐมวงศ์, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า (๑๕) – (๑๖).

^{๑๗} ว.ช. ประสังสิต, พงศาวดารไทย จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๒), หน้า คำนำ. และ ว.ช. ประสังสิต, พงศาวดารไทย จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต ภาค ๒, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๒), หน้า คำนำ.

^{๑๘} สายพิน แก้วงามประเสริฐ, “ภาพลักษณ์ท้าวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๑๔ – ๒๑๕.

^{๑๙} วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), มรดกความทรงจำแห่งพระนครศรีอยุธยา เล่ม ๑ พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์) (กรุงเทพฯ: อูษาคเนย์, ๒๕๕๑).

ประสงค์ให้ผู้อ่านคิดคำนึงถึงเรื่องที่เกิดขึ้นจริง เช่น งานนิพนธ์ เรื่อง “ราชทูตานุทูตฝรั่งเศสมาเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ในกรุงลพบุรีศรีอยุธยา” ดังได้อธิบายมาก่อนนี้แล้ว

จากข้อสังเกตทั้งสามประการดังกล่าว ในการศึกษาวิทยานิพนธ์นี้จึงจะมีได้มุ่งให้ความสำคัญกับความมีอยู่จริงหรือความถูกต้องของเอกสาร หรือเนื้อหางานนิพนธ์ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นผู้เรียบเรียงนิพนธ์ตีพิมพ์ในโอกาสต่างๆ หากแต่จะมุ่งวิเคราะห์ศึกษาว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นผู้ใช้เนื้อหาจากเอกสารต่างๆ เหล่านั้นอย่างมีจุดประสงค์ที่สัมพันธ์กับสภาพการณ์ทางสังคมอย่างไร เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นลักษณะขององค์ความรู้ในระยะเปลี่ยนผ่านเข้าสู่สังคมสยามยุคใหม่ของชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยามมากกว่าการมุ่งค้นหาความถูกต้องในเนื้อหางานนิพนธ์ ดังนั้น ในการศึกษาวิทยานิพนธ์นี้จะถือว่างานนิพนธ์ต่างๆ เช่นที่มีข้อสังเกตข้างต้นเป็นงานนิพนธ์ที่อยู่ในขอบเขตงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในฐานะที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นผู้จัดการเรียบเรียง จัดแบ่ง และหยิบยกใจความสำคัญของเอกสารต่างๆ มาตีพิมพ์เพื่อสื่อสารกับผู้อ่านตามวัตถุประสงค์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อย่างมีนัยสัมพันธ์กับสถานการณ์ในสังคมสยามในเวลานั้น

๕.๓ ลักษณะเนื้อหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณี และในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

เนื้อหางานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณีและหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์มีลักษณะร่วมพื้นฐาน คือ เป็นงานนิพนธ์ที่เสนอเรื่องราวในอดีตที่เรียบเรียงหรือค้นคว้าจากต้นฉบับเอกสารชิ้นต้นหลายชนิด ได้แก่ จดหมายเหตุคำให้การของบุคคล กฎหมายเก่าของสยาม หมายประกาศพระราชบัญญัติต่างๆ ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมโคลงฉันทกาพย์กลอน หนังสือพิมพ์และนิตยสารสมัยแรก ๆ ของสยามตลอดจนหนังสือและหนังสือพิมพ์ที่พิมพ์ในต่างประเทศ กับเป็นงานนิพนธ์ที่เปรียบเทียบเหตุการณ์ต่างๆ ของสยามตลอดจนเหตุการณ์ต่างประเทศอย่างเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ทั้งนี้งานนิพนธ์ที่ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีและหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์จัดเป็นงานนิพนธ์มีความเกี่ยวเนื่องกับงานนิพนธ์ที่ตีพิมพ์ในขณะที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์อีกด้วย

จากลักษณะงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังกล่าวข้างต้น ในการศึกษาวิทยานิพนธ์นี้จึงจะให้นำหนักแบ่งประเภทงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณีและหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ รวมไปถึงตามเนื้อหาที่ปรากฏและจะวิเคราะห์เพิ่มเติมเมื่อข้อมูลมีลักษณะพิเศษที่พบว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ แทรกเข้ามาในงานนิพนธ์นั้น โดยเลือกงานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาโดดเด่นนำมาวิเคราะห์ร่วมกับงานนิพนธ์ที่สอดคล้องกันตามประเภทนั้นๆ จำนวน ๖ ประเภท ตามลำดับ ได้แก่ ๑ งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ ๒ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ ๓ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความยุติธรรม ๔ งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนขนบธรรมเนียมความเจริญ ๕ งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมือง ๖ งานนิพนธ์เกี่ยวกับความเป็นเอกราช

๕.๓.๑ งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์

งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ ได้แก่งานนิพนธ์ซึ่งแสดงออกซึ่งความรู้และความเข้าใจเรื่องราวในอดีตของตนตลอดจนความเชื่อมโยงในอดีตของผู้คนร่วมสังคมเดียวกัน ข้อเขียนหลายเรื่องของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเภทและหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ซึ่งแสดงถึงสำนึกในประวัติศาสตร์ มีข้อเขียนที่สำคัญได้แก่ข้อเขียนเรื่อง “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม”

ข้อเขียนเรื่อง “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม”^{๒๐} พิมพ์ในนิตยสารสยามประเภทปีที่ ๒ เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๘๙๙ / ร.ศ. ๑๑๘) ที่หน้าสารบาญว่าระบุชื่อเรื่องว่า “ต้นเหตุบังเกิดชาติไทยในกรุงสุโขทัยราชธานี” แต่ใช้ชื่อในตัวเรื่องว่า “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม” งานนิพนธ์นี้พิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์วันเดียวกันในชื่อว่า “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม”^{๒๑} หลังจากนั้นได้แปลข้อเขียนเดียวกันนี้เป็นภาษาอังกฤษ ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ภาคภาษาอังกฤษ ฉบับวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ในชื่อบทความว่า “The Origin of the Siamese”^{๒๒}

นอกจากงานนิพนธ์ “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม” แล้วยังมีข้อเขียนสำคัญอันเป็นงานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ได้แก่เรื่อง “ต้นเหตุเสาชิงช้า” และ “ต้นเหตุอักษรไทย” พิมพ์ในนิตยสารสยามประเภทปีที่ ๓ เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๐) ข้อเขียนทั้ง ๓ เรื่องดั่งระบุข้างต้นล้วนอธิบายในเรื่องความเป็นมาของชนชาติสยามโดยพิจารณาจากข้อความเอกสารโบราณประกอบกับหลักฐานต่างๆ ที่มีได้อยู่ในรูปเอกสารอันเป็นการสะท้อนสำนึกในประวัติศาสตร์ในทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตลอดจนผู้คนในสังคมสยามดังนี้

ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายความเป็นมาของชนชาติสยามว่าแต่เดิมชนชาติที่เรียกว่า “ไทย” หรือ “คนไทย” เป็นชนชาติที่มีกำเนิดด้วยการผสมกันระหว่างผู้มีเชื้อสายวงศ์ตระกูลพราหมณ์ที่มีถิ่นฐานอยู่ในอาณาจักรเมืองสุโขทัยกับคนเชื้อสายลาวกรุงศรีพิไชยเชียงแสนที่อพยพหนีภัยสงครามลงมาทางใต้เมื่อปีมหาศักราช ๙๘๙ (พ.ศ. ๑๖๑๐) ก.ศ.ร. กุหลาบ เขียนว่า

“พราหมณ์กับลาวได้เป็นทางสัมพันธ์มิตรสนิทเสน่หารักใคร่กันมาช้านาน จนได้มีการแต่งงานวิวาหะอวาทะมงคล เปนสามีภริยากันจนเกิดบุตรหลานเหลนโหล่น สืบเชื้อสายโลหิตติดต่อติดกันลงมาหลายชั้นชั่วอายุคนมีมนุษย์แล้ว จึงกลายเป็นเพศชาติสยามไปทั้งสิ้น

^{๒๐} “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม,” สยามประเภท ๒, ๑๓ (มิถุนายน ๑๑๘): ๖๕๙ – ๖๗๑.

^{๒๑} “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม,” บางกอกไทมส์ Bangkok Times (๑ มิถุนายน ๑๑๘): ๕.

^{๒๒} “The Origin of the Siamese,” บางกอกไทมส์ Bangkok Times (๓ มิถุนายน ๑๑๘): ๓.

อนึ่งชนชาวสยามแต่ในเวลาก่อนโน้นนั้น เขาเรียกกันว่าท้ย คำที่พู่จเรียกกันว่าคนท้ย หรือชาวท้ยนั้น คือเป็นคนชาติต้นเดิมบังเกิดสืบมาจากวงศ์ตระกูลพราหมณ์อันสูงศักดิ์ กับ ลาวปนกัน บังเกิดขึ้นในเมืองสุโขทัยก่อนจึงเรียกว่า ‘คนท้ยหรือชาวท้ย’ บังเกิดขึ้นในเมือง มหาศักราช ๘๙๘ ศก”^{๒๓}

ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายว่า “คนลาว” นั้นคือพลเมืองของ “กรุงศรีพิไชยเชียงแสน” ที่อพยพหนีสงครามขวามอญ “ตะเลง” มาพร้อมกับพระมหากษัตริย์องค์สุดท้ายของกรุงศรีพิไชยเชียงแสน พระนามว่า “พระเจ้าวปีนเกษ” ซึ่งอพยพครัวลาวกรุงศรีพิไชยเชียงแสนหนีสงครามลงใต้มายัง “เมืองสุโขทัย” แล้วได้รับความช่วยเหลือจากมหาโชฎิภะพราหมณ์สร้างเมืองขึ้นที่ริมแม่น้ำชื่อว่า “แม่น้ำพิษณุราชศาคร” ตลอดลำน้ำนี้เป็นเมืองท่าสำเภาและเป็นที่พักอาศัยของพ่อค้าพราหมณ์ ๔ ตระกูล ได้แก่ พราหมณ์รามราช พราหมณ์พฤฒิบาศ พราหมณ์มหันต์ และพราหมณ์นาฬิวรรณ ชาวพราหมณ์ ๔ ตระกูลเหล่านี้เดิมอพยพมาจากประเทศ “อินดูสฐาน” มาอยู่ในบริเวณนี้มาเป็นเวลาหลายร้อยปีแล้วและได้สร้างเทวสถาน เสาโล่ชิงช้า ทำน้ำลอยบาป โรงพิธีกองกฐนทัพบูชาญต่างๆ เผยแผ่ขนบธรรมเนียมพราหมณ์แพร่หลายในดินแดนแถบนี้มาก่อนแล้ว

พราหมณ์ ๔ ตระกูลที่มีถิ่นฐานอยู่ในอาณาบริเวณเมืองสุโขทัยนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้กล่าวอธิบายประวัติความเป็นมาว่า

“พราหมณ์สี่ตระกูลคือ พราหมณ์รามราช ๑ พราหมณ์พฤฒิบาศ ๑ พราหมณ์มหันต์ ๑ พราหมณ์นาฬิวรรณ ๑ เป็นพราหมณ์สี่ตระกูลบังเกิดในแผ่นดินอินดูสฐานๆ มี พราหมณ์สี่ตระกูลนี้มาช้านาน อนุมาณกาลราว ๕๐๐๐ ปี หรือ ๖๐๐๐ ปี ถิ่นลัทธิเพศพรหมพงศ์แลอิศรพงศ์เป็นต้น ภายหลังต่อๆมาถือศาสนาต่างๆกันหลายร้อยอย่าง มีวิธีนับถือพระอิศวร, พระนารายณ์, พระอุมา, เป็นต้น ... ลุมมหาศักราช ๖๘๗ ศก บ้านเมืองในประเทศอินดูสฐานบังเกิดการจลาจล วุ่นวายโกลาหลรบพุ่งกันทั่วไปหลายเมือง จนพวกพราหมณ์พลเมืองไม่เป็นอันที่จะทำมาหากินได้ ต้องทิ้งถิ่นฐานบ้านเกิดเมืองนอน ชาติภูมิเดิมของตนเสียหลายราย อพยพแยกย้ายหนีมหาภัยพิบัติ ขจัดขจายเรียรายไปในประเทศต่างๆ บางพวกบางตระกูล

ครั้งนั้นพวกพราหมณ์สี่ตระกูล พวกกันหนีภัยมาในทิศตะวันออกหลายพวก มาสู่ประเทศพม่า, รามัญ, ลาว เขมร, ไทย, เป็นต้น พราหมณ์พวกนี้มาทางตะวันออกเฉียงเหนือ มาตั้งอยู่ในหมู่บ้านพราหมณ์ใหม่ ที่ตำบลแขวงเมืองสุโขทัยราชธานีแห่งหนึ่ง แลมาตั้งอยู่ในแขวงเมืองละโว้ (คือเมืองลพบุรี) แห่งหนึ่ง ข้างใต้ชายทะเลตะวันตกได้มาพักอาศัยอยู่ในเมืองพะโค (คือกรุงหงสาวดี) ณะประเทศรามัญ แล้วจึงได้เลยมาอยู่ในเมืองเพชรบุรีบ้าง เมืองนครศรีธรรมราชบ้าง ได้สร้างเทวสถานแลปักเสาโล่ชิงช้าทำทำน้ำลอยบาปและพิธี

^{๒๓} “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติท้ยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม,” หน้า ๖๖๖.

กองกุ่มด้วย เสาชิงช้าที่เมืองนครศรีธรรมราช ยังมีปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ด้วยเปนพยาน
^{๒๔}

“พระเจ้าวรินทร์” ได้รับความช่วยเหลือจากพราหมณ์ชื่อ “โชฎิกะ” ผู้นำตระกูลพราหมณ์
 รามราช ช่วยตั้งเมืองขึ้นใหม่มีชื่อว่า “กรุงศรีสัตนาลัยสุโขทัยราชธานี” พระองค์ทรงสร้าง
 พระราชวังมีพระมหาปราสาทใหญ่และพระอารามหลวง ทรงอภิเษกกับบุตรีโชฎิกะพราหมณ์ ทรงตั้ง
 โชฎิกะพราหมณ์เป็นพระมหाराชครูบูรพาจารย์บรมครูมหาเสนาบดีใหญ่เพื่อปกครองราชการบ้านเมือง

พระมหाराชครูบูรพาจารย์เป็นผู้แปลกฎหมายจากพระคัมภีร์พระธรรมศาสตร์และพระธรรมนุญ
 ของประเทศ “ฮินดูสถาน” ขึ้นใช้ในราชการ และร่วมกับพราหมณ์ท่านอื่นๆ แปลตำราพระราชพิธี
 ๑๒ เดือนขึ้นใช้ในการพระราชพิธีของพระนครอีกด้วย “พระเจ้าวรินทร์” จึงปกครองบ้านเมืองและ
 มีพระมหากษัตริย์สืบราชตระกูลต่อมาอีกหลายชั่วชั้นรวมเป็นพระมหากษัตริย์กรุงสุโขทัยทั้งสิ้น ๔๖
 พระองค์

ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายอ้างหลักฐานที่ใช้เชื่อมโยงการผสมผสานตระกูลพราหมณ์กับลาวกรุง
 ศรีพิไชยเชียงแสน โดยวิเคราะห์เนื้อหาความเป็นมาของการใช้คำศัพท์ “สยาม” ว่ามีความหมาย
 แปลว่า “ไทย” และมีความหมายเดียวกันกับคำศัพท์ว่า “เฉียง” ของพราหมณ์ “เสียม” ของเขมร
 “เซียม” ของแขกมลายู “ซาน” หรือ “ชาน” ของพม่า ซึ่งเป็นคำศัพท์ที่แต่ละชาติเจ้าภาษานั้นใช้
 เรียกชื่อคนไทยตามภาษาของตนซึ่งเข้าใจว่าเป็นที่ที่เกิดที่เมืองสุโขทัย ก.ศ.ร. กุหลาบอธิบายว่า

“ก็คำที่ว่า ‘สยาม, เสียม, เซียม, เฉียง, เชียง, ซาน, ชาน’ เหล่านี้ก็มีผู้ทุกชาติมุ่ง
 หมายถึงชื่อชาติเรียกตามภาษาของเขา โดยเขาเข้าใจว่าเป็นคนเกิดแต่เดิมที่เมืองสุโขทัยอย่าง
 หนึ่ง เมืองสุโขทัยเป็นที่ตั้งต้นเป็นเอกราชต่ออยู่กับรามัญมีไชยชนะจึงว่าไทยหรือไทย ตั้งเป็น
 คนมีตระกูลผสมกันปนกันมาจากพราหมณ์แลลาวอย่างหนึ่ง จึงได้เรียกว่าไทย เหมือนเงี้ยว
 แลลาวใหญ่เรียกตนเองว่าเป็นชาวไต คือใช้ (ต) แทน (ท) ว่าไทย”^{๒๕}

นอกจากการผสมผสานเชื้อวงศ์ตระกูลแล้วยังมีการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมและภาษา
 พราหมณ์ (ภาษาบาลีและสันสกฤต) กับภาษาไทยแต่เดิมทำให้เกิดเป็นการเกิดภาษาไทยขึ้นใหม่ ดังจะ
 เห็นได้จากการใช้ศัพท์สำนวนปนกันระหว่างภาษา เช่น คำว่า “สมณะพราหมณ์จารย์” “ครูบาอาจา
 รีย์” “เสื่อสาดอาสนะ” ทั้งยังมีการผสมผสานระหว่างจารีตศาสนาพราหมณ์กับศาสนาพุทธ ดังจะเห็น
 ได้จากคำว่า “พุทธกับไสยย่อมาศรัยแก่กัน” มีการใช้ขนบธรรมเนียมผสมซึ่งต้องใช้พระสงฆ์และ
 พราหมณ์อยู่เสมอ ก.ศ.ร. กุหลาบ ชี้ว่า

^{๒๔} “ต้นเหตุเสาชิงช้า,” สยามประเพณี ๓, ๓๖ (พฤศจิกายน ๑๑๙): ๑๗๗๗ – ๑๗๗๘.

^{๒๕} “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม,” สยามประเพณี ๒, ๑๓ (มิถุนายน ๑๑๘): ๖๖๘.

“แลเห็นได้ว่าไทยนับถืออะไรเปนสองอย่างแล้ว ก็พอใจนำเอาสิ่งที่พึงใจมาพุดติดปากสืบทระกูลต่อมา เปนคำคู่กันว่าพุทธกับไสยย่อมอาศัยแก่กัน ขอให้มหาชนผู้อ่านผู้ฟัง พึงสันทนฐานเข้าใจได้ว่า ไทยสืบวงศ์ตระกูลมาจากลาวแลพราหมณ์เปนแน่ จนทุกวันนี้ก็ยังมีขนบธรรมเนียมของไทยทำการมงคลอันใด ก็พอใจใช้พระสงฆ์แกมกับ พราหมณ์ปนกันอยู่หลายชนิด คือมีการโกนจุกแต่งงานทำการมงคลต่างๆ เปนต้น ... บางทีก็ไม่ใช้พราหมณ์ก็มีบ้าง แต่ยังคงใช้สิ่งของเครื่องมงคลในมณฑลพิธินั้น แต่ล้วนเปนสิ่งของตามแบบอย่างของพราหมณ์ทั้งสิ้น คือ หม้อน้ำมนต์, ครอบ, สังข์, บัณเฑาะท์, บายศรี, แว่นเวียนเทียนแหวน นพเก้า, หล้าแพรก, ใบเงิน, ใบทอง, ใบมะตูม, ส้มป่อย, มะกรูด, แป้งหอม, น้ำมันหอม, กระแจะจรุณเจิม... สิ่งของเหล่านี้ก็ล้วนเปนแบบอย่างของพราหมณ์ ตามวิธีพราหมณ์ทั้งสิ้น ไทยก็ยังใช้ในการโกนจุกแต่งงานหรือการมงคลๆ อย่างลัทธิคติพราหมณ์อยู่เสมอๆ เพราะฉนั้นจึงพึงสันทนฐานได้ว่าพราหมณ์นำวิธีไสยศาสตร์มาสอนไทยก่อน แล้วลาวจึงนำพุทธศาสนา สอนต่อทีหลัง เพราะฉนั้นภาษาจาริตของลาวแลพราหมณ์ จึงได้เจือปนมาในภาษาจาริตของชาติไทยเราจนเท่าทุกวันนี้...”^{๒๖}

การผสมผสานของคำศัพท์ภาษาพราหมณ์ (ภาษาบาลีและสันสกฤต) กับ คำศัพท์ภาษาไทย เป็นคำศัพท์ภาษาไทยแบบใหม่นั้นยังเกี่ยวเนื่องไปถึงการเกิดตัวอักษรไทยขึ้นด้วย ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายว่า

“อนึ่งข้าพเจ้าตรวจค้นดูอักษรโบราณ ได้พบเห็นมีพยานอยู่อีกอย่างหนึ่งคือ เปนอักษรไทยโบราณเก่ากว่าอักษรทั้งสิ้นในแผ่นดินสยาม เปนคำจารึกอักษรไทยโบราณมีปรากฏไว้ในเสาศิลาแห่งหนึ่ง เดิมอยู่เมืองสุโขทัยราชธานี ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับลงมาไว้ใต้ต้นมะขามวัดสมอราย ภายหลังทรงย้ายลงมาไว้ในวัดพระศรีศาสดารามในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพฯพระมหานคร แผ่นศิลานั้นเป็นอักษรไทยโบราณของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสุโขทัยราชธานีที่ทรงพระราชนามาภิชัยว่าดังนี้ ๕ ‘รามกำแหง’ ... แผ่นศิลาที่จารึกอักษรไทยโบราณของสมเด็จพระเจ้าขุนรามกำแหงณกรุงสุโขทัยราชธานี นั้น จารึกลงว่ามหาศักราช ๑๒๑๔ ศก ตรงกับพระพุทธศักราช ๑๘๓๕ พรรษา”^{๒๗}

ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายว่าตัวอักษรภาษาไทยของ “สมเด็จพระเจ้าขุนรามกำแหง” มีรูปอักษรจากการปรับปรุงตัวอักษรอักษรไทยที่มีใช้ในเมืองนครศรีธรรมราช เนื่องจากก่อนหน้านั้นมีพระเจ้าแผ่นดินสยามกรุงลพบุรียกทัพข้ามทะเลไปตีเมือง “ปะแสะ” ในเกาะสุมาตราแล้วกวาดต้อนเชลยมายังพระนคร ชาวสยามจึงรู้จักตัวอักษรแบบอินเดียและคิดแบบตัวอักษรไทยขึ้นใช้ครั้งแรกที่เมืองนครศรีธรรมราชดังระบุไว้

^{๒๖} “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม,” สยามประเพณี ๒, ๑๓ หน้า ๖๖๙ - ๖๗๐.

^{๒๗} “ต้นเหตุอักษรมีขึ้นในโลก,” สยามประเพณี ๓, ๓๕ (พฤศจิกายน ๑๑๙): ๑๗๔๕ - ๑๗๔๖.

“แต่อันที่จริงชนของบรรพบุรุษไทย พึ่งบังเกิดมาจากเกาะยะวาฝั่งตะวันออก เมื่อพระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ ๑๔๐๐ พรรษา ภายหลังก็แพร่หลายต่อมาถึงเกาะสุมาตรา ... ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงลพบุรีศรีระโยธยามหานคร ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามฝ่ายเหนือ มีพระราชประสงค์จะแผ่พระราชอำนาจให้ตลอดทะเลแหลมมาลายูตะวันตกด้วย ... จึงโปรดเกล้าฯ ใ้ให้ ... ออกญาเดโชแม่ทัพเอกยกทัพบกเรือ ข้ามทะเลไปตีเมืองปะแสที่อยู่ในเกาะสุมาตรา ... ฉะนั้นจึงมีแม่อักษร ก. ข. ติดต่อมาจากเกาะสุมาตราก่อนเป็นเดิม ด้วยแต่ก่อนเวลานี้ที่ประเทศสยามยังอาศัยอักษรขอม (หรือหนังสือเขมร) อยู่ก่อนแล้ว เมื่อไปตีได้เมืองปะแส ในเกาะสุมาตราแหลมมาลายูมาได้แล้ว ประเทศสยามจึงรู้จักใช้อักษรอินเดียตามแบบชาวเมืองปะแส (แขกสุมาตรา) ครั้นภายหลังต่อมาอนุมาณกาลราว ๑๒๐ หรือ ๑๓๐ ปีราวนั้น ชาวสยามจึงได้คิดใช้อักษรอย่างใหม่ เป็นแบบคิดถ่ายอย่างมาจากเมืองนครศรีธรรมราช ก่อนเช่นอักษรไทยในทุกวันนี้ แต่ยังไม่มียอก, โท, ตัวสะกด, เหมือนเช่นทุกวันนี้ไม่ เป็นแบบหนังสือไทยใช้ได้ง่ายกว่าหนังสือขอม (เขมร) ดีกว่ามาก

ภายหลังต่อนั้นมีขุนหลวงพระรามกำแหงกรุงสุโขทัยราชธานี มีความคิดดีแก้ไขใช้อักษรไทยอย่างใหม่ให้มีขึ้นอีกแบบหนึ่ง จึงเป็นแบบง่ายกว่าเก่ามาก แบบนี้มีขึ้นเมื่อมหาศักราช ๑๒๑๔ ศก ตรงกับพระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ ๑๘๓๕ พรรษา ตั้งแต่นั้นต่อมาจึงนับได้ว่ามีอักษรไทยบังเกิดขึ้นในประเทศสยามฝ่ายเหนือ ได้ ๖๐๕ ปี ครั้งแรกที่ ๑ แล้วบังเกิดมีอักษรไทยครั้งที่ ๒ ต่อมาได้ ๗๔๑ ปี ถึงใน ร.ศ. ๑๑๙ นี้...”^{๒๘}

กรอบความคิดเรื่องชนชาติไทยมีกำเนิดมาจากการผสมผสานระหว่างชาติพันธุ์พราหมณ์ (อินเดีย) ๔ ตระกูล กับชาติพันธุ์ไทหรือลาวในอาณาจักรสยามฝ่ายเหนือซึ่งพิจารณาได้จากการผสมผสานทางชาติพันธุ์ ภาษาและวัฒนธรรม กับกรอบความคิดเรื่องชนชาติไทยมีกำเนิดที่เมืองสุโขทัย การมีขึ้นและการพัฒนาการของตัวอักษรไทย ตลอดจนการสันนิษฐานว่าขุนหลวงพระรามกำแหงแห่งกรุงสุโขทัยราชธานีเป็นผู้คิดปรับปรุงอักษรไทยขึ้นเป็นแบบใหม่ จัดเป็นกรอบความคิดที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงในงานนิพนธ์ต่างๆ ของตนตลอดการตีพิมพ์นิตยสาร สยามประเพณี^{๒๙} กรอบความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบในเรื่องนี้มีร่องรอยในความสัมพันธ์กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนับแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์เมื่อมีการติดต่อสัมพันธ์ทางการค้าและการเมืองชาวตะวันตก ด้วยมีการค้นคว้าข้อมูล ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมกลุ่มชนในภูมิภาคเอเชียของบาทหลวงและมิชชันนารีและเจ้าหน้าที่รัฐต่างประเทศที่เข้ามามีบทบาทในความสัมพันธ์กับอาณาจักรต่างๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเป็นต้นมา

ตัวอย่างงานค้นคว้าซึ่งคณะมิชชันนารีพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง Comparative Vocaburary of the Barmá, Maláyu, and Tháí Languages ที่เมืองเซรัมปุร์ (Serampore) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๓ (ค.ศ.

^{๒๘} “ต้นเหตุอักษรไทย,” สยามประเพณี ๓, ๒๖ พฤศจิกายน ๑๑๙: ๑๗๘๔ - ๑๗๘๖.

^{๒๙} “คำตอบลำดับวงศ์ตระกูลเจ้าพะญาภูธรราชัย (นุช) ,” สยามประเพณี ๖, ๑๐ (มิถุนายน ๑๒๔): ๒๘๓. และดูงานนิพนธ์ “มหามุขมาตยานุกุลวงศ์” ที่ตีพิมพ์ติดต่อกันในนิตยสารสยามประเพณี

๑๘๑๐)^{๓๐} ถ่ายทอดคำอ่านออกเสียงภาษาไทยแปลเป็นคำศัพท์ วลี และรูปประโยคในภาษาอังกฤษ มีคำบางคำ เช่น “Khongsawadan”^{๓๑} แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า “History” แสดงถึงการมีอยู่ของสำนักในประวัติศาสตร์เมื่อต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ทั้งคำศัพท์อีกหลายคำในหนังสือนี้บ่งลักษณะขนบธรรมเนียมประเพณี การปกครองและกฎหมายของชาวสยาม นอกจากนี้ยังมีบทความในหนังสือพิมพ์ต่างประเทศที่ตีพิมพ์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายแห่ง อาทิหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษตีพิมพ์ในประเทศจีนและสิงคโปร์ตีพิมพ์บทความชื่อ “Notices of the religion, manners and customs of the Siamese”^{๓๒} เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ (ค.ศ. ๑๘๔๔) ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ มีเนื้อหาเป็นรายงานการค้นคว้าเรื่องราวความเป็นมาของชาวสยามรวมอยู่ด้วย

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ นั้นก็ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับอาณาจักรเอกราชของไทยที่มีเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีในวรรณกรรมเรื่องนางนพมาศ^{๓๓} ต่อมาเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชนิพนธ์ประวัติความเป็นมาของชาวสยามเป็นภาษาอังกฤษชื่อ “Brief History of Siam” ตีพิมพ์ในวารสาร The Chinese Repository เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระราชนิพนธ์ดังกล่าวมีข้อความกล่าวถึงชาวสยามเมืองเหนือทำสงครามกับชาวปะโคหรือมอญบ่อยครั้งทำให้ชาวเมืองในแคว้นเหล่านั้นละทิ้งบ้านเมืองอพยพลงมาตั้งเมืองใหม่ในตอนกลางของสยามโดยมิได้แสดงแนวความคิดว่าชนชาติสยามมีกำเนิดที่เมืองสุโขทัย ดังข้อความตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์ที่ระบุว่า

“ข้าพเจ้าเพิ่งมีโอกาสได้ค้นคว้าเรื่องราวในพงศาวดารโบราณของสยาม และใคร่ขอกล่าวว่พระนครศรีอยุธยาเมืองหลวงเก่าของเรา เมื่อก่อน ค.ศ. ๑๓๕๐/พ.ศ. ๑๘๙๓ นั้นเป็นเพียงซากโบราณสถานของกัมพูชาซึ่งแต่ก่อนเรียกว่าละแวก ชนชาติกัมพูชาในครั้งนั้นครอบครองสยามส่วนใต้... เมื่อใกล้ถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ / พ.ศ. ๑๘๔๓ ผู้คนสมัยนั้นลดจำนวนลงมากเนื่องจากสงครามที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งระหว่างชาวสยามเมืองเหนือ กับพวกปะโคหรือมอญ จนกระทั่งว่าเมืองทั้งหลายถูกทิ้งร้าง หรือปล่อยให้อยู่ในสภาพปรักหักพังและไม่มีอะไรหลงเหลืออยู่ยกเว้นแต่ชื่อ

^{๓๐} Comparative Vocuburary of the Barmá, Maláyu, and Tháii Languages (Serampore: The Mission Press, 1810), pp. 1 – 239.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕. อนึ่ง คำศัพท์ “Khongsawadan” ตรงกับรูปคำศัพท์ “กงศาวดาร” ซึ่งมักจะพบเห็นได้บ่อยๆ ในเอกสารที่เป็นสมุดไทยหรือที่จารึกในใบลาน

^{๓๒} M. Bruguiere, “Siam. Art. I. notices of the religion, manners and customs of the Siamese. Translated from the annales de la foi,” The Singapore Free Press Siam and Mercantile Advertiser (15 August 1844): 1. อนึ่ง บทความเรื่องนี้คัดมาจากหนังสือพิมพ์ The Chinese Repository.

^{๓๓} เรื่องนางนพมาศ หรือ ตำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ, (พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๗). หน้า ๖.

คนรุ่นก่อนๆ เล่าว่า ชาวแคว้นเชียงราย, แคว้นที่ปัจจุบันมาเรียกกันว่า เชียงใหม่ (ลาวเหนือ), และชาวกำแพงเพชร ซึ่งถูกรังความจากข้าศึกอยู่เสมอ ได้ทิ้งบ้านทิ้งเมืองและตั้งตนขึ้นใหม่ที่เฉลี่ยงในภาคตะวันตกของกลางแผ่นดินสยาม ก็ได้สร้างนครขึ้นแห่งหนึ่ง เรียกว่าเทพมหานคร ... และเป็นนามของนครหลวงของเราสืบมาจนทุกวันนี้ ... ราชวงศ์แรก มีกษัตริย์ปกครอง ๕ พระองค์ จนถึงองค์ที่ ๖ ทรงพระนามว่าพระเจ้าอู่ทองรามธิบดี ... กล่าวกันว่ากษัตริย์พระองค์นี้เป็นพระราชบุตรเขยของกษัตริย์พระองค์ก่อนหน้านั้นพระนามว่า พระเจ้าศิริไชยเชียงแสน ... พระเจ้าอู่ทองทรงเลือกใช้เมืองเฉลี่ยงเป็นเมืองหลวงของพระองค์อยู่ ๖ ปี ต่อมาเนื่องจากเกิดโรคระบาดร้ายแรงจึงโปรดให้เสาะหาสถานที่อื่นซึ่งน่าจะดีกว่า และในที่สุดทรงเลือกชัยภูมิอันเป็นที่ตั้งเมืองอยุธยา และสถาปนาเมืองหลวงของพระองค์ขึ้น ณ ที่ตรงนั้น”^{๓๔}

ความในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะมุ่งไปยังเรื่องราวความเป็นมาของชนชาติสยามเริ่มตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองแห่งกรุงศรีอยุธยาอันแสดงถึงสำนึกทางประวัติศาสตร์ซึ่งความสอดคล้องกับพระราชพงศาวดารหลายฉบับที่ชำระหรือแต่งขึ้นใหม่ตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในพระราชนิพนธ์นี้พระองค์ทรงกล่าวพาดพิงไปถึงเรื่องเล่าของ “คนรุ่นก่อนๆ” ที่กล่าวถึง “ชาวแคว้นเชียงราย” “ชาวกำแพงเพชร” “พระเจ้าศิริไชยเชียงแสน” และนามของนครหลวงที่มีชื่อว่าเมือง “เทพมหานคร” และ “เมืองเฉลี่ยง” ในขณะนั้นอยู่ในเขตเมืองสุโขทัย สารที่เป็นเรื่องเล่าของคนรุ่นก่อนๆ จึงเกี่ยวเนื่องกับความเป็นมาชาวสยามก่อนกรุงศรีอยุธยาและคล้ายคลึงกับข้อความในพงศาวดารเหนือ อีกทั้งพระองค์ยังทรงมีพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องด้วยหลักศิลาจารึกและแท่นหินที่กล่าวว่าเป็นพระที่นั่งจากเมืองสุโขทัยอีกด้วย อย่างไรก็ตามในรัชสมัยของพระองค์ก็มีได้มีแนวความคิดว่ากรุงสุโขทัยเป็นอาณาจักรต้นกำเนิดของชาวสยาม

นอกจากนี้ ใน พ.ศ. ๒๓๙๗ พระสังฆราชปาเลอกัวซ์ ประมุขมิชชันนารีโรมันคatholicสยามได้พิมพ์งานนิพนธ์ของท่านเรื่อง *Description du Royaume ou Thai* ที่กรุงปารีส ในงานนิพนธ์นี้มีข้อความกล่าวถึงบทบาทของพราหมณ์กับความเป็นมาของชาวสยาม ซึ่งต่อมาเซอร์จอห์น เบาว์ริงได้เรียบเรียงพิมพ์ในหนังสือของตนใน พ.ศ. ๒๔๐๐ ว่า

“นี่คือที่มาของชาวสยาม พราหมณ์ ๒ คน นามว่าลัชชุนาลัยและลิติมิงคัล บำเพ็ญตนถือสันโดษในป่าอยู่ในสมัยเดียวกับพระโคตม เมื่อพราหมณ์มีอายุ ๑๕๐ ปี ได้เรียกประชุมลูกหลานที่มีมากมาย แนะนำให้พวกเขาสร้างเมืองที่มีกำแพง ๗ ชั้น ... บรรดาลูกหลานของพราหมณ์ทั้งสองมีบาธรรมราชเป็นหัวหน้า จึงได้สร้างเมืองชื่อสวรรคเสวโลกหรือสังคโลกขึ้น

^{๓๔} บทความนี้พิมพ์ใน *The Chinese Repository* ปีที่ ๒๐ เล่ม ๗ เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ (ค.ศ. ๑๘๕๑) ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๐๐ (ค.ศ. ๑๘๕๗) เซอร์จอห์น เบาว์ริง นำไปรวมตีพิมพ์ในหนังสือชื่อ *The Kingdom and People of Siam* และเปลี่ยนชื่อพระราชนิพนธ์เสียใหม่เป็น “Brief Notices of the History of Siam” ดูวินัย พงศ์ศรีเพียร, “หมายเหตุผู้แปล (ภาคผนวก ก. พงศาวดารสยามอย่างย่อ),” ใน *ราชอาณาจักรและราชภูมิตายสยาม เล่ม ๒*, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๙๖ – ๒๙๗.

เมื่อศักราชของพระโคตมนับได้ราว ๓๐๐ ปี ... ภารมมราชได้สร้างเมืองอีก ๓ เมือง เพื่อให้บุตรปกครอง ... ในปี ๑๐๐๐ ในศักราชของพระโคตม พระร่วงทรงยกเล็กศักราชของชาวพุทธ ตั้งศักราชใหม่ของชาวสยาม เรียกว่าจุลศักราช คือศักราชน้อย ... ได้เสด็จโดยทางเรือ ด้วยวิธีแปลกประหลาดพร้อมกับพระอนุชาไปเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงจีนผู้ซึ่งยอมรับนับถือพระองค์และได้ยกพระธิดาให้อภิเษกด้วย พระร่วงเสด็จกลับมาพร้อมกับข้าราชการบริพารจีนจำนวนมาก ทรงประกาศใช้ตัวอักษรภาษาสยาม และโปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชาขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่”^{๓๕}

งานนิพนธ์ของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์กล่าวว่าพงศาวดารเรื่องประวัติความเป็นมาของชาวสยามแบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรกปรากฏในพงศาวดารเหนือ เป็นเรื่องราวสมัยพระโคตมคือพระพุทธเจ้าในพุทธศาสนาจนถึงการก่อตั้งเมืองอยุธยา ส่วนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่การสร้างเมืองอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ข้อความในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานนิพนธ์ของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ จึงปรากฏเรื่องราวความเป็นมาของชนชาติสยามเช่นในพงศาวดารเหนือ

เนื้อหาสาระจากงานนิพนธ์ทั้งโดยชาวสยามและชาวตะวันตกดังกล่าวข้างต้นมีลักษณะค้นหาหรือเล่าประวัติความเป็นมาของชาวสยามจึงแสดงให้เห็นถึงการมีสำนึกในประวัติศาสตร์ของชาวสยามหรือสำนึกในประวัติศาสตร์ที่ชนชาติอื่นมีต่อชาวสยาม ในกรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งมีร่องรอยแสดงถึงความเป็นผู้มีความนิยมเก็บรวบรวมพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ตลอดจนงานนิพนธ์ของพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ การสร้างสำนึกในประวัติศาสตร์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงน่าจะเกิดจากการได้รับอิทธิพลจากเรื่องราวที่เล่าขานร่วมสมัยและเลือกสาระบางอย่างในพงศาวดารเหนือนำไปประมวลกับองค์ความรู้ต่างๆ เช่น การเปรียบเทียบลักษณะตัวอักษรไทยโบราณ การตรวจสอบโบราณวัตถุ เช่น เสาชิงช้าจากโบราณสถานในเมืองสุโขทัย นครศรีธรรมราชและเพชรบุรีซึ่งเป็นพื้นที่จริง^{๓๖} การประเมินวิเคราะห์ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามซึ่งยังประกอบด้วยพิธีกรรมพราหมณ์จำนวนมาก วิธีการของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงมีลักษณะขยายองค์ความรู้ไปสู่ข้อเท็จจริงที่น่าจะมีความเป็นไปได้นอกเหนือจากที่ปรากฏเป็นข้อความในเอกสาร เช่น การอพยพลงใต้เพื่อหนีภัยสงครามของกลุ่มชนดั้งเดิมก่อนจะเกิดเป็นชนชาติสยามกำเนิดของชนชาติสยามมิได้เกิดขึ้นด้วยมีพุทธทำนาย มิได้เริ่มสร้างเมืองที่ได้ต้นหมัน^{๓๗} เช่นที่มักจะอธิบายตามชนบองค์ความรู้ในตำนานและพระราชพงศาวดารของสยาม อีกทั้ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังขยายภาพความสัมพันธ์ของชนชาติจากวงศวานกษัตริย์ไปยังพราหมณ์ขุนนางที่เดิมเป็นราษฎรในพื้นที่

^{๓๕} ดูเพิ่มเติมที่ “บทที่ ๒ ประวัติศาสตร์ [พงศาวดารราชอาณาจักรสยาม]” ใน ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม ๑, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย ; มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๖๙.

^{๓๖} ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวอ้างถึงการมีศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ เทวสถาน เสาโล่ชิงช้า ทำนาลอยบาป โรงพิธีกองกุนท์บูชายัญ

^{๓๗} เมื่อเปรียบเทียบความเริ่มต้นจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ อาทิ ฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม ฉบับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ฉบับพระราชหัตถเลขา ฯลฯ

ถิ่นให้เข้ามีส่วนร่วมในความเป็นมาในชนชาติ ขยายความศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาด้วยรูปแบบพิธีกรรมที่ใช้การเปรียบเทียบให้เห็นได้จากข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ กรอบความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดูเหมือนจะไม่ได้รับการเชื่อถือและมิได้รับความสนใจจากชนชั้นนำสยามในเวลาทีเสนอกรอบความคิดเช่นนั้น แต่ทว่าสำนึกในประวัติศาสตร์ของชาวไทยยุคใหม่ซึ่งผ่านมาไม่นานนี้เองกลับปรากฏลักษณะเช่นกรอบความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่กล่าวถึงความเป็นมาของอาณาจักรสุโขทัยในฐานะที่เป็นอาณาจักรแห่งแรกของไทยอย่างน่าพิศวง

กรอบความคิดเรื่องความเป็นมาของชาวสยามจึงแสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่น่าจะมีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์ก่อนหน้านั้น กล่าวคือ ก.ศ.ร. กุหลาบ เริ่มเขียนงานนิพนธ์ในฐานะบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ที่มีกำเนิดในขณะที่เกิดความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยามอย่างรุนแรงจนถึงกับฝรั่งเศสประกาศปิดอ่าวสยาม หลังจากนั้นเหตุการณ์ได้บานปลายขยายไปสู่ปัญหาอื่นๆ อย่างต่อเนื่องและดำรงอยู่อย่างน่าวิตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาคนในบังคับซึ่งมีสภาพปัญหาที่คนชาติบังคับสยามจำนวนหนึ่งต้องการที่จะเปลี่ยนไปเป็นคนในบังคับต่างประเทศ ซึ่งในช่วงเวลาเดียวกันนี้สภาพสังคมสยามยังเปลี่ยนแปลงไปโดยสภาพการค้าต่างประเทศและการอพยพของแรงงานชาวจีนเข้ามายังสยามจำนวนมาก บรรยากาศความโกลาหลในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นเหตุให้ผู้คนต้องตั้งคำถามเกี่ยวกับความเป็นมาตนเองตลอดคนอื่นๆ ในสังคมกิจกรรมของวิทยาทานสฐานซึ่งจัดกิจกรรมทางปัญญาโดยบุคคลชั้นนำของสยามหลายท่านก็มีกิจกรรมที่แสดงสำนึกทางประวัติศาสตร์และความเป็นมาในอดีตของชาวสยามอยู่ด้วย

ทั้งนี้กรอบความคิดที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชนชาติพราหมณ์ยังมีความสัมพันธ์กับงานนิพนธ์เรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามซึ่งเกี่ยวข้องกับพิธีพราหมณ์อีกหลายเรื่องดังจะได้กล่าวต่อไป

๕.๓.๒ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ

ก.ศ.ร. กุหลาบ เขียนงานนิพนธ์บทความที่แสดงสำนึกความเป็นชาติในขณะที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ที่สำคัญ ๒ เรื่อง ได้แก่ ๑ เรื่อง “ความกตัญญู รักชาติ รักประเทศ รักศาสนา ฝ่ายสยาม” กับ ๒ เรื่อง “ความซื่อสัตย์กตัญญู รักชาติ, ศาสนา, พระมหากษัตริย์, บ้านเมืองผู้มีล้าเนาของตน” งานนิพนธ์ทั้ง ๒ เรื่องดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับนโยบายสร้างคนในบังคับของฝรั่งเศสกับการที่ราษฎรสยามไปขอเข้าเป็นคนบังคับฝรั่งเศสและชาติยุโรปอื่นๆ จำนวนมาก งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทั้งสองเรื่องจึงยกเหตุผลว่าด้วยสำนึกในชาติภูมิหรือสำนึกความเป็นชาติเพื่อตอบปัญหาที่เกิดขึ้นจากสถานการณ์ดังกล่าววิเคราะห์ไว้ในบทก่อน^{๓๘๘}

นอกจากนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบยังมีข้อเขียนงานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ที่มีความสัมพันธ์กับสำนึกในความเป็นชาติอยู่ด้วย อาทิ เรื่อง “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของ

^{๓๘๘} ดูเพิ่มเติมหัวข้อที่ ๔.๓.๑ และ ๔.๓.๒ ในบทที่ ๔

ประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส” มีเนื้อหาเรื่องสาเหตุที่ญวนสูญเสียอำนาจตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสเป็นเพราะกษัตริย์และเสนาบดีญวนขาดความสามารถในการวิเคราะห์คาดการณ์ความต้องการของชาวฝรั่งเศสซึ่งมุ่งเน้นวัตถุประสงค์ในการค้าขายในพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๖) ในงานนิพนธ์เรื่องดังกล่าวนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ มุ่งเน้นถึงความสามารถของพระมหากษัตริย์และขุนนางไทย แต่มิได้มุ่งแสดงสำนึกในความเป็นชาติโดยตรงเหมือนอย่างบทความเฉพาะเรื่องเช่นงานนิพนธ์ ๒ เรื่องแรก ทั้งนี้ในงานนิพนธ์ดังกล่าว ก.ศ.ร. กุหลาบระบุว่าข้อความเนื้อเรื่องนั้นคัดมาจาก หนังสือสมุดไทยตัวจริงชื่อ “อานามสยามยุทธ” จำนวน ๕๕ เล่ม ซึ่งต่อมา ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียบเรียงเป็นงานนิพนธ์ประวัติศาสตร์เรื่องหลักของนิตยสารสยามประเพณีกับได้เรียบเรียงปรับปรุงรวมพิมพ์เป็นหนังสือเล่มจำหน่ายในเวลาต่อมา

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์กล่าวถึงเรื่อง “อานามสยามยุทธ” เป็นครั้งแรกในงานนิพนธ์ “อารัมภะวณณะนา (คำนำ)” วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๖) มีเนื้อหาวิจารณ์ข่าวที่ส่งมาโดย “วิจิณานุกาโร” ผู้สืบข่าวว่า

“รู้วังนราชการบ้านเมืองข้างฝ่ายตะวันออกๆ ยังไม่เปนการสงบสงัดเรียบร้อยอันใด ได้ เว้นไว้แต่จะมีข้าหลวงใหญ่ฝ่ายสยามและฝ่ายฝรั่งเศสที่เปนยุติธรรม ขึ้นไปจัดการบ้านเมืองทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง ทั้งฝ่ายสยามแลฝ่ายฝรั่งเศสจึงจะเรียบร้อยได้...

บัดนี้ที่เมืองฝ่ายตะวันออกตามฝั่งแม่น้ำโขงนั้น ก็เกือบจะคล้ายกันกับเมื่อครั้งจุฬศักราช ๑๑๙๕ มีมเสงเบญจตก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ เมื่อทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) เปนมหาพลาภิบาลจอมพลข้าหลวงใหญ่ออกไปจัดราชการบ้านเมืองเขมรแลลาวตะวันออกนั้น...

แต่เรื่องราชการยี่ดียวในครั้งนั้น แม้ท่านผู้ใดจะใคร่มีความปรารถนาจะทราบรายงานจัดราชการบ้านเมืองลาวในคราวโน้นนั้น... จะขอยืมอ่านหรือดูก็ได้ เราจะอุสาศ์ขอยืมรายงานในรัชกาลที่ ๓ มีอยู่ ๕๕ เล่มสมุดไทยตัวจริง ซึ่งมีชื่อว่าอานามสยามยุทธนั้น เราเห็นมีอยู่ที่ท่านผู้หนึ่ง ซึ่งอยู่ในความปกครองของคอเวินแมนต่างประเทศ เปนรายงานของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) เขียนไว้ เราจะขอยืมมาให้อ่านได้แต่ในจำพวกที่ชอบหัตถยาไครของเรา ที่สมควรจะยืมให้อ่านได้ เว้นไว้แต่ที่ไม่ถูกอัทธยาไสกันแล้ว นั้นจะรับประกันว่าจะยืมให้ได้ไม่แน่”^{๓๙}

จากข้อความข้างต้น ก.ศ.ร. กุหลาบ อ้างว่า เอกสารสมุดไทยเขียนด้วยตัวจริงจำนวน ๕๕ เล่มที่เรียกว่า “อานามสยามยุทธ” นั้นเป็นเอกสารที่ในความครอบครองของเจ้าหน้าที่สถานราชทูต

^{๓๙} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ),” สยามไมตรี (๔ กุมภาพันธ์ ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๓๐ มกราคม ๑๑๔): ๙๓ – ๙๔.

ต่างประเทศท่านหนึ่ง ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ยืนยันพิสูจน์ความมีอยู่จริง^{๔๐} จากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้คัดข้อความบางส่วนเรียบเรียงเป็นงานนิพนธ์เริ่มพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ เรื่อง “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส”^{๔๑} ดังกล่าวมาแล้วในบทก่อน^{๔๒} กับคัดข้อความบางส่วนมาเรียบเรียงเป็นงานนิพนธ์ เรื่อง “พระบรมราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ทรงพระปรารภพระราชบัญญัติฐานกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ”^{๔๓} ตอนท้ายงานนิพนธ์นี้ ก.ศ.ร. กุหลาบกล่าวว่าเกรงผู้อ่านจะเบื่อจึงไม่คัดมาลงพิมพ์อีก แต่ก็มีจดหมายจากผู้อ่านหลายท่านขอให้คัดเรื่องที่เป็นคดีบางปัญหาในหนังสือ อานามสยามยุทธ มาพิมพ์อีก^{๔๔} ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงคัดข้อความจากเอกสารดังกล่าวเรียบเรียงเป็นงานนิพนธ์เรื่อง “ว่าด้วยความประมาทของญวนแม่ทัพ,-ในการทัพ,-จึงเสียทัพ,แก่ไทย” มีเนื้อหากล่าวถึงการศึกระหว่างญวนกับไทยเหนือดินแดนเขมรและญวนเริ่มตั้งแต่เหตุการณ์องค์ดำเตียนกุนเสนาบดีญวนยกทัพมาเมืองเขมร และต่อจากนั้นจึงมีงานนิพนธ์หัวเรื่องคล้ายๆ กันนี้พิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์เป็นระยะๆ^{๔๕} เนื้อหาส่วนหนึ่งของงานนิพนธ์ที่เกี่ยวข้องด้วยหนังสือ อานามสยามยุทธ กล่าวถึงราษฎรในดินแดนเขมรขณะเกิดสงครามและการอพยพราษฎรพลเมืองเนื่องจากภาวะสงครามกับการตกเป็นเชลยซึ่งมีความสัมพันธ์กับปัญหาการจดทะเบียนเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสโดยไม่แยกแยะชาวเขมร ญวน ลาว ที่มีเชื้อสายผู้อพยพและเชลยสงครามซึ่งถือกำเนิดเติบโตและทำมาหาเลี้ยงชีพในสยามมาหลายชั่วอายุคน

งานนิพนธ์เรื่องด้วยหนังสือ อานามสยามยุทธ จากต้นฉบับสมุดไทยตัวจริงจำนวน ๕๕ เล่มเริ่มปรากฏในนิตยสารสยามประเพณีเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ (ค.ศ. ๑๘๙๙) ด้วยมีคำถามของ

^{๔๐} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) ว่าด้วยความหมิ่นประมาทเยาะเย้ยแห่งสยามออบเซอร์เวอร์,” สยามไมตรี (๑๑ กุมภาพันธ์ ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๘ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๒๓ – ๑๒๔. อนึ่ง ต้นฉบับเอกสารที่กล่าวถึงได้แก่ต้นฉบับเอกสารที่มีชื่อเรียกและมีคำอธิบายในปัจจุบันว่าเป็นเอกสารเรื่อง สยามสงครามว่าด้วยกองทัพกรุงสยามทำศึกสงครามกับชาวลาวเวียงจันทร์เป็นมหายุทธนาธิการศึกใหญ่ เป็นหนังสือที่พระยาพิทักษ์เทพธานีคัดลอกมาจากฉบับของมองซิเออร์ฮาควิน กงสุลฝรั่งเศส เมื่อ ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๓๘) และนำมาถวายฯ เมื่อ วันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ สมัยรัชกาลที่ ๖ คุรยละเอียดเพิ่มเติมที่หน้า ๑๙๐ และเชิงอรรถที่ ๑๘ ในบทนี้

^{๔๑} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส,” สยามไมตรี (๑๑ กุมภาพันธ์ ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๑๕ – ๑๑๖.

^{๔๒} คุรยละเอียดเพิ่มเติมใน บทที่ ๔.๖ ๒) หน้า ๑๘๐ – ๑๘๑.

^{๔๓} “พระบรมราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ทรงพระปรารภพระราชบัญญัติฐานกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ,” สยามไมตรี (๓ มีนาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๗๙ – ๑๘๑.

^{๔๔} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ),” สยามไมตรี (๓ มีนาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๙ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๘๔.

^{๔๕} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) ว่าด้วยความประมาทของญวนแม่ทัพ, -ในการทัพ, -จึงเสียทัพ,แก่ไทย,” สยามไมตรี (๓ มีนาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๙ กุมภาพันธ์ ๑๑๔): ๑๘๔ – ๑๘๘.

ผู้อ่านชื่อ “นาย ส. อ. เหลนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง)”^{๕๖} ถามสาเหตุที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา ชอบใช้ผ้าเปียกน้ำพาดบ่าพาดตามร่างกายเป็นประจำ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตอบคำถามนี้ว่าเป็นเพราะดิน ปีนลวกแขนเจ้าพระยาบดินทรเดชามีข้อความปรากฏในหนังสือสมุดไทย ๕๕ เล่ม ชื่อว่า “อานามสยามยุทธ”^{๕๗} จากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ ปรับปรุงงานนิพนธ์เรื่อง “พระบรมราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ทรงพระปรารภพระราชบัญญัติฐานกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ” ที่เคยพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์มาลงพิมพ์ในสยามประเพณีอีกครั้งหนึ่งเป็นงานนิพนธ์ชื่อ “พระราชดำรัสในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ”^{๕๘}

ก.ศ.ร. กุหลาบเรียบเรียงข้อความจากหนังสือสมุดไทย ๕๕ เล่ม เป็นงานนิพนธ์ ๓ ชื่อเรื่อง ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีเรียงกันไปตามลำดับ คือเรื่อง “มาลาวะสยามยุทธ การศึกสงครามลาวกับไทยรบกัน” มีเนื้อหาเป็นเรื่องศึกเจ้าอนุวงศ์ครั้งที่ ๒ เรื่อง “อานามสยามยุทธว่าด้วยไทยไปรบกับญวน” มีเนื้อหาเป็นเรื่องสงครามระหว่างไทยกับญวน ๑๔ ปี และ “อานามสยามยุทธไทยไปรบกับลาวเวียงจันทน์ (เล่ม ๑)” มีเนื้อหาเป็นเรื่องการศึกเจ้าอนุวงศ์ครั้งที่ ๑ กับศึกเจ้าอนุวงศ์ครั้งที่ ๒ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบชื่อเรื่องต่างๆ ดังกล่าวนี้นั้นพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีตั้งแต่เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๘๙๙) จนถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ / ค.ศ. ๑๙๐๑) แล้วได้ปรับปรุงแก้ไขข้อความเรียบเรียงและเรียงลำดับงานนิพนธ์ต่างๆ ดังกล่าวเสียใหม่พิมพ์จำหน่ายเป็นหนังสือชื่อ อานามสยามยุทธ รวม ๓ เล่ม

หนังสือชื่อ อานามสยามยุทธ พิมพ์โดยโรงพิมพ์สยามประเพณีแบ่งเป็น ๓ เล่มย่อย เล่ม ๑ ว่าด้วยกองทัพสยามกรุงเทพฯ ได้ยกพลนิกายไปกระทำการศึกสงครามกันกับลาวพุงขาวชาวเมืองเวียงจันทน์ เป็นต้นเหตุเริ่มแรก ที่ได้ก่อการศึกสงครามกันกับเขมร, ญวน, ต่อไปเป็นศึกใหญ่ ได้กระทำการยุทธนาการในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ เมื่อจุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจออัฐศก เล่ม ๒ ว่าด้วยมหายุทธนาการศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ไทยรบกับญวน เล่ม ๓ ว่าด้วยมหายุทธนาการศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ไทยรบกับญวน โดยทั่วไปแล้วคือการเรียบเรียงเนื้อเรื่องที่เคยตีพิมพ์ในนิตยสาร สยามประเพณี เป็นเนื้อเรื่องที่เรียงตามลำดับเวลาและมีการแก้ไขข้อความ ลดและเพิ่มเนื้อหาบางส่วนจากที่ตีพิมพ์ในนิตยสาร สยามประเพณี ด้วย

ทั้งนี้สาระสำคัญของงานนิพนธ์ “อานามสยามยุทธ” ที่พิมพ์ในนิตยสาร สยามประเพณี นอกเหนือจากสาระความบรรยายการศึกสงครามระหว่างกองทัพไทยกับกองทัพลาว ญวนและเขมร ตามวิธีการยุทธแบบดั้งเดิมของไทย และความสามารถของเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพไทยที่พลิกแพลงใช้อาวุธรวมถึงความสามารถของชาวสยามในการรบด้วยกองทัพเรืออย่างตะวันตกแล้วนั้น ได้แก่ความเป็นมาในเวลาที่สยามมีอำนาจเหนือประเทศราชอาณาจักรลาวเวียงจันทน์และอาณาจักรกัมพูชามาก่อนญวน แล้วญวนได้ขยายอำนาจเข้ามาในดินแดนทั้งสองแห่งนี้ในภายหลังแต่ก็ไม่ได้มี

^{๕๖} คือ “ลุตเตอร์แนน นายสอาด” เคยรับราชการที่สถานทูตไทยกรุงลอนดอน ต่อมา มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาประสิทธิ์ศิลปการ, พระยานครราชสีมา และในที่สุดเป็น พระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) ในสมัยรัชกาลที่ ๖

^{๕๗} “ดินปืนลวกแขนเจ้าพระยาบดินทร, สยามประเพณี ๒, ๙ (เมษายน ๑๑๘): ๔๙๖.

^{๕๘} “พระราชดำรัสในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ, สยามประเพณี ๒, ๑๐ (เมษายน ๑๑๙): ๕๓๑, ๕๓๗.

อำนาจเหนือดินแดนนี้อย่างเด็ดขาด ดังความอธิบายเหตุการณ์ที่เป็นเหตุสงครามเจ้าอนุวงศ์ครั้งที่ ๒ ปรากฏในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่า

“ลุ่มพศักราช ๑๑๘๘ ปีจออัฐศก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ครั้งนั้นเจ้าอนุวงศ์ครองเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นประเทศราชลาวกาวฝ่าย ตะวันออกกรมลำแม่น้ำโขง แลเปนประเทศราชของกรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์คบถกกองทัพลงมา จะคิดประทุษร้ายต่อกรุงเทพฯ”^{๔๙}

การตัดสินใจของเจ้าอนุวงศ์แม้จะมีความปรารถนาอื่นๆ รวมอยู่ด้วยแต่ในที่สุดแล้วก็คือความ ประสงค์ที่จะเป็นเอกราชไม่ยินยอมเป็นประเทศราชสยามอีกต่อไป แต่ความประสงค์ของเจ้าอนุวงศ์ไม่อาจ สำเร็จไปได้ด้วยยังมีญาติวงศ์ของเจ้าอนุวงศ์ค้ำค้ำ มีการขัดขืนต่อสู้โดยราษฎรและกองทัพสยาม เจ้าอนุ วงศ์พ่ายแพ้ต้องหนีไปอาศัยอยู่ในดินแดนญวน ต่อมาญวนให้การสนับสนุนส่งเจ้าอนุวงศ์กลับมายัง เวียงจันทน์ด้วยกุศโลบายทางการทูต ทว่ากลับเป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ก่อสงครามขึ้นอีกครั้งหนึ่งและ สงครามในครั้งนี้เจ้าอนุวงศ์พ่ายแพ้ถูกกองทัพสยามจับตัวส่งมาลงโทษในกรุงเทพฯ

กุศโลบายทางการทูตของญวนคือความปรารถนาที่จะแผ่อำนาจเข้ามาในอาณาจักรลาว เวียงจันทน์ ในกรณีเจ้าอนุวงศ์ให้เห็นว่าความปรารถนาของญวนมิได้เป็นไปดังประสงค์ อำนาจเหนือ ดินแดนอาณาจักรลาวเวียงจันทน์ของญวนจึงมีอยู่อย่างมั่นคงเฉพาะในบริเวณชายแดนเท่านั้น แต่ ปัญหาที่ญวนประสงค์เข้ามามีอำนาจเหนืออาณาจักรลาวเวียงจันทน์ตลอดจนอาณาจักรกัมพูชาเป็น ปัญหาในความสัมพันธ์ระหว่างสยามและญวนที่มีมาก่อนสมัยรัชกาลที่ ๓ แล้ว จากเหตุการณ์สงคราม กับเจ้าอนุวงศ์เป็นผลให้สยามตัดสินใจโต้ตอบการแทรกแซงอำนาจของญวน ด้วยการส่งกองทัพไปตี เมืองญวนตอนใต้ จึงเป็นเหตุให้เกิดสงครามระหว่างสยามกับญวนที่ยืดเยื้อเป็นเวลากว่า ๑๔ ปี และ สงครามนี้สิ้นสุดลงด้วยทั้งสองฝ่ายเห็นชอบเลิกสงครามระหว่างกัน ดังบรรยายความคิดริเริ่มเพื่อยุติ สงครามว่า

“ภายหลังองเฮากุนก็แต่งนายทัพนายกองมาหาไทย พูกรบกวนไทยว่าให้บังคับนัก พระองค์ด้วงจ้าวเขมร ให้มีพระราชสาส์นแต่งราชทูตเขมรไปหาท่านเสนาบดีกรุงเว้ ขอให้ กราบทูลพระเจ้าเวียดนามเทียวตรีว่า นักพระองค์ด้วงจะขอยอมเปนเมืองขึ้นตามเดิม ตั้งนัก พระองค์เองบิดาและนักพระองค์จันทเชษฐานั้น ถ้านักพระองค์ด้วงจัดราชทูตไปตั้งนี้แล้ว พระเจ้าเวียดนามก็จะมีรับสั่งให้แม่ทัพญวน ส่งนักมารดานักพระองค์ด้วงกับเจ้าผู้หญิงหลาน ทั้งสามองค์ และญาติพี่น้องให้มาอยู่พร้อมมูลกันเปนปรกติตามภูมิลำเนาเมืองเขมร...”^{๕๐}

^{๔๙} “มาลาวะสยามะยุทธ ว่าด้วยการศึกสงครามลาวกับไทยรบกัน,” สยามประเพณี ๒, ๑๐ (เมษายน ๑๑๘): ๕๓๗.

^{๕๐} “อานามสยามยุทธ ว่าด้วยมหายุทธนาการศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ไทยรบกับญวน,” สยาม ประเพณี ๔, ๑๗ (เมษายน ๑๒๐): ๕๙๙ – ๖๐๐.

เหตุการณ์ดังกล่าวนี้เปิดช่องให้สถานการณ์สงครามระหว่างสยามกับญวนมีช่องทางคลี่คลายลงไปได้ ซึ่งความคิดเห็นของเจ้าพระยาบดินทรเดชาเมื่อคาดคะเนกลอุบายศึกของญวนแล้วจึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ว่า

“อนึ่งพระยา, พระ, เขมรผู้ใหญ่ในเมืองและหัวเมืองหลายสิบคน เข้าชื่อกันทำเรื่องรวบรวมร้องทุกข์ว่า ‘ไพร่บ้านพลเมืองไม่ได้ทำไร่นาหากินมาช้านาน เพราะมีการศึกสงครามแก่ญวน เดียวนี้เขมร, อดโซยากแค้นยิ่งหนัก ขอให้ยกพระองค์ด้วยเส้นทางไมตรีดีกันกับญวนเถิด ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเขมร, จะได้ทำได้ทำไร่นาไปมาค้าขายหากินบ้าง พอจะได้เป็นสุขปราศจากความทุกข์เดือดร้อนเหมือนแต่ก่อน”

ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษาหารือกับนักพระองค์ด้วงและพระยาเพชรบูรณ์เห็นว่า ถ้าจะไม่รับเส้นทางไมตรีกับญวนแล้ว ก็คงจะได้กระทำการหาญยุทธนาการรบพุ่งกับญวนเป็นศึกใหญ่ยิ่งกว่าเก่าหลายเท่า เพราะว่าแม่ทัพญวนใหม่คนนี้ท่วงทีดีกว่าแม่ทัพเก่า แต่ไพร่พลเขมรที่จะเป็นกำลังอุดหนุนในการทัพศึกนั้น ก็ย่อท้อไปเสียมากแล้วไม่เหมือนแต่ก่อนๆ ถ้าจะข่มขืนให้สู้รบกับญวนต่อไปอีก หากว่าเสียท่วงทีแก่ญวนลง ก็จะเสียมพระเกียรติยศแผ่นดินกรุงเทพฯ อยู่ชั่วฟ้าดิน ... ถ้านักพระองค์ด้วงแต่งราชสาส์นให้ทูตถือไปอ่อนน้อมแก่ญวนโดยดีตามที่ญวนมาชักชวนเส้นทางไมตรีนั้น ถ้าว่าพระเจ้าวเวียดนามไม่ตั้งอยู่ในสัจจสุจริต โดยทศพิธราชธรรมตามธรรมเนียมพระมหากษัตริย์ราชเจ้า ... เขมรก็จะมีใจกำเริบกล้าหาญเข้ารับอาชญาต่อสู้รบกับญวนแข็งแรงต่อไป”^{๕๑}

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วยและให้ดำเนินการตามความเห็นของเจ้าพระยาบดินทรเดชา แม่ทัพญวนเลิกทัพ สงครามจึงยุติลง อาณาจักรกัมพูชามีสภาพเป็นเมืองประเทศราชสองฝ่ายฟ้า จนกระทั่งการเข้าแทรกแซงโดยอำนาจของฝรั่งเศสซึ่งประสงค์จะมีอำนาจเหนือดินแดนลาวและกัมพูชา จึงเริ่มเกิดความขัดแย้งขึ้นอีกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เกิดการปะทะด้วยกำลังทหาร สยามต้องยินยอมให้ฝรั่งเศสมีอำนาจเหนือดินแดนเขมรและลาว แต่ด้วยเหตุที่ฝรั่งเศสไม่อาจแสดงกำลังอำนาจได้โดยเด็ดขาดด้วยชาติมหาอำนาจตะวันตกชาติต่างๆ ที่มีผลประโยชน์ในภูมิภาคนี้ยังไม่เห็นชอบให้ฝรั่งเศสมีอำนาจแต่เพียงฝ่ายเดียว สถานการณ์ความขัดแย้งในสยามจึงเปลี่ยนรูปไปเป็นการเจรจาต่อรองตามสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศซึ่งฝรั่งเศสจำเป็นต้องแสวงหาความได้เปรียบจึงเกิดนโยบายสร้างคนในบังคับที่ฝรั่งเศสจดทะเบียนผู้มีเชื้อสายลาว เขมร และญวน เป็นคนในบังคับของตน

การจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศสจึงเกี่ยวข้องกับด้วยราษฎรที่มีเชื้อสายลาว เขมรและญวนแต่เกิดในแผ่นดินไทยจากหลายสาเหตุ ก.ศ.ร. กุหลาบ เขียนงานนิพนธ์เรื่อง “คำถามคำตอบสร้างเมืองจำปาศักดิ์” พิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗ / ค.ศ.

^{๕๑} “อานามสยามยุทธ์ ว่าด้วยมหายุทธนาการศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ไทยรบกับญวน,” สยามประเพณี ๔, ๑๙ (เมษายน ๑๒๐): ๖๖๓ - ๖๖๔.

๑๘๙๘) อ่างพงศาสดารและหมายประกาศรัชกาลที่ ๔ อธิบายความเป็นมาของเมืองราชบุรณเมืองลาว ทิศตะวันออกลำแม่น้ำโขง ได้แก่ เมืองเวียงจันทน์ หลวงพระบางและจำปาศักดิ์ว่าเกิดเป็นเมืองด้วย เชื้อสายราชวงศ์ลาววิเวทแยงซึ่งราชสมบัตักัน เชื้อพระวงศ์ลาวเวียงจันทน์จำนวนหนึ่งจึงแยกเมือง และสร้างเมืองอยู่ใหม่ และระบุว่า

“(๑) กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง (เวียงจันทน์) (๒) เมืองเซ่า (หลวงพระบาง) (๓) เมืองจำปะ (นครจำปาศักดิ์) เมืองทั้งสามนี้แต่โบราณเปนเอกราชฝ่ายลาว เมื่อกรีซตศักราช ๑๒๗๘ ปี ตรงกับจุฬศักราช ๖๕๐ ปี ภายหลังเมื่อเมืองทั้งสามได้มาเปนเมืองประเทศราช ถวายดอกไม้ทองเงินแก่พระเจ้าแผ่นดินสยาม ทรงพระนามว่าพระเจ้าบรมรามกำแหงที่ตั้งกรุง อยู่ณเมืองศุโขทัยราชธานีฝ่ายเหนือลำแม่น้ำเจ้าพระยาแต่โบราณนั้น ... ในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราช พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยนั้น เมืองลาวทั้ง สามนี้ได้มาเปนเมืองประเทศราชของกรุงรัตนโกสินทรด้วย เมืองลาวทั้งสามตั้งที่กล่าวมานี้ มิได้เคยเปนเมืองขึ้นเมืองออกของเขมรแลญวนไม่เคยเปนอันขาดทีเดียว”^{๕๒}

ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังได้ยกหลักฐานที่ปรากฏในศิลาจารึก พงศาสดารเหนือ พระราชพงศาสดาร กรุงศรีอยุธยาฉบับพิมพ์สองเล่ม ตลอดจนหนังสือจดหมายเหตุเซอร์จอห์น เบาว์ริง เพื่อชี้ให้เห็น ข้อเท็จจริงในสถานะดั้งเดิมของดินแดนลาวและราชบุรณในบริเวณนั้นว่าเป็นดินแดนและราชบุรณใน ความปกครองของสยามมาแต่โบราณ ดังระบุในงานนิพนธ์ว่า

“(๑) ในพงศาสดารกรุงศุโขทัย ที่จารึกลงไว้ในหลักศิลาที่โคกปราสาทเก่า เมืองศุโขทัยมีปรากฏว่าดังนี้

ลุมหาศักราช ๑๒๑๔ ศก พระเจ้าบรมรามกำแหงสยามฝ่ายเหนือทรงพระนามว่า ‘พระเจ้าบรมรามกำแหง’ มีเสวตรคชาธารชื่อ ‘พลาญรูปาศรี’ มีเมืองขึ้นคือเงี้ยว, ลาวแก้ว, เปน ชาวเมืองเซ่า (คือเมืองหลวงพระบาง) ตลอดตะวันออกกระทั่งลำแม่น้ำโขงฝั่งซ้าย เปนราช อาณาจักรของพระเจ้าบรมรามกำแหงกรุงศุโขทัยสยามฝ่ายเหนือ ตั้งแต่นั้นมาถึงปี ร.ศ. ๑๑๙ ได้ ๖๒๒ ปี ...

(๘) ยังมีข้อสำคัญอีกเรื่องหนึ่งซึ่งมีปรากฏอยู่หนังสือพิมพ์อักษรและภาษาอังกฤษ ซึ่ง เซอร์ยอนโบเวริงค์เรียบเรียงลงพิมพ์ไว้บ้าง แลมีปรากฏอยู่ในพระราชพงศาสดารเชียงแสน เชียงราย ๒๔ ผูกรันบ้าง รวมมีใจความว่าเมืองเวียงจันทน์เมืองหลวงพระบางซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่ง แม่น้ำโขงนั้น เปนพระราชอาณาจักรของกรุงสยาม มาช้านานหลายร้อยปีแล้ว แลไม่ได้มีการ อันใดที่จะเกี่ยวข้อด้วยญวนแลเขมรเลย แลมีข้อความในพระราชพงศาสดารเชียงแสน

^{๕๒} “คำถามคำตอบสร้างเมืองจำปาศักดิ์,” สยามประเพณี ๒, ๒ (ธันวาคม ๑๑๓): ๑๐๖, ๑๑๒.

เชียงราย ศุโขทัยแลกรุงศรีอยุธยา แลกรุงรัตนโกสินทร์ด้วยรวมกันมีข้อความกล่าวว่่าดังนี้
...^{๕๓}

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณีอีกจำนวนหนึ่งกล่าวอธิบายความเป็นมาของชาวนวนในสยามว่าอพยพเข้ามาในสยามจากสาเหตุต่างๆ หลายครั้ง อาทิ อพยพหนีจลาจลในแผ่นดินญวนมาพร้อมกับของเชียงสือเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลคลองกันสำโรง คือบริเวณที่ตั้งธนาคารฮ่องกงเซี่ยงไฮ้หน้าวัดแก้วแจ่มฟ้า^{๕๔} พวกญวนเหล่านี้จึงมีเชื้อสายอยู่ที่วัดเลียบ และลำเพ็ง แต่ญวนที่ตำบลบางโพเป็นพวกองเชียงสือซึ่งอพยพทางบกผ่านหัวเมืองลาวเพื่อติดตามมาอยู่กับญาติในภายหลัง^{๕๕} จึงมีลักษณะเดียวกับราษฎรเชื้อสายชาวเขมร^{๕๖} ชาวมอญ^{๕๗} เชื้อสายของราษฎรเหล่านี้จึงมีความหลากหลายมิใช่แต่เพียงราษฎรที่สยามกวาดต้อนเข้ามาโดยสงครามแต่เพียงอย่างเดียว

ราษฎรชาวลาว ญวน เขมร มอญ แขก มีเชื้อสายของผู้อพยพเข้ามาสู่สยามในหลายระยะเวลาและจากหลายสาเหตุจึงสัมพันธ์กับสถานการณ์บ้านเมืองซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงทัศนะในสำนึกความเป็นชาติสยามร่วมกันของราษฎรเหล่านั้นว่าเป็นผู้ที่เกิดร่วมดินแดนแผ่นดินเดียวกันมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้แสดงทัศนะดังกล่าวนี้อย่างต่อเนื่องในงานนิพนธ์มาตั้งแต่ยังเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ตั้งวิเคราะห์แล้วในบทก่อน^{๕๘}

๕.๓.๓ งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความยุติธรรม

โดยทั่วไปไปแล้วนิตยสารสยามประเพณีไม่มีงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่แสดงสำนึกในความยุติธรรมเป็นงานนิพนธ์เฉพาะเรื่องมากนัก แต่ข้อเขียนที่แสดงสำนึกในความยุติธรรมกลับเป็นพื้นฐานทัศนะซึ่งปรากฏทั่วไปในงานนิพนธ์ต่างๆ ตัวอย่างข้อเขียนที่สะท้อนให้เห็นถึงพื้นฐานสำนึกในความยุติธรรมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เช่นที่ปรากฏในงานนิพนธ์ตอบคำถามของผู้ใช้นามว่า “พระยาพานทองบ้านตึกบุราณ” ในนิตยสารสยามประเพณีเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๙๐๐ / ร.ศ. ๑๑๙) เขียนคำถามเป็นกลอนสี่ก้าถามว่า

^{๕๓} “คำถามคำตอบภูมิประเทศฝั่งแม่น้ำโขง,” สยามประเพณี ๓, ๒๘ (กันยายน ๑๑๙): ๑๑๕๕, ๑๑๖๐.

^{๕๔} วัดแก้วแจ่มฟ้าเดิมตั้งอยู่ที่บริเวณปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้

^{๕๕} “ต้นเหตุพวกญวนวัดเลียบสามเพงบางโพมาอยู่กรุงเทพฯ เปนเดิม,” สยามประเพณี ๔, ๑๔ (เมษายน ๑๒๐): ๖๔๘, ๖๖๒.

^{๕๖} “แขกตานี, แขกเขมร, จีนเขมร, ญวน, มาอยู่ในกรุง,” สยามประเพณี ๒, ๒๑ (ตุลาคม ๑๑๘): ๑๐๙๕.

^{๕๗} “ถามและตอบวงศ์ตระกูลพระยารามัญ,” สยามประเพณี ๕, ๒๒ (กันยายน ๑๒๓): ๕๐๓.

^{๕๘} ดูเพิ่มเติมในบทที่ ๔.๓

“ศักระวาทฉันทขอมถามความฉน อันความฉนมาแต่ไหนใครให้หนอ ขอท่านครู ผู้รู้รอบตอบให้พอ ฉนจ๋อนจ๋อคนเดียวเที่ยวโทงเทง แต่ยั้งรักษาชื่อทางชื่อขาย เพราะกลัว อายก็ไม่พ่นคนคุมเหง ด้วยความฉนฤความกลัวของตัวเอง เขาคุมเหงจะว่าใครผู้ให้ป่น ขอท่านครูผู้จะแก้แต่ความเห็น จึงให้เป่นข้อถามความกระคัลย เป่นความจริงสิ่งทีถามความมา นั้น ตอบให้ท่นวิกน่อย่าช้าเอย”^{๕๙}

คำถามของ “พระยาพานทองบ้านตึกบูรณ” เป่นคำถามความคิดเห็นทีดูเรียบง่ายๆ แต่ทว่า มีความน่สนใจเมื่อนุมนจากชื่อผู้ถามทีควรจะเป็นข้าราชการบรรดาศักดิ์สูง การถามคำถามเช่นนี้ จึงมีนัยสำคัญบางอย่างซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบก็ตอบคำถามนี้เพียงสั้นๆ ว่า

“ศักระวาทตอบความตามฉน เรื่องมีฉนถามว่ามาแต่ไหน เอดิเตอร์เห็นงามตาม หลักไชย ใช่อื่นไกลกุสะละอะกุสะล้ง เป่นวิบากตามตนให้ผลชัด เกิดโกล้ชถอยชุดุตสาหัง เพราะความฉนเดเลาตันอกตกห็นง เลื่อมโกลคังใครไม่เกรงข่มเหงเอย”^{๖๐}

คำตอบของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังคัดมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่ารากฐานของปัญหาความฉนคือ ความง่ – ความฉนเดเลา จึงทำให้ขาดโกลคทรัพย์ ซึ่งดูเหมือน ก.ศ.ร. กุหลาบ จะอธิบายว่าเป็นเพราะ “กุสะละกุสะล” ซึ่งหมายถึงวิบากกรรมหรือบุญบาปของบุคคลตามความเชื่อในพุทธศาสนา แต่การใช้ คำว่า “ใช่อื่นไกลกุสะละอะกุสะล้ง” ยังซ่อนความหมายในทางตรงกันข้ามว่ามีใช้เรื่องวิบากกรรมแต่ ซาติก่อน แต่เป่นเรื่องกุสะลกรรมซึ่งประกอบขึ้นโดยตนด้วยไม่ประพุดิตนให้มีความรู้เพียงพอประกอบ อาชีพหาเลี้ยงชีวิตได้ เนื่องจากท่นฉนในเรื่องวิบากกรรมหรือบุญบาปของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ทีปรากฏใน งานนิพนธ์อื่นๆ อธิบายว่ากุสะลและอะกุสะลของบุคคลไม่ได้เกิดขึ้นด้วยวิบากกรรมหรือบุญบาป หากแต่ กุสะลและอะกุสะลนั้นเป่นทีตั้งความปรารถนาของบุคคลในทางดีหรือทางชั่วต่างหาก ดังคำอธิบายว่า

“ความดีแลชั่วหรือลาภแลยศความสรเสริญทั้งปวงนั้น ย่อมจะเป่นจะมีเป่นสองนัย นัยหนึ่งจะมีจะเป่นด้วยอำนาจความฉลาตรอปรุสรวิทยาอย่างหนึ่ง”^{๖๑}

ประเด็นว่าด้วยความรู้ - ความง่หรือความไม่รู้ของราษฎรเป่นเรื่องนี้มีการถกเถียงกันในทาง สาธารณะ ดังปรากฏเป่นหัวข้อปาฐกถาของวิทยาทานสฐานเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔ / ค.ศ. ๑๘๙๕) โดยครูสมิท เรื่อง “ความง่เป่นมารดาแห่งความชั่ว” เนื้อหาส่วนหนึ่งของปาฐกถานี้ กล่าวถึงวัตถุประสงค์ของผู้ทีเป่นธุระจัดการให้มีวิทยาทานสฐานว่าต้องการให้ชนทั้งหลายได้มาศึกษา

^{๕๙} “ศักระวาทถามความฉน,” สยามประเภา ๓, ๒๔ (กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๙): ๑๑๖๓.

^{๖๐} “ศักระวาทตอบความมีฉน,” สยามประเภา ๓, ๒๔ (กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๙): ๑๑๖๔.

^{๖๑} “สรรพกะถาสวดกันภัยได้,” สยามประเภา ๒, ๖ (กุมภาพันธ์ ๑๑๗): ๓๑๗.

เล่าเรียนได้ความรู้ จะได้ใช้ความรู้นั้นกำจัดความโง่และความชั่วให้ลดน้อยลง^{๖๒} ทั้งยังเป็นประเด็นที่มี การถกเถียงในหน้าหนังสือพิมพ์ก่อนหน้านั้นมาเป็นเวลานานแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำพูดของชน ชั้นสูงที่เปรียบเปรยว่าราษฎรโง่โพร่นั้นเคยถูกโต้แย้งว่าความเป็นจริงทุกคนก็อยู่ในตระกูลไพร่ราษฎร มาก่อนแล้วจึงเลื่อนขึ้นเป็นผู้ดี^{๖๓}

คำกล่าวอ้างและใช้คำพูดตลอดจนคำโต้แย้งดังกล่าวสะท้อนให้เห็นสภาพการณ์ทางสังคมที่ ทิศนะว่าราษฎรนั้นโง่เขลา ตลอดจนสำนึกในหมู่ราษฎรในเรื่องความเสมอภาคอันเป็นปัจจัยพื้นฐาน ของความยุติธรรมก็มีอยู่ในเวลานั้นเช่นกัน แต่ด้วยเหตุที่สภาพการณ์ขณะนั้นยังไม่เปิดโอกาสให้ ราษฎรได้มีความเสมอหน้าในอาชีพ การศึกษาและการมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น^{๖๔} ในประเด็น ดังกล่าวนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่าความโง่ของราษฎรเป็นด้วยยังไม่มีโรงเรียนและยังไม่มีผู้คิดอุดหนุน โรงเรียนเป็นธรรมทาน ดังงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ พิมพ์ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) ก่อนจะมีเหตุทำให้ต้องยุติการพิมพ์นิตยสารสยามประเพณีไม่นานนักบรรยายว่า

“อันว่าโรงเรียนเปนมูลของความรู้วิทยา ที่จะสามารถฝึกหัดสรรพวิชาการทั้งสิ้นได้ เมื่อบ้านเมืองใดไม่บำรุงโรงเรียนให้เจริญแล้ว บ้านนั้นเมืองนั้นก็ตกเปนบ้านเมืองโหดเขลา คง ไม่มีที่รู้เท่าทันความฉลาดเท่าเทียมมนุษย์ได้ ไซ้แต่เท่านั้นเมื่อไรเล่า ยังมีข้อมูลเค้าของความ โง่อีกคือ บ้านใดเมืองใดไม่คบค้าสมาคมแก่นักปราชญ์ผู้ฉลาดแล้ว ไปคบหาแต่บรรดาพาล ทุจริตเช่นคนริศยาเปนต้น บ้านนั้นเมืองนั้นคงเปนคนโง่ไม่พ้นจากเปนเชลยแก่บ้านเมืองที่ ฉลาดเปนแท้ ความริศยาอะธรรม์แลความกดขี่กันฉนั้น ได้ออกจากความโง่ที่ไม่มีโรงเรียน เช่นบ้านเมืองป่า,หาโรงเรียนมิได้ฉนั้น”^{๖๕}

เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔ / ค.ศ. ๑๙๐๕) ปีก่อนนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบาย กำเนิดของมนุษย์โดยอ้างพุทธภูิกว่าจุดมูลกำเนิดของมนุษย์มี ๔ อย่าง คือ ขาดิ ชรา พยาธิ มรณะ หรือเกิดแก่เจ็บตาย^{๖๖} ดังนั้นกำเนิดของมนุษย์มิได้เป็นไปด้วยวิบากกรรมหรือบุญบาปของบุคคล ก.ศ.ร. กุหลาบ มีความเห็นว่าพระพุทธเจ้าไม่เคยกล่าววามนุษย์มีมูลกำเนิดแตกต่างกัน เช่น มีกำเนิด มาจากสวรรค์หรือนรก ดังข้อความว่า

^{๖๒} “เล็กเซอร์วิทยาทานสถาน,” สยามโมดรี (๓๑ ธันวาคม ๑๑๔ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๔ ธันวาคม ๑๑๔): ๑๑๐๙.

^{๖๓} ข้อความโต้แย้งเช่นนี้เคยมีปรากฏเป็นจดหมายจากผู้อ่านในหนังสือพิมพ์สยามไสมยามาก่อน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ (ดู “ว่าด้วยชายโคไปยั้งต่างประเทศ,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีระกาสัปดาห์ ๑๒๔๗): ๓๙.)

^{๖๔} อาทิ คอเรศปอนเดนของ “อำแดงเสียมฯ” ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

^{๖๕} “ราชทูตานุทูตสยามไปดูโรงพิมพ์ของรัฐบาลภายในกรุงปารีส,” สยามประเพณี ๗, ๒๑ (สิงหาคม ๑๒๕): ๕๕๕ – ๕๕๖.

^{๖๖} “คำตอบปัญหาถามบุญบาป,” สยามประเพณี ๖, ๒๖ (๖ ตุลาคม ๑๒๔): ๗๓๔.

“ในพระบรมพุทธานุภาพ ที่ทรงแสดงเป็นสาระประโยชน์นั้น ทาทรงแสดงชี้แจงว่า มนุษย์แลสัตว์ ที่บังเกิดจากไหนไม่ได้ทรงกะเกณฑ์ว่ามาจากสวรรค์แลนรกเลย ไม่เคยได้ฟัง พระพุทธพจน์แท้ๆ ไม่ทรงกะลงแน่ว่ามนุษย์แลสัตว์ที่เกิดมานั้น แต่ก่อนมาจากไหน มาจากนั้น มาจากนี้ ไม่มีในพระสูตรที่เป็นพระพุทธพจน์เลย”^{๖๗}

ข้อความข้างต้นจึงแสดงให้เห็นทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ต่อคำกล่าววามนุษย์มีชาติกำเนิดแตกต่างกันนั้นไม่ใช่หลักธรรมในพุทธศาสนา จึงสะท้อนแนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องความเสมอกันด้วยกำเนิด มนุษย์ย่อมมีความเสมอภาคเท่าเทียมอันเป็นปัจจัยพื้นฐานของความยุติธรรม ความโง่โง่เขลาของมนุษย์จะมีได้เป็นเพราะชาติกำเนิดเช่นกัน จึงยืนยันทัศนะที่มีต่อสำนึกในความยุติธรรมซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ มักจะสื่อความถึงในงานนิพนธ์อื่นๆ อยู่เสมอ ดังจะได้กล่าวต่อไป

๕.๓.๔ งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนชนบธรรมเนียมความเจริญ (civilisation)

งานนิพนธ์เรื่องเกี่ยวกับแบบแผนความเจริญจัดเป็นประเด็นหลักที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ นิพนธ์และตีพิมพ์โดยตลอดการพิมพ์นิตยสารสยามประเพณี งานนิพนธ์เกี่ยวกับแบบแผนความเจริญของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีทั้งที่นิพนธ์ขึ้นเป็นบทความโดยเฉพาะ หรือสอดแทรกอยู่ในงานนิพนธ์ประวัติศาสตร์รวมตลอดถึงงานนิพนธ์ที่สนธิวิจารณ์หลายเรื่อง เนื้อหาของงานนิพนธ์ว่าด้วยแบบแผนความเจริญมีใน ๒ ประเด็นใหญ่ๆ ประเด็นแรกได้แก่ แนวความคิดว่าด้วยความเจริญ ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ มักใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “ซิวิลัยเซชัน” (Civilisation) กับ “บาบิเรียน” (Barbarian) กับอีกประเด็นหนึ่ง คือแบบแผนธรรมเนียมแห่งความเจริญ ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบแบบแผนธรรมเนียมในพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ตลอดจนแบบแผนธรรมเนียมของชาวตะวันตก

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่แสดงเรื่องแบบแผนชนบธรรมเนียมความเจริญอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่ ๑ เรื่องแนวความคิดว่าด้วยความเจริญ และ ๒ เรื่องแบบแผนธรรมเนียมแห่งความเจริญ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) แนวความคิดว่าด้วยความเจริญ

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่เป็นข้อเขียนเรื่องแนวความคิดว่าด้วยความเจริญเป็นบทความโดยเฉพาะ ได้แก่งานนิพนธ์เรื่อง “อารัมภะวณณะกะถา (คำนำ) ว่าด้วยซิวิลัยเซชันและบาบิเรียน” พิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีเมื่อเดือนสิงหาคม ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘ / ค.ศ. ๑๘๙๙) เป็น

^{๖๗} “จตุมุลกำเนิดความเกิดมีสี่ประการ,” สยามประเพณี ๖, ๒๖ (๖ ตุลาคม ๑๒๔): ๗๓๗ – ๗๓๘.

บทความทัศนะวิจารณ์ขนาดยาวที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวว่าเป็นข้อเขียนที่ได้ตรวจสอบศึกษาเอกสารประวัติศาสตร์ทั้งภาษาสยามและภาษาต่างประเทศแล้ว^{๖๘}

ก.ศ.ร. กุหลาบ เริ่มอธิบายเรื่องความเจริญหรือ “สิวิลียเซ็กซัน” ของสยามด้วยสังเกตเห็นว่า มีลักษณะที่เป็น “บาบิเรียน” มีปรากฏในเอกสารพระราชพงศาวดารกรุงเก่าอยู่เสมอ แต่ข้อความที่อธิบายในพระราชพงศาวดารกรุงเก่านั้นไม่สามารถแสดงเรื่องราวของกรุงศรีอยุธยาได้ทั้งหมด เนื่องจากเป็นเอกสารที่เรียบเรียงขึ้นใหม่จากเอกสารที่เหลืออยู่ในหัวเมืองที่ไม่ได้ถูกพม่าทำลาย แล้วเริ่มเก็บรวบรวมมาจัดทำขึ้นใหม่ในสมัยกรุงธนบุรี ข้อความในเอกสารพระราชพงศาวดารกรุงเก่าจึงไม่ครบถ้วน ดังนั้น เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมสมเด็จพระปฐมวชิรญาณทรงทราบความจากเอกสารจากคำบอกเล่าเรียบเรียงเป็นพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ต่อมาหมอบลัดเลย์นำไปพิมพ์เป็นหนังสือ ๒ เล่ม จำหน่ายทั่วไป ทำให้ ก.ศ.ร. กุหลาบมีข้อสงสัยอยู่หลายประการ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงไปแสวงหาเอกสารตำราครั้งกรุงเก่าและหนังสือภาษาต่างประเทศ เช่น หนังสือภาษาอังกฤษชื่อ “เซอร์ยอน โบวริง” ๒ เล่ม กับหนังสือภาษาฝรั่งเศสอีกหลายสิบเล่ม บางเล่มมีผู้แปล คือ พระสังฆราชปาเลอกัวซ์ และ ยี. อี. เยรีนี แปลเป็นภาษาไทย จากนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงสรุปข้อสังเกตบ้านเมืองตั้งแต่สมัยอยุธยาที่เริ่มมีความสัมพันธ์กับประเทศโปรตุเกส มาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ วิจารณ์ลักษณะว่าแต่ละสมัยว่ามีสิ่งใดเป็น “สิวิลียเซ็กซัน” สิ่งใดเป็น “บาบิเรียน” ตามลำดับเวลา ดังต่อไปนี้

อาการที่ถือว่าเป็นความเจริญ “สิวิลียเซ็กซัน” ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ การมีพระราชไมตรีอันสนิทกับกรุงโปรตุเกส^{๖๙} ยินยอมให้บาทหลวงสั่งสอนศาสนาตามลัทธิคฤทติได้โดยไม่ห้ามปราม กตขีเหมือนพระเจ้าแผ่นดินจีนและญวน^{๗๐} การที่แม่ทัพเรือไทยสมัยพระเจ้าปราสาททองยอมตกลงกับโปรตุเกสเมืองบันตัม ยอมให้โปรตุเกสกลับมาค้าขายในอยุธยาได้ตามเดิม ยอมปล่อยพวกโปรตุเกสที่จับขังคุกไว้ทั้งสิ้น โดยโปรตุเกสยอมปล่อยเรือราชทูตและลูกเรือสำเภาที่จับไว้ทั้งหมด^{๗๑} การค้าขายกับพ่อค้าชาวตะวันตก ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งครั้งนั้นมีชาวฝรั่งเศสได้เป็นถึงอรรคมหาเสนาบดีที่สมุหนายก มีการจ้างคนชาวตะวันตกทำราชการในกรมท่าและกรมพระกระลาโหม สมเด็จพระนารายณ์ทรงลดหย่อนพระราชอิสริยยศยอมรับพระราชสาส์นต่อมอราชทูตฝรั่งเศส และยินยอมให้บาทหลวงตาซาร์ดทำแผนที่บ้านเมืองสยามได้^{๗๒}

อาการที่ถือว่าเป็นความเจริญ “สิวิลียเซ็กซัน” ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ได้แก่ การยอมรับพระราชสาส์นให้ชาวโปรตุเกสเข้ามาตั้งห้างค้าขายในกรุงเทพฯ ยอมรับพระราชสาส์นที่มิสเตอร์ครอเฟิร์ตราชทูตอังกฤษเชิญเข้ามากรุงเทพฯ แม้จะไม่ได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีต่อกัน การยอมให้มิสเตอร์ฮันเตอร์พ่อค้าชาวอังกฤษเข้ามาตั้งห้างขายสรรพสินค้า และอนุญาตให้

^{๖๘} “อารัมภะวณณะกะถา (คำนำ) ว่าด้วยสิวิลียเซ็กซันและบาบิเรียน,” สยามปริทัศน์ ๒, ๑๗ (สิงหาคม ๑๑๘): ๘๖๐.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖๔.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗๐ – ๘๗๑.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘๐ – ๘๘๒.

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘๓ – ๘๘๔.

กัปตันแสนชาวอเมริกัน เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ^{๗๓} ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฝรั่งทั้งหลายยื่นถวายค่านับได้^{๗๔}

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ความ “สิวลิย” เจริญทวีมากขึ้นกว่าเดิม มีการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ส่งเสริมการค้าขาย มีชาวตะวันตกหลายชาติเข้ามายังพระบรมโพธิสมภารมากกว่าเก่าหลายเท่า มีชาวฝรั่งเศสกลับเข้ามาใหม่อีกครั้งหนึ่งหลังจากเหตุการณ์ชกมวยหน้าพระที่นั่งเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เรียกบาทหลวงที่ถูกขับไล่ในรัชกาลที่ ๓ กลับเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ได้อย่างเดิม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฝรั่งเข้าเฝ้ายื่นถวายค่านับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ชำนาญการยุโรปมากสามารถทรงพระอักษรได้ทั้งภาษาละตินและภาษาอังกฤษ ทรงเปิดการค้าสินค้าต้องห้ามให้ค้าขายได้ทำให้เกิดเป็นพระราชทรัพย์ภาษีอากรขาเข้าขาออกเพิ่มจำนวนขึ้น^{๗๕}

ในด้านที่เป็นอาการตรงกันข้ามกับความเจริญที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียกว่า “บาบิเรียน” ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ การที่พระเจ้าทรงธรรมจับเรือรบและเรือลูกค้าโปรตุเกสที่ถูกเรือฮอลันดารู้ไล่เข้ามาในปากแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะพระองค์โปรดปรานชาวฮอลันดามากกว่าชาวตะวันตกชาติอื่น เนื่องจากชาวฮอลันดาจับเป็นเจ้าภาษีใบชาประมูลเงินหลวงถวายพระคลังมหาสมบัติ และถวายส่วนพระองค์มากมาย ทำให้พวกพ่อค้าโปรตุเกสมีความริษยาจึงทำหนังสือไปถึงผู้สำเร็จราชการฝ่ายอินเดียของโปรตุเกสให้ส่งเรือรบมากำจัดเรือพ่อค้าชาวฮอลันดา เรือรบโปรตุเกสตามจับเรือฮอลันดาเข้าปากน้ำมาถึงเมืองธนบุรี สมเด็จพระเจ้าปราสาททองพิโรธหนัก โปรดฯให้ยกกองทัพไปจับเรือกำปั่นรบของโปรตุเกสได้ ๒ ลำ ลงพระราชอาชญาเขียนหลัง จำไซ้ตรวนขังคุกไว้ใช้ให้ทำงานหนัก เป็นผลให้อยุธยาต้องทำสงครามกับโปรตุเกส^{๗๖}

อาการที่เรียกว่า “บาบิเรียน” ในสมัยกรุงธนบุรี ได้แก่ การที่พระเจ้าตากสินทรงพิโรธเขียนหลังบาทหลวง ๒ รูป ที่ได้กล่าวถ้อยคำติเตียนพระพุทธรูปศาสนา และขับไล่ไปเสียจากกรุงธนบุรี^{๗๗}

ส่วนอาการที่เรียกว่า “บาบิเรียน” ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ เหตุการณ์สมัยรัชกาลที่ ๑ พระบวรราชเจ้ามหาสุรสีหนารถกรมพระราชวังบวรทรงพิโรธชาวฝรั่งเศส ๒ คนที่ฟ้องในการชกมวยพนันหน้าพระที่นั่ง จึงเสด็จกระโดดลงจากหลังพลายก ยกพระบาทถีบฝรั่งเศสที่ชายลุ่มลง พวกนายเล็อกก็วิ่งกรูเข้ามาชกต่อยชาวฝรั่งเศสที่ฟ้องเจ็บป่วยเป็นการสาหัส หลังจากนั้นฝรั่งเศสก็ไม่มาสู่กรุงสยามอีกเลย^{๗๘} ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัยไม่ทรงโปรดม้าเทศที่มีสเตอร์สมิทและมิสเตอร์ตัม นายเรือชาวอังกฤษนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย นายเรือชาวอังกฤษจึง

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘๗ - ๘๘๘.

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐๐.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐๐ - ๙๐๒.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗๕ - ๘๗๗.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘๕.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘๕ - ๘๘๖.

ฆ่าม้าเสีย พระองค์ทรงขัดเคืองพระราชหฤทัยให้ขับไล่ไปเสียจากบ้านเมือง^{๗๙} และเหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขับไล่บาทหลวงฝรั่งเศส ๘ รูป ที่ไม่ยอมปล่อยสัตว์ถวายเป็นพระราชกุศล ก็จะทำให้รู้วัดของบาทหลวงโรมันคาทอลิกทั้งหมด แต่ด้วยพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ยอมปล่อยสัตว์เหตุการณ์นั้นจึงระงับไป^{๘๐}

จากลักษณะความเจริญและความไม่เจริญดังที่คณะในความ “สิวิสัย” และ “บาปเรียน” ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จะเห็นได้ชัดว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มุ่งเน้นในเรื่องการเปิดสัมพันธ์ไมตรีค้าขายกับชาวตะวันตก การยินยอมให้บาทหลวงเผยแพร่คริสต์ศาสนาได้โดยไม่ขัดขวาง เป็นบ่อเกิดแห่งความเจริญแก่บ้านเมือง กับ ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่ามีธรรมเนียมประเพณีสยามหลายอย่างที่ขัดขวางกับความเจริญซึ่งสมควรจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงให้มีความเหมาะสม ดังปรากฏในงานนิพนธ์ประวัติศาสตร์และงานนิพนธ์ที่คณะวิจารณ์ในเรื่องแบบแผนธรรมเนียมความเจริญของสยาม

๒) แบบแผนธรรมเนียมความเจริญ

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีเนื้อหาวิพากษ์วิจารณ์แบบแผนธรรมเนียมที่เป็นเหตุให้เกิดความเจริญและความไม่เจริญของสยามที่มีเนื้อหาโดดเด่นมีปรากฏอยู่ในงานนิพนธ์ ๒ เรื่อง งานนิพนธ์เรื่องแรกเป็นคำอธิบายวัตถุประสงค์ในการพิมพ์นิตยสารสยามประเพณี คือเรื่อง “อารัมภะวันณะคาถา (คำนำ)”^{๘๑} มีเนื้อหาวิพากษ์วิจารณ์ขนบธรรมเนียมประเพณีในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ที่เห็นว่าเป็นเหตุแห่งความเจริญและความไม่เจริญ งานนิพนธ์เรื่องที่สองคืองานนิพนธ์เรื่อง “ปุจฉาวิสัชนา บุตรถามบิดาบิดาด้วยข้อความต่างๆ (ข้อ ๒ เรื่อง บ้านเมืองที่จะเจริญเปนเอกราช ‘อินดีเพ็นเด็น’ ได้นั้นฉันใดจึงจะ ‘สิวิสัยเชกซัน’ เปนการเจริญดีทวิได้เล่า)”^{๘๒} โดยงานนิพนธ์เรื่องหลังนี้เคยตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์มาก่อน^{๘๓} งานนิพนธ์ทั้งสองเรื่องดังกล่าวข้างต้นจึงเป็นการเสนอความคิดจากมุมมองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นลำดับแรกๆ ในนิตยสารสยามประเพณี ซึ่งสะท้อนทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีต่อแบบแผนความธรรมเนียมในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ดังต่อไปนี้

ธรรมเนียมความประพฤติในพุทธศาสนาเป็นประเด็นหลักในบทความ “อารัมภะวันณะคาถา” ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายเป็นเหตุผลอารัมภบทในการพิมพ์จำหน่ายหนังสือสยามประเพณีฉบับแรกในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ (ร.ศ. ๑๑๖ / ค.ศ. ๑๘๙๗) คือลักษณะการประพฤติปฏิบัติของชน

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙๗.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙๘ - ๙๐๐.

^{๘๑} “อารัมภะวันณะคาถา (คำนำ),” สยามประเพณี ๑, ๑ (ธันวาคม ๑๑๖): ๑ - ๘.

^{๘๒} “ปุจฉาวิสัชนา บุตรถามบิดาด้วยข้อความต่างๆ,” สยามประเพณี ๑, ๑ (ธันวาคม ๑๑๖): ๑๘ - ๒๒.

^{๘๓} “คำปุจฉาวิสัชนา ศิษย์ถามอาจารย์ด้วยปัญหาต่างๆ ร้อยเอ็ดข้อ,” สยามไมตรี (๕ ตุลาคม ๑๑๖ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒ ตุลาคม ๑๑๖): ๗๗๕ - ๗๗๖.

ชาวสยามมีสาระสำคัญคือ การประกอบกันของธรรมเนียมในศาสนาพุทธกับศาสนาพราหมณ์ ดังกล่าวไว้ว่า

“ชาวสยามเราท่าน โดยลักษณะกระทำการมงคลแลอัปมงคลต่าง ๆ นั้น เนื่องออกมาจากคติตำราไสยศาสตร์ นำมาระคนกันกับคติพระบรมพุทธานุศาสตร์ ทุกสิ่งทุกอย่างต่าง ๆ แต่ล้วนกระทำการอันใด ก็นำพุทธกับไสยปนกันเจือกันเสมอสืบมาแต่โบราณ เป็นเหตุที่พวกชาวอินทูลสถานทำการประพฤติเป็นครุมาก่อน แลมาสอนให้ชาวสยามประพฤติทำตามแบบฉบับตำหรับไสยศาสตร์บ้าง เพราะเหตุตั้งนี้วิธีไสยศาสตร์ จึงปะปนระคนกันกับพระบรมพุทธานุศาสตร์อยู่เสมอ ๆ กระทำให้สละระณาคมน์เศร้าหมองไปได้ โดยอาไศรย์เหตุการณ์ที่ประพฤติตามคติวิธีไสยศาสตร์นั้น ๆ ตกเป็นข้าศึกกับพระบรมพุทธานุศาสตร์ ที่ว่าจะประพฤติทางศุคติ...”^{๔๔}

ความสำคัญของแบบแผนธรรมเนียมในพุทธศาสนาดังปรากฏในข้อความที่คัดมาข้างต้น คือแบบแผนธรรมเนียมความประพฤติที่จะนำไปสู่ศุคติซึ่งหมายถึงความเจริญ แต่แบบแผนธรรมเนียมในพุทธศาสนาเหล่านั้นกลับมีแบบแผนธรรมเนียมในศาสนาพราหมณ์เข้าเจือปนจึงเป็นแบบแผนธรรมเนียมที่มีได้เป็นไปตามหลักธรรมะในพระพุทธานุศาสตร์ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งให้เห็นว่าแบบแผนธรรมเนียมโดยหลักธรรมในพุทธศาสนาถูกเจือปนด้วยแบบแผนธรรมเนียมในศาสนาพราหมณ์ปรากฏในพงศาวดารโบราณของบาทหลวงชาวฮอลันดาแปลเป็นภาษาสยามโดยท่านสังฆราชปาเลอกัว ดังระบุว่า

“นักปราชญ์พราหมณ์ชาวประเทศอินทูลสถาน ... ได้ไปนิกษุ... ท่านผู้นี้ได้ไปนิกษุอาจารย์เป็นประธานใหญ่ในหมู่ภิกษุสงฆ์แล้ว ท่านผู้นี้จึงได้นำคัมภีร์ไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นสิ่งของชาติตนมาแต่เดิม นำมาผสมเพิ่มเติมต่อแต่กับพระคัมภีร์พุทธานุศาสตร์ให้เนื่องเป็นเรื่องเดียวกัน ... พวกพุทธสาสนิกชน แต่บรรดาที่เป็นคนอยู่ในพุทธสำนักนี้ล้วนมาทฤษฎีนั้น จึงได้รับรัตนบัลลังก์ไสยศาสตร์เป็นวิถีโลกยาจารย์ ยกย่องดีเสมอวิธีธรรมาจารย์ จึงผสมผสมปะโลปะเลรวมเข้าในพระพุทธานุศาสตร์สืบเนื่องต่อมาจนทุกวันนี้ จึงได้ตกลงกันเป็นประเพณีไสยศาสตร์ มาปะปนระคนกันกับพุทธานุศาสตร์ไปครั้งหรือก่อน แต่นักปราชญ์พวกพุทธสาสนิกชนที่เขาปรินิพัตต์แท้จริงแล้ว เขาต้องประพฤติปฏิบัติตามพระพุทธานุศาสตร์ บรมพระพุทธานุศาสตร์สาสนะโนวาทฝ่ายเดียว เขาไม่ให้เกี่ยวข้องกับไสยศาสตร์เลย เพราะเขากลัวสละระณาคมน์จะเศร้าหมองไป เขาจึงประพฤติแต่ฝ่ายพระพุทธานุศาสตร์ฝ่ายเดียว จึงจะบริสุทธิ์สมพระพุทธานุศาสตร์สาสนะโนวาท ของสมเด็จพระศาสดาทรงพระนามว่า พระอรรถกถาสัมมาสัมพุทธโศ ซึ่งพระผู้มีพระภาคย์เจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎกนั้นแล้ว”^{๔๕}

^{๔๔} “อารัมภะวณณะคาถา,” สยามประเพณี ๑, ๑ (ธันวาคม ๑๙๑๖): ๒ - ๓.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

ก.ศ.ร. กุหลาบจึงเสนอให้พุทธศาสนิกชนชาวสยามยึดถือเพียงปรัชญาพุทธศาสนาบริสุทธิ์ (สละระณาคมนับริสุทธี) ที่มีความเป็นเหตุเป็นผล (สัมมาทฤษฎี) เป็นหลักประพฤติปฏิบัติทางโลก (โลกยธรรม) ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของชนชั้นนำสยามที่มีต่อพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีตลอดมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากการสังคายนาพระไตรปิฎก การปฏิรูป เพื่อควบคุมพระภิกษุสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ การตรวจสอบหลักการในพระพุทธรูปเพื่อโต้ตอบบาทหลวงและมิชชันนารีผู้เผยแพร่คริสต์ศาสนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ การเกิดสังฆนิกาย ธรรมยุติกที่มุ่งประสงค์ต่อเนื้อหาสาระในพระพุทธรูปมากกว่ารูปแบบพิธีกรรม เหตุการณ์ต่างๆ ดังกล่าวนี้มีผลให้เกิดการตรวจสอบพระพุทธรูปและคลี่คลายต่อมาจนกระทั่งเป็นคำอธิบาย อภิปรัชญาศาสนาพุทธโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ) นำมาพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง แสดงกิจจานุกิจ ในต้นสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ สรุปทัศนคติของตนต่อแบบแผนความประพฤติของชาวสยาม ว่า

“เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าได้พบเห็นตำหรับตำราเก่าแก่ มาแต่โบราณก็หลายร้อยหลาย พันฉบับแล้ว ก็เห็นว่าพุทธกับไสยจะเอาใครยปนระคนกันไม่ได้เลยเปนอันขาดทีเดียว ข้าพเจ้า เห็นโดยอัตโนมัติอธิบายว่า ไสยศาสตร์เป็นข้าศึกของทางปฏิบัติพระพุทธรูปศาสนาเป็นแน่ชัด เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเห็นว่า ควรที่ท่านผู้ปฏิญาณตนว่า เป็นพุทธสาสนิกชนเป็นคนอยู่ใน พุทธสำนักนี้สัมมาทฤษฎีนี้แล้ว ผู้ที่ถือตนว่าเป็นคนสัมมาทฤษฎีแท้แล้ว ควรต้องละเว้นเสียซึ่ง วิธีไสยศาสตร์ทั้งสิ้น จึงจะถึงซึ่งสละระณาคมนับริสุทธี สมพระบรมพุทธานุญาตมีอยู่หลาย คัมภีร์แล้ว”^{๕๖}

การที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีทัศนคติว่าแบบแผนธรรมเนียมในพุทธศาสนาที่เป็นสละระณาคมนับริสุทธี ต้องมีได้เจือด้วยคติไสยศาสตร์ในศาสนาพราหมณ์เป็นใจความสำคัญทั้งหมดของงานนิพนธ์ “อารัมภะ วัฒนธรรมคาถา (คำนำ)” แบบแผนธรรมเนียมในพุทธศาสนาเช่นนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ นำไปใช้อธิบาย องค์ประกอบหนึ่งของหลัก ๔ ประการในการทะนุบำรุงบ้านเมืองไปสู่ความเจริญ หรือ “ชีวิสัยเชกซัน” ดังคำอธิบายในงานนิพนธ์เรื่อง “บุจฉาวิสัยชานา บุตรถามปัญหาบิดาด้วยข้อความต่างๆ (ข้อ ๒) เรื่อง บ้านเมืองที่จะเจริญเปนเอกราช ‘อินตีเพินเต็น’ ได้นั้นฉันใดจึงจะ ‘ชีวิสัยเชกซัน’ เปนการเจริญดีทวี ได้เล่า” ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายว่าองค์ประกอบที่จะทำให้ประเทศที่มี “อินตีเพินเต็น” เป็นเอกราช มีความเจริญโดยกระบวนการ “ชีวิสัยเชกซัน” กล่าวคือการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญวัฒนาถาวร นั้นต้องอาศัยมีหลัก ๔ ประการ หรือจัตุเวทวาทบาลสี่องค์ ก.ศ.ร. กุหลาบ เขียนอธิบายว่า เมื่อ

“บ้านเมืองที่จะเจริญเปนเอกราชได้ ต้องเอาใครยมีหลักถานเปนประธาน ๔ ประการ คือ ‘มีจัตุเวทวาทบาลสี่องค์’ คือ พระชื่อเมือง พระทรงเมือง พระหลักเมือง พระกาลเมือง... พระชื่อเมือง คือ พระพุทธรูปจักรที่มีชื่อว่าพระไตรปิฎกกว่าด้วยพุทธศาสนา คือ คำสั่งสอนของ สมเด็จพระพุทธเจ้า ๖ พระทรงเมือง คือ พระราชาอาณาจักร คล้าย ๆ กับคำภาษาฟอดแพดเขา

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖ - ๗.

พูดกันว่า กิงตอม หรือ ภาษาฝรั่งเศสพูดว่าเอมไปร์ คือความปกครองเขตรแดนที่มีชื่อว่าพระราชกำหนดบทพระอัยการ บางทีก็เรียกว่าราชสาครร์ ก็ตกลงเป็นคำไทย ๆ แปลว่ากฎหมาย ... พระหลักเมืองคือเสวะกามาตย์ราชบริพาร ที่สำหรับพิพากษาดราสินอรรถคดีของทวยราชภูร แลพวกโอนด์เขาพูดเรียกว่าเสนาบดีมุขมนตรี ที่พวกย้ง ๆ เขาพูดเรียกว่า มินิคเตอร์ แลรัฐบาลหรือรัฐมนตรี ที่ภาษาฟอดแพดเขาเรียกว่าคอเวอนแมนต์ ที่ได้ย่นนี้แปลกันเป็นบาฬีมะคะระภาษาว่า ‘ราชาธิปไตย’ ... พระกาลเมืองคือจัดตรงคะเสนามาตย์ ตรงกับที่เข้าใจกันว่า ช้าง, ม้า, เกวียนระแทะ, แลพลรบ สิ่งทั้งสี่อย่างนี้เป็นกำลังวังชาของบ้านเมืองแผ่นดิน จึงสรุปรวมกันว่า ‘จัดทวยภิบาล’ ...”^{๘๗}

ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายเพิ่มเติมว่าหลักจัดทวยภิบาลเป็นแบบแผนธรรมเนียมการปกครองของพวกพราหมณ์ฮินดูครั้งกรุงสุโขทัย^{๘๘} การที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ นำหลักการจัดทวยภิบาลมาใช้ อธิบายแบบแผนวิธีการที่จะนำไปสู่ความเจริญโดยการละเลิกแบบแผนวิธีการที่เป็นไสยศาสตร์ตามคติศาสนาพราหมณ์นั้นมีความนับเนื่องด้วยลักษณะโครงสร้างทางการเมืองการปกครองของสยามในเวลานั้นยังคงมีลักษณะแบ่งแยกลำดับสถานะของบุคคล การแบ่งแยกลำดับสถานะบุคคลที่แตกต่างกัน เช่นนั้นก็ด้วยมีแบบแผนธรรมเนียมจนกระทั่งกฎหมายที่มีมาแต่ศาสนาพราหมณ์รองรับ ดังปรากฏการวิพากษ์วิจารณ์ลัทธิพิธีกรรมที่ก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมหรือสร้างภาระให้กับราษฎรในหน้าหนังสือพิมพ์มาก่อน อาทิ การวิพากษ์วิจารณ์การจัดพิธีโกนจุกบุตรหลานของผู้มีฐานะในสังคมว่าก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎรผู้น้อยด้วยจะต้องถูกเกณฑ์หรือต้องจัดหาของทำขวัญไปร่วมงาน ดังจดหมายคอเรศปอนเดนฉบับหนึ่งเขียนว่า

“การที่โกนจุกแล้วเชิญทุกคนไปทำขวัญนี้ เป็นการเดือดร้อนแก่ผู้น้อยทั่วกัน ที่บางคนพึงทำปีเดียว ก็ต้องถูกเชิญเสียเงิน ๔๐ - ๕๐ บาท เป็นอย่างน้อย ครั้นจะไม่ไปทำขวัญก็กลัวความอาฆาพพยาบาท... ข้าพเจ้าเห็นว่าบ้านเมืองจะเป็นลวิไลเหมือนเช่นธรรมเนียมในประเทศยุโรปเขาไม่ต้องเที่ยวประจบประแจงกันให้เสียเวลาทำมาหากินแลเสียประโยชน์เลือดเนื้อ ใครมีความมอสาหะก็ตั้งหน้าทำมาหากินด้วยกำลัง สติปัญญาของเขา...”^{๘๙}

^{๘๗} “ปุจฉาวิสัชนา บุตรถามบิดาด้วยความต่างๆ,” สยามประเภา ๑, ๑ หน้า ๑๙ - ๒๐.

^{๘๘} หลักการนี้ ชัยอนันต์ สมุทวานิช เคยศึกษาวิเคราะห์ไว้ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ หยิบยืมมาจากหลักการปกครองสมัยโบราณ และปรากฏอยู่ในเรื่องพระพิไชยเสนาในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดประดู่ทรงธรรม อย่างไรก็ตามข้อความที่ปรากฏในเรื่องพระพิไชยเสนาในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดประดู่ทรงธรรม เป็นหลักปฏิบัติราชการ ๒๕ ข้อของเสนาบดีมุขมนตรี ซึ่งหมายถึงข้าราชการที่มีตำแหน่งสูง มิได้กล่าวถึงหลักจัดทวยภิบาลลือแต่อย่างใด (ดูเพิ่มเติมใน ชัยอนันต์ สมุทวานิช, เทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ, หน้า ๒๑๖.)

^{๘๙} “เงินเจ้าภาษี ปี ๑๑๕, “อัญมณลิขิตก์ (คอเรศปอนเดน),” สยามไมตรี (๓ มีนาคม ๑๑๔ - สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๘ มีนาคม ๑๑๔): ๑๘๒ - ๑๘๓.

ลัทธิพิธีกรรมที่ก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมหรือสร้างภาระให้กับราษฎรดังกล่าวข้างต้น สะท้อนให้เห็นสถานะทางสังคมตลอดจนความรู้สึกรังเกียจของผู้คนบางส่วนที่มีต่อการแบบแผนธรรมเนียมที่เป็นธรรม ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้กล่าวย้ำและยกตัวอย่างกรณีประเทศญี่ปุ่นเพื่อให้เห็นประโยชน์ในการรื้อถอนธรรมเนียมที่ไม่เป็นธรรมเสียจึงจะเกิดความเจริญขึ้น เช่นที่เขียนว่า

“(ข้อ ๒) อาการที่จะเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียม รื้อถอนของเก่าที่ชั่วร้ายเสีย ทำให้เป็นของใหม่ดีขึ้นนั้นยากอยู่ เพราะจะตัดแปลงธรรมเนียมใหม่ จำเป็นจะต้องตัดผลประโยชน์ ของขุนนางทุกตำแหน่ง มีเสนาบดีตลอดจนพนักงานผู้น้อย ... (ข้อ ๓) ขุนนางทุกน้าที่เคยมีอำนาจ... ก็ไม่เห็นด้วยไม่ยอมตามความคิดใหม่ ที่จะให้ละเว้นเลิกธรรมเนียมเก่าที่ชั่วร้ายนัก เพราะคนเป็นอันมากในราชการของประเทศเอเชียชอบประเพณี มีอินเดียนแขก, พม่า, รามัญ, เป็นต้น... ถึงเช่นนี้ ... ฝ่ายญี่ปุ่นก็อุตสาหะรื้อถอนโยนทิ้งเสียหมดจนเห็นคุณปรากฏว่า ญี่ปุ่นเป็นศิวิไลซ์โดยแซงหน้ายุโรป”^{๙๐}

จากงานนิพนธ์เรื่องแบบแผนขนบธรรมเนียมความเจริญดังได้กล่าวข้างต้น จะเห็นว่าหลักจิตตเวทียาลดคำอธิบายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีลักษณะการเชื่อมประสานความคิดเพื่อนำสังคมไปสู่ความเจริญตามแบบอย่างความเจริญของประเทศในยุโรป โดยนำแบบแผนธรรมเนียมจากหลักธรรมบริสุทธิ์ในพุทธศาสนามาใช้เป็นเครื่องมือแนวทาง ซึ่งเป็นเป็นแนวทางเช่นชนชั้นนำสยามนับแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ หลายท่านก็เคยใช้ในการอธิบายคุณค่าสาระหลักธรรมบริสุทธิ์ของพระพุทธศาสนามาใช้เป็นเครื่องมือนำไปสู่ความเจริญ อาทิ พระภิกษุชิวรญาณภิกษุหรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมาดังกล่าวแล้ว

๕.๓.๕ งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมือง

อาจกล่าวได้ว่างานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณีตั้งแต่แรกจนกระทั่งหยุดพิมพ์เป็นงานนิพนธ์ที่มีปรากฏที่ศนะวิจารณ์ทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แทบทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้ ที่ศนะที่มีต่อแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีเดิม ที่ศนะที่มีต่อความยุติธรรม ฯลฯ ปรากฏเป็นงานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์เป็นงานนิพนธ์เรื่องหลักที่ตีพิมพ์ในพิมพ์นิตยสารสยามประเพณีช่วงที่ ๒ แสดงให้เห็นจุดมุ่งหมายทางการเมืองอย่างเห็นได้ชัด จนกระทั่งต้องยุติการพิมพ์ไป

งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่ปรากฏในนิตยสารสยามประเพณี อาจแยกที่ศนะวิจารณ์ทางการเมืองออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ๑ ที่ศนะวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมือง ๒ ที่ศนะวิจารณ์การบริหารราชการ และ ๓ ที่ศนะวิจารณ์เกี่ยวกับสยามในความสัมพันธ์ทางการเมืองกับต่างประเทศ ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไปโดยลำดับดังนี้

^{๙๐} “เปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเก่าให้ใหม่,” สยามประเพณี ๗, ๑๒ (มิถุนายน ๑๒๕): ๓๑๓ – ๓๑๔.

๑) ทศนะวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมือง

ข้อเขียนที่มีเนื้อหาวิพากษ์วิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมืองของสยามเป็นการเฉพาะ ได้แก่ ข้อเขียนเรื่อง “ปุจฉาวิสัชนา บุตรถามป่ณาบิดาด้วยข้อความต่างๆ (ข้อ ๒ เรื่อง บ้านเมืองที่จะเจริญเปนเอกราช ‘อินดีเพ็นเด็น’ ได้นั้นฉันใดจึงจะ ‘ซิวิลัยเซกชัน’ เปนการเจริญดีทีได้เล่า” เป็นข้อเขียนที่เคยพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ต่อมาได้ปรับปรุงนำมาพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีฉบับแรกในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้มีข้อเขียนวิพากษ์วิจารณ์ทางการเมืองอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ข้อเขียนที่มีเนื้อหาวิพากษ์โครงสร้างระบอบการเมืองของสยามอย่างเด่นชัด ได้แก่งานนิพนธ์เรื่อง “ความปกครองของเอกราชมี ๖ ประการ” เรื่อง “กฎหมายต่างประเทศใช้ได้ทั่วโลก” “เรื่องทรัพย์สินสมบัติ ๓ อย่างต่างกัน” และเรื่อง “ความปกครองของรัฐบาลยี่ปุ่นคืออะไร” ซึ่งแสดงให้เห็นทศนะวิจารณ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีต่อโครงสร้างทางการเมืองของสยาม กล่าวคือ

งานนิพนธ์ชิ้นแรกที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เสนอทศนะวิจารณ์โครงสร้างทางการเมืองโดยอธิบายหลักจัดทุเวทวิบาลสิ่งคี่ในงานนิพนธ์เรื่อง “ปุจฉาวิสัชนา บุตรถามป่ณาบิดาด้วยข้อความต่างๆ (ข้อ ๒ เรื่อง บ้านเมืองที่จะเจริญเปนเอกราช ‘อินดีเพ็นเด็น’ ได้นั้นฉันใดจึงจะ ‘ซิวิลัยเซกชัน’ เปนการเจริญดีทีได้เล่า” ดังที่วิเคราะห์ไว้ก่อนแล้วในงานนิพนธ์เรื่องแบบแผนธรรมเนียมความเจริญในบทเดียวกันนี้

จากทศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า องค์ประกอบของหลัก ๔ ประการที่เรียกว่า “พระชื่อเมือง” “พระทรงเมือง” “พระหลักเมือง” และ “พระกาลเมือง” โดยคำอธิบายของ ก.ศ.ร. กุหลาบ อาจเทียบไปได้โดยลำดับได้แก่ “หลักธรรมะในพุทธศาสนา” “ความปกครองเขตแดนของรัฐบาล” “ข้าราชการ” และ “ราษฎร” เป็นองค์ประกอบที่ต่างก็มีหน้าที่อยู่ในโครงสร้างการปกครองบ้านเมืองทั้งสิ้น หลักจัดทุเวทวิบาลจึงมีลักษณะอธิบายโครงสร้างการปกครองบ้านเมืองที่มีตัวบุคคลทำหน้าที่ในตำแหน่งต่างๆ เหล่านั้น เป็นการมุ่งเน้นอธิบายเรื่องความประพฤติของผู้ปฏิบัติราชการอันเป็นเรื่องอำนาจหน้าที่ของผู้มีตำแหน่ง “เสนาบดี มุขมนตรี เสวกามาตย์ มาตยาธิบดี” ซึ่งล้วนแต่เป็นข้าราชการตามโครงสร้างจัดทุเวทวิบาลทั้งสิ้น

ในงานนิพนธ์เรื่องนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ มุ่งอธิบายในเรื่อง “ความประพฤติ” หรือ อำนาจหน้าที่ของบุคคลต่างๆ ในโครงสร้างระบอบการเมืองของสยามโดยยกตัวอย่างความแบบแผนความประพฤติของประเทศมหาอำนาจในยุโรป ดังปรากฏในข้อเขียนเรื่อง “ความปกครองของเอกราชมี ๖ ประการ” พิมพ์ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) เขียนว่า

“๑. จ้าวนายขุนนางราษฎร พลเมืองทั่วทั้งแผ่นดิน รักใคร่นับถือซึ่งกันและกันว่า เปนเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน จึงเปิดเผยวิธีเปนศิวิลัยเซกชัน (คือมีขนบธรรมเนียมเรียบร้อย) เหมือนกันไม่ว่าไพร่แลผู้ดีใช้ได้เท่ากัน เปนอิสรภาพไพศาลทั่วหน้ากัน ไม่มีใครบุโฆโลกณะ เลือกว่าไพร่ผู้ดี...

๒. ประชาชนพลเมืองทั้งไพร่ผู้ดีมีความปรารถนามุ่งหมายจะให้บ้านเมืองชาติภูมิของตนเจริญเปนต้น เรียกว่ามหาสามัคคีธรรมกัน พร้อมเพรียงด้วยความโอบอ้อมอารีซึ่งกันและกัน...

๓. มีกฎหมายสำหรับโลกย์ “อินเตอร์เนชันแนลลอ” ซึ่งเป็นหลักเป็นประธานของโลกย์ สำหรับเป็นคำตัดสินชี้ขาด ... ตามทางยุติธรรมสัมมาปฏิบัติในสากลโลกย์...

๔. บ้านใดเมืองใดที่เป็นเอกราชอยู่ช้านานมาแล้วนั้น ถ้ามีธรรมชาติวัตถุเป็นสินค้าบังเกิดขึ้น ในแผ่นดินของประเทศนั้น ๆ มีการรังสรรค์ค้าขายแลกเปลี่ยนซึ่งกันแลกันกับนา ๆ ประเทศ...

๕. ความเอกราชไม่ได้เอาใครย่น้ำหนักเท่ากัน เช่นภาษาอังกฤษเรียกว่าดั่งนี้ ‘แบแลนสะออฟเปาเวอร์’ (แปลว่า-ซึ่งน้ำหนักอำนาจเท่ากัน) แบแลนสะออฟเปาเวอร์นั้น เป็นของที่ใช้กันเฉพาะในประเทศยุโรปเท่านั้น ในประเทศเอเชีย ... ต้องผ่อนผันบ้างบางสมัยให้เหมือนกันกับยุโรปเป็นต้น...

๖. ประเทศใดที่มีรัฐบาล แลกกฎหมายสำหรับบ้านเมืองของตน เป็นการยุติธรรมใช้ได้ทั่วโลกย์เช่นอินเตอร์เนชันแนลลอ แลมีการบำรุงผลประโยชน์สำหรับ เป็นกำลังแก่บ้านเมืองของตน เหตุเหล่านี้ก็นับว่าเป็นการประกันป้องกันความเป็นเอกราช ไม่ให้เสื่อมเสียไปโดยเร็วพลัน...

การสำคัญมีอยู่ที่ยุติธรรมคล้าย ๆ ยุโรป กับความบำรุงผลประโยชน์ ทางค้าขายให้ เป็นกำลังแก่บ้านเมือง ๆ ก็จะต้องอยู่ในทางเอกราชได้นานสืบกาลนาน”^{๑๑}

งานนิพนธ์ “ความปกครองของเอกราชมี ๖ ประการ” ดังข้างต้นนี้ได้มุ่งอธิบายรูปแบบโครงสร้างระบอบการเมืองโดยตรง หากแต่มุ่งเน้นไปยังหน้าที่ของผู้มีส่วนร่วมในทางการเมือง และอธิบายความสำคัญของกฎหมายซึ่งเปรียบเทียบกับความยุติธรรมในระดับสากล ได้แก่ “อินเตอร์เนชันแนลลอ” (International Law) มาใช้ในโครงสร้างทางการเมือง การยกเอากฎหมายที่มีความยุติธรรมในระดับสากลมาอธิบายจึงมีความแตกต่างจากที่เคยใช้การนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนามาใช้เป็นกฎหมายเช่นที่เคยอธิบายเรื่องหลักจตุเทวารภิบาล

การอธิบายลักษณะของกฎหมาย “อินเตอร์เนชันแนลลอ” ดังกล่าวเป็นการนำงานนิพนธ์เรื่อง “อินเตอร์นาชันนาลลอว คือ กฎหมายนานาชาติประเทศสังเขป” ที่ตีพิมพ์โดยเฮนรี ออลบาสเตอร์ (Henry Alabaster) ในหนังสือพิมพ์มิวเซียมเมื่อ จ.ศ. ๑๒๓๙ - จ.ศ. ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๐ - พ.ศ. ๒๔๒๑) มีเนื้อหามุ่งอธิบายมาตรฐานความเจริญตามแบบตะวันตกให้แก่ชนชั้นนำสยามนำมาตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีอีกครั้งหนึ่ง^{๑๒} ในชื่อเรื่อง “กฎหมายต่างประเทศใช้ทั่วโลกย์” ซึ่งบรรยายถึงกฎหมายที่เกิดขึ้นโดยอำนาจโดยความชอบธรรมของชุมชนที่ประพฤติชอบและได้รับความนิยมนยอมรับในประเทศที่ถือศาสนาโดยมุ่งประสงค์ให้เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญของชาติทั้งปวง ให้เป็นแบบแผนความประพฤติที่มีลักษณะธรรมจารีตเพื่อดำรงความยุติธรรมแก่ชนชาติต่างๆ และแก่โลก^{๑๓}

^{๑๑} “ความปกครองของเอกราชมี ๖ ประการ,” สยามประเพณี ๗, ๘ (พฤษภาคม ๑๒๕): ๒๐๙ - ๒๑๔.

^{๑๒} “อินเตอร์นาชันนาลลอว คือ กฎหมายนานาชาติประเทศสังเขป,” มิวเซียม ๒ (จ.ศ. ๑๒๓๙ - ๑๒๔๐):

^{๑๓} “กฎหมายต่างประเทศใช้ทั่วโลกย์,” สยามประเพณี ๖, ๑๙ (สิงหาคม ร.ศ.๑๒๔): ๕๓๒ - ๕๕๖.

นอกจากนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังอธิบายถึงการเป็นเจ้าของและการแบ่งสรรโภคทรัพย์ที่ใช้ในระบบการเมืองของชาวตะวันตกที่มุ่งเน้นให้เกิดทรัพย์สินและความมั่งคั่งจากการส่งเสริมการค้าและส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎร เพื่อให้เกิดภาษีรายได้ของบ้านเมือง ดังปรากฏในงานนิพนธ์เรื่อง “ทรัพย์สินสมบัติสามอย่างต่าง ๆ กัน” พิมพ์เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) อธิบายลักษณะการได้มาซึ่งทรัพย์สินของมนุษย์ในสังคมที่ซึ่งเกิดด้วยการค้าว่า

“สมบัติพระมหากษัตริย์ก็เอาไครยก็มาจากภาษีอากรขนอนตลาด เป็นต้นทั้งสิ้น ... จึงตกมาเป็นพระราชทรัพย์สำหรับแผ่นดินพระราชทรัพย์สำหรับกับรัฐบาลฯ... ทรัพย์สมบัติพ่อค้าเป็นมูลที่จะส่อก่อเหตุบ่งให้เจริญแพร่หลายไปได้ต่างๆ... มาเป็นกำลังวังชาของพระมหากษัตริย์...”^{๙๔}

จากเนื้อหาของงานนิพนธ์ดังกล่าวมาข้างต้นจะสังเกตได้ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มุ่งเน้นความสำคัญและบทบาทของผู้มีส่วนร่วมทางการเมือง ตลอดจนให้ความสำคัญความยุติธรรมของกฎหมายและการเกิดภาษีจากรายได้ของราษฎรโดยไม่เลือกหน้า จึงเป็นการอธิบายกล่าวถึงผู้มีส่วนร่วมในโครงสร้างทางการเมือง ได้แก่ กษัตริย์ ขุนนางข้าราชการ ตลอดจนราษฎร เป็นผู้มีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นที่มาแห่ง “กำลังวังชาของบ้านเมือง” จึงมีความสัมพันธ์อย่างมีพัฒนาการจากข้อเขียนขณะเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ เป็น “ภาคต่อ” ที่พัฒนาและขยายความงานนิพนธ์เรื่อง “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) ตริเอกาอิศรานุภาพ” ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙^{๙๕} ที่นอกจากมีข้อเสนอรูปแบบโครงสร้างระบอบการเมืองแล้ว ยังให้ความสำคัญในเรื่องบุคคลที่มีความเสมอหน้ากันเพราะต่างก็มีหน้าที่ในทางการเมืองร่วมกัน นั้นหมายถึงการยกบทบาทของราษฎรเข้ามามีส่วนร่วมในทางการเมือง นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงทัศนคติสำคัญของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีต่อโครงสร้างอำนาจทางการเมืองแบบที่มี “ขัตติยะตระกูล มาตยตระกูล ราษฎรตระกูล”^{๙๖} มีส่วนร่วมกันในโครงสร้างอำนาจมี “สภาคารสฐาน” หรือ “ภาลีเมนต์” (Parliament) คือระบอบการปกครองที่มีรัฐสภาเป็นที่ประชุมปฤกษาราชการบ้านเมืองของพวก “หัวหน้าราษฎร” (Representative – Parliament Member) และมี “รัฐบาล” (Government) ของ “ราชาธิปไตย – ประชาธิปไตย” เป็นผู้บริหารราชการ จาก

^{๙๔} “ทรัพย์สินสมบัติสามอย่างต่าง ๆ กัน,” สยามประเพณี ๗, ๑๓ (มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๕): ๓๕๖ – ๓๖๐. อนึ่งงานนิพนธ์นี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ เคยตีพิมพ์มาก่อนในชุดหนังสือที่เรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า “หนังสือลับอั้งยี่คริสเตียนสยาม” เมื่อ ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

^{๙๕} “อารัมภะวณณะนา (คำนำ) ตริเอกาอิศรานุภาพ,” สยามไมตรี (๕ มกราคม ๑๑๕ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๒๙ ธันวาคม ๑๑๕): ๑ – ๒.

^{๙๖} “โอลด์สยามกับยังสยามสนทนากัน [กรีฑาสโมสรและความบริบูรณ์พร้อมแห่งองค์สาม],” สยามไมตรี (๑๓ เมษายน ๑๑๗ – สยามออบเซอร์เวอร์ ๖ เมษายน ๑๑๗): ๒๗๖.

ทัศนคติต่างเหล่านี้ น่าจะพิจารณาได้ว่าระบอบการเมืองที่เป็นที่นิยมของ ก.ศ.ร. กุหลาบ คือระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยโดยรัฐสภา (Representative Democracy)^{๑๗}

ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้อธิบายคุณค่าของการปกครองโดยรัฐสภาดังตัวอย่างในกรณีประเทศญี่ปุ่น ในงานนิพนธ์ “ความปกครองของรัฐบาลญี่ปุ่นอย่างไร” พิมพ์เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ เกริ่นนำว่าเดิมญี่ปุ่นไม่ได้คิดปกครองบ้านเมืองด้วย “คอนสแตนติตัวชัน” มิได้มีความมุ่งหมายให้มี “ปาลีเมนต์” เช่นยุโรป แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เจริญขึ้นเกิดเนื่องจากเหตุ ๖ ประการ คือ

๑ ชั้นแรก ญี่ปุ่นจัดการเปลี่ยนแปลงราชประเพณีซึ่งเรียกเป็นภาษาอังกฤษเรียกว่า “แอฟโซลูตโมนากี” เป็นราชประเพณีซึ่งเรียกว่า “คอนสแตนติตัวชันแนลโมนากี” ให้คล้ายราชประเพณีดังประเทศยุโรปมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ปกครองพระองค์เดียว มีเสนาบดีข้าทูลลอองธุลีพระบาททุกกระทรวงช่วยราชการบ้านเมือง

๒ ต่อมาญี่ปุ่นเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมการปกครองใหม่ไม่ให้เป็นไปในทางอยู่ดีธรรมซ่มซี้แก่ราษฎรพลเมือง ป้องกันมิให้เสนาบดีคิดทุจริตหรือมีช่องโอกาสรับสินบน ของกำนัลหรือของที่ต้องกะเกณฑ์มาจากคนยากจนคนอนาถา โดยการให้เงินเดือนเบี้ยเลี้ยงแก่ข้าราชการเพียงพอ ข้าราชการจึงไม่ประพฤติชั่ว เลิกความซ่มซี้รับสินบน บ้านเมืองญี่ปุ่นจึงเจริญขึ้นทันตาเห็น

๓ ญี่ปุ่นจัดให้มีรัฐบาลและ “รัฐมนตรีสภา” และ “มหาสภาการ (คือปาลีเมนต์)” เพื่อจะให้พลเมืองมีความสุขเสมอกัน มีอำนาจโดยความยุติธรรมทั่วหน้ากัน จึงตั้งกฎหมายที่ใช้ได้ทั่วกัน เช่นกฎหมายของชาวตะวันตกๆ ใช้อย่างไร ญี่ปุ่นก็ใช้อย่างเดียวกัน จัดเก็บภาษีอากรเสมอกันทุกชาติทุกภาษาไม่แบ่งว่าไพร่ว่าผู้ดี ไม่แบ่งเก็บภาษีเจ้านายขุนนางเก็บแต่น้อยแต่เก็บภาษีไพร่มาก บ้านเมืองญี่ปุ่นจึงเจริญรวดเร็ว

๔ ญี่ปุ่นตรวจสอบกฎหมายของตนเทียบกับยุโรปแล้วจัดการเปลี่ยนแปลงกฎหมายและขนบธรรมเนียมใดที่ใช้อยู่ในบ้านเมืองของตนผิดแปลกกว่ากฎหมายชาวตะวันตก ญี่ปุ่นก็จัดการเปลี่ยนแปลงไม่ให้เกิดขวางทางไม่ตรีแก่ชาวตะวันตก

๕ พลเมืองมีความเสมอภาคมีสิทธิในการแสดงความคิดเห็น เจ้านายขุนนางและราษฎรทั่วพระราชอาณาจักร มีอำนาจเสมอกัน มีความคิดความดีอย่างไรก็สำแดงความเห็นของตนให้ปรากฏในท่ามกลางที่ประชุมใหญ่ได้ การแสดงความคิดเห็นของหนังสือพิมพ์หากใช้ถ้อยคำไม่สมควรก็ต้องมีผิดรับโทษตามกฎหมายหมิ่นประมาท

๖ รัฐบาลญี่ปุ่นจัดระเบียบการคัดเลือกคนเข้ารับราชการ เลือกว่าผู้มีภูมิรู้เป็นที่เชื่อถือได้เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกตำแหน่งหน้าที่

ก.ศ.ร. กุหลาบ สรุปทัศนคติทางการเมืองของตน และย้ถึงวิธีการแห่งความเจริญว่า

“เรา (สยามประเทศ) ได้กล่าวมาทั้งสิ้นนี้ทุกข้อนั้น ... เพื่อความมุ่งหมายเราจะให้อเนกมหาชนแลเห็นเปนพยานว่า รัฐบาลญี่ปุ่นปกครองแผ่นดินญี่ปุ่นแต่ก่อนบัดนี้ มีธรรม

^{๑๗} หากแต่มีข้อมูลบางอย่างที่ยังไม่เพียงพอที่จะระบุได้ว่าระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยโดยรัฐสภาในทัศนคติของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จะมีรูปแบบของรัฐเป็นเช่นใด.

นิยมถ่ายอย่างมาจากธรรมเนียมยุโรปทั้งสิ้น ... รัฐบาลญี่ปุ่นจัดการอย่างไรจึงได้เจริญเร็ว” นั่นคือ “(๑) จัดการเลิกถอนกฎหมายแลธรรมเนียมชั่วร้ายของเก่าออกเสีย (๒) เพิ่มเติมกฎหมายแลธรรมเนียมที่เป็นทางยุติธรรมจริง ๆ ไม่สักแต่ว่ายุติธรรมแต่ชื่อ ... (๓) จัดการบำรุงผลประโยชน์ให้เจริญทั่วหน้าทั้งแผ่นดิน” มีผลให้ “ราษฎรมีความเชื่อถือมั่นใจ ... ก็มีความรักนับถือบ้านเมืองของตนเสมอเท่าชีวิตคิดแต่จะเกื้อกูลอุดหนุนบ้านเมืองชาติภูมิของตน”^{๔๔}

งานนิพนธ์ “ความปกครองของรัฐบาลญี่ปุ่นคืออะไร” มีลักษณะการแนะนำและเผยแพร่แนวความคิดการปกครองด้วยระบอบ “คอนสแตติติวชัน” (Constitution) ที่มี “ปาเลียเมนต์” (Parliament) ตามวิธีการของญี่ปุ่นซึ่งเคยปกครองแบบ “แอฟโซลูตโมนาเกี” (Absolute Monarchy) คล้ายคลึงกันกับสยามมาก่อน ลักษณะความเจริญของญี่ปุ่นเป็นต้นแบบความเจริญที่น่าจะได้รับความนิยมจากชนชั้นนำในสยาม

งานนิพนธ์ในเรื่องนี้เป็นการกล่าวแนะนำระบอบการปกครองแบบ “คอนสแตติติวชันนาลโมนาเกี” (Constitutional Monarchy) ซึ่งเป็นระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยโดยรัฐสภารูปแบบหนึ่งต่อผู้อ่านสยามประเภทอย่างเปิดเผยมากกว่าที่เคยอธิบายด้วยเรื่อง “ตรีเอกาอิศรานุกาภาพ” ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ ทั้งยังกล่าวย้ำให้เห็นความสำคัญอย่างต่อเนื่องโดยการแสดงเหตุผลอธิบายข้อดีของวิธีการปกครองญี่ปุ่น ๖ ข้อ จึงมีนัยเปรียบเทียบกับวิธีการปกครองของสยามที่ใช้อยู่ในเวลานั้น เป็นสิ่งที่สะท้อนทัศนคติทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในงานนิพนธ์หลายเรื่องตลอดช่วงหลังของการพิมพ์นิตยสารสยามประเภท ทัศนคติวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเป็นเช่นเส้นขนานกับอำนาจทางการเมืองของชนชั้นนำสยามในขณะนั้น

๒) ทัศนคติวิจารณ์การบริหารราชการ

งานนิพนธ์ที่แสดงทัศนคติวิจารณ์ในเรื่องการบริหารราชการของสยามที่สำคัญมีในงานนิพนธ์ ๒ เรื่อง ได้แก่ ๑ เรื่องคำตอบสุนทระโววาท ๒๕ ข้อ ใครประพฤติจึงจะดี และ ๒ เรื่อง กุมาโรวาท ๙ ข้อ ว่าด้วยวิธีผู้จะเป็นอธิบดีที่ต่างๆ งานนิพนธ์ทั้งสองเรื่องนี้พิมพ์ในนิตยสารสยามประเภทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๙๐๐)

ก.ศ.ร. กุหลาบ ตีพิมพ์งานนิพนธ์เรื่อง “คำตอบสุนทระโววาท ๒๕ ข้อ ใครประพฤติจึงจะดี” เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๐) อธิบายว่าเรียบเรียงคำตอบมาจาก “พระคัมภีร์วิภังค์สังคหะจตุรงคเสนานวุติ” ซึ่งนิพนธ์เป็นเรื่อง “วิธีพิไชยเสนานวุติ ๒๕ ข้อ” มีเนื้อหาอธิบายถึงแบบแผนความประพฤติในการปฏิบัติราชการของ “เสวะกามาตย์ ราชบุรุษย์ เสนาบดีข้าราชการ ผู้เปนตุลาการ” ซึ่งการเรียบเรียงคำตอบของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องนี้มีความสัมพันธ์กับเอกสารเรื่อง “เรื่องพระพิไชยเสนา เปนตำราสำหรับข้าราชการควรประพฤติ” มีพิมพ์ในหนังสือ

^{๔๔} “ความปกครองของรัฐบาลญี่ปุ่นคืออะไร,” สยามประเภท ๗, ๕ (เมษายน ๑๒๕): ๑๒๓.

คำให้การขุนหลวงหาวัดมาตั้งแต่ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ ซึ่งมีเนื้อหาความประพจน์ของข้าราชการ ๒๕ ชื่อเช่นเดียวกัน^{๙๙}

การเรียบเรียงเรื่อง “วิธีพิไชยเสนา” หรือ “ตำราพิไชยเสนา” จากต้นฉบับเอกสารที่เป็นหลักฐานในทางพุทธศาสนาเพื่อให้เป็นคติข้อคิดหรือเป็นตำราคู่มือในการปฏิบัติราชการ เผยแพร่แก่บุคคลทั่วไปอาจเป็นความนิยมที่มีอยู่ก่อนหรือร่วมสมัยกับการจัดพิมพ์หนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท พ.ศ. ๒๔๒๖ แล้ว ดังตัวอย่างครุสมิทคัดเรื่องพิไชยเสนาฉบับของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงในตอนที่ว่าด้วย “ประพจน์น้ำใจ” “ผูกน้ำใจไพร่” และ “ว่าด้วยอาไศรยสัตว์ป่า” พิมพ์ในจดหมายเหตุสยามไสมยเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖^{๑๐๐} และพิมพ์ “ตำราพิไชยเสนา” ตอนที่ว่าด้วย “รักษาเกียรติยศ” “ลักษณะกำลังพล” “ฝึกหัดคนพยศร้าย” “คำนับผู้ใหญ่” และ “คำสั่งสอน” พิมพ์ในจดหมายเหตุสยามไสมยฉบับถัดมา^{๑๐๑} เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้พิมพ์หนังสือชื่อ ตำราพิไชยเสนา ที่โรงพิมพ์ครุสมิทใน พ.ศ. ๒๔๒๖ เช่นเดียวกัน^{๑๐๒}

การพิมพ์เรื่อง “วิธีพิไชยเสนา” จึงสะท้อนการมีบทบาทสำคัญของขุนนาง หรือ “เสนาบดีและมุขมนตรี” ในโครงสร้างอำนาจทางการเมืองของสยาม ตลอดจนสะท้อนปริมาณขุนนางที่มีจำนวนมากจนมีส่วนสำคัญในโครงสร้างทางการเมืองและโครงสร้างทางสังคมของสยามตั้งแต่เดิมมาจนกระทั่งถึงเวลาที่จัดว่าเป็นสยามยุคใหม่แล้ว

แต่ “วิธีพิไชยเสนานวัตกรรม” ในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตีพิมพ์ในนิตยสารสยามประเพณีมีความแตกต่างจาก “เรื่องพระพิชัยเสนา” ในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท กล่าวคือ ก.ศ.ร. กุหลาบ ขยายขอบเขตข้าราชการและเพิ่มคุณลักษณะบุคคลที่ควรประพฤติตามแบบแผนการปฏิบัติราชการแตกต่างจากที่ปรากฏใน “เรื่องพระพิชัยเสนา” ในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดหลายประการ กล่าวคือ

๑ ขยายขอบเขตผู้มีหน้าที่จากเดิมที่เป็น “เสนาบดี เสวกามาตย์ มาตยาธิบดี” ในลักษณะเลื่อนและกระจายลำดับลงมาเป็น “เสวกามาตย์ มาตยาธิบดี ราชบุรุษย์ ข้าราชการ เจ้านาที่ ผู้เป็นใหญ่ ผู้เปนนประธาน ปุณชน”

^{๙๙} หนังสือราชพงษาวดารกรุงเก่าตามคำให้การขุนหลวงหาวัดประจําพระองค์ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อทรงเรียบเรียงเป็นเรื่องพระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยาแต่ที่ทรงจำได้ถวายพระเจ้ากรุงรัตนบุรีอังวะ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสมิท บางคอแหลม, ๑๒๔๕). หน้า ๓๓๐ - ๓๔๔.

^{๑๐๐} “ข่าวในกรุงเทพ - ข้าราชการ,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๑๒๔๕): ๘๕ - ๘๗.

^{๑๐๑} “ตำราพิไชยเสนา,” จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือน ๒ แรม ๔ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๑๒๔๕): ๙๓ - ๙๔.

^{๑๐๒} ดู ธีรพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์, “ตำราพิไชยเสนา : ตำราว่าด้วยคุณสมบัติและข้อควรประพฤติของข้าราชการระดับสูง,” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๒ : จารึกและเอกสารภูมิปัญญาไทย, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๓).

๒ ขยายจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติราชการจากเดิมที่เป็นความเชื่อตรงต่อพระบวรพุทธศาสนา และพระมหากษัตริย์ สมณชีพราหมณ์และประชาราษฎร์มาเป็นความภักดีต่อชาติศาสนา พระมหากษัตริย์และบ้านเมืองของตน

๓ เพิ่มบุคคลสามัญชนประเภท “บุรุษย์ปุถุชน” ให้มีหน้าที่แสวงหาตำราสำหรับทูลบำรุง บ้านเมืองให้รุ่งเรือง และให้มีความรอบรู้ขนบธรรมเนียมราชการบ้านเมืองโบราณด้วย

การขยายขอบเขตผู้มีหน้าที่ปฏิบัติตามแบบแผนราชการดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงทัศนของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่มีต่อแบบแผนความประพฤติปฏิบัติของราชการในระยะเวลาพร้อมสมัย จากเดิมที่เป็นแบบแผนความประพฤติเฉพาะข้าราชการระดับสูง ขยายลงมาสู่ข้าราชการระดับล่าง จึงเท่ากับขยายฐานความประพฤติมาสู่สามัญชนทั่วไป และเพิ่มบทบาทหน้าที่ที่มีความสำคัญให้สามัญชนทั่วไปซึ่งย่อมหมายรวมถึงชนชั้นไพร่ให้มีจิตสำนึกรับผิดชอบในการแสวงหาความรู้ จึงมีลักษณะเป็นการสร้างจิตสำนึกในเรื่องชาติบ้านเมืองให้แก่สามัญชนซึ่งส่วนใหญ่ในขณะนั้นเป็นชนชั้นไพร่ แต่ยังคงใช้ระบบราชการเป็นสื่อหรือเป็นตัวนำในการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้เน้นย้ำความสำคัญของข้าราชการระดับล่างหรือสามัญชนในฐานะที่เป็นผู้มีความสามารถที่จะปฏิบัติตามแบบแผนธรรมเนียมราชการได้ ดังปรากฏในงานนิพนธ์เรื่อง “กุมาโรวาท ๙ ข้อว่าด้วยวิธีผู้จะเปนอธิบดีที่น่าที่ต่าง ๆ” พิมพ์ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ / ค.ศ. ๑๙๐๐) ดังปรากฏข้อความว่า

“๑. ความหมายของอธิบดีนั้น “ไม่ใช่จำเภาะเจาะจงเข้าใจว่า เปนผู้มีพาศนา บรรดาศักดิ์เพียงใด หรือมีอำนาจใหญ่โตเพียงใด ... แท้จริงสักแต่ว่าผู้ใด ๆ ได้บังคับบัญชา เปนหัวหน้าแห่งผู้อื่นในหมู่มาก ๆ... คนที่ธรรมดา ก็เปนอธิบดีได้ ไม่ใช่เฉพาะแต่ผู้ใหญ่มี พาศนาโตใหญ่จึงจะเรียกว่าอธิบดีได้... ตามการที่เปนหัวหน้าในการนั้นๆ จำเภาะแต่หัวหน้า ฝ่ายเดียวจึงเปนอธิบดีได้”

๒. เหตุแห่งความประพฤติปฏิบัติของอธิบดีเกิดขึ้นสำหรับทำการบังคับบัญชาผู้น้อย อาไศรย์ผลประโยชน์เลี้ยงชีวิตตนแลเลี้ยงครอบครัว... ได้เลื่อนยศศักดิ์แลลาภสักการ เพิ่มเติมขึ้นอีกตามสมควรกับกาล บางคนที่ถูกถอดถอนต้องโทษทัณฑ์ ... เพราะเหตุที่บังคับ บัญชาคนผู้น้อย... อธิบดีจะได้ดีและได้ช้วนั้น เพราะอธิบดีประพฤติ... มิใช่ผู้ที่เปนอธิบดีแล้ว จะได้ลาภยศสำหรับตนไป จนตลอดสิ้นชีวิตของตำแหน่งผู้เปนอธิบดีเมื่อไรเล่า อาการที่ดี สำหรับอธิบดีจะประพฤตินั้นคือ ‘บังคับบัญชา ผู้อื่นผู้น้อยในอำนาจของตนให้ดีให้เรียบร้อย จะสั่งการงานอันใดให้ตรีกรตรงให้ถูกต้องทางยุติธรรมก่อน จึงสั่งการไปตามการยุติธรรม อย่าถือทฤษฎีมานะว่าเปนใหญ่ อย่าถือเขา, ถือเรา, อย่าถือเปรียบแก่งแย่ง, ให้แต่กร้าวความ สามีศรัทธาธรรมไม่ดีไม่ชอบเมื่ออธิบดีสั่งการไปแล้ว ถ้าการนั้นเสียเพราะคำสั่งของอธิบดีๆ ต้องรับเอง อย่างลัทธิให้ผู้น้อย

๓. อธิบดีจะดีคนเดียวไม่ได้ ต้องอาไศรย์ผู้น้อยผู้อื่นช่วยเกื้อหนุนด้วยจึงจะสำเร็จ

๔. รอบรู้ในการบังคับบัญชา รู้จักอุปบายที่จะใช้ให้การสำเร็จได้ ๓ ประการ คือ รอบรู้ ในคำสั่งของตน รอบรู้วิธีการที่จะทำให้สำเร็จตามคำสั่งของตน รอบรู้ในคนที่รับคำสั่งของตน

๕. หน้าที่ของอธิบดีนั้น จำเป็นต้องบังคับบัญชาให้ผู้น้อยทำการเสมอกัน โดยหลัก ๓ ประการ ได้แก่ บังคับด้วยการสั่งสอน บังคับด้วยความระวัง บังคับด้วยลงทัณฑ์กรรม

๖. ความประสงค์ของการลงโทษคือ ประสงค์จะมีให้ความชั่ว ที่เกิดขึ้นแล้วกำเริบ ยิ่งขึ้นไปเท่านั้น การทำโทษเหลือเกินกว่าความผิด ไม่ทำโทษโดยคลองยุติธรรม ย่อมทำให้ “กิติศัพท์จะแพร่หลายไปทั่วทุกสารทิศ ... จะเสื่อมเสียไปชั่วฟ้าและดินไม่สิ้นสูญ ผู้ถูกลงโทษ ก็เกิดโทมนัสเกินไปจนไม่รู้ศึ่ความผิดของตน

๗. การทำโทษไปเปล่าๆโดยหาประโยชน์ไม่ได้ หรือเป็นประโยชน์แต่จะเกื้อกูล ความ โลก, ความโกรธ, ความหลง, ของผู้เป็นอธิบดีที่ทำนั่นเอง เพราะทำเช่นนี้ไม่เรียกว่าลงโทษได้ ต้องเรียกว่าพาลลงโทษ

๘. การลงโทษย่อมเกิดผลทั้งทางที่เป็นคุณและเป็นโทษตามนิสัยของผู้ถูกลงโทษ จึง ควรต้องตรึงตรองพิจารณาคุณิไสย ของผู้ที่จะต้องรับโทษรับความผิดนั้นก่อน จึงลงโทษทำ โทษให้ถูกต้องตามนิไสย ของผู้น้อยที่จะรับโทษนั้นๆ แต่เพียงพอจะให้ละทิ้งความชั่วเป็น ประมาณ อย่างนี้จึงจะเกิดผลเป็นคุณประโยชน์

๙. การลงโทษเท่าที่จำเป็นเพื่อป้องกัน ผู้น้อยมิให้เกิดความผิดอีกต่อไป จะไม่ให้ เสื่อมเสียชื่อเสียงขึ้นต้องทำบ้าง และต้องแสดงกิริยาให้คนอื่นเห็น ทั้งผู้ที่จะต้องรับโทษนั้น เห็นด้วย เห็นชัดในความยุติธรรมของตน เพราะธรรมดาของความชั่วความผิดในบุคคล ที่จะ กลับกลายหายเป็นความดีไม่ได้ฉับใด แม้ว่าเมื่อความยุติธรรมไม่มีอยู่ในเหตุที่จะทำโทษนั้น แล้ว ก็จะเป็นการรู้ศึ่ความขัดข้อง จะทำกิริยาปรากฏว่าความยุติธรรมตั้งอยู่ไม่ได้”^{๑๐๓}

เนื้อหา “กฐาโรวาท ๙ ข้อว่าด้วยวิธีผู้จะเปนอธิบดีหน้าที่ต่าง ๆ” ดังคัดมาข้างต้น จะสังเกตได้ ว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มุ่งเน้นไปที่ “จริยานวัตร” หรือแบบแผนความประพฤติของผู้ที่เป็นหัวหน้างาน ซึ่งมีสาระสำคัญคือ อธิบดีเป็นเพียงหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติด้วยความยุติธรรมและสามัคคี บุคคลสามารถ เป็นอธิบดีเป็นได้เสมอทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย จึงสะท้อนพื้นฐานความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่อง ความเสมอภาคโดยกำเนิด ความเสมอภาคตามกฎหมาย และความเสมอภาคในการมีส่วนร่วมของ บุคคลได้ในระดับหนึ่ง แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงความคิดที่มีต่อการบริหารงานบ้านเมืองที่มัก กล่าวกันว่าเป็นหน้าที่ของผู้หลักผู้ใหญ่ในบ้านเมือง มาสู่ราษฎรสามัญชนตลอดจนชนชั้นไพร่มากขึ้น

๓) ทักษะที่มีต่อความสัมพันธ์ทางการเมืองของสยามกับต่างประเทศ

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่แสดงทักษะในความสัมพันธ์ทางการเมืองของสยามกับ ต่างประเทศในนิตยสารสยามประเพณีส่วนใหญ่มีเนื้อหาเรื่องการรักษาเอกราชของชาติจากการมี ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างสยามกับต่างประเทศ งานนิพนธ์ส่วนใหญ่จะตีพิมพ์ในนิตยสาร สยามประเพณีช่วงที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๖) ซึ่งเป็นงานนิพนธ์ที่สำคัญหลายเรื่อง อาทิ เรื่อง

^{๑๐๓} “กฐาโรวาท ๙ ข้อว่าด้วยวิธีผู้จะเปนอธิบดีหน้าที่ต่าง,” สยามประเพณี ๔, ๒ (ธันวาคม ๑๑๖): ๔๔ -

“เมืองอยู่กลางпенเอกราชได้นาน” เรื่อง “ความปกครองบ้านเมืองпенเอกราช” เรื่อง “ความปกครองบ้านเมืองเอกราช” กล่าวคือ

ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายสถานะของประเทศที่มีเขตแดนถูกขนาบอยู่ระหว่างกลางอำนาจของประเทศมหาอำนาจ ดังกรณีประเทศจีน ญี่ปุ่น อียิปต์ เบลเยียม สวิตเซอร์แลนด์ ในงานนิพนธ์เรื่อง “เมืองอยู่กลางпенเอกราชได้นาน” พิมพ์ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) ก.ศ.ร. กุหลาบเห็นว่าประเทศเหล่านี้ดำรงเอกราชอยู่ได้ด้วยวิธีการอาศัยอังกฤษแลฝรั่งเศสเป็นรั้วกันเป็นกำแพงบังภัย ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับกรณีสยามจึงจะต้องตั้งใจรักษาขนบธรรมเนียมมีการปกครองบ้านเมืองของตนให้มีความเจริญเรียบร้อยที่เป็น “ศิวิไลซ์เชชัน” กับต้องหมั่นรักษาความสัมพันธ์กับประเทศมหาอำนาจที่กระหนาบอยู่ทั้งสองข้างให้เรียบร้อยเจริญ แต่ถ้าไม่อาจรักษาทางยุติธรรม ไม่มีความสามัคคีได้ดีก็ไม่สามารถจะรักษาบ้านเมืองของตนได้ ดังระบุว่า

“ถ้ารักษาตัวไม่ดีก็จะมีความร้อนใจ ให้เหตุที่จะตกเป็นเมืองขึ้นทั้งสองภาค คือ อังกฤษแลฝรั่งเศส จะรักษาปกครองเองฝ่ายละครึ่งเท่านั้น ชั้นแรกเปนทางไมตรีดีกันก่อน เช่นเมืองพม่าแลเขมรเปนตัวอย่างไม่ใช่หรือคิดดูเทอญ”^{๑๐๔}

สาระสำคัญในการรักษาตัวให้ดีโดยการรักษาความยุติธรรมมีความสามัคคีเพื่อให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้น ย่อมเป็นไปได้โดยใช้แบบแผนธรรมเนียมนำไปสู่ความเจริญ และกล่าวย้าว่าประเทศเอกราชชาติต่าง ๆ ที่จะเสียบ้านเมืองให้แก่ฝรั่งนั้นเมื่อปรากฏว่าเมืองเหล่านั้นความปกครองไม่เรียบร้อยและปราศจากความยุติธรรมสามัคคีธรรมจึงเสียเมืองให้กับประเทศมหาอำนาจตะวันตก ในงานนิพนธ์เรื่อง “ความปกครองบ้านเมืองпенเอกราช” พิมพ์เมื่อก่อนหน้านั้นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) ย้าว่าประเทศที่ยังคงเป็นเอกราชอยู่จะประพฤติดนเพื่อให้มีเอกราชต่อไปได้นานหรือไม่นั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสำคัญ ๓ ข้อ^{๑๐๕} คือ

๑. การบำรุงรักษาขนบธรรมเนียมบ้านเมืองอย่างเก่าที่ชั่วร้ายไม่ละทิ้งเสีย
๒. แบบแผนความปกครองที่มีคติชั่วร้ายไม่เปลี่ยนแปลงให้กลายเป็นดี ตามทางยุติธรรมแท้จริง และ

๓. การรักษากฎหมายให้เที่ยงตรง

ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นว่ามีแต่ประเทศมหาอำนาจยุโรปเท่านั้นที่เป็นภัยแก่ประเทศเอกราช โดยประเทศมหาอำนาจยุโรปมักจะใช้ข้ออ้าง ๔ ข้อเพื่อจัดการกับประเทศเอกราชที่กีดขวางอำนาจของตนได้แก่

๑. อ้างว่าต้องการให้เพื่อนมนุษย์ด้วยกันมีความเสมอภาค
๒. อ้างว่าความไม่เจริญของประเทศเอเซียทั้งหลายนั้นกีดขวางความเจริญของประเทศตะวันตก

^{๑๐๔} “เมืองอยู่กลางпенเอกราชได้นาน,” สยามประเพณี ๗, ๑๑ (มิถุนายน ๑๒๕): ๒๙๕ – ๓๐๔.

^{๑๐๕} “ความปกครองเมืองпенเอกราช มี ๓ ประเพณี,” สยามประเพณี ๗, ๖ (พฤษภาคม ๑๒๕): ๑๓๖.

๓. อ้างว่าจะจัดการบ้านเมืองที่ไม่มี ความเจริญ ให้มีความเจริญ

๔. อ้างว่าบ้านเมืองที่มีความบริบูรณ์นั้นไม่ยอมเปิดการค้าขาย ไม่ยอมให้ชนชาติตะวันตกเข้าไปแสวงหาทรัพยากร

ข้ออ้างของชาวตะวันตกทั้ง ๔ ข้อนี้มีแก่นแกนผลประโยชน์อยู่เพียงประการเดียว คือ ความสุขของเพื่อนมนุษย์ที่เสมอหน้ากัน กล่าวคือ ปราศจากความกดขี่ ไม่มีผู้ใหญ่ข่มเหงผู้น้อย มีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน นอกจากนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบยังชี้ให้เห็นถึงพื้นฐานความคิดชาวตะวันตกในงานนิพนธ์ “ความปกครองบ้านเมืองเอกราช” พิมพ์ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕ / ค.ศ. ๑๙๐๖) เช่นเดียวกัน อธิบายพื้นฐานความคิดของชาวตะวันตกที่ยึดถือว่าเมืองที่มีอำนาจปกครองโดยชอบธรรมราชูอยู่เย็นเป็นสุขแล้วก็ไม่อาจยึดเหนี่ยวทรัพยากรไว้เฉพาะประโยชน์ของตนได้ เพราะทรัพย์สินสมบัติในแผ่นดินเหล่านั้นเป็นกรรมสิทธิ์ให้มนุษย์ได้อาศัยทำมาหากินทั่วกันไม่ควรให้เสียไปเปล่า ประเทศที่มีอำนาจน้อยจึงมีความจำเป็นที่จะต้องใช้แบบแผนธรรมเนียมความเจริญ ดังกรณีประเทศญี่ปุ่นเป็นตัวอย่างว่าญี่ปุ่นไม่เห็นด้วยกับนโยบายต่างประเทศของประเทศอินเดียและพม่าในเรื่องที่คิดว่าชาติตนเป็นชาติเล็กจึงยอมอ่อนน้อมหรือคิดประจบชาติที่มีอำนาจใหญ่ เพราะว่ามีอะไรเป็นหลักประกันความโกรธเคืองกันในคราวหนึ่ง หากเกิดความขัดเคืองขึ้นอีกก็จะมีกรรือพื้นสาเหตุเก่าขึ้นมาเป็นสาเหตุใหม่อีก ดังนั้นประเทศญี่ปุ่นจึงตั้งใจบำรุงอุดหนุนพลเมืองของตนให้เจริญ จึงรอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของชาติมหาอำนาจ ดังระบุในงานนิพนธ์ว่า

“เมื่อพลเมืองของตนเจริญมากเท่า ๆ ไต่ บ้านเมืองของตนก็มีกำลังมากเท่านั้น ... รัฐบาลญี่ปุ่นจึงได้จัดการยุติธรรมสามัคคี ไม่ให้ราษฎรถูกความกดขี่ ผู้น้อยไม่ให้ถูกความข่มเหงผู้ใหญ่ บ้านเมืองญี่ปุ่นก็เจริญเป็นศิวิไลซ์บ้าง” การที่ญี่ปุ่นเลือกใช้นโยบายบำรุงพลเมืองให้มีความ “ศิวิไลซ์” ทำให้ชาติยุโรปเกรงใจอย่างประเทศยุโรป ๆ ก็เกรงใจ “ความศิวิไลซ์ของญี่ปุ่นมีทวีมากขึ้นเท่าใด ชาวยุโรปก็ยอมนับถือญี่ปุ่นมากเท่านั้น ชาวยุโรปไม่อาจข่มขี่ข่มเหงญี่ปุ่น ๆ มีอำนาจเท่ายุโรป ๆ ก็ยอมให้ญี่ปุ่นได้รับผลประโยชน์ ทางค้าขายได้เท่ากับชาวยุโรปด้วย”^{๑๐๖}

จากข้อความดังกล่าวนี้หลายเรื่องดังที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องความสัมพันธ์ทางการเมืองกับต่างประเทศจึงการมุ่งอธิบายการใช้และรักษาแนวทางที่นำไปสู่ความเจริญ (Civilisation) เพื่อให้ประเทศมีความเจริญมากเพียงพอที่จะต่อรองประเทศมหาอำนาจ ประเทศเล็กจึงจะสามารถรักษาเอกราชไว้ได้

^{๑๐๖} “ความปกครองบ้านเมืองเอกราช,” สยามประเพณี ๗, ๗ (พฤษภาคม ๑๒๕): ๑๘๕ - ๑๙๐.

สรุป

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสาร สยามประเพณี ซึ่งแสดงให้เห็นลักษณะกลุ่มงานนิพนธ์เกี่ยวกับเอกสารประวัติศาสตร์และงานนิพนธ์ที่ตระเวนวิจารณ์ มีลักษณะที่เป็นความต่อเนื่องกับงานนิพนธ์ที่แสดงออกในระหว่างเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ สิ่งที่สำคัญคืองานนิพนธ์ทั้งสองกลุ่มนี้ล้วนตอบสนองต่อสภาพการณ์ทางสังคม และแสดงให้เห็นพลวัตขององค์ความรู้ของชาวสยามทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นนำ ชนชั้นไพร่ หรือชนชั้นอื่นๆ ตลอดจนองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งล้วนเกิดขึ้นและพัฒนาไปในระยะเปลี่ยนผ่านขององค์ความรู้ยุคก่อนสมัยใหม่ที่สภาพการณ์ทางสังคมมีความเกี่ยวพันกับสถาบันในพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นการสืบทอดโดยการท่องจำและปฏิบัติตามแบบแผนธรรมเนียมประเพณีเป็นหลัก แต่เมื่อมีการวิจารณ์จากที่ศนะและองค์ความรู้ของชาวตะวันตกจึงเกิดการเปลี่ยนผ่านมาสู่องค์ความรู้ที่ตรวจสอบด้วยหลักเหตุผลอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ และโดยหลักเหตุผลอย่างเป็นวิทยาศาสตร์นี้ยังทำให้ชาวสยามมีการเปลี่ยนแปลงที่ศนะในความเสมอภาค ซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมสยามในระดับหนึ่งอยู่แล้ว ดังจะเห็นได้จากการนำเสนอเอกสารโบราณของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ส่วนใหญ่จะเป็นเอกสารส่วนบุคคลที่มีใช้ชนชั้นนำในราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ ๕ และแม้แต่เอกสารที่เป็นเอกสารราชการก็ตามในงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มักเรียบเรียงมาจากเอกสารที่เผยแพร่ต่อสาธารณะ อาทิ หมายประกาศรัชกาลที่ ๔ ราชกิจจานุเบกษา เป็นต้น

แต่ด้วยปัญหาการเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ย่อมเกิดการกระทบกระทั่งกับสถาบันทางสังคมตามแบบดั้งเดิมของสยามที่ชนชั้นนำยังเห็นว่ามีความจำเป็นจะต้องรักษาระบอบที่ใช้องค์ความรู้เดิมของสยามอยู่ต่อไป การเผยแพร่เอกสารโบราณของ ก.ศ.ร. กุหลาบ แม้จะมีลักษณะเชิดชูเรื่องราวของบุคคลและองค์ความรู้เดิมของสยาม แต่ก็มีจุดมุ่งหมายให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญโดยหลักการและวิธีการของยุคใหม่ การแสดงเนื้อหาเอกสารเช่นนั้นจึงกระทบกระทั่งต่อการดำรงสถานะของสถาบันทางสังคมดั้งเดิมของสยามหลายประการ และเมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงงานนิพนธ์ที่ตระเวนวิจารณ์ที่แสดงความนิยมระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยโดยรัฐสภา ซึ่งมีนัยยะสอดคล้องอย่างเห็นได้ชัดกับที่ศนะทางการเมืองของชาวสยามจำนวนหนึ่งในระยะปลายรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อต้นรัชกาลที่ ๖ ทั้งยังส่งเสริมให้ผู้อ่านคิดเปรียบเทียบกับความเปลี่ยนแปลงของต่างประเทศด้วยแล้ว งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงทวีความแหลมคมด้วยสามารถเคลื่อนไหวความคิดทางการเมืองของผู้คนชาวสยามได้ในระดับหนึ่ง งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงจำเป็นต้องยุติลง

จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยลำดับงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสาร สยามประเพณี ตลอดจนโดยลำดับงานนิพนธ์ที่มีมาก่อนในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์จึงมีความสัมพันธ์กับสภาพการณ์ทางสังคม และช่วยให้เข้าใจพลวัตขององค์ความรู้ในระยะเปลี่ยนผ่านได้ดีกว่าการมุ่งทำความเข้าใจเพียงความถูกต้องของ “อรรถะ” ที่นิพนธ์หรือตีพิมพ์โดย ก.ศ.ร. กุหลาบ ว่ามีความถูกต้องน่าเชื่อถือหรือไม่แต่เพียงเท่านั้น

บทที่ ๖

บทสรุป

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ในช่วงเปลี่ยนผ่านจากยุคก่อนสมัยใหม่เป็นสมัยใหม่ผ่านชีวิตและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งเป็นนักคิดนักเขียนคนสำคัญของสยามที่มีชีวิตอยู่และมีบทบาทในสังคมระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๓ จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งเป็นเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้อย่างมาก

เรื่องราวของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีจุดเด่นที่ความรับรู้โดยทั่วไปในสังคมจดจำว่าเขาเป็นคนปลอมปนพงศาวดาร เป็นคนโกหกปลิ้นปล้อนไม่น่าเชื่อถือ ซึ่งสะสมในความรับรู้ของผู้อ่านผ่านพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่าเขาเป็นผู้มีพฤติกรรมผิดปรกติ ขาดความน่าเชื่อถือ เพราะเป็นผู้ “กุ” “ลอบลักคัดหนังสือหอหลวง” และ “ปลอมพงศาวดาร” อันเป็นจุดเด่นที่กลายเป็นปมจินตนาภาพปรากฏในหนังสือ ตำราวิชาการตลอดจนหนังสือสารະบันเทิง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวงวิชาการหลัง พ.ศ. ๒๕๒๐ เป็นต้นมามากจะนำจุดเด่นนี้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ไปศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการทางภูมิปัญญาของปัญญาชน ชนชั้นนำ ตลอดจนไพร่ในสังคมไทย แต่ทว่าข้อเท็จจริงมิได้เป็นเช่นสาระสำคัญของคำอธิบายเช่นนั้น

ในขณะเดียวกัน เรื่องราวชีวิตและงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ไม่ว่าจะได้รับการจดจำเช่นใดก็ล้วนมีมิติทางวิชาการที่น่าสนใจ ด้วยเป็นเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระยะเวลาการเปลี่ยนผ่านแห่งยุคสมัย อีกทั้งงานนิพนธ์มีปริมาณและเนื้อหาสาระหลากหลายมากกว่าที่เคยวิเคราะห์ศึกษามาไม่ว่าจะเป็นงานนิพนธ์ประวัติศาสตร์ งานนิพนธ์ประวัติศาสตร์ขนบธรรมเนียมประเพณี ประวัติบุคคล ประวัติสถานที่ งานนิพนธ์ข่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานนิพนธ์ที่แสดงทัศนะทางการเมือง

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ปรากฏเผยแพร่ต่อสาธารณะอย่างน้อยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๑ เป็นต้นมาจนกระทั่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ถึงแก่กรรม ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีงานนิพนธ์ตีพิมพ์มากที่สุดอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ – พ.ศ. ๒๔๔๙ รวมระยะเวลาประมาณ ๑๔ ปี ในขณะนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ภาคภาษาไทยรายวัน และหนังสือพิมพ์สยามไมตรีซึ่งรวมเนื้อหาภาคภาษาไทยในรอบสัปดาห์รวมพิมพ์อีกครั้งหนึ่ง และในเวลาต่อมาเป็นบรรณาธิการนิตยสารสยามประเพณีกับเขียนงานนิพนธ์ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

ลักษณะทั่วไปที่โดดเด่นของงานนิพนธ์ ก.ศ.ร. กุหลาบ คือ เป็นไปตามแบบแผนการเขียนของชนชั้นนำในยุคนั้น และมักแสดงทัศนะวิจารณ์ธรรมเนียมทั้งธรรมเนียมเก่าและธรรมเนียมใหม่ พร้อมนำเสนอแนวเรื่องความเจริญก้าวหน้าของสังคมที่มีลักษณะสอดคล้องกับความต้องการเปลี่ยนแปลงแบบแผนธรรมเนียมสังคมสยามเวลานั้น

งานนิพนธ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์และหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ได้แก่ งานนิพนธ์คำนำ (บทบรรณาธิการ) รายงานข่าวและงานนิพนธ์สืบเนื่องกับรายงานข่าวและเหตุการณ์

สำคัญในสังคม ส่วนในนิตยสารสยามประเภทได้แก่งานนิพนธ์ประวัติศาสตร์และทัศนะวิจารณ์ ทั้งนี้ งานนิพนธ์ในนิตยสารสยามประเภทส่วนใหญ่สืบเนื่องกับข่าวและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมขณะนั้น เช่นกัน ซึ่งในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้จากงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ นี้ได้แยกวิเคราะห์ใน ๔ ประเด็นใหญ่ ได้แก่

๑ ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กับการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาและพัฒนาการทางความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยาม

๒ ขนชั้นนำและกระบวนการสร้างองค์ความรู้ในสยามต้นยุคใหม่

๓ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

๔ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเภทและหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑ ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กับการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาและพัฒนาการทางความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยาม

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีลักษณะหยิบยกเนื้อหาความรู้ในขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมของสยามมาอ้างอิงอธิบายว่า เนื้อหาสาระของแบบแผนประเพณีที่มีพื้นฐานจากความเชื่อทางพุทธศาสนาของชาวสยามซึ่งเป็นองค์ความรู้ดั้งเดิมก่อนสมัยใหม่นั้นมีคุณค่าอย่างไร ทั้งยังหยิบยกเรื่องประวัติศาสตร์จากต้นฉบับเอกสารแต่โบราณของสยามอันแสดงถึงองค์ความรู้ของชาวสยามที่แตกต่างกันตามเวลาหรือสาเหตุที่เกิดเอกสารนั้นมาประกอบการอธิบายร่วมกับแนวความคิดและทัศนะแบบที่เป็นเหตุเป็นผลอย่างองค์ความรู้ของชาวตะวันตกเพื่อแสดงทัศนะของตนต่อประเด็นความเจริญก้าวหน้าของสังคม

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีวัตถุประสงค์ที่จะขับเคลื่อนองค์ความรู้ของชาวสยามให้เป็นไปในวิถีทางเช่นเดียวกับชาวตะวันตก และการวิพากษ์วิจารณ์ในงานนิพนธ์นั้นๆ ยังผลให้เกิดการอภิปรายโต้แย้งจากชนชั้นต่างๆ ในสยามขณะนั้น ทั้งยังทำให้เกิดการกล่าวอ้างอย่างสนับสนุนหรือคัดค้านในกระบวนการพัฒนาทางสังคมและกระบวนการพัฒนาทางการเมืองของสยามเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน

การหยิบยกเนื้อหาจากองค์ความรู้ดั้งเดิมของสยามกับองค์ความรู้ของชาวตะวันตกมากล่าวเปรียบเทียบด้วยมุ่งประสงค์ให้เกิดความเจริญก้าวหน้าขึ้นในสังคม เป็นลักษณะหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาและพัฒนาการทางความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยาม ผลงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบจึงมีคุณลักษณะและคุณค่าที่แสดงให้เห็นรอยต่อระหว่างองค์ความรู้แบบตะวันออกของสยามกับองค์ความรู้แบบตะวันตกที่ต่างก็เป็นองค์ความรู้ที่แพร่กระจายอยู่ในสังคมสยามในเวลานั้น เป็นประจักษ์พยานที่ชี้ให้เห็นว่ากระบวนการสร้างองค์ความรู้และการอธิบายความรู้ในระยะเปลี่ยนผ่านจากยุคก่อนสมัยใหม่เข้าสู่สมัยใหม่ มีทั้งความเป็นยุคเก่าที่อิงกับแบบแผนประเพณีและความเชื่อทางศาสนา ในขณะที่รับแนวความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ เป็นเหตุเป็นผลแบบยุคสมัยใหม่ด้วย อีกทั้งลักษณะดังกล่าวนี้ก็ปรากฏอยู่มากในงานนิพนธ์อื่นๆ ของชนชั้นนำในสยามสมัยนั้นเช่นเดียวกัน

จากการศึกษาประวัติชีวิตของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งมีช่วงชีวิตอยู่นานถึงสี่แผ่นดิน ตั้งแต่แผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) ในแต่ละรัชสมัยของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ สังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ หลายประการนั้น แสดงให้เห็นว่าองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีรากฐานจากแบบแผนการศึกษาของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๓ และได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาและพัฒนาการทางความรู้ในระยะต้นยุคใหม่ของสยาม

๒ ขนชั้นนำและกระบวนการสร้างองค์ความรู้ในสยามต้นยุคใหม่

กระบวนการสร้างและเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีลักษณะเป็นปฏิสัมพันธ์กับกระบวนการสร้างองค์ความรู้ของชนชั้นนำสยามที่เห็นได้ชัดผ่าน ๓ ช่วงชีวิตของ ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวคือ

๑) ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ถือกำเนิด เริ่มต้นชีวิตวัยเด็กและเริ่มศึกษาเล่าเรียนนับแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น เป็นช่วงเวลาที่ต่อเนื่องกับการสร้างสังคมสยามหลังจากเกิดความเสียหายจากสงครามครั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นใหม่ในสมัยกรุงธนบุรีและต้นกรุงรัตนโกสินทร์

การสร้างสังคมสยามขึ้นใหม่ส่วนหนึ่งเป็นการรวบรวมองค์ความรู้ดั้งเดิมของสยามจากเอกสารที่เหลือรอดจากการถูกทำลายในสงครามมาเรียบเรียงชำระใหม่และผสมผสานกับองค์ความรู้ของสังคมชาวตะวันตกอื่นๆ อาทิ องค์ความรู้ในการสงครามจากวรรณกรรมจีนและวรรณกรรมมอญ

เมื่อถึงรัชกาลที่ ๓ มีการเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ในลักษณะการสร้างพื้นที่สาธารณะให้แสวงหาความรู้ได้อันแสดงถึงความมุ่งหมายในการสร้างความรู้และตระหนักยอมรับคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ดังกรณีการจัดสร้างและจัดวางประดับรูปประติมากรรมและภาพจิตรกรรมเผยแพร่ความรู้ทางโลกในคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนนอกเหนือจากการจัดสร้างประติมากรรมและจิตรกรรมที่มุ่งแสดงเนื้อหาในวิภูฏสังสารและจักรวาลวิทยาในศาสนาพุทธ

ในรัชสมัยเดียวกันนี้เริ่มมีการ “เปิดรับ” และใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตกในบางเรื่องอันเป็นจุดเริ่มของพัฒนาการทางองค์ความรู้แบบชาวตะวันตกในหมู่ชนชั้นต่างๆ ของสังคมสยามในเวลาต่อจากนั้น

๒) ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสวงหาและสะสมความรู้ในวัยทำงานหลังลาสิกขาบทจากพระภิกษุ ช่วงเวลานี้ชนชั้นนำสยามมีปฏิสัมพันธ์และใช้องค์ความรู้ของชาวตะวันตกมากขึ้นกว่าเดิม มีการนำองค์ความรู้ของชาวตะวันตกเข้ามา “ปรับเปลี่ยน” ใช้แทนองค์ความรู้แบบดั้งเดิมของสยาม มีความต้องการศึกษาองค์ความรู้ของชาวตะวันตกเพื่อให้ได้รับการยอมรับว่าเป็นอารยชนเช่นชาวตะวันตกและเพื่อใช้ประโยชน์ทางการเมือง เห็นได้จากวิธีตรวจสอบความเป็นเหตุเป็นผลทางพุทธศาสนาด้วยตรรกะและการอธิบายอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตกโดยชนชั้นนำสยามในสมัย

รัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการปฏิรูประบบราชการตั้งกระทรวงเสนาบดีตามรูปแบบหน่วยงานบริหารปกครองของชาวตะวันตก

ในเวลาเดียวกันชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยามก็ได้ “ปรับเปลี่ยน” ใช้อำนาจความรู้ของชาวตะวันตกด้วยเช่นกัน ดังการเปลี่ยนแปลงสำนึกของราษฎรสามัญชนชนชั้นไพร่ในเรื่องความยุติธรรมเท่าเทียมกัน มีความเสมอภาคโดยการเกิด มิใช่มีความแตกต่างกันเพราะบุญกรรมในชาติก่อน แสดงให้เห็นการอธิบายด้วยตรรกะและเหตุผลเช่นองค์ความรู้ของชาวตะวันตกแทนความเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเช่นที่เคยอธิบายด้วยองค์ความรู้ในพุทธศาสนาแบบเดิมของสยามอันเป็นพัฒนาการที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ของสยามเรื่อยมา

๓) ช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงภูมิรู้หรือองค์ความรู้ของตนต่อสาธารณะ คือช่วงเวลาที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์ นิตยสารสยามประเภท และเขียนงานนิพนธ์ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

ในช่วงเวลานี้สังคมสยามปรับเปลี่ยนในองค์ความรู้ของชาวตะวันตกอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนแล้ว อาทิ การใช้องค์ความรู้การบริหารราชการตามแบบแผนของชาวตะวันตกแทนองค์ความรู้การบริหารราชการตามแบบเดิมของสยาม การแสวงหารายได้จากการจัดเก็บภาษี การควบคุมรายได้และใช้จ่ายโดยใช้วิธีการบัญชีและงบประมาณประจำปี การตั้งหน่วยงานบริหารราชการเป็นกระทรวง การเปลี่ยนแปลงวิธีบริหารการจัดการเมืองหลวงและหัวเมือง การเปลี่ยนแปลงตัวบทกฎหมายและกระบวนการยุติธรรม ฯลฯ

ขณะเดียวกันพลวัตขององค์ความรู้แบบตะวันตกก็เป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยามอีกด้วย เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของชนชั้นนำมีลักษณะนำองค์ความรู้ของชาวตะวันตกมาใช้โดยมุ่งประสงค์ให้เกิดความมั่นคงต่อการดำรงสถาบันทางสังคมและสถานะของชนชั้นนำสยาม ขณะที่ราษฎรสามัญชนชนชั้นไพร่นั้นเปลี่ยนสำนึกเรื่องความยุติธรรม มีการแสดงความต้องการที่จะได้รับการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกัน จึงเกิดการดิ้นรนให้พ้นไปจากการปฏิบัติที่ราษฎรสามัญชนชนชั้นไพร่เห็นว่าไม่ยุติธรรม การยึดถือขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนกระบวนการยุติธรรมแบบเดิมของสยามมีลักษณะกดขี่ ในหน้าหนังสือพิมพ์มีการตั้งคำถามและวิพากษ์วิธีใช้เหตุผลอย่างธรรมเนียมในพุทธศาสนาว่าก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรมไม่เสมอภาค

คอเรศปอนเดนของผู้อ่านจำนวนมากแสดงให้เห็นว่ามีการรับและเลือกใช้อำนาจความรู้ของชาวตะวันตกเฉพาะเพียงรูปแบบภายนอก ไม่สนใจหรือให้ความสำคัญกับแก่นองค์ความรู้ของชาวตะวันตก โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบจากกรณีปัญหาอาชญากรรมและกระบวนการยุติธรรมของสยามที่ราษฎรสามัญชน ชนชั้นไพร่ ทาส จะได้รับการปฏิบัติด้วยธรรมเนียมประเพณีตลอดจนกฎหมายที่หนักหนาสาหัสกว่าชนชั้นอื่น แสดงให้เห็นถึงการปฏิเสธความยุติธรรมตามมาตรฐานองค์ความรู้ของชาวตะวันตกอย่างเห็นได้ชัด

พัฒนาการทางองค์ความรู้ของชาวตะวันตกมีพลวัตไปในหมู่ชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ในสังคมสยามอย่างปฏิสัมพันธ์ต่อกันนี้เป็นสิ่งที่เดียวกันกับที่ปรากฏในเนื้อหาของนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ

๓ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์แบ่งออกเป็น ๖ ประเภท แสดงถึงลักษณะแนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตลอดจนชนชั้นนำและชนชั้นอื่นๆ ซึ่งเป็นภาพรวมในพัฒนาการขององค์ความรู้ของสังคมสยาม ดังต่อไปนี้

๑) งานนิพนธ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้วิพากษ์วิจารณ์การดำเนินการ กำหนดนโยบายและผลจากการดำเนินนโยบายในปัญหาความขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับสยามใน ๓ เรื่อง ได้แก่ เรื่องปัญหาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม เรื่องปัญหาความสัมพันธ์ฝรั่งเศสกับนานาประเทศ และ เรื่องปัญหาคนในบังคับ แสดงให้เห็นทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในเรื่องดังกล่าวนี้ว่าฝรั่งเศสใช้อำนาจที่ไม่ชอบธรรมในการดำเนินความสัมพันธ์กับสยาม และมหาอำนาจอย่างอังกฤษก็ดำเนินนโยบายประนีประนอมกับฝรั่งเศสอย่างไม่เหมาะสมกับการรักษาผลประโยชน์ของตน ประเทศทั้งสองยังดำเนินการต่อรองเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ในสยามโดยแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ที่มีในดินแดนอื่นๆ

ปัญหาคนในบังคับในด้านหนึ่งเกิดจากการดำเนินนโยบายที่ไม่ชอบธรรมของฝรั่งเศส ขณะเดียวกันก็เกิดปัญหาคนในบังคับขึ้นจากสภาพการณ์ทางสังคมของสยาม เช่น จากโครงสร้างทางสังคมและปัญหากระบวนการยุติธรรมต่างๆ ของสยาม ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเสนอให้ชนชั้นนำสยามแก้ไขธรรมเนียมประเพณีและกระบวนการยุติธรรมให้มีการปฏิบัติที่เป็นความยุติธรรมเท่าเทียมกับชาวตะวันตก

๒) งานนิพนธ์เกี่ยวกับความยุติธรรมและกระบวนการยุติธรรม เป็นงานนิพนธ์ที่มีปริมาณมาก และสัมพันธ์กับคอเรสปอนเดนที่ผู้อ่านส่งมาตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ขณะนั้นซึ่งมีลักษณะวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาสภาพกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม เช่น การกำหนดค่าธรรมเนียมอัยยานที่ทำให้คนยากจนอนาถาไม่มีเงินเพียงพอที่จะอัยยานได้ ปัญหาการไม่มีกฎหมายใช้บังคับหรือกรณีไม่บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด เช่น การไม่มีกฎหมายใช้บังคับในความสัมพันธ์ทางแรงงานจึงทำให้มีการกู้หนี้และกดขี่ลูกหนี้ มีผู้ขายตัวเป็นทาสดำรงอยู่ต่อมาแม้จะมีพระบรมราชโองการว่าด้วยเรื่องเกษียณอายุทาสแล้วก็ตาม และมีปัญหากระบวนการยุติธรรมที่ล่าช้าเช่นการถูกจองจำแม้เป็นคดีลหุโทษเพื่อรอพิจารณาคดีอย่างไม่มีกำหนดจนถึงกับผู้ถูกจองจำในหลายกรณีต้องตายไปก่อน

การเปลี่ยนแปลงสำนึกในความยุติธรรมเมื่อเผชิญกับปัญหาจากกระบวนการยุติธรรมดังกล่าว นั้น เมื่อพัวพันไปถึงเรื่องสินบน การกดขี่และฉ้อราษฎร์บังหลวง มีส่วนทำให้ปัญหาบานปลายไปเป็นวิกฤติ ดังกรณีปัญหาคนในบังคับ ในขณะเดียวกันก็แสดงถึงพัฒนาการในองค์ความรู้ของราษฎร

ตลอดจนชนชั้นไพร่ที่แสวงหาวิธีการป้องกันและบรรเทาความเดือดร้อนทุกข์ยากจากการใช้ธรรมเนียมประเพณีและกระบวนการยุติธรรมของสยาม

๓) งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ มีความสัมพันธ์กับสภาพการณ์ที่ราษฎรสยามได้รับความเดือดร้อนจากโครงสร้างทางสังคมตลอดจนการใช้ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ไม่เป็นธรรมจากฝ่ายผู้ปกครองสยาม จึงขอเข้าไปเป็นคนในบังคับต่างประเทศจำนวนมาก

ก.ศ.ร. กุหลาบ จึงเสนอให้ผู้คนในสยามที่มีความหลากหลายเชื้อสายหลากหลายศาสนาควรมีสำนึกผูกพันในความเป็นชาติเดียวกัน เพราะถือกำเนิดร่วมดินแดนเดียวกันและยอมรับนับถือผู้ปกครองเดียวกัน เป็นการนำแนวความคิดและสำนึกในความเป็นชาติของชาวสยามแต่เดิมมาปรับใช้กับสถานการณ์ที่มีสภาวะกึ่งสงครามและความโกลาหล ทั้งยังกระตุ้นให้ผู้คิดเปลี่ยนแปลงพึงตระหนักว่าฝรั่งเศสจะซื่อสัตย์ไว้วางใจตนจริงหรือไม่ นอกจากนี้ยังเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียบเรียงเอกสารประวัติศาสตร์ที่มีสาระเรื่องสำนึกความเป็นชาติ อาทิ งานนิพนธ์เรื่อง อานามสยามยุทธ มหามุขมาตยอนุกุลวงศ์ เป็นต้น

๔) งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนขนบธรรมเนียมความเจริญซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ เรียกว่า “สิริลัษ” มีลักษณะวิพากษ์การใช้ขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมที่ยอมรับการแสวงหารายได้จากฝิ่นและการพนัน บ่อนเบี้ย หวย ถั่วโป อันเป็นการไม่ส่งเสริมการศึกษา ไม่ส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎร ก่อเกิดปัญหาอาชญากรรมที่ราษฎรผู้ประสบเหตุต้องทุกข์ยากเดือดร้อนทั้งปัญหายังบานปลายกลายเป็นปัญหาในกระบวนการยุติธรรมอีกด้วย

การใช้ขนบธรรมเนียมประเพณีแบบเดิมในเรื่องเหล่านี้จึงไม่สอดคล้องกับความมุ่งหมายที่ต้องการให้เกิดความเจริญขึ้นด้วยการส่งเสริมการศึกษาและการประกอบอาชีพของราษฎรเช่นแบบแผนของชาวตะวันตก

๕) งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมืองปรากฏในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ ทัศนะต่อโครงสร้างระบอบการเมือง กับ ทัศนะวิจารณ์เรื่องการบริหารราชการ แสดงให้เห็นทัศนะทางการเมืองของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งมีพื้นฐานสอดคล้องกับพัฒนาการทางการเมืองที่ต้องการให้ชนชั้นนำเปิดให้ชนชั้นอื่นๆ มีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเท่าเทียมกัน กล่าวคือ

ทัศนะวิจารณ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ต่อโครงสร้างระบอบการเมืองปรากฏในงานนิพนธ์ว่าด้วย “ตรีเอกาอิศรานูภาพ” ๓ เรื่อง แสดงทัศนะว่าเหตุที่ความเจริญของสยามมิได้เป็นเช่นความเจริญเช่นประเทศส่วนใหญ่ในยุโรปและอเมริกา หรือประเทศในเอเชีย เช่น ญี่ปุ่น เพราะสยามไม่มี “ปาเลียเมนต์” (Parliament) หรือ “สภาคารสฐาน” เป็นส่วนหนึ่งในโครงสร้างระบอบการเมือง

ก.ศ.ร. กุหลาบ เสนอให้ใช้โครงสร้างระบอบการเมืองที่เป็นการใช้อำนาจทางการเมืองร่วมกันจาก ๓ ฝ่าย คือ “ขัตติยตระกูล มาตยตระกูล ราษฎรตระกูล” ซึ่งได้แก่ อำนาจทางการเมืองของราชสำนัก ขุนนางตระกูลสำคัญ และราษฎรสามัญชน อันเป็นข้อเสนอที่เป็นปฏิสัมพันธ์กับสภาพการณ์

ทางการเมืองขณะนั้นซึ่งมีเพียงการใช้อำนาจทางการเมืองของราชสำนักและขุนนางตระกูลสำคัญเท่านั้น ข้อเสนอให้มี “ปาเลียเมนต์” มีวัตถุประสงค์เพื่อให้มีพื้นที่ทางการเมืองที่แสดงความต้องการของราษฎร

ข้อเสนอของ ก.ศ.ร. กุหลาบ คือ การเสนอให้กลุ่มการเมืองเดิมซึ่งในขณะนั้นเป็นชนชั้นนำสยามยอมรับอำนาจทางการเมืองของราษฎรสามัญชนที่ส่วนใหญ่ขณะนั้นเป็นชนชั้นไพร่เข้ามามีส่วนร่วมในโครงสร้างระบอบการเมืองแบบรัฐสภา

ทัศนะวิจารณ์ทางการเมืองอีกประเภทหนึ่งปรากฏในเรื่องว่าด้วยการบริหารราชการ เช่นในงานนิพนธ์ “เมื่อไรหนอ” และ “ทำอย่างไรจะได้เห็น” มีเนื้อหาเป็นการระบุตัวอย่างปัญหาขัดข้องจากการบริหารราชการในเรื่องต่าง ๆ เพราะไม่มี “ปาเลียเมนต์” หรือ “ที่ประชุมปรึกษาการของหัวนาราชฎร” เพื่อชี้แจงทำความเข้าใจและแสดงความต้องการของราษฎรพลเมืองในประเด็นปัญหาขัดข้องต่างๆ ดังกล่าวนั้น

๖) งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ จากเรื่อง “ต้นเหตุมีพระยาจางวางมหาดเล็ก” และเรื่อง “ว่าด้วยต้นเหตุกรุงเว้ (คือเมืองหลวงของประเทศญวน) จะเสียแก่ฝรั่งเศส” แสดงถึงการทำความเข้าใจเพิ่มเติมเรื่องราวประวัติโดยสังเขปของบุคคลเพื่อประกอบการอธิบายหรือวิจารณ์เมื่อเกิดเหตุการณ์สำคัญขึ้นในสยาม จากงานนิพนธ์นี้แสดงให้เห็นว่า ก.ศ.ร. กุหลาบ มีวัตถุประสงค์สร้างสำนึกความภาคภูมิใจในความเป็นชาวสยามที่มีรากเหง้า มีประวัติความเป็นมายาวนานสืบเนื่องมาแต่อดีต โดยเฉพาะอย่างยิ่งสาเหตุที่ชาวสยามเป็นบุคคลนานาชาติเชื้อสายหลากหลายศาสนา ทำไมจึงมาอาศัยในบริเวณที่เรียกว่าสยามตั้งแต่เดิม เป็นการแสดงและอธิบายสำนึกในประวัติศาสตร์ที่สอดคล้องกับงานนิพนธ์ที่สร้างสำนึกในความเป็นชาติ

๔ งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในนิตยสารสยามประเพณีและหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในสิ่งพิมพ์ดังกล่าวมีลักษณะร่วมพื้นฐานและโดดเด่นในเรื่องการเสนอเรื่องราวในอดีตที่เรียบเรียงหรือค้นคว้าจากต้นฉบับเอกสารชั้นต้นหลายชนิด ได้แก่ จดหมายเหตุคำให้การของบุคคล กฎหมายเก่าของสยาม หมายประกาศพระราชบัญญัติต่างๆ ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมโคลงฉันทกาพย์กลอน หนังสือ หนังสือพิมพ์และนิตยสารสมัยแรกๆ ของสยามตลอดจนหนังสือและหนังสือพิมพ์ที่พิมพ์ในต่างประเทศ อีกทั้งยังโดดเด่นในการแสดงทัศนะวิจารณ์ทางการเมืองที่แหลมคมโดยการยกตัวอย่างจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในต่างประเทศ

งานนิพนธ์ในนิตยสารสยามประเพณีและหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ แบ่งออกเป็น ๖ ประเภท แสดงให้เห็นพัฒนาการทางองค์ความรู้ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ และชนชั้นต่างๆ ในสังคมสยามขณะนั้น ตลอดจนมีความสืบเนื่องกับงานนิพนธ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์อีกด้วย กล่าวคือ

๑) งานนิพนธ์ที่แสดงสำนึกในประวัติศาสตร์ ได้แก่เรื่อง “ต้นเหตุบังเกิดชาวชาติไทยมีขึ้นในแผ่นดินสยาม” มีลักษณะเป็นข้อเสนอที่อธิบายความเป็นมาของชนชาติสยามว่าแต่เดิมชนชาติที่เรียกว่า “ทัย” หรือ “คนไทย” เป็นชนชาติที่มีกำเนิดด้วยการผสมกันระหว่างผู้มีเชื้อสายวงศ์ตระกูลพราหมณ์และลาว มีการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมและภาษาพราหมณ์ (ภาษาบาลีและสันสกฤต) กับภาษาไทยแต่เดิมทำให้เกิดเป็นการเกิดภาษาไทยขึ้นใหม่ ทั้งยังผสมผสานระหว่างจารีตศาสนาพราหมณ์กับศาสนาพุทธ มีการใช้ขนบธรรมเนียมผสมซึ่งต้องใช้พระสงฆ์และพราหมณ์อยู่เสมอ โดย ก.ศ.ร. กุหลาบ เปรียบเทียบให้เห็นข้อดีและข้อด้อยที่เกิดจากการผสมผสานจารีตในศาสนาพุทธกับศาสนาพราหมณ์ที่ไม่เอื้อให้เกิดความยุติธรรมและไม่สอดคล้องกับความเจริญเช่นชาวตะวันตก

๒) งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความเป็นชาติ ได้แก่ งานนิพนธ์เรื่อง “อานามสยามยุทธ์” มีสาระสำคัญนอกจากความบรรยายเรื่องการสู้รบและความสามารถของเจ้าพระยาบดินทรเดชาแล้วคือการอธิบายความเป็นมาที่สยามมีอำนาจเหนือประเทศราชอาณาจักรลาวเวียงจันทน์และอาณาจักรกัมพูชามาก่อนญวน ต่อมาญวนได้ขยายอำนาจเข้ามาในดินแดนทั้งสองแห่งนี้ในภายหลังแต่ก็ไม่ได้มีอำนาจเหนือดินแดนนี้เด็ดขาด

งานนิพนธ์ “อานามสยามยุทธ์” มีลักษณะเน้นความสำคัญและการอธิบายความผูกพันจากประวัติความเป็นมาของผู้คนชาวเชื้อสายสยาม ลาว เขมรและญวนที่ต่อมาสืบทอดเชื้อสายและอาศัยอยู่ร่วมกันในแผ่นดินที่เรียกว่าสยาม ในขณะที่สถานการณ์บ้านเมืองถูกบีบคั้นด้วยเกิดความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศส

งานนิพนธ์นี้จึงมีส่วนสร้างสำนึกในความเป็นชาติเช่นเดียวกับที่งานนิพนธ์ที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

๓) งานนิพนธ์เกี่ยวกับสำนึกในความยุติธรรม ดังปรากฏในงานนิพนธ์เรื่อง “ศักระวาทตอบความมีจน” มีลักษณะแสดงทัศนะพื้นฐานของผู้คนชาวสยามว่า มีความเป็นมนุษย์ที่เสมอภาคเท่าเทียมกันโดยกำเนิด มิได้เป็นเรื่องวิบากกรรมบุญบาปเช่นที่ยึดถือกันมาตามความเชื่อทางพุทธศาสนา

งานนิพนธ์ในเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าความเสมอภาคเท่าเทียมกันเป็นปัจจัยพื้นฐานของความยุติธรรม เพราะความเป็นมนุษย์นั้นมีกำเนิดเท่าเทียมกัน ย่อมเป็นเหตุให้มีความสามารถในการแสวงหาความรู้เพื่อใช้ในการดำรงชีวิต การที่มนุษย์มีความฉลาดความโง่ต่างกันจึงเป็นด้วยการศึกษามีบุญบาปและความดีความเลวเป็นไปด้วยการกระทำของตนเอง

ก.ศ.ร. กุหลาบ อ้างถึงข้อความใน “พุทธฎีกา” อธิบายจตุมุลกำเนิดของมนุษย์ว่าพระพุทธเจ้าไม่เคยกล่าวว่า มนุษย์มีมูลกำเนิดต่างกัน

๔) งานนิพนธ์เรื่องแบบแผนขนบธรรมเนียมความเจริญ ที่แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือเรื่องแนวความคิดว่าด้วยความเจริญกับเรื่องแบบแผนธรรมเนียมแห่งความเจริญ

เรื่องแนวความคิดว่าด้วยความเจริญ ก.ศ.ร. ยกตัวอย่างเหตุการณ์ที่เรียบเรียงเป็นพระราชพงศาวดารของสยามที่แสดงลักษณะความเจริญและความไม่เจริญ แสดงทัศนะว่า ลักษณะความเจริญและความไม่เจริญของสยามขึ้นอยู่กับการทำ ความเข้าใจและให้ความสำคัญกับการมีสัมพันธไมตรีค้าขายกับชาวตะวันตกตลอดจนการยินยอมอนุญาตให้เผยแผ่คริสต์ศาสนา

เรื่องแบบแผนธรรมเนียมแห่งความเจริญนั้น ก.ศ.ร. กุหลาบ แสดงทัศนะไว้ในงานนิพนธ์เรื่อง “อารัมภะวณณะคาถา (คำนำ)” ที่ใช้อธิบายเหตุผลในการจัดทำหนังสือนิตยสารสยามประเพณี กับงานนิพนธ์เรื่อง “ปุจฉาวิสัชนา บุตรถามบิดาบิดาด้วยข้อความต่างๆ (ข้อ ๒ เรื่อง บ้านเมืองที่จะเจริญเปนเอกราช ‘อินดีเพ็นเด็น’ ได้นั้นฉันใดจึงจะ ‘ซิวลียเซกชัน’ เปนการเจริญดีที่ได้เล่า)” งานนิพนธ์ทั้งสองเรื่องนี้แสดงให้เห็นทัศนะของ ก.ศ.ร. กุหลาบว่า ธรรมเนียมประเพณีสยามหลายอย่างที่ เกิดด้วยธรรมเนียมประเพณีในพุทธศาสนาที่ไม่เป็นสรณคัมภ์แท้ จึงเสนอให้ใช้แต่หลักธรรมในพุทธศาสนาที่เป็นสรณคัมภ์บริสุทธิ์

ก.ศ.ร. กุหลาบ ยกหลักการ “จัดทวารภิบาล” ขึ้นเพื่อแสดงการนำหลักธรรมในพุทธศาสนาไปใช้ทำนุบำรุงให้เกิดความเจริญต่อบ้านเมืองเช่นความเจริญในประเทศชาวตะวันตก ยกเลิกลัทธิพิธีกรรมที่มีใช้สรณคัมภ์บริสุทธิ์เพราะก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมและสร้างภาระให้กับราษฎรอันเป็นการขัดขวางต่อความเจริญของบ้านเมือง

แนวความคิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบในงานนิพนธ์เรื่องนี้เป็นงานนิพนธ์สืบเนื่องกับการเสนอแนวความคิดที่เคยแสดงออกในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์

๕) งานนิพนธ์ที่ศนะวิจารณ์ทางการเมือง แยกได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ทัศนะวิจารณ์ที่มีต่อโครงสร้างระบอบการเมือง ทัศนะวิจารณ์ที่มีต่อการบริหารปกครองสยาม กับทัศนะวิจารณ์เกี่ยวกับสยามในความสัมพันธ์ทางการเมืองกับต่างประเทศ

ทัศนะวิจารณ์โครงสร้างระบอบการเมืองในนิตยสารสยามประเพณี มีลักษณะขยายความ ย้าอธิบายคุณประโยชน์ของโครงสร้างระบอบการเมืองที่ประกอบด้วยอำนาจทางการเมือง ๓ ฝ่าย ดังได้เคยเสนอไว้ในงานนิพนธ์เรื่อง “ตรีเอกาอิศรานุภาพ” ในหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์มาก่อนแล้ว

ทัศนะวิจารณ์ว่าด้วยโครงสร้างระบอบการเมืองในนิตยสารสยามประเพณีของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มีคำอธิบายในงานนิพนธ์หลายเรื่อง เช่นเรื่อง “ความปกครองของเอกราชมี ๖ ประการ” “กฎหมายต่างประเทศใช้ได้ทั่วโลก” “ทรัพย์สินสมบัติ ๓ อย่างต่างกัน” และเรื่อง “ความปกครองของรัฐบาลี่ป็นดีอย่างไร” ทั้งหมดเน้นการอธิบายความสำคัญของการมีส่วนร่วมและอำนาจหน้าที่ของบุคคลต่างๆ ทั้งเจ้านายขุนนางและราษฎรสามัญชนรักใคร่นับถือซึ่งกันและกันโดยไม่เลือกว่าเป็นไพร่หรือผู้ดี มีกฎหมายซึ่งมีความความยุติธรรมในระดับสากล เช่น “อินเตอร์เนชันแนลลอ” (International Law) มาบังคับใช้ให้เกิดความยุติธรรมอย่างแท้จริง และอธิบายว่าการแบ่งสรรโภคทรัพย์อย่างไม่หวงกันเพื่อส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎรนั้นเป็นบ่อเกิดแห่งภาษีอากร ทั้งยังยกตัวอย่างความเจริญของ

ประเทศญี่ปุ่นที่เปลี่ยนแปลงระบอบการเมืองแบบ “Absolute Mornachy” มาเป็นระบอบการเมืองแบบ “Constitution Mornachy” จึงเกิดความเจริญอย่างแท้จริงขึ้น

ในเรื่องทัศนะวิจารณ์การบริหารราชการ ดังปรากฏในงานนิพนธ์ ๒ เรื่อง ได้แก่ “คำตอบสุนทระโววาท ๒๕ ข้อ ใครประพจน์สิ่งจะดี” และ “กุมารโววาท ๙ ข้อ” เป็นการพัฒนาหลักความประพจน์ในการปฏิบัติราชการของขุนนางระดับสูงจากเรื่อง “พิไชยเสนานุวัต” ซึ่งเป็นหลักการบริหารราชการของชนชั้นนำตามองค์ความรู้ดั้งเดิมของสยาม

งานนิพนธ์ทั้งสองเรื่องนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้พัฒนาหลักความประพจน์ของขุนนางระดับสูงขยายมาสู่ข้าราชการทั่วๆ ไปรวมถึงสามัญชนว่า เป็นผู้ที่สามารถปฏิบัติราชการได้ตามตำแหน่งหน้าที่ซึ่งมีความแตกต่างจากหลักการเดิมที่ถือว่าเป็นอำนาจหน้าที่ของขุนนางระดับ “เสนาบดี – เสวกามาตย์ราชปรีนายก” อันเป็นข้าราชการที่มีตำแหน่งสูงมิใช่ธรรมาของไพร่

งานนิพนธ์นี้จึงเน้นความสำคัญเรื่องหน้าที่ที่บุคคลทุกระดับชั้นพึงกระทำตามตำแหน่งหน้าที่โดยยึดจุดมุ่งหมายในความเจริญของบ้านเมือง มิใช่กระทำการตามเหล่าพวกหรือเหล่าตระกูลเช่นที่เป็นอยู่เดิม และเน้นให้เห็นว่าสามัญชนมีความสามารถเป็นผู้ทำการตามตำแหน่งหน้าที่ในโครงสร้างการบริหารปกครองของสยามได้เช่นเดียวกับขุนนางและข้าราชการ

ในทัศนะวิจารณ์เรื่องเกี่ยวกับสยามในความสัมพันธ์ทางการเมืองกับต่างประเทศ ดังปรากฏในงานนิพนธ์เช่น “เมืองอยู่กลางเพนเอกราชได้นาน” เรื่อง “ความปกครองบ้านเมืองเพนเอกราช” เรื่อง “ความปกครองบ้านเมืองเอกราช” ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายถึงวิธีการที่ประเทศที่มีดินแดนตกอยู่ในท่ามกลางอำนาจของประเทศมหาอำนาจ มีความจำเป็นที่จะต้องทบทวนประเทศให้เกิดความเจริญให้เป็น “Civilisation” ในทิศทางเดียวกับวิธีการในองค์ความรู้ของชาวตะวันตก

ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายสาเหตุที่เป็นข้ออ้างของชาวตะวันตกในการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ในดินแดนชาวตะวันออกว่า มีแก่นแกนอยู่เพียงประการเดียว คือความสุขของเพื่อนมนุษย์ที่ปราศจากความขมเหงกตซี มีความเสมอภาคยุติธรรมเท่าเทียมกัน ดังนั้นประเทศที่มีอำนาจน้อยจึงจำเป็นต้องใช้แบบแผนธรรมเนียมความเจริญของชาวตะวันตกจึงจะรอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของชาติมหาอำนาจ

ก.ศ.ร. กุหลาบยังชี้พื้นฐานความคิดของชาวตะวันตกว่า ชาวตะวันตกมีความคิดว่าเมืองที่มีอำนาจปกครองโดยชอบธรรมราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขแล้วก็ไม่อาจยึดเหนี่ยวทรัพยากรไว้เฉพาะประโยชน์ของตนได้ เพราะทรัพย์สินสมบัติในแผ่นดินเหล่านั้นเป็นกรรมสิทธิ์ให้มนุษย์ได้อาศัยทำมาหากินทั่วกันไม่ควรให้เสียไปเปล่า

นอกจากนี้ ก.ศ.ร. กุหลาบ ยังยกกรณีประเทศญี่ปุ่นเป็นตัวอย่างของประเทศที่มีความเจริญก้าวหน้าเพราะใช้สาระองค์ความรู้ของชาวตะวันตก ก.ศ.ร. กุหลาบ อธิบายแนะนำและย้ำความสำคัญของการเปลี่ยนระบอบการเมืองแบบ Absolute Mornachy ของประเทศญี่ปุ่นที่

คล้ายคลึงกับสยาม เปลี่ยนไปเป็นระบอบการเมืองแบบ Constitution Mornachy จึงทำให้ญี่ปุ่นมีความเจริญก้าวหน้าเรียกว่าเป็นประเทศที่มีความ “ศิวิลย์” เพียงประเทศเดียวในชาติเอเชีย

อย่างไรก็ตาม แม้ ก.ศ.ร. กุหลาบ จะเสนองานนิพนธ์ในหน้าหนังสือพิมพ์และนิตยสารต่อสังคมอย่างต่อเนื่องกว่า ๑๔ ปี แม้เนื้อหาในงานนิพนธ์ที่ส่งเสริมให้เกิดมีความเจริญขึ้นในบ้านเมือง เช่นเดียวกับความประสงค์ของชนชั้นนำสยาม สอดคล้องกับสำนึกเรื่องความยุติธรรมของราษฎรสามัญชน อันเป็นการเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างทรงพลังในสังคมสยามก็ตาม แต่การเปลี่ยนแปลงทางองค์ความรู้ย่อมเกิดปัญหาการกระทบกระทั่งกับสถาบันทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การตีพิมพ์งานนิพนธ์ในทิศทางที่มุ่งเน้นการอธิบายคุณประโยชน์ของระบอบการเมืองที่มีรัฐสภาแบบ Constitution Mornachy นั้นมิได้เป็นไปในแนวทางเดียวกับวัตถุประสงค์ของชนชั้นนำที่ต้องการรักษาและสร้างความมั่นคงให้กับระบอบการเมืองแบบเดิมของสยามไว้จึงเลือกเอาสาระองค์ความรู้ของชาวตะวันตกบางอย่างเข้ามาใช้พัฒนาสถาบันทางสังคมแบบเดิมของสยามให้เจริญก้าวหน้าอย่างมั่นคง

การเลือกเอาสาระองค์ความรู้ของชาวตะวันตกมาใช้เฉพาะเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อสถาบันทางสังคมของสยามนั้นมักปรากฏเป็นคำอธิบายหรือการแสดงทัศนะของชนชั้นนำว่า การรับองค์ความรู้หรือพัฒนาการทางองค์ความรู้ของชาวตะวันตกที่มีได้ผ่านการเลือกสรรจากชนชั้นนำสยามนั้นไม่เป็นประโยชน์ เพราะราษฎรสามัญชนชาวสยามไม่มีความรู้อย่างถ่องแท้ ทั้งยังไม่รู้เท่าทันชาวตะวันตก

งานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ไม่ว่าจะเป็นการเผยแพร่เอกสารโบราณของสยาม หรือการวิพากษ์วิจารณ์ที่ใช้ทั้งคุณค่าองค์ความรู้แบบเดิมของสยามและองค์ความรู้ของชาวตะวันตกจึงไม่เกิดประโยชน์และกระทบกระทั่งกับอำนาจของชนชั้นนำ ย่อมก่อให้เกิดความไม่พึงใจต่อชนชั้นนำบางกลุ่มที่ต้องการดำรงรักษาสถานะสถาบันทางสังคมแบบเดิมของสยามไว้ น่าจะเป็นเหตุให้ความจำเป็นอย่างที่จะต้องยุติบทบาทและอิทธิพลความคิดที่แพร่หลายผ่านงานนิพนธ์ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ลง จึงเกิดเรื่องราวตั้ง “ปมจินตนาภาพ” ก.ศ.ร. กุหลาบ ตกค้างอยู่ในประวัติศาสตร์และถูกเล่าขานสืบทอดต่อมา

รายการอ้างอิง

๑. เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์

ภาษาไทย

- สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.๕ น.๑.๑/๑๔๗ เรื่อง “ให้เรียกรูปที่นายกุหลาบจ้างอ้ายแดง นักโทษคุกแกล้งว่าเป็นรูปเทพเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า ๔ พระองค์ จะลงสยามประเภทนั้น ถ้าขึ้นลงจะต้องมีโทษ”.
- _____. ร.๕ น.๔๗.๑/๔๗ เรื่อง “นายกุหลาบผู้ออกหนังสือพิมพ์สยามประเภทกล่าวความเท็จมิได้ เกรงพระบรมเดชานุภาพ มี พระบรมราชโองการดำรัสให้พระยาอินทราธิบตีสีหราชรองเมือง จับตัวนายกุหลาบส่งโรงพยาบาลเสียดจิริตคุมขังไว้จนกว่าจะสัมพัศ”.
- _____. ร.๕ บ.๑.๘/๑ เรื่อง “พระราชประวัติ ร.๕ เขียนโดยนายกุหลาบ”.
- _____. ร.๕ บ.๑.๘/๓ เรื่อง “นายกุหลาบให้ช่างแกะพระบรมรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์สำหรับลงหนังสือพิมพ์สยามประเภท”.
- _____. ร.๕ บ.๑.๘/๓๕ เรื่อง “ประวัติสมเด็จพระสังฆราช โดยนายกุหลาบ”.
- _____. ร.๕ บ.๘.๑/๓ เรื่อง “นายกุหลาบให้ช่างแกะพระบรมรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์สำหรับลงหนังสือพิมพ์สยามประเภท”.
- _____. ร.๕ บ.๑๖/๓๑ เรื่อง “รูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า”.
- _____. ร.๕ รล. - พศ. เล่ม ๓๑/๒๐ เรื่อง “นายกุหลาบรับสินบนปล่อยตัวคนข้อมือขาวไป”.
- _____. สบ.๙.๒.๒/๑๒ เรื่อง “อัมภสมัย ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)”.
- _____. สบ.๑๗ เล่ม ๑ เรื่อง “เอกสารส่วนพระองค์กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (บันทึกประจำวัน) เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๔๔ ค.ศ. ๑๘๘๓”.
- _____. ร.๕ - ๖ (พล.) เล่ม ๒/๘ เรื่อง “นายกุหลาบซึ่งเขียนชื่อตัวเองใช้หนังสือชื่อว่า ก.ศ.ร. ผู้ ออกหนังสือพิมพ์สยามประเภท เป็นคนวิกลจริต ให้ส่งไปไว้ยังโรงพยาบาล”.
- _____. ร.๕ - ๖ (พล.) เล่ม ๒/๑๐ เรื่อง “ให้ปล่อยตัวนายกุหลาบพ้นจากการคุมขังโรงพยาบาล คนเสียดจิริต เมื่อสติฟุ้งซ่าน ก็ให้ส่งไปรักษาอีก”.
- _____. ร.๖ ศ.๑/๓๘ เรื่อง “ประวัติสมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ พระนคร”.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. เลขที่ ๒๙๕. เรื่อง “พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา (คำให้การขุนหลวงหาวัด)”.
- _____. สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. เลขที่ ๒๙๘. เรื่อง “พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา (คำให้การขุนหลวงหาวัด).”
- _____. สมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. เลขที่ ๓๐๖. เรื่อง “พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา (คำให้การขุนหลวงหาวัด).”

_____ . สมุดฝรั่ง. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นหมึก. จ.ศ. ๑๑๘๗ (พ.ศ. ๒๓๖๘) เลขที่ ๕/ก/๑. เรื่อง “สยามสงครามว่าด้วยกองทัพกรุงสยามทำศึกสงครามกับชาวลาวเวียงจันทร์เป็นมหา ยุทธนาธิการ จ.ศ. ๑๑๘๗ (พ.ศ. ๒๓๖๘),” อ้างถึงใน สายพิน แก้วงามประเสริฐ. “ภาพลักษณ์ท้าวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๗.

ภาษาต่างประเทศ

National Library of Thailand. “Bangkok centennial cerebation held in april 17 - 24, Siam, 1882”

๒. เอกสารตีพิมพ์

หนังสือภาษาไทย

กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ. ปฏิทินสำหรับคัมวันเดือนจันทรคติกับสุริยคติ แต่ปีขานจัตวาศก ร. ศ. ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ จ.ศ. ๑๑๔๔ ถึงปีวอก โทศก ร.ศ. ๑๔๔ พ.ศ. ๒๔๖๘ จ.ศ. ๑๒๘๗. พิมพ์ ครั้งแรก. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ บางขุนพรหม, ๒๔๖๘.

กรรณิการ สาดรปรุง. ราชาธิราช สามก๊ก และไซอัน : โลกทัศน์ชนชั้นนำไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงาน กองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.

กุลลดา เกษบุญชู-มีด. การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์. กรุงเทพฯ: โครงการ Global Competence Project, ๒๕๔๐.

โกสเสด, โรแบร์ต, บาทหลวง (ผู้เขียน) อรสา ชาวจีน (ผู้แปล). ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยาม และลาว. กรุงเทพฯ: สื่อมวลชนคาทอลิกประเทศไทย, ๒๕๔๙.

ก.ศ.ร. กุหลาบ. นิราศยี่สาร. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๓.

_____ . บัณฑิตยศาสตร์. พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, ๑๒๖ (๒๔๕๐).

_____ . ประมวล ๒๙ ภาพ คาซิณัลออฟเสเตศ หรือ รัฐบาลประเทศจีน. พระนคร: ออฟฟิศ สยามประภท, ๑๒๗ (๒๔๕๑).

_____ . ประวัติเจ้าพะญาอภัยราชา (ม.ร.ว. ลพ) เจ้าพะญาบดินทรเดชา (ม.ร.ว.อรุณ). พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, พิมพ์ครั้งที่ ๑. ๒๔๕๖.

_____ . ประวัติลำดับวงศ์ตระกูล ก.ศ.ร.กุหลาบ. พิมพ์ครั้งที่ ๑. พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, ๑๒๐ (๒๔๔๔).

_____ . เปิดตา เปิดหู ดูพระราชพงศาวดารกรุงเก่า. พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, ๒๔๕๗.

_____ . พระราชพงศาวดาร ประชุมสยามเอกราชชั้นที่ ๑ – ฝ่ายเหนือ เมื่อสร้างกรุงศรีสัตนาลัยศุ โขทัยราชธานี มีตั้งแต่ในแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าวปีนเกษ (และ) สมเด็จพระร่วงเจ้าวอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, ๒๔๕๒.

_____ . พุทธพจน์. พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, ๑๒๖ (๒๔๕๐).

- _____ . สมุดพระราชพิธีรัชมงคล. พระนคร: โรงพิมพ์สยามประภท, ๑๒๖ (๒๔๕๐).
- _____ . อายุระตีวัฒน์. กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย, ๒๕๓๘.
- _____ . หนังสือกฎหมายพระคัมภีร์พระธรรมสาตรกิจโกศล ส่วนที่ ๑. กรุงเทพฯศรีอยุธยา: โรงพิมพ์บ้านหมอบริคเคิล, ๑๒๒๔.
- _____ . จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๐. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓.
- _____ . จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาคที่ ๒๐. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๗. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมเอิบ ในรัชกาลที่ ๕)
- _____ . ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ ๓ (ตอน ๒) ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๓๔ ถึง พุทธศักราช ๒๔๕๓. พระนคร: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.
- _____ . พระราชพิธีสิบสองเดือน. พระนคร: ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๐๙.
- _____ . พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องราชประเพณี การตั้งพระมหากษัตริย์. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๗๙.
- _____ . ชัยอนันต์ สมุทวณิช. ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร.กุหลาบ. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธีรรัตน์, ๒๕๒๒.
- _____ . ดวงจิต จิตรพงศ์. ป่าป้อนหลาน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- _____ . ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งแรก. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๗.
- _____ . ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ให้พระยาอนุমান ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงมีโต้ตอบกับ พระยาอนุমানราชชน. กรุงเทพฯ: ศึกษิตสยาม, ๒๕๒๑.
- _____ . ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. แสดงกิจจานุกิจ. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ๒๔๑๕.
- _____ . ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙.
- _____ . ชงชัย วินิจจะกุล (เขียน) พวงทอง ภาวครพันธ์ุ โอดา อรุณวงศ์ พงษ์เลิศ พงษ์ชำนานต์ (แปล). กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายของชาติ. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟร่วมกับสำนักพิมพ์อ่าน, ๒๕๕๖.
- _____ . นนทพร อยู่มั่งมี. พระประวัติ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทโว) สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๔.
- _____ . นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: แพรว, ๒๕๔๓.
- _____ . นิธิ เอียวศรีวงศ์ และสมบัติ จันทรวงศ์. สุนทรภู่ คุโลกและสังคม. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙.

- บุญเตือน ศรีวรพจน์ (ชำระต้นฉบับ) สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). อภินิหารบรรพบุรุษและปฐมวงศ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- เบาว์ริง, เซอร์จอห์น (เขียน) นันทนา ตันติเวสส และคณะ (แปล). ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.
- _____. ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.
- ปฐม ตาคะนานันท์. คณะสงฆ์สร้างชาติ สมัยรัชกาลที่ ๕. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๑.
- ประจักษ์ศิลปาคม, กรมหลวง. ตัวอย่างหนังสือสยามประภีท ของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘.
- ปรีดี พนมยงค์. บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร และระบบประชาธิปไตย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์นิติเวช, ๒๕๑๕. (นายปราโมทย์ พึ่งสุนทร จัดพิมพ์ในโอกาส ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๕)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ทวีปัญญา เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔. (มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล ซึ่งสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดีทรงบำเพ็ญคล้ายวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๒๔ ครบ ๕๖ ปี).
- มนัสนยา (วิทยานนท์) ธนะภูมิ. ก.ส.ร. กุหลาบ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕.
- ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง. คำให้การชาวกรุงเก่า : เรื่องนี้ที่เรียกกันแต่ก่อนว่า "คำให้การขุนหลวงหาวัด" ฉบับนี้แปลใหม่จากฉบับหลวงที่ได้มาจากเมืองพม่า. พิมพ์ครั้งแรก. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๗. (พระยาเจริญราชชน (มัน เลาสเรษฐี พิมพ์แจกในงานศพอิม จ.จ. ผู้มารดา).
- _____. คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง. พิมพ์ครั้งแรก. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๙. (นายพลตรี พระยาเทพาธิบดี พิมพ์แจกในงานปลงศพ นายพันตรี หลวงพิทักษ์นฤเบศร์ (จร บุนนาค) ผู้บิดา).
- _____. คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๙. (นายเล็ก มหาตเล็ก พิมพ์ครั้งที่ ๒ แจกในงานปลงศพเหยียน พุกาณานนท์ ภรรยาพระยาสุรินทรภักดี).
- _____. งานแสดงนิทรรศการสินค้าพื้นเมืองไทย ในพระราชพิธีสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, ๒๕๔๓.
- _____. พระราชพงษาวดารกรุงเก่า ตามคำให้การขุนหลวงหาวัดประดู่ทรงธรรม ซึ่งทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ ทรงเรียบเรียงเป็นเรื่องราวพระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยา แต่ที่ทรงจำได้ถวายพระเจ้ากรุงรัตนประองวะ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บางคอแหลม. ๑๒๔๕.
- _____. มหาวงศ์ เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาอรรถการประสิทธิ์ (คุณดิลก) อธิบดีกรมอัยการ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓)

- บาญชีสมาชิก แล กรรมสัมปาติก แล บาญชีหนังสือไทยเรื่องต่างๆ. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๑๒๔๓.
- เรื่องนางนพมาศ หรือ ตำหรับทำวศรีจุฬาลักษณ์ ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๗.
- สำเนาพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช. พระนครฯ : โรงพิมพ์บำรุงธรรม, ๒๔๘๒. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส).
- อานามสยามยุทธ ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว เขมร และญวน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไซจิต, ๒๕๔๖.
- รามัญน้อย. รวบรวมเกร็ดพงศาวดารและประวัติศาสตร์ชนชาติมอญ. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, ๒๕๒๕. (พิมพ์เป็นบรรณานุกรมในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โทขุนโกศคดี)
- เรย์โนลด์ส, เคิร์ก เจ (เขียน) วารุณี ไอสถารมย์ (บรรณาธิการแปล) รัชนิพร จันทรอารี, วารุณี ไอสถารมย์, และอัญชลี สุสายัณห์ (แปล). เจ้าสัว ขุนศึก ศักติมานา ปัญญาชน และคนสามัญ : รวมบทความประวัติศาสตร์ของเคิร์ก เจ. เรย์โนลด์ส. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ; มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๕๐.
- ว.ช. ประสงค์. พงศาวดารไทย จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๒.
- พงศาวดารไทย จดหมายเหตุเจ้าแม่วัดดุสิต ภาค ๒. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๒.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. จดหมายเหตุเรื่องใต้สวนนายกุหลาบซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราชขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. (พิมพ์ในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไขไขดวงครบศตมาห ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒).
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. จดหมายเหตุเรื่องใต้สวนนายกุหลาบ ซึ่งแต่งประวัติสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย. พิมพ์ครั้งแรก. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ). ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๒: จารึกและเอกสารภูมิปัญญาไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๓.
- วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. บางหน้าในประวัติศาสตร์ไทย อดีตชีวิตประวัติของรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์. กรุงเทพฯ: แสงดาว, ๒๕๔๙.
- วิยะดา ทองมิตร. จิตรกรรมแบบสากลสกุลช่างขรัวอินโข่ง. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมและค้นคว้าศิลปวัฒนธรรมไทย, ๒๕๒๒.
- ศิลปากร, กรม. หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๓.
- ส.ธรรมยศ. Rex Siamen Sium หรือพระเจ้ากรุงสยาม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗.
- ส.พลายน้อย. เล่าเรื่องนักเขียนดังในอดีต ๒. กรุงเทพฯ: คอหนังสือ, ๒๕๔๘.

- สงบ สุริยรินทร์. ชีวิตและงานของ ก.ศ.ร.กุหลาบ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๒.
- สดับ ธีระบุตร, พลอากาศตรี. เงินพดด้วง. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ: ไทยเชชม, ๒๕๒๕. (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานฌาปนกิจศพ นางละม้าย ธีระบุตร).
- สมาคมนิเทศสารแห่งประเทศไทย. ประวัติวิทยาสารไทย Now & Then. กรุงเทพฯ: เนชั่นมัลติมีเดีย, ๒๕๕๐.
- สมิท, ชามูเอล เจ. จดหมายเหตุสยามไสมย (เล่ม ๑ - ๔). พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สมาคมกิจวัฒนธรรม, ๒๕๔๘ - ๒๕๕๑.
- สยาม ภัทรานุประวัติ (บรรณาธิการ). ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑๘. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๕.
- _____. ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๒๑. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๕.
- สุกัญญา ตรีระวนิช. ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยภายใต้ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์. (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๗๕). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐.
- สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, ม.ร.ว. บันทึกรับสั่ง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน หม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิ์กุล. พระนคร: รุ่งนคร, ๒๔๙๓.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. พระสุพรรณกัลยาจากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๕๔๒.
- เสลา เรขะจุจิ. ศตวรรษหนังสือพิมพ์ไทย. พระนคร: รวมสาสน์, ๒๕๑๐.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- อเนก นาวิกมูล. เรื่องประหลาดเมืองไทย. กรุงเทพฯ: แสงแดด, ๒๕๓๖.
- อีแลร์, ฟ. วรรณกรรม ฟ.อีแลร์. กรุงเทพฯ: โรงเรียนอัสสัมชัญกรุงเทพ, ๒๕๔๐.

หนังสือภาษาต่างประเทศ

- A comparative vocabulary of the Barmá, Maláyu and Tháí Languages. Serampore: The Mission Press, 1810.
- Bangkok Centennial Held at Bangkok, Siam, 1882. Bangkok: S. J. Smith Printing, 1882.
- Kullada Kesboonchoo Mead. The rise and decline of Thai absolutism. London: RoutledgeCurzon, 2006.
- Pallegoix, Mgr. Description du Royaume Thai au Siam. Paris: La mission de Siam, 1854.
- Pallegoix, Jean Baptiste. Dictionarium linguae Thai : sive siamensis, interpretatione Latina, Gallica et Anglica. Parisiis: Jussu Imperatoris Impressum, 1854.
- _____. Grammatica linguae Thai. Bangkok: Collegii Assumptionis B. M.V., 1850.

- Reynolds, Craig J. “Mr. Kulap and Purloined Documents,” in Charles Keyes, Vicente Rafael and Laurie J. Sears (eds). Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Pasts. pp. 55 - 79. Singapore: University of Washington Press, 2006.
- Thongchai Winichakul. Siam mapped : a history of the geo-body of a nation. Chiang Mai: Silkworm books, 1995.
- Wright, Arnold; Breakspear, Oliver T. Twentieth century impressions of Siam: its history, people, commerce, industries, and resources, with which is incorporated an abridged edition of Twentieth century impressions of British Malaya. London [etc.]: Lloyds Greater Britain Publishing, 1908.
- Wyatt, David K. “introduction,” in Finlayson, George. The mission to Siam and Hue, 1821 – 1828. New York: Oxford University Press, 1988, อ้างถึงใน ธิษณา วีรเกียรติสุนทร. “ครูโณวาท,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๒๑. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๕.

๓. สิ่งพิมพ์ลักษณะพิเศษ

- “คำวินิจฉัยของกรรมการ [ไต่สวนประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา) ที่นายกุหลาบเรียบเรียงนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายในงานพระเมรุสมเด็จพระสังฆราช, ที่นำลงพิมพ์ในหนังสือและทูลเกล้าฯ ถวาย กับที่เปิดเผยในหนังสือสยามประเภท เล่ม ๔ ตอนที่ ๑๐ ตั้งแต่หน้า ๓๓๖ - ๓๖๙],” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ ๑๘ (๑๒ พฤษภาคม ๑๒๐): ๒ - ๑๗.
- “ประกาศในการกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่วงศต,” ราชกิจจานุเบกษา ๑, ๓๗ (วันแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๙ ปีระกา สัปดาห์ ๑๒๔๗): ๓๓๗ - ๓๓๘.
- “พระบรมราชโองการ ประกาศ เรื่อง ประวัติสมเด็จพระสังฆราชที่นายกุหลาบเรียบเรียงลงพิมพ์นำขึ้นทูลเกล้าถวาย,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ ๑๘ (๑๒ พฤษภาคม ๑๒๐): ๑.
- “รายงานเสนาบดีกระทรวงวัง,” ราชกิจจานุเบกษา ๑๗, ๕๓ (๓๑ มีนาคม ๑๑๙): ๗๗๐ - ๗๗๓.

๔. หนังสือพิมพ์ (ภาษาไทย)

- กรุงเทพฯ เดลิเมล์.
จดหมายเทศสยามไสมย.
ตุลวิภาคพจนกิจ.
ธรรมสาตรวินิจฉัย.
บางกอกไทมส์ The Bangkok Times.
บางกอกสมัย.
มิวเซียมหรือรัตนโกษ.

ศิริพจนภาค.

สยามไมตรี (สยามออบเซอร์เวอร์).

สยามออบเซอร์เวอร์.

หนังสือจดหมายเหตุ Bangkok Recorder.

หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder.

อัมภสมัย.

๕. วารสารและนิตยสาร (ภาษาไทย)

วชิรญาณ.

“เรื่องรูปพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า ๔ พระองค์,” วชิรญาณ. ๕, ๕๔ (มีนาคม ๑๑๗): ๔๘๑ - ๔๘๘.

วชิรญาณพิเศษ.

“แก้วมุตสงไสยในนามท่านเสนาบดี,” วชิรญาณพิเศษ ๑, ๓๒ (เดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ ปีมจอัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘): ๓๘๖.

“แจ้งความ,” วชิรญาณพิเศษ ๒, ๔๗ (เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙): ๓๗๕.

“ตำแหน่งยศท่านเจ้าพระยาเสนาบดี ๕๔ นามนี้ตั้งแต่สร้างกรุงเทพฯ ถึงร้อยปี,” วชิรญาณพิเศษ ๑, ๓๑ (เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ ปีมจอัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘): ๓๔๗.

“เหล่าขวัญเข้า,” วชิรญาณพิเศษ ๒, ๒๕ (เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙): ๑๙๕.

สยามประเภท (เล่ม ๑ - ๙).

สยามมว.

๖. หนังสือพิมพ์และวารสารภาษาต่างประเทศ

De Sumatra Post. (<http://www.indische-pers.nl>)

Eastern Daily Mail and Straits Morning Advertiser. (from www.newspapernl.sg)

Het Nieuws Van Den Dag. (<http://www.indische-pers.nl>)

Journal of the Siam Society. (J.S.S.) Vol. 61, (July 1973 - Part 2)

Journal of Southeast Asian Studies. 19, 1 (March 1988)

The Singapore Chronicle and Commercial Register. (from www.newspapernl.sg)

The Singapore Free Press and Mercantile Advertiser. (from www.newspapernl.sg)

The Straits Times. (from www.newspapernl.sg)

The Straits Times Weekly Issue. (from www.newspapernl.sg)

๗. บทความ

- ไกรฤกษ์ นานา. “อีกด้านหนึ่งของ “ก.ศ.ร.กุหลาบ” ในมุมมองของราชสำนัก,” ศิลปวัฒนธรรม ๓๓, ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๕๔): ๑๐๕ – ๑๒๕.
- นิยะดา เหล่า. “สุนทรเมื่อ ก.ศ.ร. กุหลาบ ปะทะ ต.ว.ส. วรรณโณ จาก บางกอกรีคอร์ดเดอร์,” เมืองโบราณ ๓๔, ๒ (เมษายน – มิถุนายน ๒๕๕๑): ๑๕๙ – ๑๖๒.
- ธงชัย วินิจจะกุล “กุ ลอบ ลอก แต่งแบบไพร่ๆ ความผิดของ ก.ศ.ร. กุหลาบที่ตัดสินโดยนักประวัติศาสตร์อำมาตย์,” อ่าน ๓, ๒ (มกราคม – มีนาคม ๒๕๕๔): ๒๙ – ๓๑.
- _____. “จดหมายจากธงชัย วินิจจะกุล ถึง ไกรฤกษ์ นานา กรณี ก.ศ.ร. กุหลาบ,” ศิลปวัฒนธรรม ๓๓, ๔ (กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕): ๑๓ – ๑๕.

๘. วิทยานิพนธ์

- กรรณิการ์ สาทรปรง. “โลกทัศน์ทางการเมืองของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ : ศึกษาจากเรื่องราชาธิราช สามก๊ก และไซฮั่น”. วิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- จิรพล เกตุจุมพล. “การเปลี่ยนแปลงเชิงองค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ. ๒๓๖๗ – ๒๔๖๘ (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ – ๔)”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- ทวีศักดิ์ เผือกสม. “การปรับตัวทางความรู้, ความจริง, และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๑๑”. วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- ปฐม ตาคะนานันท์. “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับการสถาปนาอุดมการณ์แห่งรัฐของสยาม”. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- สายพิน แก้วงามประเสริฐ. “ภาพลักษณ์ท้าวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๗.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. “ความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕”. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- Somjai Phirothirarach. “The Historical Writings of the Chao Phraya Thiphakorawong”. Doctor of Philosophy Dissertation, Department of History, Northern Illinois University, 1983.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายบุญพิสิฐ ศรีหงส์ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีนิติศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปีการศึกษา ๒๕๓๐ สำเร็จการศึกษาปริญญาโทนิติศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชากฎหมายระหว่างประเทศ ปีการศึกษา ๒๕๓๕.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY